ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ І ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний технологічний університет
Кафедра національної та міжнародної економіки

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ І ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

Монографія

За редакцією
доктора економічних наук,
професора **О. І. Павлова**

Одеса
«Астропринт»
2025

УДК 332.122:330.35:338.432(477)
Т338

У монографії охарактеризовано парадигму інклюзивного сільсько-міського розвитку, пріоритети та напрями реконструктивного інклюзивного розвитку, виклики та можливості сталого інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери, фінансові та інвестиційні аспекти відновлення і стратегічного розвитку агропродовольчого сектора, інтеграцію циркулярних економічних систем в агропромислові підприємства у контексті пріоритезації сталого і безпечного соціально-економічного розвитку.

Для наукових працівників, викладачів, докторантів, аспірантів, студентів, фахівців агропродовольчої сфери.

Автори:

О. І. Павлов, Т. А. Кулаковська, В. А. Самофатова, С. М. Дідух, В. А. Замлинський, О. В. Замлинська, Л. Л. Лобоцька, О. І. Павлов-молодший, І. О. Павлова, Д. Ф. Петкова, В. М. Полуліх, В. В. Федака

Рецензенти:

І. Ф. Баланюк, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри обліку і оподаткування Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
В. В. Лагодієнко, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу, підприємництва і торгівлі Одеського національного технологічного університету;
М. П. Сахацький, доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту і маркетингу Одеської державної академії будівництва та архітектури

Рекомендовано до друку вченою радою Одеського національного технологічного університету *(протокол № 13 від 13 травня 2025 р.)*

ISBN 978–617–8569–04–4

© Одеський національний,
технологічний університет, 2025

ЗМІСТ

Передмова
© 2025 by Павлов О. І. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 6

Розділ 1
ПАРАДИГМА ІНКЛЮЗИВНОГО СІЛЬСЬКО-МІСЬКОГО РОЗВИТКУ ЯК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ТА ПРИКЛАДНА МОДЕЛЬ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

1.1. Еволюція теоретико-методологічних засад та інституціоналізації процесу формування сільсько-міської дослідницької парадигми
© 2025 by Павлов О. І is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 12

1.2. Концепція інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій: вітчизняний та зарубіжний контекст
© 2025 by Павлова І. О. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 41

1.3. Політичні пріоритети та напрями секторального і територіального розвитку ОТГ та районів України на засадах інклюзивності
© 2025 by Павлов О. І.-молодший is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 66

Список використаних джерел 94

Розділ 2
АКТУАЛЬНІСТЬ, ПРІОРИТЕТИ ТА НАПРЯМИ РЕКОНСТРУКТИВНОГО ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

2.1. Реконструктивний інклюзивний розвиток як парадигма відновлення країни
© 2025 by Дідух С. М. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 109

2.2. Інституціональний характер реконструктивного інклюзивного розвитку
© 2025 by Дідух С. М. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 118
2.3. Пріоритети та напрями інклюзивного розвитку в умовах війни і повоєнного відновлення
© 2025 by Дідух С. М. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 128
Список використаних джерел 141

Розділ 3
ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ СТАЛОГО ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД
3.1. Методологія стратегічного управління сталим та інклюзивним розвитком агропродовольчої сфери на інноваційних засадах
© 2025 by Самофатова В. А. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 144
3.2. Статистична оцінка сучасного стану і перспектив виконання завдань сталого та інклюзивного розвитку України
© 2025 by Лобоцька Л. Л. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 170
Список використаних джерел 204

Розділ 4
ФІНАНСОВІ ТА ІНВЕСТИЦІЙНІ АСПЕКТИ ВІДНОВЛЕННЯ І СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА РИЗИКУ
4.1. Концептуальні засади стратегічного розвитку соціально-економічних систем в умовах невизначеності та ризику
© 2025 by Кулаковська Т. А. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 209
4.2. Формування моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умовах невизначеності
© 2025 by Полуліх В. М. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 236

4.3. Аналіз та оцінка фінансових ризиків впровадження моделі відновлення соціально-економічного розвитку України в умовах нестабільної економічної та політичної ситуації
© 2025 by Петкова Д. Ф. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 261
Список використаних джерел 287

Розділ 5
ІНТЕГРАЦІЯ ЦИРКУЛЯРНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В АГРОПРОМИСЛОВІ ПІДПРИЄМСТВА У КОНТЕКСТІ ПРІОРИТЕЗАЦІЇ СТАЛОГО І БЕЗПЕЧНОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

5.1. Формування циркулярних екосистем в агропромисловості: стратегія сталого розвитку та продовольчої безпеки
© 2025 by Замлинський В. А. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 297
5.2. Стратегічні напрями розвитку людського потенціалу в Україні в умовах побудови ефективної циркулярної економіки та стійких харчових екосистем
© 2025 by Федака В. В. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 325
5.3. Економічна ефективність та аналіз інвестиційної привабливості сільськогосподарських земель як ключового ресурсу циркулярної моделі аграрного виробництва
© 2025 by Замлинська О. В. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 352
Список використаних джерел 380

Післямова
© 2025 by Павлов О. І. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International 384

Відомості про авторів 392

Передмова

© 2025 by Павлов О. І. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

В умовах військової агресії Російської Федерації аграрний сектор України, зазначається в Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року, є вагомим фактором забезпечення національної безпеки, збереження державності і суверенітету України та стабільності на основних світових ринках продовольства, зокрема одному з ключових — зерновому ринку.

Агропродовольча сфера України зазнає значного впливу війни, але залишається важливою для продовольчої безпеки та економіки країни.

Проте слід розуміти й зв'язок між вагомою часткою агропродовольчого сектора в структурі ВВП країни та падінням національної економіки (реального ВВП, який виріс 2023 року за різними оцінками на 5–5,5 відсотка у порівнянні з попереднім) та майже на чверть по відношенню до довоєнного періоду.

Як небезпідставно зазначають експерти, таке значне падіння ВВП України пояснюється не тільки виключно воєнними чинниками. Для порівняння: під час Другої Світової війни максимальне падіння обсягів економіки Німеччини зафіксовано на рівні 28,9 відсотка у 1945 році та СРСР — на рівні 23,7 відсотка у 1942 році. Тобто це пояснюється також структурними особливостями та сировинним характером української економіки, які є важливим фактором її вразливості. Слід розуміти, що Україна є одним із ключових гарантів продовольчої безпеки у світовому масштабі, забезпечуючи частку виробництва соняшникової олії у світовому виробництві у 2022/2023 маркетинговому році на рівні 27,8 відсотка, ячменю — 4 відсотки, пшениці — 2,7 відсотка, кукурудзи — 2 відсотки, цукру — 0,8 відсотка та частку експорту соняшникової олії у світовому експорті на рівні 40,3 відсотка, кукурудзи — 15 відсотків, ячменю — 8,4 відсотка, пшениці — 7,9 відсотка, цукру — 1,1 відсотка. На тлі просідання металургійного експорту більш ніж на 60,0 відсотків та значного зменшення в структурі експорту третьої його основної складової — послуг, яка забезпечувалася за рахунок транзиту газу, значно зростає залежність економічного потенціалу України під час війни від стану агропродовольчої сфери

в цілому, а не тільки його важливої складової — агропродовольчого сектора.

Як зазначається в офіційних документах України, військова агресія Російської Федерації проти України суттєво погіршила національну і світову продовольчу безпеку, загострила багато інших проблем, пов'язаних із забезпеченням населення харчовими продуктами, зокрема через обмеження у використанні земель для ведення сільського господарства (заміновані, забруднені небезпечними речовинами або розташовані в зоні окупації). Ці землі мають різний ступінь забруднення, для встановлення реальних масштабів необхідно проводити обстеження і подальший моніторинг забруднених земельних ділянок. Знищено значну кількість підприємств з виробництва продовольства та інших допоміжних потужностей, зокрема об'єкти інфраструктури, зросла інфляція та споживчі ціни, порушені логістичні ланцюги, виник дефіцит кваліфікованих кадрів; знизилися обсяги виробництва та експорту продовольства з України, насамперед зернових культур та олії, що обмежило виробників у доступі до фінансових ресурсів для забезпечення провадження поточної господарської діяльності.

Для населення, яке протягом періоду воєнних дій 2022–2025 років залишалося на території України, найбільш відчутним було підвищення споживчих цін на харчові продукти з одночасним зниженням рівня доходів та купівельної спроможності. Через низьку купівельну спроможність населення та високу частку втрат продовольства частина населення має обмежений доступ до необхідних харчових продуктів. За останніми даними Держстату України, підвищення цін суттєво впливає на рівень витрат на харчові продукти у сільській місцевості, де рівень зайнятості населення віком 15–70 років у 2021 році становив лише 53,6 відсотка, а середня заробітна плата у 1,5 раза була нижчою ніж заробітна плата у місті, що спонукає сільських мешканців до більшого самозабезпечення продовольством у період зростання цін. При цьому у 2021 році частка споживчих витрат на продукти харчування та безалкогольні напої у структурі сукупних витрат домогосподарств залишалася високою — близько 46 відсотків (для порівняння в США цей показник становив 6,7 відсотка, Німеччині — 12 відсотків).

Такий стан справ щодо рівня розвитку агропродовольчої сфери та її значення для України під час війни, схожої за своїм проявом на державний тероризм з боку сусідньої країни, актуалізує проблематику, пов'язану з розробкою теоретико-методологічних засад сталого та інклюзивного розвитку зазначеної сфери.

Ми віддаємо належне в цьому сенсі науковим здобуткам співробітників Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», зокрема В. М. Геєця, А. А. Гриценка, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи, О. Л. Попової, які зробили вагомий внесок у розробку досліджуваної проблеми. Зокрема йдеться про те, що засади відновлюваних процесів мають розпочати формуватися, коли війна ще йде, щоб мінімізувати втрати часу на їх підготовку після досягнення миру. Слід також ураховувати, як зазначають ці науковці, що об'єктивно існуючі суперечності, у тому числі в агропродовольчій сфері, не можуть бути розв'язані шляхом продовження глобалізації у тій формі, в якій вона існувала донедавна, посилюючи економічну і соціальну нерівність. Необхідно знайти глокалізаційно інклюзивний підхід, який дозволить використати глобалізацію для національного розвитку і національний розвиток для глобалізації. Для цього передусім необхідно змінити ситуацію з продовольчим забезпеченням українців, відновленням сільських територій і сільського способу життя, що можливо досягти більшими інвестиціями в малих фермерів, дрібних виробників, сімейні ферми, які забезпечать підтримку місцевого виробництва продуктів харчування, створення місць прикладання праці для молодих людей у сільському господарстві, його адаптацію до кліматичних і економічних потрясінь, здатних серйозно вплинути на продовольчі системи вже в короткостроковій перспективі. Вагоме значення для розуміння сутності інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери та його зв'язку зі сталим розвитком мають розроблені відомими аграрними економістами ключові засади інклюзивного розвитку, до яких віднесені: широкі суспільні цілі, всебічний розвиток людини; скорочення нерівності та бідності, участь у розподілі доходу, оскільки саме бідні люди мають отримувати вигоду від розвитку, забезпечення згуртованості (соціальна інклюзія); участь громадян усіх груп в економічному житті, а не лише у розподілі доходів, трансформування економічного розвитку у підвищення зайнятості, рівність у доступі до ресурсів і ринків (економічна інклюзія); одержання вигід широкими верствами населення, особливо дітьми, жінками, особами похилого віку (інклюзія щодо вразливих груп населення); участь громадян у бережливому використанні природних ресурсів і захисті навколишнього середовища, здійсненні контролю (екологічна інклюзія); формування рівноцінних базових умов і шансів для життєдіяльності населення у містах і сільській місцевості, рівномірний розподіл вигід між територіями, усунення диспропорцій, вирівнювання розвитку

багатих і бідних країн (територіальна інклюзія); здатність задовольняти людські потреби у коротко- і довготерміновій перспективі, що дасть можливість нащадкам отримувати істотні вигоди для сталого процвітання (міжпоколінна інклюзія). Саме концепція інклюзивного розвитку, зазначають вони, посилює соціоекономічну компоненту сталого розвитку: люди, причому усі їх групи, особливо вразливі, покладаючись на знання та інновації, мають бути задіяні в економіці та отримувати вигоди від економічного зростання.

Свій внесок у наукову розробку проблематики розвитку агропродовольчої сфери зробили й викладачі, докторанти та аспіранти кафедри економіки промисловості Одеського національного технологічного університету. В тематичних рамках наукової школи «Забезпечення функціонування та розвитку системи економічної безпеки держави та суб'єктів господарської діяльності», яка функціонує в Одеському національному технологічному університеті з 2012 року, було захищено 18 дисертацій: по 6 докторських, кандидатських дисертацій та дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 051 «Економіка», а також видано низьку монографій, матеріалів наукових конференцій, колоквіумів та семінарів.

З 2018 року особлива увага приділена напрямам наукової роботи, пов'язаним зі сталим та інклюзивним розвитком агропродовольчої сфери, агрохолдингових компаній, територіальних громад та районів України, за результатами якої 3 співробітника кафедри економіки промисловості отримали науковий ступінь докторів економічних наук, 2 — докторів філософії.

Перед тим як означити мету дослідження та структуру монографії, визначимося з категоріальним апаратом.

Розпочнемо з авторської трактовки поняття «агропродовольча сфера». Слово «аграрний» (з лат. agrarius) означає земельний, тобто той, що відноситься до землеволодіння і землекористування, до способу виробництва, форми власності на землі, характеру відповідного майна, розвитку в широкому значенні. Термін «сфера» перекладається з грецької як куля й означає область дії, межі поширення чого-небудь, соціальне оточення, середовище, простір. Відтак, агросфера — простір, в межах якого відбувається сільський розвиток, формуються суспільні зв'язки і відносини, задані певним способом виробництва, в якому землі виступають ресурсом розвитку, способом виробництва, предметом праці, капіталом, операційним і соціалізованим простором. Поняття «агропродовольча сфера» — конструктивно складніше,

ніж попереднє, оскільки виробничий процес тут не завершується агровиробництвом, а набуває свого продовження в переробці сільськогосподарської сировини й доведені харчової продукції до споживача. Тобто поняття «агропродовольча сфера» складається з таких трьох компонетів:

– виробництво (аграрне та позааграрне);

– соціум (населення, сельбищна зона; соціальна інфраструктура, комунікація);

– середовище (агроландшафти, рекреаційні ландшафти, природні ландшафти).

Поняття «економічне зростання» означає регулярне розширення масштабів діяльності суб'єктів господарювання, яке виявляється у збільшенні абсолютних розмірів (чи у відсотках) ВВП, ВНП, національного доходу в країні загалом та у розрахунку на одну особу.

Під поняттям «інклюзивний розвиток агропродовольчої сфери» розуміється включеність населення в систему соціально-економічних відносин, передусім відносин власності, його залучення до активної участі у політичних, економічних, соціальних, духовних, екологічних процесах з метою задоволення власних інтересів і потреб та подолання просторових диспропорцій, економічної нерівності та соціальної несправедливості. Саме в просторових межах громад та районів, які уособлюють агропродовольчу сферу, відбуваються виробнича діяльність, життєдіяльність людських спільнот, створюється інклюзія добробуту, яка базується на економічному зростанні та сталому розвитку.

Метою дослідження є обґрунтування теоретико-методологічних засад і прикладних аспектів інклюзивного розвитку та економічного зростання агропродовольчої сфери України.

Реалізації визначеної мети підпорядкована структура монографії.

Передмова містить вхідні положення монографічного дослідження.

У першому розділі розкриваються еволюція теоретико-методологічних засад та інституціоналізації процесу формування сільськоміської дослідницької парадигми; концепція інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій: вітчизняний та зарубіжний контекст; політичні пріоритети та напрями секторального і територіального розвитку ОТГ та районів України на засадах інклюзивності.

Другий розділ присвячений викладу реконструктивного інклюзивного розвитку як парадигми відновлення країни, інституціонального характеру реконструктивного інклюзивного розвитку та пріори-

тетів і напрямів інклюзивного розвитку в умовах війни і повоєнного відновлення.

У третьому розділі подано методологію стратегічного управління сталим та інклюзивним розвитком агропродовольчої сфери на інноваційних засадах та статистичну оцінку сучасного стану і перспектив виконання завдань сталого та інклюзивного розвитку України.

Четвертий розділ представлений концептуальними засадами стратегічного розвитку соціально-економічних систем в умовах невизначеності та ризику; формуванням моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умовах невизначеності; аналізом та оцінкою фінансових ризиків впровадження моделі відновлення соціально-економічного розвитку України в умовах нестабільної економічної та політичної ситуації.

У п'ятому розділі містяться наукові положення щодо формування циркулярних екосистем в агропромисловості: стратегії сталого розвитку та продовольчої безпеки; стратегічних напрямів розвитку людського потенціалу в Україні в умовах побудови ефективної циркулярної економіки та стійких харчових екосистем; економічної ефективності та аналізу інвестиційної привабливості сільськогосподарських земель як ключового ресурсу циркулярної моделі аграрного виробництва.

У післямові зроблено певні узагальнення за результатами проведеного дослідження.

Розділ 1

ПАРАДИГМА ІНКЛЮЗИВНОГО СІЛЬСЬКО-МІСЬКОГО РОЗВИТКУ ЯК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ТА ПРИКЛАДНА МОДЕЛЬ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

1.1. ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКО-МІСЬКОЇ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПАРАДИГМИ

© 2025 by Павлов О. І is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

Дослідницька парадигма є своєрідною «дорожньою картою», яка визначає розуміння науковцями явищ та процесів, що вивчаються ними.

Як зазначають Г. А. Сенкевич та співавтори, «парадигмою науки називають систему її вихідних категорій, ідей, положень, допущень і принципів наукового мислення, що дозволяє давати несуперечливе пояснення досліджуваним явищам, вибудовувати теорії й методи, на основі яких реалізуються дослідження [1, с. 168].

В основу концептуальних засад сільсько-міської дослідницької парадигми інклюзивного територіального розвитку покладено розуміння дослідницької парадигми як: моделі постановки наукових проблем та визначення способів їх вирішення [2, с. 11]; історично змінних призм (епістем) бачення природних та соціальних явищ [3].

По відношенню до сільсько-міських соціально-просторових утворень, сформованих внаслідок реформи децентралізації публічної влади та управління, науково-прикладна парадигма «постає як світоглядно-інституціонально-діяльнісна модель удосконалення територіальної організації суспільства, основи якої закладено реформуванням базового та районного рівнів адміністративно-територіального устрою України. Впровадження цієї моделі сприятиме подоланню територіальної несправедливості, усуненню просторових диспропорцій та суттєвих соціально-економічних відмінностей між селом і містом, покращенню добробуту населення» [4, с. 12].

Процес формування сільсько-міської дослідницької парадигми, як будь-яке суспільне явище, перебуває в стані постійної еволюції. Ці еволюційні зміни мають свої особливості та забарвлення в тих чи інших країнах, що знаходяться на різних стадіях суспільного розвитку та представляють центр, напівperiферію чи периферію світової спільноти. Проте логіка розгортання цього процесу є єдиною для усього співтовариства, незалежно від того, якою є його візія — європейська, американська, азіатська або африканська.

Відтак з'ясування сутності цього процесу потребує занурення в його еволюцію, починаючи з середини XX століття, яка складається з певних етапів його розгортання у просторі та часі.

Світова та вітчизняна практика свідчить про те, що процес формування сільсько-міської дослідницької парадигми значно утруднюється наявністю перешкод на цьому шляху переважно ментально-психологічного характеру. Попри те, що село було первинною формою існування соціуму, з появою та бурхливим розвитком індустріалізації та урбанізації, у суспільній свідомості людства доволі швидко сформувалося викривлене уявлення про сутність та суспільне призначення сільського розвитку, а село, як тип поселення, було визнано відсталим і таким, що має бути перетворене у будь-який спосіб на місто. Цей соціальний наратив поступово утвердився в теорії та практиці суспільного буття.

«За останні десять років «нова соціальна історія» і її пасинок «нова міська історія», — зазначав на початку 1980-х років американський історик Р. Свіренга, — стали домінуючим підполем у середині історичної дисципліни; але «нова сільська історія» залишається дитиною-сиротою, якій поки що не знайдено місце в академічних навчальних програмах або історичних творах» [5, с. 211].

У правдивості наведеного твердження неважко переконатися, звернувшись до праць науковців, які представляють різні школи та країни, а також документів міжнародних організацій.

Як зазначає німецька дослідниця С. Кресс з Центру вивчення метрополії Берлінського університету, незважаючи на різноманітне проникнення міста і села в XIX і на початку XX століття, коли «міське» та «сільське» виступали як дві сторони медалі, класичні теорії урбанізації XX століття чітко визначили дихотомію міське/неміське [6].

В рамках цієї дихотомії «міське» та «сільське» розглядалися окремо одне від одного, але «сільське» сприймалося як таке, що є відста-

лим та другорядним по відношенню до «міського». Це знайшло свій відбиток у рішеннях міжнародних організацій.

Так в європейському співтоваристві виникла ідея щодо запровадження Спільної аграрної політики (САП), основні цілі якої були сформульовані в Римському договорі (1957 р.), а саме: забезпечення справедливого рівня життя для сільськогосподарської спільноти та наявності продовольчих товарів за прийнятними цінами. Проте с часом виявилося, що лише підтримка сільського господарства не задовольняє найважливіших потреб села. Удосконалення технологій виробництва продуктів харчування та посилення конкуренції в поєднанні з субсидіями залежно від розмірів виробництва призвело до сильної концентрації сільськогосподарського виробництва, внаслідок чого багато дрібних ферм перестали існувати. Молодь почала залишати село в пошуках роботи в містах, тоді як сільські громади з їхнім способом життя, ландшафти та традиції почали зникати. У зв'язку з цим виникла проблема підтримання життєздатності сільських районів. Тому з початку 1990-х років САП більше не зосереджувалася виключно на сільськогосподарському виробництві, а розглядала сільське господарство як важливу складову сільської місцевості, яка була серцевиною європейської ідентичності. Так політика сільського розвитку стала «другою опорою» САП (першою залишалося сільське господарство).

Такому розумінню САП сприяли процеси, що відбувалися у більшості європейських країн, починаючи з 1990-х років, пов'язані з занепадом сільського господарства як в економічному, так і в демографічному відношенні. Роль сільського господарства як виду економічної діяльності різко почала знижуватися з погляду не тільки скорочення ВВП та зайнятості. Значно погіршилося й надання послуг сільському населенню. Це стало поштовхом до «сільського ренесансу»: економіка сільських районів стає більш різноманітною, спостерігається потреба у розвитку третинного сектора. З огляду на це, сільські райони були визнані складними і такими, що не піддаються характеристиці з використанням одного критерію. У дослідницькій практиці відносно сільських районів сформувалося шість наукових підходів (табл. 1.1).

Ці підходи відображали існування глибоких ендогенних змін (демографія, диверсифікація видів діяльності тощо) та екзогенних змін (новий соціальний попит, глобалізація тощо), як поточних, так і майбутніх, спонукаючи до перегляду того, що таке сільська місцевість та чим вона буде.

Таблиця 1.1

Наукові підходи до дослідження сільських районів

Наукові підходи	Сутність підходу
Адміністративний (або статутний)	Заснований на адміністративно-правовому характері
Морфологічний (або демографічний)	Заснований на такій характеристиці населення як його щільність
Локаційний	Базується на просторових відносинах між міськими та сільськими районами
Економічний (або структурно-функціональний)	Заснований на таких критеріях як частка сільськогосподарського ВВП чи вартість послуг
Ландшафтний	Заснований на ґрунтовому покриві та кліматичних умовах
Комбінований	Поєднує комбінацію як мінімум двох інших підходів

Джерело: складено автором на основі [7, с. 2, 3].

Отже сільська економіка почала розвиватися на засадах багатофункціональності, тобто поряд з сільським господарством розвивалися й інші галузі, у тому числі переробна промисловість, сільський туризм, рекреація, сфера послуг.

Значний поштовх диверсифікації сільського виробництва, піклуванню про навколишнє середовище, взаємодії між селом і містом надали рішення Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку, яка відбулася в Ріо-де-Жанейро в 1992 році. Тим самим вагомого значення для підтримання сталого розвитку набуло сільськогосподарське виробництво, яке мало сприяти досягненню узгодженості, гармонійності та збалансованості між його економічною, соціальною та екологічною складовими.

З часом, у березні 2010 року Європейська комісія затвердила документ під назвою «ЄВРОПА 2020: Стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання». Стратегія висувала три взаємодоповнювані пріоритети: розумне зростання: розвиток економіки, заснованої на знаннях та інноваціях; стале зростання: сприяння більш ефективному використанню ресурсів, більш екологічній та конкурентоспроможній економіці; інклюзивне зростання: сприяння економіці з високим рівнем зайнятості, що забезпечує соціальну та територіальну згуртованість; встановлювала п'ять головних цілей: інвестиції, освіта, енергетика/зміна клімату, рівень зайнятості та скорочення бідності;

запрошувала держави-члени до діалогу з Європейською комісією для перетворення цілей ЄС на національні цілі [8].

Попри те, що прийняття європейської Стратегії розумного, сталого та інклюзивного розвитку було значною мірою спричинене проявом світової економічної кризи 2008–2009 років, її далекосяжне значення полягало в акцентуванні уваги на необхідності спільного розв'язання актуальних проблем, які постають перед містами та селами на зазначених в європейському документі засадах.

Через п'ять років по цьому в України, внаслідок реалізації реформи децентралізації публічної влади та управління, з'явилася реальна можливість втілити в соціальну практику таке завдання. Умови та способи його розв'язання на прикладі функціонування новоутворених сільсько-міських агломерацій обґрунтовано у монографії І. О. Павлової [9].

Разом з тим, не втратило своє наукової актуальності та практичного значення питання щодо повноти уявлення про сутність категорії «сільське».

Так 2012 року Європейська комісія констатувала відсутність як загальноєвропейського, так і міжнародного визначення «сільської місцевості» [10].

Ж.-Б. Ферет та співавтори, аналізуючи літературні джерела кінця XX століття та першого десятиліття 2000-х років, зазначають, що сільська місцевість визначалася за трьома критеріями: домінуванням землеробської діяльності; особливостями систем цінностей (роль сім'ї, землеволодіння, традиції тощо); специфікою способу життя (самоспоживання, робота, сільська солідарність тощо). Замислюючись над детермінантами сільських змін, ці автори виділяють два різних фактори, що спряють цьому, з одного боку, економічний, соціальний та екологічний спад, а з іншого — відродження деяких сільських районів через їхню внутрішню динаміку. Ці два бачення, як вважають вони, відображають співіснування реальностей та різноманітність сільських районів та їх траєкторій [7, с. 2].

Наразі звернемося до позаєвропейського досвіду еволюції сільсько-міської дослідницької парадигми.

Програми розвитку сільських районів за американскою візією, як вважає М. Дж Макето, існують із 1950-х років, але цей підхід був висунутий на передній план розвитку у 1970-х роках Р. Макнамарою, тодішнім президентом Світового банку, під час виступу перед Радою керуючих банку 1973 року в Найробі. Світовий банк енер-

гійно обстоював справу розвитку сільських районів у 1970-х роках, визначаючи розвиток сільських районів як «стратегію, спрямовану на покращення економічного та соціального життя певної групи людей — сільської бідноти. На думку цього дослідника з питань сталого розвитку, 1950-ті та 1960-ті роки були позначені підходами до модернізації, що підкреслюють передачу технологій, 1970-ті роки пов'язані з великомасштабними державними втручаннями у розвиток та комплексними програмами розвитку сільських районів, 1980-і роки — з лібералізацією ринку та спробами згорнути їх, 1990-ті роки характеризуються як сильно орієнтовані на процес з наголосом на участь та розширення прав та можливостей у контексті диверсифікації способів отримання коштів для існування у сільській місцевості. Наприкінці 1990-х років почав з'являтися більш збалансований підхід, але в усьому світі не було згоди про те, як отримати правильне поєднання різних сторін розвитку сільських районів. У 2000-ті роки увага була зосереджена на використанні злиднів, відродженні дрібного сільського господарства, стійких систем ведення сільського господарства та розміщення виробників у глобальних ланцюжках створення вартості [11].

Своєю специфікою відзначається еволюція сприйняття сільськості та сільсько-міської дихотомічності в країнах Латинської Америки та Карибського басейну, де прикметник «сільський» охоплює фізичний простір, низку культур і звичок, економічну та соціальну функцію. Велика частина класичного визначення того, що таке сільська місцевість, в цих країнах походить з колективних вірувань, в яких сільський спосіб життя, світогляд і соціальні звички розглядаються як вкорінені в землю та її природні ресурси. Як наслідок, сільські установки часто плутають з відсталим, архаїчним, нерозвиненим і застарілим способом життя [12, с. 28].

В перші півтора десятиліття XX століття в Латинській Америці та зоні Карибського басейну для аналізу сільської місцевості широко використовується територіальний підхід, яким користуються географи, екологи, регіоналісти, економісти, антропологи, політологи. За рахунок цього підходу забезпечується інтерпретація всіх соціальних, культурних та економічних аспектів і явищ, які складають територію та надають їй ідентичності. Упродовж другої половини XX століття при класифікації територій віддавалася перевага чотирьом основним критеріям вимірювання сільських територій: демографічному, заснованому на кількості населення, його розмірі, щільності; критерію до-

ступу до інфраструктури громадських послуг; економічному, що відображає виробничу діяльність економічно активного населення, та політико-адміністративному [12, с. 37].

У період з 17 квітня по 2 травня 2008 р. в рамках діяльності Міжвідомчої Робочої групи з розвитку сільської місцевості в Латинській Америці та Карибському басейні були проведені консультації з питань модифікації критеріїв розмежування села та міста, в ході яких підкреслювалась необхідність зосередження на континуумі село — місто. В якості критеріїв сільської класифікації були запропоновані: розпорошення населення по території; незначна кількість міських поселень; значна відстань до державних послуг; мала доступність до основних послуг та інфраструктури; наявність екосистем і природних ресурсів; сільськогосподарські прикордонні зони; наявність районів розширення міст; наявність агропромислової діяльності, а також діяльності та послуг, пов'язаних з природними екосистемами та агроекосистемами; форми територіального устрою; забруднення; наявність тимчасових або постійних працівників-мігрантів; громадські цінності та почуття приналежності; безпека громадян [12, с. 41].

Ще у 1990-х роках з'явилися нові аспекти аналізу сільської місцевості, пов'язані з несільськогосподарською діяльністю, навколишнім середовищем, взаємодією між сільськими та міськими територіями. Відбулися відповідні зміни й у сфері зайнятості населення. У 2019 році в аграрному секторі було зайнято 54,6 % сільського населення Латинської Америки та Карибського басейну проти 66,0 % у 2000 році, тоді як частка сільського господарства у загальному ВВП впала менш ніж на 3 %. Водночас питома вага зайнятих у сфері послуг зросла з 21,8 % у 2000 році до 30,1 % у 2019 році [12, с. 34].

В цьому регіоні чітко простежується тенденція до урбанізації: якщо у 1950 році частка міського населення становила 41,1 %, то у 2020 році — 81,2 %. Проте вважається, що така динаміка зростання сільського населення досягнута шляхом використання в статистичних показниках проміжного градієнта. Відтак, критерій, заснований на подвійності, має тенденцію до переоцінки міського населення за рахунок проміжних районів або складних територій, що ілюструє обмеження дихотомії село — місто, яка належить до архаїчного погляду на сільськість [12, с. 43].

Трансформація сільських просторів призвела до нових уявлень про теоретико-аналітичну парадигму під назвою «нова сільськість», в якій наголошується на необхідності динамічного аналізу сільського

середовища системно: іншими словами, через свої потоки та взаємодії [12, с. 32].

Нова сільськість як альтернативне визначення сільської місцевості є свідченням далекосяжної трансформації, якої зазнали сільські простори за останні десятиліття, як у Латинській Америці та Карибському басейні, так і в інших регіонах світу. Ці зміни включають диверсифікацію виробництва, відносне зростання несільськогосподарської зайнятості; тісний зв'язок міських та проміжних просторів; радикальну культурну трансформацію з появою нових соціальних звичок. Нова сільськість підкреслює неоднорідний і динамічний характер сільських територій, які перебувають у суцільній трансформації та взаємодії з іншими просторами, внаслідок чого розрізняти сільське та міське стає все важче. Таким чином класичні інструменти, що використовуються для вимірювання та класифікації просторів, мають бути змінені, щоб вийти за межі дихотомії село — місто [12, с. 47].

Відтак можна погодитися з думкою С. Кресс, що прагнення до спільного виробництва «міського-сільського простору» може бути реалізоване лише на засадах рівноправної співпраці села з містом. Йдеться про розуміння сільсько-міських відносин як простору рівноправних зустрічей, обміну та співпраці між містом і селом [6].

Проблематиці обгрунтування теоретико-методологічних засад сільсько-міської дослідницької парадигми присвячені праці сучасних зарубіжних та вітчизняних економістів, соціологів, географів та представників інших наукових дисциплін.

В цьому сенсі влучно висловився південноафриканський дослідник Г. ван дер Вальдт, підкреслюючи, що «теоретичні рамки зазвичай служать інтелектуальним риштуванням, яке підтримує дослідницькі процеси у соціальних науках, надаючи аналітичну лінзу, якою дослідники осмислюють складні соціальні явища. ...Інтеграція ідей, теоретичних підходів та концепцій із різних галузей вивчення соціальних наук сприяє цілісному розумінню складних соціальних явищ» [13].

Ґрунтуючись на зазначених засадах, норвезький науковець І. Йонссон ще на початку 2000-х років зазначав, що спрощене дихотомічне пояснення відмінності сільського життя як такого, що базується на сільському господарстві та видобутку корисних копалин, від міського, основу якого складають виробництво, послуги і культурні установи, не пояснює, як сільське життя має інтегруватися в індустріальні суспільства. Воно також не в змозі пояснити хронічну проблему знелюднення сільської місцевості [14, с. 330–331].

Разом з тим, заперечення дихотомії «місто–село», не тільки не ігнорує наявності відмінностей між міськими та сільськими поселеннями, а потребує розгляду трансформації відносин між ними у контексті глобальних викликів.

Як зауважують П. Мотта та співавтори, експоненційне зростання міського розвитку призвело до нещадного використання землі, нестабільних поселень, тривалих поїздок на роботу та збільшення забруднення. Ці негативні наслідки розвитку міст поступово зменшили переваги міського життя, яке досі вважалося неминучою парадигмою, що спонукало пошук нового підходу, здатного подолати існуючі недоліки і вищезгадані негативні наслідки. Необхідно, вважають ці автори, усунути більшість парадигм міського розвитку, які домінували в останні десятиліття, суттєво переглянути поточні принципи міського розвитку та скоротити розрив між міськими та сільськими районами. Досягти цього можливо завдяки концепції «розумних територій», яка має застосовуватися в територіальному масштабі шляхом оснащення територій методами впровадження та управління, підписання угод між міськими та сільськими районами. Важливим інструментом відновлення балансу нерівності між сільськими та міськими районами є ре-руралізація, спрямована на пожвавлення місцевих спільнот, які втратили населення, та їх зростання знову, задовольняючи попит міських жителів, бажаючих оселитися у менших спільнотах через особливі можливості кожного місця, беручи до уваги не лише соціально-економічні, а й соціально-екологічні та соціально-культурні цінності, реалізуючи потоки зворотної міграції з перевантажених мегаполісів та реагуючи на зростання інтересу та попиту з боку потенційних нових жителів [15, с. 26, 39–40].

Іспанські дослідники Г. К. Фернандес і Д. Пік розв'язання цієї проблеми бачать у переході до розумних і сталих зв'язків між селами і містами, фокусуючись на вимірах концепції «розумного села», щоб зрозуміти, якою мірою інтелектуальний розвиток у сільській місцевості може сприяти скороченню відмінностей між сільськими та міськими реаліями. На їхню думку, основними перешкодами для підвищення привабливості сільських районів є дисбаланс населення, посилення впливу клімату, нерозвинена інфраструктура та відсутність цифрових компетенцій. Міста, у свою чергу, стикаються зі своїми власними проблемами, такими як забруднення, експлуатація природних ресурсів та висока густота населення. Посилення привабливості, конкурентоспроможності та стійкості «розумних сіл» вима-

гатиме набагато більшої кількості експериментів та досліджень, початкова окупність інвестицій у які може бути не настільки очевидною у кожному конкретному випадку, особливо порівняно з результатами застосування проривних технологій у містах. Тому необхідний «розумний регіон» для посилення зв'язків між містами та селами, щоб знання та ресурси можна було оптимально використовувати для сприяння сталому розвитку на всій його території [16].

Китайський дослідник Л. Чжан разом з колегами представили новаторську теоретичну основу для вивчення ролі функцій міського-сільської системи у скоординованому розвитку інтеграції міста та села. За допомогою методів вимірювання вони оцінили функціональну надійність системи міста та села з погляду життя, виробництва та екології, а також розрізнили ступінь наявної взаємодії та координації. Ними було доведено, що на тлі глобальної урбанізації міста стали потужними магнітами, демонструючи яскраво виражений «ефект поляризації». Тим не менше, міста і сільські райони являють собою дві симбіотичні системи, що спільно розвиваються. Незважаючи на різкі відмінності у показниках міського-сільських відносин у різних країнах, що зумовлені географічними, історичними та культурними нюансами, кінцева мета залишається незмінною — зміцнення зв'язків між містом та селом. Прагнучи подолати прірву між містом і селом у країнах, що розвиваються, і вирішити проблеми в рамках інтегрованого зростання міст і села, зазначають ці вчені, різними дослідниками було висунуто безліч теорій. Тим не менше, залишається явний розрив: відчувається нестача цілісних аналітичних рамок для розробки міського-сільської інтеграції, які охоплюють весь спектр взаємозв'язків та синергії між містом та селом. У світлі міжнародних тенденцій нерівність у розвитку міст та сіл залишається ключовою проблемою, що впливає на всеосяжний прогрес як у країнах, що розвиваються, так і в розвинених [17].

Беззаперечно, основою інтеграції міст та сіл переважно є їхня економічна взаємозалежність, обумовлена спеціалізацією на розвитку різних секторів економіки, яка склалася історично, з огляду на різні ресурси та функції.

Так англієць Р. Ходдер ще чверть століття тому стверджував, що сільські сільськогосподарські сектори та міські промислові сектори неминуче відіграють стратегічну роль у розвитку один одного. Він визначав шість основних причин наявності тісних зв'язків між цими двома секторами: сільське господарство залежить від таких промис-

лових товарів як сільськогосподарські інструменти, машини та від споживчих товарів, які користуються попитом у селян (наприклад, радіо та велосипеди); технологічне оснащення сільського господарства вивільняє капітал і робочу силу, які рухаються в міський промисловий сектор; сільське господарство забезпечує сировиною галузі переробної та харчової промисловості; експортна сільськогосподарська продукція реалізується за іноземну валюту, яка є необхідною у тому числі і для придбання предметів, життєво важливих для промисловості — нафти, хімічних речовин та технології, які не виробляються на місці; потрібен постійний баланс між доходами, цінами та оподаткуванням в економічних відносинах між містом і селом; у країнах, що швидко урбанізуються, сільське господарство виробляє стратегічно важливу їжу для зростаючої кількості міських жителів, таким чином забезпечуючи продовольчу безпеку [18, с. 80–82].

Т. С. Епштейн і Д. Джезеф розкривають сутність парадигми розвитку партнерства між селом і містом, наполягаючи на тому, що сільські та міські райони взаємопов'язані та утворюють одну систему. Значну роль у цьому відіграє урбанізація, що призвела до масштабної сільської та міської економічної реструктуризації та географічного перерозподілу кордонів між сільськими та міськими територіями. Якщо до середини XX століття сільські райони суттєво відрізнялися від міських, то наразі їхні соціально-економічні структури є схожими. Проте мало змінилося їхнє сприйняття та ставлення до них, що значною мірою пояснюється стереотипністю мислення. На погляд цих авторів, інтеграція взаємозв'язків між містами та селами сприятиме стримуванню потоку міграції у великі міста та зростанню урбанізації сільського життя шляхом покращення можливостей отримання доходу у сільських районах та підвищення їхньої економічної та соціальної привабливості. Визначальним чинником для досягнення такого стану є ефективне використання місцевих ресурсів. Передусім наголос робиться на підвищенні продуктивності сільського господарства, створенні агропромислових галузей та проведенні політики, що встановлює розвиток партнерства між сільськими та міськими районами. Таке партнерство, вважають вони, принесе користь як сільському, так і міському населенню [19, с. 1443, 1445].

Іспанські географи К. Дельгадо-Віньяс і М.-Л. Гомес-Морено на початку 2020-х років прийшли до висновку, що міські та сільські райони не є двома окремими територіями, які можна розглядати ізольовано. Навпаки, вони взаємопов'язані у багатьох відношеннях, їхні

зв'язки мають бути досліджені теоретично та емпірично з погляду ідентичності, причинності та ефектів [20].

Наслідком впливу урбанізації на формування сільсько-міської дослідницької парадигми стало виділення в окремий об'єкт дослідження приміських територій. Особливої уваги з боку науковців та практиків цей процес набув у таких великих країнах, що розвиваються, як Індія.

Як відмічають Л. П. Раджендран та співавтори, при швидкій урбанізації розростання міст є звичайним явищем, особливо на глобальному Півдні, створюючи приміські простори, де відбуваються сільсько-міські інтерфейси. Приміські простори, як правило, є сільськими просторами, трансформованими через зростання міст, що покладаються на ресурси свого оточення. Обмежене та вузьке розуміння динаміки передмість, особливо в Індії, призвело до її ігнорування у ширших дискурсах планування та міського дизайну в усьому світі, які в основному ґрунтуються на європоцентристських підходах та теоріях. Проте приміські райони, вважають автори, слід ідентифікувати на основі того, що вони не є ні сільськими, ні міськими, представляючи унікальну місько-сільську динаміку, яка значною мірою залишається поза увагою. Більшість існуючих досліджень з розвитку приміських територій ґрунтуються виключно на вивченні потоків (наприклад, людей, виробництва, товарів, капіталу та інформації) та зв'язків (наприклад, економічних, соціальних, політичних), які є фізичними та вимірними. Такий підхід часто не враховує «місцеві» наративи, які включають соціально-просторові та культурні фактори, за допомогою яких здійснюється та узгоджується діяльність людини в містах і формується стійкість [21].

Звідси — відсутність чіткості в класифікації приміських територій. В літературі визначаються такі їх типи як: міські села [22]; «desakota» (що означає село-місто: «desa» — село, а «kota» — місто) [23]; переважно міські, напівміські та потенційно міські території [24], що заважає осмисленню суспільних процесів, що відбуваються за межами дихотомії «місто–село».

За результатами дослідження У. М. Хоффманн та співавторів, які з'ясовували корисність парадигми «виштовхни-тягни» для пояснення міграції з села в місто, під впливом урбанізації до 2030 року загальна чисельність міського населення у країнах подвоїться проти 2005 року, а площа забудованих міських територій може навіть потроїтися. Згідно з їхніми спостереженнями, крім демографічного впливу,

великомасштабна міграція із сільської місцевості до міст впливає як на моделі зростання міст у місці призначення, так і на рослинний покрив і землекористування в регіоні походження мігрантів. Що стосується сільського господарства, було доведено, що розростання міст виводить з обігу основні сільськогосподарські землі, тоді як у занедбаних сільських районах сільськогосподарські землі залишаються необробленими. Недостатньо дослідженим залишається питання щодо компромісів між втратами в сільськогосподарському виробництві, змінами в засобах до існування колишніх фермерів і виграшем у регулюючих функціях природного довкілля у відповідь на міграцію із сільської місцевості до міст. З огляду на це, авторами в якості об'єкта дослідження було обрано індійський штат Уттаракханд, в якому відбулася значна міграція у регіональну столицю Дехрадун з горбистих, віддалених сільських районів. Мотивація мігрантів із сільської місцевості до міст аналізувалась у рамках теорії сільського виштовхування проти міського тяжіння. Фактори, що сприяли сільському виштовхуванню, включають бідність, несправедливий розподіл землі, погіршення стану навколишнього середовища, високу вразливість до стихійних лих і запеклих конфліктів, у той час як фактори тяжіння до міст включають кращі можливості працевлаштування та отримання якісної освіти і своєчасної кваліфікованої медичної допомоги [25].

Зміст сільсько-міської дослідницької парадигми з часом збагатився за рахунок концепції місць, залишених позаду, яка відбиває нерівномірність просторового розвитку.

Ця концепція ще не набула завершених форм, але викликала жвавий інтерес з боку географів, економістів та соціологів. Так Д. Маккіннон та співавтори висунули ідею про переформатування міського та регіонального «розвитку» для «залишених» місць [26].

На наш погляд, питання має стояти дещо по-іншому: про переосмислення парадигми просторового розвитку, долучивши до розгляду й процеси, які відбуваються в системі сільсько-міських відносин, оскільки до категорії місць, залишених позаду, відносяться передусім сільські населені пункти та невеликі міста.

Недарма вже згадувані автори публікації, присвяченої цій науковій та практичній проблемі, посилаючись на наукові джерела, зазначають, що термін «залишені позаду» «...використовувався різними суб'єктами для позначення видів економічно відстаючих і занепадаючих місць, зокрема колишніх промислових і сільських регіонів, які виявили ознаки маргіналізації та занедбаності» [26, с. 40].

Розробники концепції «залишених позаду» місць звертають увагу на її багатовимірність, що виходить за рамки економіки та охоплює соціальні, демографічні, політичні та культурні проблеми. Ключові ідентифікаційні характеристики цих місць включають: відносну економічну невідповідність та занепад, що виражаються у заробітній платі, зайнятості та продуктивності нижче середнього; низький рівень освітньої кваліфікації та навичок; більш високий рівень бідності та неблагополуччя (порівняно із середніми показниками по країні); міграцію, старіння та демографічне скорочення; погане здоров'я; обмежені можливості підключення та інвестиції в соціальну та економічну інфраструктуру; скорочене надання послуг; політичне розмежування, зневага та невдоволення; відсутність цивільних активів та громадських об'єктів [27, с. 318–320; 28, с.2, 8; 29, с. 33].

Хоча не всі ці конкретні характеристики будуть очевидні в кожному «залишеному позаду» місці, можна вважати, що саме поєднання економічного неблагополуччя, нижчого рівня життя, втрати/скорочення населення, низького зростання, відсутності інфраструктури та політичної зневаги та роз'єднання визначає місце як «залишене позаду» [26, с. 42].

Поява таких місць як локусів невдоволення відображає посилення соціальної та просторової нерівності, обумовленої низьким або повільним зростанням, яке зазвичай вимірюється змінами валового внутрішнього продукту (ВВП) або валової доданої вартості (ВДВ). Однак ця відправна точка забезпечує надто вузьке розуміння економіки [30].

Більше того, як мірило для оцінки «розвитку» економічне зростання відносить місця з низьким або повільним зростанням до категорії тих, що «залишилися позаду», сприяючи зусиллям з «наздоганяння» та «скорочення розриву» із середніми показниками по країні та місцями з вищими показниками. Дослідження, що виходить «за рамки ВВП», стверджує, що «настав час для нашої системи вимірювання змістити акцент з вимірювання економічного виробництва на вимірювання добробуту людей» [31, с. 12].

Звідси випливає потреба у розробці ширших концептуалізацій «розвитку» з більшим акцентом саме на соціальні, екологічні та економічні аспекти та їх взаємозв'язки.

Такий підхід вимагає нової, більш широкої концепції «розвитку», яка не обмежується міськими центрами й починається з реально існуючих проблем «залишених позаду» місць [26, с. 43, 44].

Ключовою відправною точкою для цього переосмислення розвитку є поняття ендогенного розвитку, яке означає створення «бачення,

цінностей та потенціалу людей» як основи для розвитку, а не підпорядкування їх зовні певним програмам розвитку [32, с. 120].

Відображаючи складну та взаємопов'язану природу виявлених суспільних проблем, концепція залишених позаду місць, зазначають Д. Маккіннон та співавтори, формується шляхом взаємодії з концепціями прихильності та приналежності, які поки що не викликали особливого інтересу у дослідників з міського та регіонального розвитку. Виходячи з цього, ці автори виділяють чотири аспекти подальшого розвитку концепції місць залишених позаду: встановлення характеру та напрямів зв'язку між економічним спадом і належністю до «залишених позаду» місць; розуміння практик та стратегій життєзабезпечення, які домогосподарства та мешканці використовують для підтримки того, що дослідники фундаментальної економіки називають «основною економікою» сім'ї та спільноти; краще зрозуміння взаємозв'язків між просторовою універсальністю й особливістю географії базової економіки і тим, як вони виражаються в режимах управління; вивчення того, як підвищувати рівні надання послуг та державної підтримки для «залишених» місць у відповідь на наслідки політики жорсткої економії, що може вимагати нових форм співпраці між місцевими та національними суб'єктами та інститутами [26, с. 51, 52].

Звісно, переформатування розвитку місць залишених позаду, в першу чергу потребує нової парадигми розвитку сільської місцевості, яка б відповідала викликам XXI століття, включаючи зміну клімату, демографічні зміни, міжнародну конкуренцію та швидкі технологічні зміни.

Переймаючись цією проблемою, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), що об'єднує близько 40 країн з високим індексом людського розвитку, видала у 2016 році книгу, в якій представлено відповідний інструментарій для країн, що розвиваються, на основі узагальнення досвіду розвитку сільської місцевості Азії та Африки на південь від Сахари, спираючись на шість прикладів (Корея, Таїланд, В'єтнам, Китай, Кот-д'Івуар і Танзанія). Розуміння конкретної динаміки та траєкторій стимулювання сільського розвитку в цих регіонах і країнах, зазначають автори книги, може пролити світло на проблему подолання розриву між містом і селом і, зрештою, сприяти національному розвитку. Проведений аналіз дає десять уроків, які допомагають сформулювати нову парадигму сільського розвитку (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Десять уроків дослідницької практики, які сприяють формулюванню нової парадигми сільського розвитку

Перелік уроків	Сутність уроку
Перший	Сільські території надзвичайно відрізняються між собою, тому сільські стратегії мають бути адаптовані до специфічних умов кожної країни
Другий	Управління є ключовим фактором успіху чи невдачі розвитку сільської місцевості
Третій	Демографічна динаміка відіграє важливу роль
Четвертий	Політика, яка базується на зв'язках між селом і містом, може стимулювати розвиток
П'ятий	Розвиток сільського господарства є ключовим для покращення добробуту в багатьох країнах, що розвиваються
Шостий	Сільська місцевість представлена не тільки сільським господарством
Сьомий	Інклюзивна інфраструктура має вирішальне значення для економічного зростання сільської місцевості
Восьмий	Гендерна рівність є фундаментальною для розвитку села
Дев'ятий	Інклюзивні політичні підходи необхідні для зменшення бідності в сільській місцевості
Десятий	Розвиток сільської місцевості та екологічна стійкість йдуть рука об руку

Джерело: складено автором на основі [33, с. 15, 16].

В умовах глобалізації та в контексті сталого та інклюзивного розвитку особливої наукової актуальності та практичної значущості набуває ландшафтний підхід.

Ще у 1990-ті роки зарубіжні дослідники акцентували увагу на скандинавсько-німецькому розумінні ландшафту, яке розвивалося паралельно з культурним поворотом і таким чином ніколи не дематеріалізувалося [34, с. 643].

Точка зору на ландшафт як на безмежний континуум, де фізичні елементи інтегруються за допомогою спільної еволюції із соціально-економічними особливостями, інституційними компонентами та нематеріальними аспектами, такими як цінності, традиції та знання, була відображена у брифінгу Європейського наукового фонду з ландшафту 2010 року [35] та в Європейській ландшафтній конвенції 2011 року [36].

Оскільки ця перспектива визнає інтеграцію та спільний розвиток матеріальних та нематеріальних аспектів у конкретному місці, вона

розкриває діалектичний синтез між соціально-конструктивістськими та заснованими на матеріальності поглядами [37, с. 463, 464].

Отже, ландшафтний підхід не може легко стати жертвою дихотомії через дуже різні, але однаково життєздатні перспективи культурного та матеріального повороту відповідно. Не менш важливим є те, що ландшафтний підхід враховує зміни, які не обов'язково відбуваються у безпосередній близькості від «міського ядра», а також ті, що у сприйнятті взагалі не пов'язані з сільсько-міською віссю. Сталість поняття ландшафту полягає в його функції локусу культурно-природних та суб'єктно-об'єктних відносин. Таким чином, він швидше поєднує, ніж поділяє, сприяючи інтеграції фізичного з суб'єктивним [38].

На переконання М. Дімітрова і М. Стенсеке, ландшафтний підхід допомагає деконструювати характеристики та критерії, що лежать в основі будь-якої категоризації сільських та міських районів відповідно, через запитання: які матеріальні та які нематеріальні характеристики позначають кожну категорію? Матеріальний вимір може бути визначений за допомогою питань землекористування, щільності населення, структури поселення або фізичної форми. До нематеріальних характеристик належать, наприклад, питання, пов'язані з історією, образом та функцією, а також похідні від них різноманітні системи значень [39, с. 8].

Аналізом наведених методологічних підходів з їх контекстними характеристиками та практикою застосування в різних країнах не обмежується їх різноманіття. Проте головну увагу було сконцентровано на наукових підходах, які дозволили сформувати комплексне уявлення щодо розуміння специфіки формування дослідницької парадигми інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій.

Як зазначає Г. Баффо, академічний ландшафт взаємозв'язку між сільськими та міськими районами залишається не повною мірою охарактеризованим. Використовуючи бібліографічний метод, він, на основі кількісного огляду наукової практики, прослідкував еволюцію академічної науки щодо сільсько-міських взаємозв'язків та довів, що ця підобласть цієї науки значною мірою знаходиться під гегемонією вчених глобальної Півночі, в той час як найбільш актуальною у прикладному значенні досліджувана проблематика є для південної частини сучасної світової цивілізації. Дослідження в галузі сільсько-міського зв'язку він розділив на шість основних кластерів [40] (рис. 1.1).

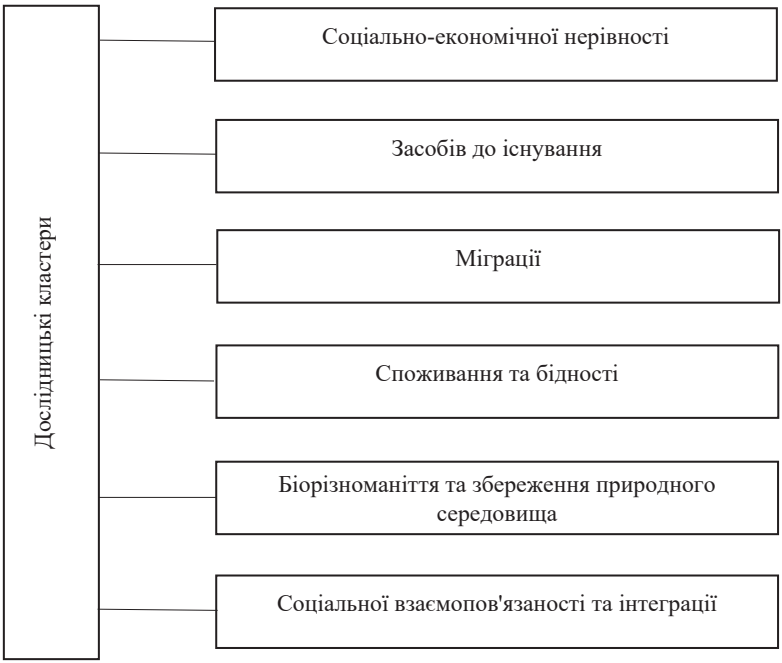

Рис. 1.1. Дослідницькі кластери в галузі сільсько-міського зв'язку
Джерело: побудовано автором на основі [40]

Квінтесенцією зарубіжної сільсько-міської дослідницької парадигми стала поява у 2023 році статті німецьких науковців, в якій було викладено рурбанну концепцію («rurbanity») сільсько-міської трансформації. Для демонстрації переплетення міського та сільського розвитку автори концепції використали термін «рурбан» («rurban»), під яким розумілася безперервна реконфігурація матеріальних потоків, практик, контекстів змісту та просторових структур. Аналіз стану рурбанності потребував його опису у певній концепції — «rurbanity», Стан рурбанності характеризувався розробниками концепції «rurbanity» як постійне (ре-позиціонування) у складних і дуже динамічних відносинах між сільським та міським. Таким чином, основна увага зосереджувалася на продуктивній в екологічному, соціальному та культурному відношенні спільній присутності міських та сільських елементів та практик — у найширшому розумінні цього терміна, включаючи матерію, відносини та ідеї, — у загальному про-

сторі, що структурується цією самою присутністю. Тим самим автори цієї концепції підкреслювали, що коли сільські та міські елементи об'єднуються, змішуються та збираються, вони породжують характерні просторові, соціальні та екологічні явища, які мають низку подібностей, незалежно від місцевого контексту. З точки зору авторського колективу концепції, їх наукова розробка дозволяє подолати дедалі більш розмитий розрив між містом та селом у швидко урбанізованому світі [41, с. 1742–1743, 1749, 1750].

Зазначимо, що попри когнітивну цінність концепції «rurbanity», яка визнає наявність сільсько-міського континууму, вона все ж таки є відлунням розуміння урбанізації як послідовної та односпрямованої трансформації ландшафтів та суспільств із сільського у міський стан.

В Україні протягом останніх двох десятиліть сформувалася власна сільсько-міська дослідницька парадигма, на завершальному етапі якої сільськість тлумачиться як «базова компонента інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій, підвалини якої закорінені в давні хліборобські традиції української нації та знайшли своє відбиття у науковому міждисциплінапному напрямі — руралістиці» [42, с. 15].

Свідченням вагомої ролі аграрного сектора, яку він відіграє у покращенні сільського життєвого середовища та забезпеченні продовольчої безпеки держави і глобальних продовольчих ринків, є дані [43], що наведені у таблиці 1.3.

Для розуміння поетапного формування руралістичних засад сільсько-міської дослідницької парадигми доцільно здійснити короткий екскурс в історію її еволюції.

Однією з ознак відходу від виключно аграрної парадигми стала публікація на початку 2000-х років фундаментальної праці за редакцією Л. О. Шепотько, яка вийшла у двох томах під назвою «Сільський сектор України на рубежі тисячоліть». У першому з томів містилася системна характеристика потенціалу сільського сектора, у другому — соціальних ресурсів сільських територій [44; 45].

Дивовижне поєднання двох начал у назві наведеної монографії — просторового (сільський) та галузевого (сектор) — відбиває перехідний характер дослідницької парадигми її авторів, які, віддаючи данину диверсифікації виробничої діяльності на селі, поступово переміщували свою увагу на сільські території як просторові утворення, характеристика яких виходила за галузеві межі.

Таблиця 1.3

Вагомість аграрного сектора України в системі продовольчої та економічної безпеки країни (за даними 2022 року)

Найменування показника	Статистична характеристика
Частка у валовому внутрішньому продукті (ВВП)	Сільське, лісове та рибне господарство сформувало 8,6 відсотка ВВП
Частка продовольчих товарів та сільськогосподарської продукції у товарному експорті	Становила 53 відсотки
Частка підприємств сільського, лісового та рибного господарства і виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів у загальному обсязі капітальних інвестицій	Становила 20 відсотків
Частка населення, зайнятого у сільському, лісовому та рибному господарстві	Становила 17,2 відсотка населення країни віком 15–70 років
Частка орних земель	У загальній території країни становить понад 50 відсотків

Джерело: складено автором на основі [43].

Протягом наступних трьох років після виходу другого тому зазначеної монографії, з'явилися перші статті про сутність сільського розвитку за авторством О. І. Павлова [46] та О. М. Онищенка і В. В. Юрчишина [47].

Згодом у 2008 [48] та 2010 [49] роках вийшли друком й перші монографічні видання, присвячені розгляду теоретичного, політичного, практичного та управлінського аспектів сільського розвитку.

Через два роки за участю наукових співробітників Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» була підготовлена та видана перша монографія з питань соціоекономічного розвитку сільського господарства і села [50].

Протягом другого десятиліття сільська дослідницька парадигма розширюється за рахунок звернення до проблематики сталого розвитку агропродовольчої сфери та обґрунтування теоретико-методологічного арсеналу руралістики. В цьому сенсі показовим є той факт, що окрім академічних науково-дослідних установ, ця наукова діяльність активно здійснювалася й представниками наукових шкіл вищих навчальних закладів України, про що свідчить інформація, розміщена в таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

Результати наукової роботи співробітників кафедри національної та міжнародної економіки ОНТУ за напрямами сільського, сталого та інклюзивного сільсько-міського розвитку

Сільський розвиток, розвиток сільських територій	Сталий розвиток агропродовольчої сфери	Інклюзивний сільсько-міський розвиток
Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 360 с.	Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: монографія / Павлов О. І., Хвесик М. А., Юрчишин В. В. [та ін.]; за ред. О. І. Павлова. Одеса: Астропринт, 2012. 760 с.	Дідух С. М. Інклюзивний розвиток вгропродовольчих вертикально інтегрованих компаній України: монографія. Одеса: Астропринт, 2020. 336 с.
Павлов О. І. Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика, управління: монографія. Одеса: Астропринт, 2008. 208 с.	Соціо-еколого-економічний розвиток агропродовольчої сфери України в сучасних умовах: проблеми та шляхи їх розв'язання: монографія / Павлов О. І., Козак К. Б., Крисанов Д. Ф. [та ін.]; за ред. О. І. Павлова. Одеса: Астропринт, 2015. 512 с.	Кушнір О. І. Формування інклюзивної моделі розвитку підприємницьких структур агробізнесу України: дис. ... д-ра філософії: 051 Економіка / Одеський національний технологічний університет. Одеса, 2023. 237 с.
Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель: монографія. Одеса: Астропринт, 2009. 344 с.	Проблеми сталого розвитку агропродовольчої сфери в сучасних умовах та шляхи їх розв'язання: матеріали міжнародного наукового семінару (8 жовтня 2015 р., м. Одеса) / кафедра економіки промисловості* Одеської національної академії харчових технологій. Одеса: Фенікс, 2015. 110 с.	Мініна В. О. Розвиток малого та середнього підприємництва в умовах формування інклюзивної економіки: дис. ... д-ра філософії: 051 Економіка / Одеський національний технологічний університет. Одеса, 2024. 217 с.

Закінчення табл. 1.4

Сільський розвиток, розвиток сільських територій	Сталий розвиток агропродовольчої сфери	Інклюзивний сільсько-міський розвиток
Павлов О. І., Павлова І. О. Руралістичні засади брендингу сільських територій Південного регіону України: монографія. Одеса: Астропринт, 2019. 288 с.	Самофатова В. А. Сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону: теорія, методологія, управління. Одеса: Астропринт, 2018. 312 с.	Павлова І. О. Теоретико-методологічні засади та практичні аспекти інкдюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій України: монографія. Одеса: Астропринт. 2025. 392 с.

Джерело: складено автором.
* Попередня назва кафедри.

Саме на базі наукової економічної школи ОНТУ було закладено наукові основи дослідницької парадигми, пов'язаної з руралістикою. Цією парадигмою передбачене акцентування основної уваги на сільськості (руральності) як стані сільського буття.

Концептуальні основи цієї дослідницької парадигми ґрунтуються на наукових працях з руралістики, опублікованих за останнє десятиліття в Україні [51–54].

Міждисциплінарий характер руралістичних знань передається за допомогою рурального дискурсу, який постає як комунікативна взаємодія адресанта та адресата текстового повідомлення, що концентрується навколо опорного концепту (рурального розвитку) і дискурсивного топіку (руральної теми), відображених у відповідних поняттях [51, с. 69; 52, с. 31, 32, 36; 53, с. 158, 159]:

– рурального розвитку — форми прояву та постійного джерела підтримки руральності, що відображається у безпосередньому зв'язку з життєвими ресурсами не тільки сільського населення, а й усього соціуму;

– руралізації — поширення різних форм рурального способу виробництва та життєдіяльності як процесу, зустрічного урбанізації;

– руральності — перманентного стану буття в руральному та не руральному просторі, яке змінюється за своїм змістом, але не за сенсом, під впливом факторів внутрішнього і зовнішнього середовища;

– руралізму — системи поглядів, ідеології, пов'язаних зі світом почуттів, переживань, світоглядом, розумовою та перетворювальною діяльністю з «перероблення» людини, що перебуває у руралізованому просторі;

– руралістики — системи теоретичних міждисциплінарних знань, про руральність, руралізацію та руралізм;

– руралістичного виміру інклюзивного сільсько-міського розвитку — генеруючої компоненти інклюзії добробуту, соціальної справедливості, рівних можливостей (правових, економічних, соціальних, політичних) людської спільноти, що мешкає в межах сільсько-міського простору, щодо участі у формуванні суспільної гармонії з урахуванням інтересів всіх і кожного.

За рахунок такої взаємодії формується певна концептосфера, складовими якої є мовні та когнітивні структури: дійсність (руральність) — концепт або думка (руралізм) і мова у формі тексту (сукупність рурaльних понять) [53, с. 158].

Руралістика «виникла внаслідок системного дослідження такого складного за своєю структурою та функціями природного та соціально-просторового утворення як сільські території. Вона об'єднує усі наукові напрями, що вивчають ті чи інші складові сільської територіальної підсистеми суспільства» [51, с. 69].

З часом руралістичні дослідження вийшли за просторові та тематичні межі села. Цьому значною мірою посприяла реформа децентралізації публічної влади та управління. У відповідності до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» суб'єктами добровільного об'єднання територіальних громад стали суміжні територіальні громади не тільки сіл та селищ, але й міст [55], що сприяло формуванню, крім сільських та селищних, також і міських ОТГ та районів, які є «змішаними» за складом населення та неоднорідними за функціями і способом життя.

Третина новоутворених ОТГ та районів підпадають під визначення їх як сільсько-міських агломерацій. Сільсько-міські агломераційні утворення, на думку І. О. Павлової, мають такі специфічні ознаки: «невеликі розміри; переважання в їхньому складі населення сіл, селищ, малих і середніх міст; відсутність, за деякими винятками, центральних міст і великих вторинних міст; низька щільність населення; недиверсифікована зайнятість населення та переважно агропродовольча та сільсько-міська спрямованість розвитку» [9, с. 38].

З утворенням сільсько-міських агломерацій на базовому (громадівський) та районному рівнях адміністративно-територіального устрою України відбулася певна генерація сільського розвитку, його трансформація в інклюзивний сільсько-міський розвиток (рис. 1.2).

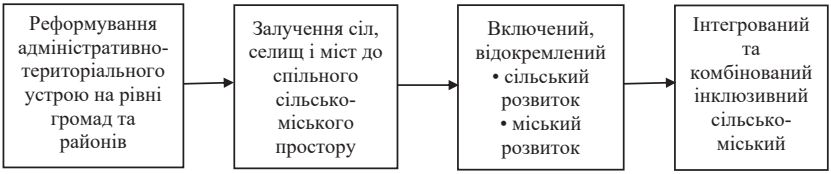

Рис. 1.2. Генезис інклюзивного сільсько-міського розвитку

Джерело: побудовано автором

Таким чином, були подолані адміністративні бар'єри на шляху переходу від дихотомічної до сільсько-міської дослідницької парадигми.

Отже з'явилися реальні передумови для спільного взаємовигідного розвитку сіл та міст з використанням їх спільних ресурсів на засадах інклюзивності.

Разом з тим така трансформація сільського розвитку в інклюзивний сільсько-міський розвиток актуалізує питання інклюзивності сільського розвитку як важливої компоненти спільного інклюзивного сільсько-міського розвитку.

Необхідність забезпечення переходу українського села на засади інклюзивного розвитку зумовлена такими обставинами: гіршим, порівняно з міським, соціально-економічним становищем села як соціально-територіальної підсистеми суспільства і наявністю в сільській місцевості значної диференціації між різними групами населення. Це стало наслідком екстрактивного розвитку сільського господарства і села, який сформувався за директивно-планової системи господарювання і посилився в пострадянський період. Тривалий час державна аграрна політика України базувалася на дотаціях для корпоративних підприємств. На це направлялися значні бюджетні ресурси, але вони не сприяли поліпшенню місцевої економіки та якості життя на селі. Дотації надавалися незначній кількості підприємств, а не селянам чи сільським спільнотам, що справило вкрай нерівномірний вплив на різні сільські території. Нерівномірність розподілу вигід від аграрного зростання поглиблює екстрактивний розвиток не лише в сільському господарстві, але й в сільській місцевості в цілому. Доходи власників аграрного бізнесу зростають значно швидше, ніж доходи найманих працівників та самозайнятих у сільському господарстві [56, с. 8].

Наведені наукові положення щодо соціально несправедливого розподілу вигід від аграрного зростання свідчать про те, що дослідницька парадигма інклюзивного сільсько-міського розвитку має бути

забезпечена високим рівнем інституціоналізації відповідного просторового середовища.

Інституціоналізація являє собою процес упорядкування, формалізації, стандартизації суспільних відносин на основі політичних, економічних, соціальних, культурних, правових правил, традицій та звичаїв. Цей процес включає: організацію спільної діяльності людей з метою задоволення суспільних потреб; формування соціальних (суспільних) зав'язків, взаємодій та відносин індивідів, соціальних груп, людської спільноти в цілому, які регулюються певною системою цінностей; організаційне оформлення інститутів як сукупності організацій, установ, осіб, що виконують певні функції [9, с. 146].

Інституціоналізація — це процес, покликаний регулювати суспільну поведінку (тобто наіндивідуальну поведінку) в організаціях або цілих суспільствах. У цьому процесі можна виділити принаймні три дії: (1) створення або встановлення правил, (2) адаптацію правил або розробку кращих практик та (3) зміну правил або заміну старих правил новими [57].

Достовірність цих правил досягається за рахунок перевірених практикою дослідницьких парадигм, які ґрунтуються на певних теоріях та концепціях. Відтак, інституціоналізація як соціальне явище та процес, так само як і сільсько-міська дослідницька парадигма, перебуває у стані адаптації та постійних змін під впливом ендогенних та екзогенних чинників.

По відношенню до сільсько-міських соціально-просторових утворень України йдеться про необхідність вироблення певного інституціонального механізму забезпечення стану інклюзивності, інституціоналізацію цього простору, створеного через природні, соціальні та економічні зв'язки суб'єктами, які мають спільну мету дій. Центральним елементом просторової системи є населення, яке за умов розподілу за статевою, віковою, соціальною, політичною, релігійною, дохідною, професійною та іншими ознаками водночас представляє собою єдину територіальну громаду [58, с. 39, 41].

Інституціоналізація сільсько-міського простору формується за рахунок участі в цьому процесі інституцій (організацій) та інститутів.

Очікується, як зазначає М. Х. Хан, що організації будуть підтримувати, чинити опір чи спотворювати певні інститути чи політику залежно від своїх інтересів та можливостей. Таким чином, розподіл організаційної влади може визначати інститути та політику, які, швидше за все, збережуться, а також ті, які, швидше за все, сприя-

тимуть розвитку у цьому контексті. Це вказує на важливість точного визначення відносної влади та можливостей відповідних організацій, які описують конкретне політичне регулювання, та того, як вони можуть змінюватися з часом [59, с. 636].

Р. Ла Порта та співавтори оцінювали якість урядів, використовуючи показники втручання у суспільні справи, ефективності державного сектора, надання суспільних благ, розміру урядових установ та політичної свободи, виявили, що бідні країни, близькі до екватора, етнолінгвістично неоднорідні, використовують французькі чи соціалістичні закони або мають високу частку католиків чи мусульман, демонструють найгіршу ефективність урядової діяльності. На цій підставі вони зробили висновок, що врахування екзогенних історичних чинників у поясненні відмінностей у ефективності уряду різних країн проливає світло на економічні, політичні та культурні теорії інститутів [60, с. 222].

Отже, урядові установи належать до тих інституцій (організацій), які створюють та змінюють певні правила, застосовують санкції тощо. Зокрема специфіка інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій України багато в чому визначається умовами їх формування, пов'язаними з реалізацією реформи децентралізації, ініційованою державними інституціями. Так в Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні визначено перелік проблем, які потребують ефективного та швидкого розв'язання в умовах переходу на засади інклюзивного розвитку. З урахуванням зазначених проблем сформульовано мету Концепції, а саме — визначення напрямів, механізмів і строків формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад [61].

Інституціональна складова інклюзивного сільського розвитку стосується правил і механізмів, які впорядковують дії агентів, причетних до цього розвитку. При цьому інститути, з одного боку, як правила поведінки/гри, задаються ззовні, зокрема — це засади національної політики, що закріплені у законодавчо-нормативних актах, функції органів влади тощо; з іншого — це неформальні інститути, що розвиваються зсередини — рівень свідомості, культури, самоорганізації

громадян тощо, і спрямовуються на активізацію місцевого соціально-економічного розвитку [62, с. 146–147].

«Правила гри» не тільки встановлюються та змінюються певними організаціями, але й відтворюють себе і є вельми стійкими, проходячи перевірку на ринку ідей, який має інституційні та технологічні основи, що змушують його працювати. Ринок ідей може породжувати різні види рівноваги. Один з них — вироджена рівновага, при якій одне переконання чи когнітивне правило стає «фіксованим» у популяції. У багатьох інших випадках один ментальний вигляд стає домінуючим, але інші заганяються у малі або великі ніші. Д. Норт зазначав, що «існує тісний зв'язок між системами переконань та інституційною структурою». Те, що люди вважали істинним, справедливим і розумним, мало велике значення не тільки для їхньої поведінки безпосередньо, а й через інститути, в яких вони жили. Він назвав ці переконання «будівельним риштуванням», на якому спочивають інституційні структури [63, с. 8–9].

«Правила гри», за Д. Нортом — неформальні (традиції, звичаї) та формальні (унормовані) інститути, беруть активну участь у формуванні інституціонального середовища. До останніх він відніс права власності, забезпечення виконання контрактів, політичні та правові рамки ринків, розподіл влади та насильства у суспільстві тощо, охарактеризувавши їх як стимули, як нагороди та покарання, які суспільство накладає на людей, що демонструють певну поведінку [64].

Практика господарської діяльності свідчить про те, що вплив економічних інститутів не дає автоматичного ефекту щодо економічного зростання.

Для цього необхідний механізм, який слугуватиме провідником у суспільство для тих інституціональних факторів, що впливають на продуктивну поведінку, таку як підприємництво можливостей. Виявляється, що неформальні інститути мають більший вплив на підприємництво можливостей, ніж формальні інститути. Такі змінні як контроль корупції, впевненість у своїх навичках та приватне покриття для отримання кредиту сприяють позитивному впливу підприємництва на економічне зростання в країнах Латинської Америки [65, с. 45].

У кожній країні існують певні норми, правила, стандарти, традиції щодо упорядкування та організації суспільного життя, які відображають їх історичний розвиток та національну специфіку. Проте, починаючи з зародження традиційного інституціоналізму наприкінці

XIX століття, склалися певні загальні правила суспільної поведінки, яких дотримується світова спільнота, які знайшли свій відбиток у рішеннях міжнародних організацій та науковій літературі.

У найбільш загальному вигляді ці правила містяться в Декларації ООН про право на розвиток, яка містить такі положення як можливості для справедливого розподілу товарів та послуг (їжа, житло, освіта, здоров'я, захист та ін.), що опосередковано дозволяє людям незалежно від соціального класу отримати доступ до громадських закладів і послуг. Крім того, з'являється можливість покращення життя людини у соціальному, політичному й економічному аспектах. Зрештою, людська гідність буде цінуватися більше, якщо буде підвищено стандарти життя вразливих верств населення [66].

В цій Декларації ООН закладено одну з підвалин інклюзивності, а саме — першочергової необхідності покращення життя вразливих верств населення.

На вирішення цього завдання спрямований неоінституціоналізм, який охоплює не лише тверду частину (джерела) суспільного розвитку (ресурсозбереження, власність, ціна, якість, новий технологічний уклад виробництва, його екологічність, конкурентоспроможність кінцевої продукції), а також соціальні рушійні сили (неекономічні, світоглядні чинники) — інтелектуалізацію, елітаризацію та гуманізацію людини та її праці. Ці рушійні сили діють (функціонують) опосередковано через систему тонких, невидимих соціально-психологічних матерій — мотивацій, потреб, цінностей, інтересів, норм, творчу активність людини, стимули підвищення її готовності до інноваційної діяльності та перманентного творчого пошуку нових знань, набуття досвіду, навичок. До рушійних сил належить також ментальність, культура людини, у т. ч. інноваційна, організаційно-економічна, морально-психологічний клімат, виробничі відносини, менеджмент, охорона здоров'я, відпочинок, соціальний захист суб'єктів творчості, рівень їх інтелектуальної власності (нематеріальних активів) та інше. Отже під час реформи децентралізації влади, власне, на рівні рушійних сил на передній план вийшов людський фактор як домінантний у системі створення територіальних громад, їх згуртованості, невидимих соціально-психологічних, інформаційних зв'язків і контактів [67, с. 27–30].

Таким чином, згідно з неоінституціоналізмом, формування інклюзивного сільсько-міського середовища неможливо без вмотивованої участі в цьому процесі суб'єкта суспільних змін.

Проведений аналіз еволюції теоретико-методологічних засад та інституціоналізації процесу формування сільсько-міської дослідницької парадигми в контексті зарубіжного та вітчизняного досвіду дозволяє зробити певні узагальнення.

Еволюційна логіка відповідного процесу формування сільсько-міської дослідницької парадигми в зарубіжних країнах, попри його різноманітність, відрізняється від української в головному — співставленні відмінностей міського та сільського феноменів, без особливого занурення у трансформаційні зміни, які відбувалися в сільському середовищі.

Еволюція сільського та міського дискурсу в Україні характеризується концентрацією уваги науковців передусім на ключових питаннях розвитку сільської територіальної підсистеми суспільства у її поселенському, галузевому та просторовому вимірах, яка значно поступається міській підсистемі за рівнем соціально-економічного та культурно-побутового розвитку.

Тим самим концептуальна парадигма сільського саморозвитку кінець кінцем мала своїм наслідком становлення руралістики як міждисциплінарної наукової галузі, формуючої системну парадигму дослідження сільських соціально-просторових утворень, які вирізняються своїм значним природно-ресурсним, людським та етнокультурним потенціалом, та функціонуючих в центральноєвропейській країні, що розвивається.

Саме завдячуючи такій еволюції рурального дослідницької парадигми в Україні у другому десятилітті XXI століття виникла унікальна ситуація синтезу сільського та міського начал у спільний сільсько-міський агломераційний феномен континуального типу.

Ключову роль у формуванні сільсько-міських агломерацій відіграла інституціоналізація, яка проявилася через перетворювальну діяльність інституцій — державних установ, які започаткували у 2015 році реформу децентралізації публічної влади та управління, одним із вагомих наслідків якої стала трансформація територіальної організації влади та адміністративно-територіального устрою країни за рахунок розширення фінансово-економічних повноважень територіальних громад та районів.

Перехід як в зарубіжних країнах, так і в Україні від дихотомії «місто — село» до дослідницької парадигми спільного та взаємовигідного сільсько-міського розвитку на інклюзивних засадах відбувся за рахунок не тільки збагачення її теоретико-методологічних засад, а й прогресивної еволюції функціонуючих інституцій (організацій),

формальних та неформальних інститутів як нормативно-правового базису та політико-управлінської складової суспільних перетворень.

Практичне значення сформованої сільсько-міської дослідницької парадигми важко переоцінити в умовах ведення на території України бойових дій та у її повоєнному відновленні. Вона, на наше переконання, має бути взята до впровадження як світоглядна та когнітивна модель практичних дій владою та населенням в усіх куточках України.

1.2. КОНЦЕПЦІЯ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКО-МІСЬКИХ АГЛОМЕРАЦІЙ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ КОНТЕКСТ

© 2025 by Павлова І. О. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

В результаті реалізації реформи децентралізації публічної влади та управління в Україні в межах базового та районного рівнів адміністративно-територіального устрою утворилися сільсько-міські агломерації.

Поява цих специфічних соціально-просторових утворень потребує відповідного концептуального обґрунтування.

Почнемо з того, що із загальної кількості наразі функціонуючих 626 сільських, 432 селищних, 432 міських територіальних громад 409 міських громад складають основу формування сільсько-міських агломерацій.

Оскільки сільські об'єднані територіальні громади (ОТГ) вирізняються однорідним складом населення, схожими ресурсами та функціями, вони не можуть бути віднесені до категорії сільсько-міських агломераційних утворень. Не належать до таких і селищні ОТГ. Справа в тому, що у відповідності до статті 1 Закону України «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України», який набрав чинності з 26 січня 2024 року, селища віднесені до категорії сільських населених пунктів [68].

Проте всі сільські та селищні громади, що входять до певних районів, беруть участь у формуванні сільсько-міських агломерацій районного рівня.

Агломерації цього рівня представлені практично усіма 119 районами, які є «змішаними» за складом населення, за винятком тих з них, центрами яких є великі обласні центри.

Немаловажним аргументом на користь наведеного положення є те, що центрами більшості районів є малі та середні міста, населення яких не перевищує 100 тис. осіб.

Вказані категорії ОТГ та районів, що ідентифікуються нами як сільсько-міські агломерації, представляють собою єдиний адміністративно-територіальний та життєвий простір, в межах якого мешкає сільське та міське населення, зайняте в різних сферах суспільного виробництва та послуг.

Позиціонування переважної більшості міських ОТГ та районів як сільсько-міських агломераційних утворень, що складають третину ОТГ та районів України, відповідає стратегічній цілі забезпечення інтегрованого розвитку територій з урахуванням інтересів майбутніх поколінь, як складової Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки, в якій зокрема йдеться про «створення законодавчої основи функціонування та розвитку агломерацій, забезпечення збалансованого просторового розвитку територій, що входять до їх складу» [69].

В таблиці 1.5 наведені характеристики районів з населенням понад 500 тис. осіб, центрами яких є великі міста.

Таблиця 1.5

Райони України з населенням понад 500 тис. осіб

Район	Кількість ОТГ	Кількість населених пунктів	Площа, км^2	Чисельність населення
Харківський	15	203	3222,5	1753679
Одеський	22	155	3878,1	1382513
Дніпровський	17	234	5605,6	1170525
Львівський	23	531	4976,2	1149976
Запорізький	17	283	4693,7	865877
Криворізький	15	283	5724,9	743934
Хмельницький	27	749	10768,3	683795
Чернівецький	33	215	4098,2	654858
Вінницький	16	411	6909,5	655361
Миколаївський	19	238	7689,9	651193
Рівненський	26	439	7216,6	632426
Житомирський	31	684	10508,2	618111
Черкаський	26	244	6870,8	596999
Полтавський	24	746	10858,6	595013
Тернопільський	25	492	6161,6	565037
Івано-Франківський	20	319	3873,0	559866
Краматорський	12	235	5194,1	543371
Маріупольській	5	89	2634.2	502909

Джерело: підраховано та складено автором на основі [70–72] та даних сайту «Децентралізація в Україні».

Як свідчать дані, наведені в таблиці 1.5, адміністративними центрами районів, за винятком трьох (Краматорський, Маріупольський — Донецької та Криворізький — Дніпропетровської областей) є міста, що одночасно мають статус й центрів областей. Населення усіх без винятку районів складається з міських та сільських жителів, представництво перших з них є домінуючим. Усі ці райони можна ідентифікувати як місько-сільські агломерації урбанного типу, оскільки їх центрами є промислові міста з населенням понад 200 тис. осіб (за винятком Краматорська). З цієї причини не виникає ніяких сумнівів відносно їхньої спроможності бути драйверами інклюзивного розвитку районів. Інша справа — налаштованість мешканців міст та сіл досягти угоди щодо обопільної вигоди від використання ресурсного потенціалу районів: природного, що є в наявності сіл, та значного промислового, інфраструктурного та соціально-культурного, яким володіють переважно міста.

Оксфордський словник географії тлумачить поняття агломерації як «концентрацію економічної діяльності в суміжних галузях промисловості, зумовлену зокрема особливостями зовнішньоекономічної політики, а також кількістю та якістю кваліфікованої робочої сили, зростаючим ефектом масштабу, кумулятивними ефектами, особливостями місцевої системи планування та випадковими факторами» [73].

Недосконалістю наведеного визначення агломерації є її обмеження економічним виміром, хоча це утворення за своєю природою є соціально-просторовим. В ньому також відсутня навіть згадка як про механізм його утворення, так і про суб'єктів самого процесу просторової трансформації.

В «Декларації ООН про міста та інші населені пункти в новому тисячолітті» вказано на зв'язок цього феномена з процесом урбанізації та на ключову роль в утворенні агломерацій мегаполісів [74].

Враховуючи це, є доцільним звернутися до вітчизняних та зарубіжних наукових джерел та відповідної практики, які вирізняють зазначені категорії агломерацій.

У публікаціях вітчизняних вчених наведено: класифікацію агломерацій України за певними ознаками [75]; законодавчі засади утворення агломерацій [76]; еволюційний розвиток агломераційних утворень [77]; характерні риси сільської та районної агломерацій [78]; специфічність сільсько-міських агломерацій, секторальну та територіальну спрямованість їх розвитку на інклюзивних засадах [79–81].

Більш детально зупинимось на характеристиках спільних та відмінних рис сільсько-міських утворень агломераційного типу розвинених країн та країн, що розвиваються, які знайшли свій відбиток у спеціальних дослідженнях українських та зарубіжних авторів.

Так Х. Бердеге та співавтори розкривають просторове розмаїття в розвитку сільських районів Латинської Америки. Вони доводять, що латиноамериканські сільські товариства більше не складаються в основному з розосереджених та відносно ізольованих сіл, з обмеженим доступом до послуг, з культурою, яка помітно відрізняється і навіть є антагоністичною культурі міських жителів, що живуть за рахунок сільського господарства та інших основних видів діяльності. У таких країнах як Чилі, Мексика та Колумбія лише 6 %, 7 % та 17 % населення мешкають у «глибинних» сільських районах. З іншого боку, у 79 містах регіону з населенням понад 750 тис. осіб проживає 38 % всього населення. Простір між ними включає території в основному сільські, але вони містять невеликі міста з населенням до кількох десятків тисяч осіб, які функціонально переплетені з навколишньою сільською глибинкою. Це «сільські міста» в тому сенсі, що вони володіють деякими характеристиками, типовими для міських місць. Міське ядро і сільська глибинка утворюють функціональну територію, в якій кожна частина залежить від іншої (хоча і не однаково і вже точно не на рівних умовах). Зв'язки, що поєднують обидві частини простору, різноманітні: сільські райони є джерелами сировини для виробничого сектора в центральному місті; міська торгівля залежить від сільських споживачів; велика кількість міських жителів працюють за наймом у сільському господарстві [82, с. 132].

На підставі ознайомлення з сучасними зарубіжними публікаціями з досліджуваної проблеми констатуємо, що однією з перших термінологічний конструкт «сільсько-міські агломерації» використала індійська дослідниця Г. Р. Анант. Відстежуючи тенденції розвитку урбанізації та зростаючу концентрацію мегаполісів у густонаселених та економічно нерозвинених країнах, серед інших джерел занепокоєння вона відмітила сільсько-міські агломерації [83].

У вітчизняній економічній літературі Н. М. Рідей і Ю. А. Кученко ще у 2014 році використали термін «урборуральні території», до яких вони віднесли «приміські урбанізовані ареали, урбанізовані зони, що разом з територією власне міст утворюють агломерації» [84].

На переконання В. Бойка, «урборуральна територія — це простір, який складається з кількох населених пунктів, а саме великого міста,

менших міст чи поселень міського типу, сіл (які можуть утворювати класичну агломерацію або бути відокремленими поселеннями) і їх навколишнього середовища (провінції). Урбораральна територія, або агломерація урборарального типу — це не лише система, яка складається із географічного простору і населених пунктів, а насамперед система зв'язків, що створюють опорний каркас взаємодії між поселеннями в часі й просторі, котра визначається різними факторами, наприклад, міграцією, економічним балансом, фінансовими потоками, довкіллям тощо» [85, с. 51, 52].

З наведеного визначення урбороральної території виходить так, що вона може приймати форму агломерації або складатися з сукупності суміжних міських та сільських поселень, яка не є організаційним цілим. Оскільки у законодавстві України відсутнє визначення таких просторових утворень, виникає певна невизначеність сутності цих утворень. Тому слід погодитися з позицією В. Бойка, який наголошує на такій сутнісній ознаці урбораральних агломераційних утворень, як наявність певної системи зав'язків між міськими та сільськими населеними пунктами, які перебувають у суміжному просторі.

Серед ключових напрямів дослідження виробничої структури простору агломерацій урборарального типу є визначення [86]:

– галузевого складу і структури економіки агломерації;

– форм власності на підприємства та природно-ресурсні активи;

– умов розвитку підприємництва;

– наявності ресурсів (технічних, технологічних, просторових, трудових, земельних, організаційних, фінансових, інформаційних, логістичних тощо);

– наближеності виробництв до ресурсів;

– гнучкості органів місцевого самоврядування щодо управління агломераційним утворенням.

На наш погляд, урбораральний контент попри «змішаний» характер терміна, що передає сутність агломерацій, відбиває ключову роль у їхньому функціонуванні великих міст.

Дещо іншу позицію в цьому питанні займає Ю. М. Лопатинський, відзначаючи, що специфіку формування агломерацій, які часто виглядають як сільсько-міські та категоріально можуть вважатися комплексними агломераціями, визначає наділеність України великою площею сільськогосподарських угідь та значною часткою сільського населення [87, с. 114–115].

Обґрунтованість ідентифікації певних категорій ОТГ та районів як сільсько-міських агломерацій підтверджується аналітикою сільської складової територіальних громад у контексті інклюзивності, здійсненою І. Прокопою. Цей вчений на підставі проведених розрахунків співвідношення сільських населених пунктів та сільського населення у складі громад та районів України довів, що 74 % районів є районами сільського типу, а громади сільського та змішаного типу охоплюють понад 95 % сільських поселень і сільського населення. Як наслідок цього, дві третини сільських населених пунктів та 61 % сільського населення увійшли до громад із центрами міського типу [88, с. 114, 118].

ОТГ та райони України утворюють два рівні сільсько-міських агломерацій (рис. 1.3).

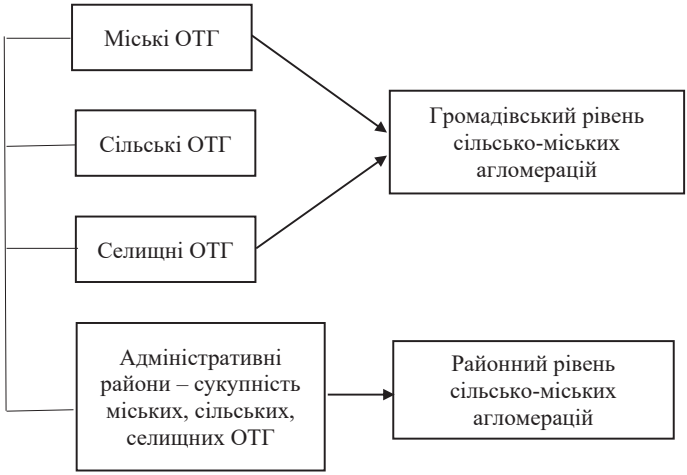

Рис. 1.3. Дворівнева структура сільсько-міських агломерацій

Джерело: побудовано автором

Сільські та міські утворення не тільки значною мірою взаємозалежні, але фактично співіснують і часто зливаються в спільному просторі [41, с. 1739], а збільшення землекористування в сільських районах призвело до переходу від ландшафту, в якому чітко відрізнялася дихотомія між міськими та сільськими районами, до континууму, в якому щільна міська тканина розширюється та зливається з навколишніми сільськими районами, утворюючи великі та розширені заміські смуги [89].

Такі сільсько-міські утворення континуального типу демонструють зміну системи землекористування за рахунок його багатофункціональності, яка стирає межу між міськими та сільськими функціями [90, с. 585–591]. На тлі системного перевантаження великих міст зростає роль малих та середніх міст, які акумулюють надлишкові ресурси, змінюють процеси виробництва, розподілу та споживання [91], тим самим створюючи додатковий (1 + 1 > 2) ефект — «ціле більше, ніж сума частин» за умови високої пропускної здатності земельних ресурсів агломерації [92].

Разом з тим поява нового типу агломерацій, а саме сільсько-міських, потребує розгляду їх сутнісних рис у порівнянні з міськими агломераціями.

На підставі наведеної інформації, яка відбиває практику функціонування сільсько-міських агломераційних утворень та наукові уявлення щодо їх сутності та специфіки, складено таблицю 1.6.

Таким чином, сільсько-міські агломераційні утворення, на нашу думку, мають такі специфічні ознаки: невеликі розміри; переважання в їхньому складі населення сіл, селищ, малих і середніх міст; відсутність, за деякими винятками, центральних міст і великих вторинних міст; низька щільність населення; недиверсифікована зайнятість населення та переважно агропродовольча та сільсько-міська спрямованість розвитку.

Крім того, сільсько-міські агломераційні утворення є не стільки результатом історичної еволюції системи розселення, скільки результатом організаційно-розпорядчих заходів та управлінських рішень органів державної влади. Проте не можна не враховувати, що саме в малих містах, які є адміністративними центрами агломерацій, зосереджена більшість ресурсного потенціалу району — людського, природного, промислового, фінансового, адміністративно-організаційного, соціально-культурного, завдяки чому вони відіграють роль сполучної ланки між селами, селищами та великими містами.

Можна по-різному ставиться до позиціонування сільсько-міських агломераційних утворень як дійсно таких, що відповідають певним вимогам, які прийнято висувати до класичних агломерацій. Проте наша дослідницька мета полягає в характеристиці специфічності цього феномена, який став фактом дійсності України.

Після визначення характерних рис та властивостей сільсько-міських агломерацій як специфічного різновиду агломераційних утворень постало питання щодо виявлення можливості їх розвитку на засадах інклюзивності.

Таблиця 1.6

Відмінність між міськими та сільсько-міськими агломераціями за певними критеріями

Міські агломерації	Сільсько-міські агломерації
За походженням	
Утворені внаслідок впливу процесів урбанізації та індустріалізації, поділу праці та історичної еволюції системи розселення	Сформовані в результаті прийняття адміністративно-управлінських рішень, розвитку процесу руралізації та посилення сільсько-міських зв'язків
За секторальним чинником	
Соціально-просторові утворення, в яких домінуючими є індустріальне виробництво, наукова галузь знань та сфера послуг	Місце, де переважна більшість населення зайнята у сільському господарстві та інших непромислових видах діяльності
За соціально-просторовим чинником	
Центри розвитку професійного спорту, інфраструктурних об'єктів, які надають висококваліфіковані освітні, наукові, медичні, культурні та інші соціальні послуги	Простір, представлений природними та сільськогосподарськими ландшафтами, які займають велику незабудовану площу та мають значні природні ресурси
За демографічною ознакою	
Представлені великими містами, у тому числі й регіональними центрами, характеризуються наявністю великої кількості населення та високою його щільністю	Представлені містами районного та обласного значення з населенням до 100 тис. осіб, вирізняються низькою щільністю та малою кількістю населення, серед якого переважають люди середнього та старшого віку
За соціальною ознакою	
Сконцентрована диференційована вікова та професійна структура населення, значна кількість заможних прошарків населення, високий відсоток осіб з вищою освітою, зосереджені етноси, які представляють різні культури та нації	Характерна незначна розвиненість соціальної та транспортної інфраструктури, значна зайнятість людей переважно пенсійного віку у власному домогосподарстві, високий відсоток бідного населення з недостатньо високим освітнім рівнем
За економічною ознакою	
Розвинене ринкове середовище, яке представлене бізнес-структурами, банківськими установами, іншими фінансовими органами, відповідною розвиненою інфраструктурою	Недостатньо розвинене ринкове середовище, представлене малим та середнім бізнесом, функціонуючим переважно у сфері сільськогосподарського виробництва

Закінчення табл. 1.6

Міські агломерації	Сільсько-міські агломерації
За інституціональною ознакою	
Соціально-просторові утворення, в яких сконцентровані органи державної влади та органи місцевого самоврядування регіонального рівня, осередки неурядових організацій, інші установи прийняття управлінсько-політичних рішень	Представлена районними державними адміністраціями та районними радами, безпосередньо самоврядними інститутами, громадськими організаціями

Джерело: складено автором.

Ідентифікація ОТГ та районів як сільсько-міських агломерацій континуального типу є ключем до розуміння сутності соціально-просторової інклюзивності, яку можна визначити як поточний стан та ступінь включеності людських спільнот, що мешкають в межах певних громад та районів, в систему відносин власності, їх залучення до політичних, економічних, соціальних, духовних змін з метою задоволення інтересів і потреб усіх без винятку жителів цих агломераційних утворень.

Враховуючи зазначене, об'єктом соціально-просторової інклюзивності є сільсько-міські агломерації базового та районного рівнів адміністративно-територіального устрою України.

Інклюзивність цих соціально-просторових утворень передусім досягається завдячуючи синергетичному ефекту залучення до спільної життєдіяльності в межах єдиного простору сіл, селищ, міст, сільського та міського населення, що було започатковано реформою децентралізації.

Ресурсом, навколо якого формуються спільні інтереси міського та сільського населення, що мешкає в межах агломерацій, є сільськогосподарські землі та територія, яку займають села. Відповідно саме вони й стали важливим чинником залучення мешканців ОТГ та районів до інклюзивного розвитку.

На чинник залучення різних верств населення до продуктивної зайнятості як умови забезпечення належного рівня їх життя та створення інклюзії добробуту звертають увагу й впливові міжнародні установи та інститути.

Так Світовий банк пов'язує інклюзивний розвиток зі сталим швидким розвитком усіх галузей економіки, що сприяє залученню

значної частини трудових ресурсів країн і характеризується рівністю можливостей в доступі до ринку праці [93].

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) трактує інклюзивний розвиток як стабільний і всеосяжний з точки зору можливостей працевлаштування; розвиток, який потребує підтримки з боку громадських інститутів для вирішення проблем на ринку праці [94].

У важливому документі Європейського Союзу «Європа 2020» однією з цілей його діяльності визначено досягнення зростання на засадах знань, сталості та інклюзивності й створення економіки з високим рівнем зайнятості для забезпечення соціальної та територіальної згуртованості. При цьому зайнятість повинна забезпечуватися з врахуванням потреб та індивідуальних здібностей, ефективного використання потенціалу громад, їх професійних можливостей тощо [8, с. 3].

В «Територіальному порядку денному 2030», прийнятому 1 грудня 2020 року на неформальній зустрічі міністрів, відповідальних за територіальну єдність та/або територіальний розвиток, організованою Німеччиною, наголошується на прагненні сприяти інклюзивному та сталому майбутньому для всіх місць як одній з умов досягнення Цілей сталого розвитку в Європі [95].

За таких вимог та умов у сільсько-міських просторових утвореннях зростає підвищений попит на земельні ресурси, що, з іншого боку, несе в собі загрозу нецільового використання сільськогосподарських угідь. З цим пов'язане занепокоєння щодо забезпечення продовольством передусім незаможних громадян, а також наявності головного засобу існування фермерів. Це явище спостерігається в Європі, Північній та Південній Америці, а також в Австралії. З особливою гостротою ця проблема постала в Канаді, де 60 % нового зростання міських та приміських територій з 1988 по 2010 рік припадало на сільськогосподарські угіддя [96], що супроводжувалося наростанням конфліктів між населенням сільських провінцій та регіональною владою. Аналізуючи природу конфлікту інтересів мешканців міста Калгарі, в якому проживає 85 % населення канадської провінції Альберта, та населення чотирьох навколишніх сільських муніципалітетів — основних розпорядників майже усіх провінційних сільськогосподарських угідь, дослідники прийшли до висновку, що останні розірвали партнерські відносини з містом через невідповідність політики його адміністрації інтересам сільської спільноти, серед яких найважливішими є такі, що пов'язані з землекористуванням [97, с. 120–121].

Питання землекористування як важливого фактора формування людського благополуччя посідають вагоме місце в концепціях інклюзивного розвитку Дж. Гупти, К. Вегеліна, Н. Поу.

Застосовуючи мультидисциплінарний підхід, Н. Поу та Дж. Гупта визначають сутність інклюзивного розвитку як зосередження уваги на соціально-економічному добробуті та захисті екосистемних послуг природи через розподіл політичних пріоритетів. При цьому йдеться не про поєднання соціальних аспектів з економічним зростанням за допомогою політичних підходів, а про зосередження уваги на соціальному благополуччі та захисті екосистемних послуг природи через перевизначення політичних пріоритетів, особливо в контексті антропоцену. Це призвело до народження концепції інклюзивного розвитку, яка ґрунтується на наукових працях вчених, що досліджують проблеми, пов'язані з соціальною справедливістю та соціальними рухами, правами людини та соціальними вимогами найбільш маргіналізованих спільнот, до яких належать ті, хто залежить від природних ресурсів, таких як земля, вода, риба та ліси. Вони також є тими, хто найбільш уразливий до наслідків зміни клімату, захоплення землі та ресурсів і наражається на ризик виснаження ресурсів [98, с. 105, 106].

Дж. Гупта та К. Вегелін, розкриваючи соціальні, екологічні та політико-географічні інтелектуальні коріння інклюзивного розвитку, підкреслюють вагомість соціальної, екологічної та реляційної інклюзивності. Соціальна інклюзивність, на їх погляд, на місцевому рівні означає врахування конкретних соціальних груп та осіб; екологічна — спрямована на захист доступу до ресурсів та права власності на них; реляційна визнає, що бідність та екологічна деградація є результатом нерівності у суспільстві [99, с. 435–440].

З точки зору К. Дьорффеля та С. Шуманна термін «інклюзивний» передбачає, що люди мають рівний доступ до соціального, політичного та економічного життя, а також шанси відстоювати свої переваги. Це нормативне прагнення вимагає, щоб усі члени суспільства отримували вигоду з розвитку [100, с. 1120], а розвиток орієнтувався на людину, яка є метою і засобом розвитку [101].

В. В. Опалько охарактеризовує інклюзивний розвиток як механізм забезпечення перманентних трансформаційних процесів, що охоплює питання ефективного розподілу доходів, добробуту та має антидискримінаційну спрямованість [102, с. 66].

Дещо по-іншому тлумачать концепцію інклюзивного розвитку інші вітчизняні автори, акцентуючи увагу на тому, що вона визначає

важливість стабільного зростання, що охоплює всі сектори економіки та залучає значну кількість робочих ресурсів країни, наголошує на необхідності розподілу цього зростання рівномірно між всіма верствами суспільства, забезпечуючи рівні можливості і доступ до ринку праці та ресурсів. Отже інклюзивний розвиток — це ідея, яка визнає, що економічне зростання повинно сприяти всім членам суспільства, і вона асоціюється з темпами та характером цього зростання, а також з тим, як результати цього зростання розподіляються по всій країні [103, с. 12].

Прокоментуємо цю точку зору таким чином: якщо інклюзивний розвиток має на меті створення інклюзії добробуту, то її досягнення аж ніяк не забезпечується рівномірним розподілом зростання між всіма верствами суспільства. Мова має йти про створення рівних можливостей для різних категорій населення у забезпеченні економічного зростання та справедливому його перерозподілі для уразливих верств населення.

З огляду на вагому роль сільської складової інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій, заслуговує на увагу погляд на зміст інклюзивного сільського розвитку малайзійських дослідників, які розглядають його як поступове зростання якості життя всіх членів сільської спільноти, яке досягається шляхом гарантування всім верствам сільського населення можливості отримання користі від економічного піднесення (економічний вимір), підтримки соціального розвитку селян, мінімізації нерівності соціальних індикаторів, сприяння розширенню прав та можливостей жінок, забезпечення ґендерної рівності, формування системи соціального захисту нужденних категорій громадян (соціальний вимір), розширення можливостей для якісного та ефективного долучення до політичних процесів на рівні сільських поселень та поза їх межами (політичний вимір) [104, с. 642].

Оцінюючи інклюзивність сільських спільнот на прикладі Локачинської територіальної громади, О. М. Бородіна, І. В. Прокопа і О. В. Фраєр дійшли висновку, що «інклюзивним є такий розвиток територіальних громад і їх сільських спільнот, який спрямований на скорочення бідності, подолання економічного, соціального та політичного вилучення людей, які мешкають у сільській місцевості, забезпечення їм можливості реального впливу на вирішення питань своєї життєдіяльності. Збереження сільських спільнот і підвищення якості їх життя повинні стати одним з найважливіших напрямів ді-

яльності територіальних громад: без цього неможливий їх інклюзивний розвиток: відбуватиметься лише екстрактивне використання їх сільських територій» [105, с. 94].

Інклюзивний розвиток сільсько-міських агломерацій, вважає Ю. М. Лопатинський, можна визначити як процес, спрямований на збалансоване та справедливе піднесення територій, де сільські та міські громади взаємодіють і співпрацюють для забезпечення економічного, соціального та екологічного добробуту, що передбачає доступність ресурсів і можливостей для всіх мешканців агломерації, з метою покращення якості життя, зниження рівня бідності та зміцнення соціальної згуртованості. Це комплексний підхід до просторового, економічного та соціального розвитку територій, який охоплює: інтеграцію міських та сільських територій в єдину систему розвитку; врахування інтересів усіх верств населення; сприяння взаємодії між міськими та сільськими громадами. Зазначене підкреслює важливість інклюзивності у розвитку агломерацій, що передбачає не лише економічне зростання, але й соціальну справедливість та екологічну стійкість. Детермінантами трансформації сільсько-міських агломерацій є сукупність взаємопов'язаних економічних, соціальних, демографічних, екологічних, інституційних та просторових чинників, які впливають на формування, функціонування та еволюцію інтегрованих систем міських центрів та прилеглих сільських територій [87, с. 115–116, 117].

Повною мірою сенс інклюзивного розвитку розкривається через осягнення сутності інклюзії, яка з етимологічної точки зору являє собою процес активізації участі громадян у житті соціуму [106, с. 129].

Термін «інклюзія» відображає процес, у якому будь-що або будь-хто включається, тобто залучається або входить до складу як частина цілого, інакше кажучи, йдеться про збільшення ступеня участі всіх громадян у соціумі, особливо тих, хто може мати труднощі у фізичному розвитку [103, с. 9].

Таке визначення інклюзії співставне з попереднім, хоча у ньому акцентується увага на участі в певному суспільному процесі уразливих у фізичному відношенні осіб.

Доречними виглядають концентрація уваги на зв'язку інклюзії з процесом економічного зростання та справедливого розподілу його результатів [102, с. 65], її розуміння як способу усунення бар'єрів, якими є економічна нерівність і бідність, на шляху до участі й доступу до ресурсів і можливостей [107].

Цілком виправданим є тлумачення інклюзії як імперативу соціальної політики, необхідної умови подолання бідності та нерівності у доходах, власності, владі, освіті. Якщо вважати, що основний зміст соціальної політики полягає у досягненні рівності, то саме інклюзія є інструментом забезпечення ефективної рівності розподілу доходів та рівності умов життя в суспільстві [108].

Аналіз наведених визначень інклюзії вітчизняними науковцями свідчить про її соціальну сутність. Таке позиціонування інклюзії повністю відповідає контенту інклюзії у зарубіжній науковій літературі як стану включення у спільноту та суспільства в цілому, стану, за яким окремі особи та групи населення можуть отримати доступ до ряду можливостей, послуг і ресурсів та зробити свій вклад у прийняття рішень» [109, с. 17], як широкої соціальної інтеграції із доступом до матеріальних і нематеріальних благ та послуг, а також відповідним рівнем доходів і добробуту, який дозволяє людині реалізувати свої життєві цілі, завдання та прагнення [110, с. 229], як двозначного поняття, в якому, з одного боку, інклюзія використовується як код нормативних вимог, що стосуються, наприклад, участі, рівності, соціальної справедливості та визнання, а з іншого — як аналітичний інструмент оцінки якості політичних режимів [111, с. 1518].

Представники міжнародних організацій та спеціалізованих наукових установ відмічають, що інклюзія поширюється від усунення дискримінаційного виключення до активного втручання у створення більш справедливих ринків, послуг і просторів, а також до гарантування прав людини, та виділяють три рівні інклюзії [112, с. 18]:

– усунення дискримінаційних винятків, таких як відмова мігрантам у праві оселитися в місті (простір), купити нерухомість (ринки), відправити дітей до школи або отримати доступ до охорони здоров'я (послуги);

– забезпечення того, щоб переважаючі інститути (регулюючі ринки, надання послуг та використання простору) враховували голоси та відображали потреби груп, які перебувають у несприятливому становищі;

– забезпечення повного дотримання прав людських спільнот, що перебувають у несприятливому становищі, у тому числі через ринки, послуги та доступ до простору.

У звіті Світового банку «Інклюзія має значення: основа спільного процвітання. Нові межі соціальної політики» (2013) зазначається, що «сьогодні світ перебуває в кон'юнктурі, коли питання відчуження та

включення набувають нового значення як для розвинених країн, так і для країн, що розвиваються. Імператив соціальної інтеграції стер різницю між цими двома стилізованими полюсами розвитку. Країни, які раніше вважалися розвиненими, сьогодні стикаються з проблемами відчуження та включення, можливо, частіше, ніж десять років тому. А країни, які раніше називали такими, що розвиваються, стикаються як зі старими проблемами, так і з новими формами відчуження, породженими зростанням... У цьому звіті є сім основних повідомлень: (1) виключені групи існують у всіх країнах; (2) виключеним групам постійно відмовляють у можливостях; (3) інтенсивні глобальні зміни призводять до соціальних трансформацій, які створюють нові можливості для включення, а також загострюють існуючі форми відчуження; (4) люди беруть участь у житті суспільства через ринки, послуги та простори; (5) соціально-економічні перетворення впливають на ставлення та сприйняття людей. Оскільки люди діють на основі того, як вони почуваються, важливо звертати увагу на їх ставлення та сприйняття; (6) виключення не є незмінним. Численні докази демонструють, що соціальну інтеграцію можна спланувати та досягти; і (7) просування вперед вимагатиме ширшого та глибшого знання відчуження та його наслідків, а також узгоджених дій» [113].

Зауважимо, що висновок цього звіту Світового банку відносно того, що імператив соціальної інтеграції стер різницю між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, є перебільшенням, оскільки ігнорує величезний розрив у їх розвитку.

Характеристикою ступеня поширення у просторі інклюзії є інклюзивність,

В документі ЄС «Цілі Європа-2020» соціальна інклюзивність розглядається як гарантована державою рівність прав кожного члена суспільства щодо отримання суспільних послуг і благ, а також активної участі у розвитку економіки [114].

Інклюзивність на рівні громад вітчизняними аграрними економістами визначається як реалізація соціального і людського потенціалу всіх членів територіальної громади у процесі економічної діяльності, зростання добробуту домогосподарств та соціально прийнятне розшарування людей за майном і доходами [115, с. 52].

Соціальна інклюзивність передбачає застосування п'яти принципів [116]:

– прийняття принципів справедливості для розподілу можливостей та вигід розвитку;

– включення знань маргіналізованих осіб у визначення процесів та цілей розвитку;

– забезпечення соціального мінімуму за допомогою більш високого рівня захисту для найбільш маргіналізованих груп населення;

– цілеспрямоване нарощування потенціалу, щоб допомогти бідним скористатися можливостями, оскільки вони не зможуть використовувати їх інакше;

– залучення маргіналізованих осіб у політику управління розвитком.

Формування концептуальних засад інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій потребує з'ясування їх взаємозв'язку з парадигмою іншого всеосяжного феномена, а саме сталого розвитку.

Актуальність цього наукового завдання випливає з настанов міжнародних організацій та фінансових установ [8; 93–95], в яких суспільна місія інклюзивного розвитку та сталого розвитку представлені в єдиному контекстному вимірі. Проте слід розуміти, що мова йде про дещо різні соціальні та політичні підходи, оскільки ці обидва глобальні явища мають хоча і співпадаючі сфери прояву (економічна, соціальна, екологічна), але інклюзивний розвиток поширюється й на сферу політичних відносин та є людиноцентричним.

Однак цей нюанс не завжди враховується в дослідницькій практиці. Щонайменше у тлумаченні співвідношення концепцій інклюзивного та сталого розвитку серед науковців відсутня єдність поглядів.

Дається взнаки надмірна захопленість окремих авторів економічним аспектом інклюзивного розвитку, крайнім виразом якого є вживання такого терміна як «інклюзивна економіка» [103], яка якщо й може мати місце в реальності, то цьому має передувати розроблення теоретико-методологічних засад її розвитку [117], запровадження інклюзивних інститутів [118], які сприятимуть її інклюзивному розвитку [119]. Такі ж самі вимоги мають бути дотримані і для забезпечення інклюзивності аграрного сектора, сільських територій [120], сільського розвитку [88], сільсько-міських просторових утворень [80].

В цьому сенсі слід погодитися з А. В. Кожиною відносно того, що інклюзивний розвиток стосується «максимізації економічного ефекту від оптимізації підходів до реалізації економічного потенціалу в умовах обмеженості ресурсів через активізацію зайнятості населення, стимулювання господарської діяльності ринкових агентів та розширення доступу всіх зацікавлених сторін до використання національного багатства на принципах та засадах сталого розвитку. Останнє

означає недопущення зловживання доступом до економічних благ, а також недопущення надмірного ресурсного виснаження економіки» [121, с. 31].

Отже орієнтація на економічне зростання та економічний розвиток спрямована на створення національного багатства, до якого має доступ кожна людина без будь-яких обмежень, при цьому не зашкоджуючи природному середовищу.

Серед вітчизняних науковців доволі поширеною є думка щодо спільності концептуальних засад сталого та інклюзивного розвитку. Так І. Іртищева та співавтори доводять, що ці засади базуються на розумінні необхідності забезпечення економічного прогресу, соціальної справедливості та охорони навколишнього середовища з урахуванням потреб сучасного суспільства, але без погіршення якості життя майбутніх поколінь. Інклюзивний розвиток повністю відповідає концепції сталого розвитку, оскільки обидва підходи мають спільну мету забезпечення збалансованого і довгострокового розвитку, який враховує потреби сучасного покоління без шкоди майбутнім. Концепція сталого розвитку покликана забезпечити гармонію між економічними, соціальними та екологічними аспектами розвитку. Вона прагне досягти збалансованого зростання, збереження природних ресурсів, захисту довкілля та підвищення якості життя людей. Інклюзивний розвиток, зі свого боку, ставить людину у центр розвитку і прагне забезпечити рівний доступ до можливостей, ресурсів та благ для всіх людей, незалежно від їхнього походження, соціального стану або інших характеристик. Це означає, що всі люди наділені правом брати участь у прийнятті рішень, які стосуються їхнього життя, і мають рівні можливості для освіти, здоров'я, роботи та інших сфер життя. Таким чином, інклюзивний розвиток покликаний забезпечити рівність, справедливість і соціальну інтеграцію, що сприяє сталому розвитку. Він доповнює економічні та екологічні аспекти сталого розвитку, забезпечуючи участь та благополуччя всіх людей у процесі розвитку [122, с. 216].

Не зважаючи на те, що ці автори обмежуються загальним твердженням щодо збалансованого і довгострокового розвитку, не розкриваючи економічної, соціальної та екологічної складових такого розвитку як сталого заради врахування потреб сучасного покоління без шкоди майбутнім поколінням, головним у наведеному дискурсі є акцент на тому, що не тільки об'єктом, а й суб'єктом інклюзивного розвитку є людина.

Дещо дискусійною з цього питання є точка зору відомого аграрного економіста О. Л. Попової, яка вважає, що зв'язок концепцій сталого та інклюзивного розвитку полягає в тому, що наукові уявлення щодо інклюзивності оновлюють та посилюють соціоекономічний аспект концепції сталого розвитку, й в цьому сенсі інклюзія постає як зона компромісу між соціальною та економічною сферами сталого розвитку [123, с. 130].

За наведеною логікою, інклюзивний розвиток постає як складова сталого розвитку, не маючи власної об'єктності та предметності функціонування.

Протилежної позиції дотримуються Л. С. Козак та О. В. Федорук, розуміючи інклюзивний розвиток як такий, що охоплює всі без винятку соціально-економічні процеси, враховує пріоритетність збереження навколишнього природного середовища та забезпечує рівні права на гідне життя й самореалізацію всіх членів соціуму [124, с. 84].

Зазначимо, що пріоритетне значення для інклюзивного розвитку має соціум в цілому і кожна окрема людина.

Наведену позицію щодо розгляду сталого розвитку як складової інклюзивного розвитку поділяють і деякі зарубіжні дослідники. Зокрема Е. Г. Пачетті зазначає, що прояв інклюзивного розвитку має такі ознаки [125]:

– скорочення нерівності та різноманіття можливостей у доступі до суспільних благ, послуг та інфраструктури, таких як громадський транспорт, освіта, чисте навколишнє природне середовище;

– поширення технологій, що сприяють підвищенню індивідуального і громадського добробуту, участь людей як працівників, споживачів та власників бізнесу на засадах прозорості та доступності;

– економічне зростання, виробництво достатньої кількості товарів і послуг, підвищення робочих можливостей, збільшення доходів;

– стабільність, достатній ступінь впевненості у майбутньому та збільшення здатності передбачати результат економічних рішень, безпечність інвестування, стійкість до ризиків;

– сталий розвиток, збереження добробуту між поколіннями та здатності за допомогою природних ресурсів виробляти товари та послуги.

Підсумовуючи розгляд питання щодо сутності та змісту інклюзивного та сталого розвитку, зауважимо, що інклюзивність дотична до соціоекономічного та політичного напрямів суспільних перетворень, а сталість — до еколого-економічного. Проте основу реалізації за-

вдань як інклюзивного, так і сталого розвитку складає належне світоглядне сприйняття людиною суспільного та природного середовища.

Звісно, інклюзивний розвиток сільсько-міських агломерацій вирізняється своїми специфічними рисами, а саме:

– об'єктом інклюзивного розвитку є сільсько-міські соціально-просторові утворення, що представляють базовий та районний рівні адміністративно-територіального устрою України;

– інклюзивний розвиток цих адміністративно-територіальних одиниць має синергетичний ефект згуртованості в межах єдиного простору сіл, селищ, міст і відповідно сільського та міського населення, що був започаткований реформою децентралізації;

– процес набуття інклюзивності цими агломераційними утвореннями відбувається поступово, наразі перебуваючи на початковій фазі; про його результат можна буде вести мову на підставі відстеження тенденцій цього процесу;

– інклюзивний розвиток сільсько-міських агломерацій відбувається за рахунок певної генерації окремого сільського розвитку та міського розвитку в інтегрований інклюзивний сільсько-міський розвиток.

Відстеження розгортання процесу інклюзивного розвитку ОТГ та районів дозволило визначити три його соціально-просторові моделі. Перша з них — громадівська селищно-міська — відбиває певні властивості міських та селищних ОТГ, які є похідними від чисельності населення адміністративного центру, ресурсного потенціалу громад, стану їх інфраструктури та виробничої спеціалізації. Друга модель — районна — складається з сукупності громад. Її інклюзивність залежить не тільки від фінансово-економічної спроможності громад, а й від сталості зв'язків та відносин, що утворюються в результаті взаємодії сільських, селищних і міських ОТГ між собою та з районним центром, а також від соціально-економічного потенціалу адміністративного центру району. В цьому сенсі значення має і статус центрів районів, 24 з яких є і центрами областей. Існує ще й третя — громадівська сільська модель, що є характерною для відповідних ОТГ, з домінуючою аграрною галузевою та руральною соціально-просторовою спрямованістю інклюзивного розвитку, але вона, з урахуванням її структурних та сутнісних характеристик, не відбиває ознак сільсько-міських агломераційних утворень.

Для створення та підтримки інклюзивного середовища важливо, щоб усі члени громад, різні верстви населення районів були психологічно готові і соціально-економічно вмотивовані до участі в гро-

мадській, соціальній, економічній та політичній діяльності. Тобто настання інклюзії можливе лише за активної участі в цьому процесі суб'єктів її творення.

Для вимірювання рівня інклюзивного розвитку міжнародними організаціями розроблено декілька методичних підходів.

Всесвітній економічний форум у 2018 році запропонував індекс інклюзивного розвитку, що враховує сучасні пріоритети економічної політики, які націлені на більш ефективну протидію незахищеності та нерівності, що супроводжують технологічні зміни і глобалізацію. Цей індекс інклюзивного розвитку базується на 12 індикаторах. Трьома основними частинами індексу є: зростання і розвиток (ВВП, зайнятість, продуктивність праці, очікувана тривалість життя); інклюзивність (медіанний дохід домогосподарств, рівень бідності та нерівності); справедливість і стійкість (рівень заощаджень, демографічного навантаження, державного боргу та забруднення навколишнього середовища) [126].

Україна у 2021 році посіла 54-те місце у Світовому рейтингу конкурентоспроможності (World Competitiveness Rankings).

У 2013 році співробітниками Азіатсько-Тихоокеанського відділу МВФ було опубліковано робочий документ, в якому вказувалося, що «зосередження суто на ліквідації нерівності, коли доходи бідних верств будуть зростати швидшими темпами, ніж решти населення, може продукувати неоптимальні результати для усіх». Відповідно до цього автори об'єднують в один показник доходи на одну особу та рівність їх розподілу (індекс рівності доходів). За їхнім твердженням, «інклюзивне зростання може бути забезпечене: зростанням середнього доходу; збільшенням індексу рівності або зростанням обох показників». При цьому ключовими чинниками інклюзивного зростання є макроекономічна стабільність, людський капітал та структурні зміни [127, с. 3, 7, 16].

Для нашого дослідження передусім актуальним є визначення критеріїв інклюзивності у розрізі сільської складової агломераційних утворень.

Так співробітниками Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» було здійснене оцінювання залученості сільських спільнот до економічної, соціальної та громадсько-політичної сфер, «виконане на основі адаптованого до рівня громади підходу щодо визначення інклюзивності сільського сектору суспільства, що розкриває їх істотну диференціацію за інтегральним і частковими

(за сферами) показниками інклюзії. Селам з низькими значеннями інтегрального індексу притаманна, насамперед, недостатня залученість їх жителів до економічного розвитку громади: вони займаються переважно виробництвом сільськогосподарської продукції з метою продовольчого самозабезпечення. Рівні економічної (відповідно, інтегральної) інклюзивності зростають за мірою урізноманітнення виробничої сфери сіл і видів зайнятості їх жителів. З ними корелюють і показники соціальної інклюзії» [105, с. 94–95].

З позиції атрибутивності при характеристиці сільсько-міського простору інклюзії на перший план виходять взаємовідносини його складових частин (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Системне уявлення про інклюзивний розвиток сільсько-міських агломерацій

Об'єкт інклюзивного розвитку	Мета інклюзивного розвитку	Інклюзивний розвиток як процес	Результат інклюзивного розвитку
Сільсько-міські агломерації: • ОТГ • Райони • Духовна сфера • Політична сфера • Сфера виробництва • Сфера послуг • Інфраструктура • Природне середовище • Домогосподарства • Окремі особи	Подолання соціально-економічних диспропорцій між сільськими та міськими населеними пунктами, рівнями життя сільського та міського населення, суспільної дискримінації, критичної бідності та соціальної несправедливості	Включеність усіх прошарків населення у процес політичних, економічних, соціальних і духовних змін для задоволення власних інтересів і потреб через подолання відчуження від результатів своєї праці, від активної участі у вирішенні проблем місцевого розвитку	Створення середовища інклюзії добробуту, суспільної гармонії, збалансованого економічного, соціального, політичного та екологічного розвитку, правової захищеності, культурної толерантності та умов для волевиявлення

Джерело: складено автором.

Розвиток сільсько-міських агломерацій України на засадах інклюзивності, у контексті представленої на рисунку 1.4 послідовності його розгортання, свідчить про те, що він наразі перебуває на етапі переходу від першого до другого етапу. Певне, що на цей процес суттєво вплинула війна, в умовах якої головна увага держави та пересічних громадян спрямовані на те, щоб вистояти перед зовнішньою загрозою.

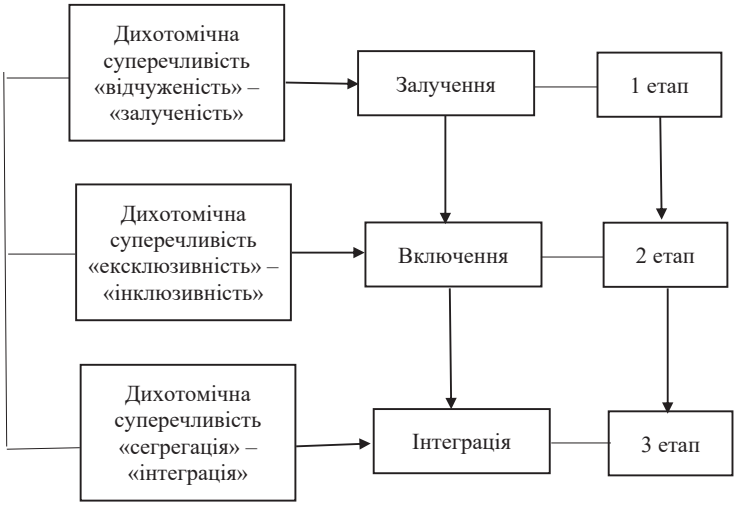

Рис. 1.4. Послідовність розгортання інклюзивності сільсько-міських агломерацій

Джерело: побудовано автором

Більш повне, системне розуміння поетапної еволюції інклюзивності сільсько-міських агломерацій, з характеристикою їх змісту та результатами, представлено у таблиці 1.8.

Основоположне місце в концепції еволюції сільсько-міських агломерацій на засадах інклюзивності належить характеристиці спроможності цих утворень.

Урядом України, зокрема профільним міністерством затверджено документи, в яких наведені визначення проєктної, фінансової, управлінської спроможності громад.

В науковій літературі використовуються також поняття бюджетної спроможності громад.

Безперечно, стан та ступінь інклюзивності сільсько-міських агломерацій визначаються їх фінансово-економічною спроможністю, яка забезпечується наявним ресурсним потенціалом, належною інфраструктурою, трудовою зайнятістю економічно активного населення, інвестиційною привабливістю та техніко-технологічною оснащеністю місцевих підприємств, позитивними демографічними показниками, досконалою системою менеджменту, в якій ключову роль відіграє фахово підготовлений персонал.

Таблиця 1.8

Системне уявлення про еволюцію інклюзивності сільсько-міських агломерацій

Етап розгортання інклюзивності	Назва етапу	Характеристика етапу	Результат
Перший	Залучення	Заперечення відчуження, що характеризується наявністю спільного середовища проживання мешканців територіальних громад і районів у межах цих адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі населених пунктів, населення, інфраструктури, господарських комплексів, природних та інших ресурсів	Наявність континуального середовища життєдіяльності членів територіальних громад та районів, які є мешканцями міських, сільських та сільських поселень із формальними ознаками сільсько-міських агломерацій
Другий	Інклюзія	Проявляється на початковому етапі функціонування та розвитку ОТГ і районів у вигляді синергічного ефекту взаємодії двох і більше їх компонентів, спільна дія яких значно перевищує просту суму дій кожного з них, що є наслідком впровадження реформи децентралізації публічної влади та управління	Участь усіх прошарків населення агломерацій у процесі суспільного відтворення, у системі владних відносин та прийнятті управлінських рішень, у повсякденному житті громад та районів
Третій	Інтеграція	Характеризується соціально-просторовою згуртованістю та конвергенцією сільсько-міських агломерацій в економічному, соціальному, політико-адміністративному та соціально-культурному вимірах	Реальне здійснення суспільних перетворень у просторових межах агломерацій за активної участі всіх груп населення без вікових, статевих, соціальних, політичних, релігійних, етнічних, фізичних та інших ознак, наслідком чого є формування інклюзивного середовища

Джерело: складено автором.

Нами введено у науковий обіг поняття інклюзивної спроможності сільсько-міських агломерацій, яке базується на фінансово-економічному потенціалі агломерацій, але не є тотожним йому. На нашу думку, важливими чинниками інклюзивної спроможності є місцеположення ОТГ та районів, їх демографічні характеристики, адміністративні та організаційні важелі, психологічна готовність кожного до створення інклюзії добробуту.

Методика розрахунку узагальненого індексу інклюзивної спроможності агломерацій складається з таких індексів: центральність агломерацій, розмір їх площі, кількість районів, ОТГ, населених пунктів, чисельність населення, демографічне навантаження на один район, ОТГ, функціональність, галузева та соціально-просторова спрямованість розвитку. Їх нарахування кожній громаді здійснюється за 4-бальною шкалою.

Розподіл агломерацій між макрорегіонами за ступенем їх інклюзивної спроможності наведено в таблиці 1.9.

Наведені в таблиці 1.9 індекси свідчать про відносно рівномірний розподіл агломерацій між макрорегіонами України, які характеризуються переважно помірною інклюзивною спроможністю. Лише Східний макрорегіон характеризується достатньою інклюзивною спроможністю. Незначні коливання за окремими показниками відбивають неоднакову забезпеченість агломерацій земельною площею, а також специфіку системи розселення в розрізі макрорегіонів, рівень їх урбанізації та руралізації, історичний поділ праці.

Таким чином, за результатами дослідження на основі врахування передумов створення ОТГ та районів, аналізу співвідношення невеликих міст та інших населених пунктів, складу їх населення, наявних ресурсів та функцій здійснено ідентифікацію цих соціально-просторових утворень як сільсько-міських агломерацій, виявлено їх відмінність від міських агломераційних утворень.

Визначено сутність інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій, обґрунтовано концептуальні засади еволюції сільсько-міських агломераційних утворень на засадах інклюзивності.

Розгортання інклюзивного розвитку як процесу відбувається поетапно, починаючи з досягнення на першому етапі ефекту залучення через подолання відчуження, на другому — включення шляхом подолання ексклюзивності та на третьому — досягнення інтеграції внаслідок подолання сегрегації.

Таблиця 1.9

Типологічний розподіл за регіонами сільсько-міських агломерацій України районного рівня за їх інклюзивною спроможністю

Кількість районів у розрізі макрорегіонів	Райони		
	Достатньо інклюзивно спроможні (понад 20 балів у розрахунку на один район)	Помірно інклюзивно спроможні (від 15 до 20 балів у розрахунку на один район)	Недостатньо інклюзивно спроможні (до 15 балів у розрахунку на один район)
Північний (17)	–	270,5 бала: 17 = 15,89 бала (п'ятий показник)	–
Східний (21)	432 бали: 21 = 20,57 бала (перший показник)	–	–
Південний (16)	–	277 балів: 16 = 17,31 бала (третій показник)	–
Західний (33)	–	576,5 бала: 33 = 17,46 бала (другий показник)	–
Центральний (32)	–	517,5 бала: 32 = 16,16 бала (четвертий показник)	–
В цілому по Україні (119)	–	2073,5 бала: 119 = 17,42	–

Джерело: підраховано та складено автором.

З урахування реалій сьогодення, коли зроблено лише перші кроки на шляху до створення інклюзивного середовища в межах сільсько-міських агломерацій та враховуючи стан війни, зазначається, що процес інклюзивного розвитку цих соціально-просторових утворень перебуває на стадії переходу від першого до другого етапу.

Згідно з розробленим нами узагальненим індексом інклюзивної спроможності агломерацій еволюція сільсько-міських агломерацій на засадах інклюзивності відбувається доволі рівномірно у розрізі усіх областей та макрорегіонів України й характеризуються переважно помірною інклюзивною спроможністю.

Концепція інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій України буде в нагоді у повоєнний період при розробленні стратегій розвитку ОТГ та районів.

1.3. ПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ ТА НАПРЯМИ СЕКТОРАЛЬНОГО І ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОТГ ТА РАЙОНІВ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ ІНКЛЮЗИВНОСТІ

© 2025 by Павлов О. І.-молодший is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

Територіальним базисом інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери України є об'єднані територіальні громади (ОТГ) та райони як відповідні одиниці адміністративно-територіального устрою України. Цим соціально-просторовим утворенням реформою децентралізації публічної влади та управління відведена ключова роль у формуванні інклюзивності сільсько-міського розвитку, з огляду на синергетичний ефект підвищення фінансово-економічної спроможності функціонуючих до реформи територіальних громад та районів за рахунок їх укрупнення. Внаслідок цього заходу в межах територій новоутворених ОТГ та районів опинилися села, селища та міста, які представлені різнорідними населенням, ресурсами та функціями.

На підставі цього з'явилися публікації, в яких певна частина ОТГ та районів ідентифікуються як сільсько-міські агломерації [9; 87; 128].

Враховуючи ці обставини, першочергову увагу в нашому дослідженні приділено з'ясуванню виправданості використання терміна «об'єднана територіальна громада» по відношенню до базової одиниці адміністративно-територіального устрою України.

У новітніх публікаціях вітчизняних авторів наголошується на тому, що після місцевих виборів 2020 року, які пройшли на новій територіальній основі України, усі громади мають однакові повноваження, тому, з точки зору інституціональної, доцільно використовувати термін «територіальна громада», а не «об'єднана територіальна громада».

Більше того, ставиться питання про некоректність поняття «об'єднана територіальна громада». На підтвердження цього Н. В. Мішина наводить таку аргументацію: «...територіальна громада як така є самодостатньою одиницею — елементом системи місцевого самоврядування. У зв'язку з чим представляється вірним вести мову про те, що територіальні громади об'єднуються для здійснення місцевого самоврядування та оптимізації публічного управління — надання адміністративних, освітніх, медичних, інших послуг. Також доцільним є вести мову про територіальні мікрогромади. Але якщо територіальні громади об'єднуються для здійснення місцевого самоврядування та оптимізації публічного управління, то, на нашу

думку, слід вести мову про «територіальні громади, що об'єднались для оптимізації публічного управління», а не про «об'єднані територіальні громади» [129, с. 75].

По-перше, дивно, що публікуючи статтю у 2019 році, автор залишила поза увагою власної аналітики висновки щодо так званої самодостатності громад на початок реформи, які містяться в Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, а саме про те, що «дотаційність 5419 бюджетів місцевого самоврядування становить понад 70 відсотків, 483 територіальні громади на 90 відсотків утримуються за рахунок коштів державного бюджету» [61].

По-друге, відносно аргументу щодо «оптимізації публічного управління — надання адміністративних, освітніх, медичних, інших послуг», зазначимо, що така оптимізація за рахунок збільшення територіальних меж громади, на наше переконання, є суперечливою й такою, що збільшує відстань між клієнтом та об'єктом надання послуг, і як справедливо зауважує О. Л. Попова, — збільшує витрати на надання населенню базових послуг у віддалених селах [130, с. 81].

По-третє, надуманим є запропонований термін «територіальна мікрогромада», а головне полягає в тому, що заперечуючи використання терміна «об'єднана територіальна громада», автор в якості його замінника пропонує термінологічний конструкт, який складається з восьми елементів.

За великим рахунком, понятійно-категоріальний апарат слугує забезпеченню цілісного уявлення щодо сутнісних зав'язків та контексту у межах певної предметної області.

З огляду на предмет нашого дослідження, використання терміну «об'єднана територіальна громада» віддзеркалює не тільки історію й процес створення цього феномену, а й підтверджує той факт, що вона складаються з кількох громад. Тобто цей термін уточнює природу та сутність тієї чи іншої громади, що є складною за своєю структурою.

Саме з ОТГ, як і з районами зі «змішаним» складом населених пунктів та населення, асоціюються тенденції еволюції певних різновидів цих соціально-просторових утворень у сільсько-міські агломерації.

Оскільки сільські ОТГ вирізняються однорідним складом населення, схожими ресурсами та функціями, вони не можуть бути віднесені до категорії сільсько-міських агломераційних утворень. Не належать до таких і селищні ОТГ. Справа в тому, що у відповідності до статті 1 Закону України «Про порядок вирішення окремих питань

адміністративно-територіального устрою України» селища віднесені до категорії сільських населених пунктів [68]. Проте всі сільські та селищні громади, що входять до певних районів, беруть участь у формуванні сільсько-міських агломерацій районного рівня. Відтак абсолютна більшість міських територіальних громад (виключенням є деякі з них, що складаються з однієї громади, а також ті, адміністративними центрами яких є міста Вінниця, Житомир, Івано-Франківськ, Луцьк, Суми, Тернопіль) відносяться до сільсько- міських агломерацій, як і майже усі 119 районів. Відтак із загальної кількості функціонуючих ОТГ (1438) — 626 є сільськими, 432 — селищними, 432 — міськими. Серед ОТГ 409 міських громад відповідають статусу сільсько-міських агломерацій. Таким чином, із загальної кількості ОТГ та районів фактично третина одиниць базового та районного рівнів адміністративно-територіального устрою України є сільсько-міськими агломераціями [9, с. 16].

Отже, враховуючи тему дослідження, нашу увагу буде сконцентровано на ОТГ та районах як соціально-просторових утвореннях, що є дотичними до формування інклюзивності сільсько-міських агломерацій.

В результаті реалізації реформи децентралізації в Україні кількість адміністративно-територіальних одиниць базового та районного рівні суттєво скоротилася за рахунок їх укрупнення. Уявлення щодо розподілу ОТГ та районів за областями дає таблиця 1.10.

Таблиця 1.10

Розподіл ОТГ та районів за областями та їх демографічні характеристики

Область	Кількість районів	Кількість ОТГ	Кількість населених пунктів	Площа, км^2	Питома вага населення: міського/сільського, відсотків
Вінницька	6	63	1503	26484	52,3/47,7
Волинська	4	54	1087	20121	52,2/47,8
Дніпропетровська	7	86	1501	31878	84,2/15,8
Донецька	5	46	856	18018	91,0/9,0
Житомирська	4	66	1668	29621	59,6/40,4
Закарпатська	6	64	605	12749	37,2/62,8
Запорізька	5	67	953	27209	77,5/22,5
Івано-Франківська	6	62	804	13871	44,6/55,4
Київська	7	69	1180	25522	61,8/38,2
Кіровоградська	4	49	1029	24566	63,7/36.3

Закінчення табл. 1.10

Область	Кількість районів	Кількість ОТГ	Кількість населених пунктів	Площа, км^2	Питома вага населення: міського/сільського, відсотків
Луганська	4	26	544	18242	87,2/12,8
Львівська	7	73	1928	21800	61,2/38,8
Миколаївська	4	52	911	24319	68,8/31,2
Одеська	7	91	1173	32103	67,3/32,7
Полтавська	4	60	1841	28724	62,7/37,3
Рівненська	4	64	1026	20021	47,5/52,5
Сумська	5	51	1490	23810	69,8/30,2
Тернопільська	3	55	1058	13796	46,1/53,9
Харківська	7	56	1746	31386	81,4/18,6
Херсонська	5	49	698	27337	61,4/38,6
Хмельницька	3	60	1451	20615	58,0/42,0
Черкаська	4	66	854	20867	57,3/42,7
Чернівецька	3	52	417	8071	43,3/56,7
Чернігівська	5	57	1510	31841	66,0/34,0
Україна	119	1438	27833	553818	69,7/30,3

Джерело: підраховано та складено автором на основі [70–72] та даних сайту «Децентралізація в Україні».

Аналіз даних таблиці 1.10 свідчить про те, що п'ять із семи західних областей України (Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька) за співвідношенням сільського та міського населення можна вважати сільськими одиницями обласного рівня адміністративно-територіального устрою країни; дві області — Вінницька та Волинська мають майже паритет між відсотком сільського та міського населення; в одинадцяти областях відсоток сільського населення є вищим, ніж в середньому по Україні.

З прийняттям у липні 2020 року постанови Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» замість існуючих 490 адміністративних районів було утворено 136 нових районів (з урахуванням 10 районів АРК), що дещо перевищує їх передбачувану кількість. Проте не вдалося вийти на запланований мінімальний рівень кількості населення одного району, про що свідчить наявність серед новоутворених районів 19 адміністративно-територіальних одиниць населенням менше 150 тис. осіб. Водночас посилились диспропорції між найбільш та найменш населеними районами (табл. 1.11).

Таблиця 1.11

Райони України з найбільшою та найменшою кількістю населення

Район	Область	Площа, км²	Населення, тис. осіб	Щільність населення, осіб /км²	Населення центру району, тис. осіб	Кількість громад
Райони з найбільшою кількістю населення						
Харківський	Харківська	2644,3	1762,8	666,7	1443,2	15
Донецький	Донецька	2895,1	1503,4	513,3	924,2	6
Одеський	Одеська	3922,8	1375,9	350,7	1017,7	22
Дніпровський	Дніпропетровська	5605,7	1179,3	210,4	987,2	17
Львівський	Львівська	4968,5	1150,4	231,5	724,3	23
Запорізький	Запорізька	4674,6	874,1	187,0	731,9	17
Криворізький	Дніпропетровська	5717,4	772,3	135,0	624,6	15
Горлівський	Донецька	2468,4	690,6	279,8	244,0	9
Хмельницький	Хмельницька	10755,8	687,0	63,8	273,9	27
Вінницький	Вінницька	6888,9	657,6	95,4	370,7	16
Райони з найменшою кількістю населення						
Верховинський	Івано-Франківська	1271,7	30,5	23,9	5,8	3
Новгород-Сіверський	Чернігівська	4630,5	66,4	14,3	13,0	4
Сватівський	Луганська	5329,1	80,9	15,1	17,1	7
Щастинський	Луганська	3380,4	81,2	24,0	8,6	5
Рахівський	Закарпатська	1845,2	82,8	44,8	15,5	4
Косівський	Івано-Франківська	853,7	85,7	100,4	8,6	5
Вижницький	Чернівецька	1882,0	91,0	48,3	4,0	9
Корюківський	Чернігівська	4578,7	91,7	20,0	12,9	5
Бериславський	Херсонська	4764,0	99,1	20,8	12,4	11
Роздільнянський	Одеська	3564,4	104,2	29,2	17,8	9

Джерело: складено автором на основі даних сайту «Децентралізація в Україні».

Як свідчать дані таблиці 1.11, адміністративними центрами восьми з десяти найбільших за населенням районів є обласні центри. До найменших населених районів відносяться переважно гірські та північні райони, хоча чотири з десяти районів припадають на південні та східні області. Вражаючою є багатократна різниця в кількості населення найбільшого (Харківський) та найменшого (Верховинський) районів. Значну настороги викликає те, що перша шістка найбільш населених районів мають більшу кількість населення, ніж Волинська, Миколаївська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Черновецька, Чернігівська області.

Розгляд проблеми розвитку сільсько-міських агломерацій на засадах інклюзивності є актуальним не тільки для України, а й для зарубіжних країн. Попри те, що у дослідницькому дискурсі науковців цих країн не використовується понятійний конструкт «сільсько-міські агломерації», проте, як в розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються, приділяється спеціальна увага питанням сільського розвитку, їх тісному взаємозв'язку з питаннями подолання бідності серед сільського населення та задоволенням продовольчої безпеки як основоположних передумов інклюзивного розвитку сільських громад та районів.

Сільське господарство та розвиток сільських територій, зазначають М. Амбросіо-Альбала та Й. Бастіенсен, є двома основними стовпами для подолання сільської бідності та підвищення продовольчої безпеки. Сільськогосподарська діяльність, підкреслюють ці автори, визначає засоби до існування більшості бідних у всьому світі. Так в Африці на південь від Сахари сільське господарство забезпечує 65 % можливостей працевлаштування робочої сили і становить до 32 % ВВП. Але діяльність у первинному секторі не є єдиним джерелом зайнятості та доходів сільського населення. Сільська економіка формується різними видами діяльності, які відображають різноманітність засобів до існування сільського населення, особливо сільської бідноти [131].

Характерно, що сільськогосподарська діяльність поширена не тільки у сільській місцевоті, а й у містах. За даними ФАО (Продовольча та сільськогосподарська організація ООН), більше 130 мільйонів осіб в Африці і 230 мільйонів в Латинській Америці вирощують сади в міських районах. Зони, призначені для продуктів харчування, оточують таке велике китайське місто як Шанхай. США теж активно поширюють нові форми сільського господарства у містах, тим самим змінюючи не тільки ландшафт, але й життєздатність та економічні перспективи великих міських співтовариств. Що стосується зниження витрат, то якщо на селі заняття сільським господарством надає пе-

реваги, що пов'язані з інтенсивним використанням ґрунту, економією на масштабі, натомість, у разі розвитку сільського господарства у містах основна перевага випливає з близькості до ринка, що знижує транспортні витрати. З іншого боку, фрагментація землі та невеликі розміри ділянок ускладнюють використання економії масштабу [132].

Щодо європейських країн, то для більшості з них, починаючи з 1990-х років, аналіз демографічних та економічних даних щодо сільських районів показує занепад сільського господарства як в економічному, так і в демографічному відношенні. Роль сільського господарства як виду економічної діяльності різко знижується з погляду ВВП та зайнятості, при цьому сільські райони є занедбаними з точки зору якості сервісу та надання соціальних послуг. Цей процес супроводжується зниженням частки фермерів серед сільського населення, яке крім того ще й старіє, що свідчить про занепад сільської місцевості [7, с. 2, 3].

Така ситуація, на думку зарубіжних та вітчизняних науковців, потребує поширення на селі несільськогосподарських видів діяльності.

Третинний сектор та туризм лежать в основі диверсифікації економічної діяльності у багатьох сільських районах (різною мірою від одного регіону до іншого). Ця подвійна тенденція являє собою нове бачення сільських районів як місць дозвілля, таких, що надають послуги та формують певну якість життя. У Порядку денному XXI століття, опублікованому на Саміті Землі в Ріо в 1992 році, вперше запропоновано, щоб сільськогосподарська політика враховувала «багатофункціональні характеристики» сільського господарства. Наступного року Європейська рада в документах щодо сільськогосподарського законодавства вперше офіційно використала концепцію «багатофункціонального сільського господарства» [133].

У державній політиці країн поступово почало фіксуватися явище, яке дослідники називають «деагрокультуризацією» сільських районів, що означає роз'єднання сільськогосподарського та сільського феноменів. Прийняття концепції багатофункціональності та її поширення в академічній та професійній сферах сприяло подальшому розвитку цього процесу. У межах концепції багатофункціональності вирізняються три функції сільських територій: виробнича, житлова та рекреаційно-екологічна. Ці функції належать до різних видів використання сільських територій, які включають: «ресурс» (виробнича функція); «середовище» (житлова функція); «природу» (рекреаційно-екологічна функція) [7].

В цьому сенсі в Україні для багатофункціональності сільських територій створено певні передумови, які напряму стосуються ре-

форми децентралізації. З метою забезпечення диверсифікованого розвитку сільських територій в умовах децентралізації Т. Овчаренко, Т. Бочі та А. Поворозник запропоновано враховувати такі його напрями як: диверсифікація сільськогосподарського виробництва (розширення асортименту продукції, популяризація органічного та нішевого виробництв); диверсифікація несільськогосподарської діяльності (промисловість, сільський туризм, сфера послуг, виробництво специфічної районованої продукції, народні художні промисли); диверсифікація джерел фінансування (кошти Державного та місцевого бюджетів, кошти юридичних та фізичних осіб, гранти); диверсифікація форм господарювання (стимулювання розвитку різних форм господарювання, серед яких сприяння розвитку кооперації та кластеризації). Щоб ОТГ вдало використала свої можливості для розвитку, треба, на їх погляд, усвідомити, що це не просто розширення її меж завдяки збільшенню кількості мешканців. Громада має вийти на якісно інший рівень існування: він посилює обов'язки та відповідальність, насамперед місцевих органів влади. Із розширеної території до місцевого бюджету можна зібрати більш значні податкові надходження, а це — додаткові робочі місця, упорядкування помешкань, тобто те, що суттєво покращує життя громадян [134, с. 4].

Шляхом дослідження існуючих вітчизняних поліфункціональних центрів, які будувались на традиціях, культурі, природних та етнічних особливостях, доцільно визначити типологічні, стилістичні, містобудівні засади можливої трансформації їх в багатофункціональні громадські центри нових адміністративних одиниць — центрів ОТГ, що дозволить розпочати відродження сільської соціальної та громадської інфраструктури [135, с. 464].

В основу створення таких багатофункціональних громадських центрів має бути покладено формування інклюзивного середовища на засадах сільського розвитку.

Наукові співробітники Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» виявили визначальні умови (рушійні сили) переходу до інклюзивного сільського розвитку, які представлено в таблиці 1.12.

Проблематичність розгортання інклюзивного процесу у суцільному просторі ОТГ та районів обумовлена таким чинником як неспівмірність та нерівноцінність соціально-економічного потенціалу ОТГ та районів, адміністративними центрами яких є у першому випадку великі міста та села, селища, малі та середні міста — у другому.

Таблиця 1.12

Рушійні сили переходу до інклюзивного сільського розвитку

Рушійна сила	Характеристика сили та її місце в системі інклюзивного сільського розвитку
Високий рівень економічного зростання	Економічне зростання в контексті інклюзії — це зростання, поєднане з рівними можливостями людей брати участь у його забезпеченні та користуванні його результатами. Воно орієнтоване на подолання нерівностей і нарощування потенціалу бідного населення, оскільки збереження чи збільшення розшарування за рівнем добробуту (особливо в сучасних умовах соціальних протистоянь і воєнного конфлікту) загрожує соціальній та політичній стабільності, а отже, і процесу зростання. Рух до зниження бідності залежить не тільки від рівня економічного зростання, але й від того, яким чином його переваги розподіляються
Ринок земель сільськогосподарського призначення	Забезпечення ринкового обігу сільськогосподарських земель, що сприяє процесам інклюзивного сільського розвитку, має орієнтуватися на реалізацію суспільної функції земельної власності, яка включає гарантування фундаментальних прав людини на безпечне продовольство і достатню кількість продуктів харчування національного виробництва, а також реалізацію права селян на гідні засоби для існування за місцем проживання
Сільська інфраструктура	Якісна інфраструктура в сільській місцевості підтримує прискорення аграрного розвитку, оскільки полегшує ведення бізнесу, створює сприятливі умови для залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій, впровадження нових технологій та збільшення продуктивності
Ефективні сільські інститути та інституції	Інституційне середовище, орієнтоване на інклюзивний сільський розвиток, має сприяти тому, щоб усі люди, у тому числі й бідні верстви населення, могли брати участь у процесах зростання й отримувати від нього переваги. У цьому вирішальна роль належить органам влади і самоврядування, які зобов'язані усувати обмеження в доступі сільських спільнот до економічної та соціальної інфраструктури, захищати природні ресурси, поліпшувати безпеку землеволодіння, запобігати поширенню трудової міграції тощо
Фінансові послуги	Фінансові послуги у сільській місцевості будуть інклюзивно спрямованими, якщо фізичні та юридичні особи матимуть можливості доступу і користування ними в прийнятний і безпечний спосіб. Ідеться не лише про фізичний доступ до фінансів, але й про користування послугами та їх якість

Закінчення табл. 1.12

Рушійна сила	Характеристика сили та її місце в системі інклюзивного сільського розвитку
Збалансована аграрна структура	Збалансована аграрна структура необхідна для забезпечення економічної конкуренції на засадах рівності суб'єктів господарювання. Це вимагає формалізації існуючого в Україні аграрного устрою, який реально представлений чотирма групами сільгоспвиробників: 1) агропромисловими корпораціями як вертикально інтегрованими структурами (агрохолдинги); 2) корпоративними фермами (господарські товариства, приватні підприємства, виробничі кооперативи і фермерські господарства, які функціонують винятково на основі найманої праці); 3) сімейними господарствами (фермери та особисті селянські господарства товарного і напівтоварного типів); 4) господарствами населення, що виробляють сільськогосподарську продукцію з метою продовольчого самозабезпечення
Несільськогосподарська діяльність на селі	Несільськогосподарська діяльність на селі — це підприємництво, яке здійснюється в сільській місцевості та за функціональною ознакою є набором видів діяльностей, які не включають первинне виробництво сільськогосподарської продукції. Несільськогосподарська діяльність охоплює повний виробничо-збутовий ланцюг (переробку, транспортування, дистрибуцію, маркетинг, реалізацію, роздрібну торгівлю), а також туризм, виробництво несільськогосподарської продукції, будівництво і видобуток корисних копалин, різні види самозайнятості (ремесла, пекарні, ремонт, транспортні та побутові послуги, торгівля тощо)
Бюджетна підтримка аграрного і сільського розвитку	Політика, спрямована на аграрний і сільський розвиток, — це угода між сільськогосподарськими виробниками і суспільством, яка повинна заохочувати виробників продукувати товари і послуги, що задовольняють потреби суспільства, а не ті, які задовольняють виключно ринок. Це справедлива щодо всіх учасників агропродовольчої системи політика, яка підтримує динамічні сільські громади, заохочує розумне використання ресурсів і поважає інвестиції платників податків, які направляються на підтримку аграрного сектора

Джерело: складено автором на основі [56, с. 10–13].

Це потребує приділення більшої уваги політичним аспектам інклюзивності (табл. 1.13).

Таблиця 1.13

Класифікація цілей політик інклюзивного розвитку: концептуальний контекст

Концепція	Автори, що поділяють концепцію	Політика, її сутність та цілі
Концепція сталого розвитку	Попова О. Л. [123]	Забезаечення справедливого соціального розвитку, сталого економічного зростання та зайнятості, ефективного управління; екологічної рівноваги та стійкості
Інституціональна концепція	Acemoglu D. and Robinson J. A. [139]; Інклюзивні інститути забезпечення розвитку економіки України [118, с. 8]	Формування спільної організації людей, які базуються на принципах універсальності, недискримінації, цілеспрямованості, сприяючи забезпеченню рівних прав, можливостей, доступу до ресурсів та ринків
Економічна коцепція	Behera M. [140]	Спрямованість на усунення бар'єрів на шляху економічної інтеграції, з якими стикаються соціально незахищені верстви населення, люди з обмеженими можливостями, забезпечення рівного доступу до економічних можливостей
Соціальна концепція	Економічні засади сприяння згуртованості громад [137]	Сприяння соціальній справедливості, зайнятості, покращення умов праці та життя, соціальний захист, соціальний діалог, розвиток людських ресурсів
Політична концепція	The Politics of Inclusive Development Interrogating the Evidence [136]; Кіндзерський Ю. [138]	Підтримка суспільних цінностей, матеріального й духовного добробуту через узгодження інтересів різних прошарків суспільства та ціннісних орієнтацій окремих осіб
Секторальна концепція	Самсонова Я. О. [141]; Інклюзивні інститути забезпечення розвитку економіки України [118, с. 11]	Забезпечення інклюзивної індустріалізації з її соціальною та екологічною спрямованістю розвитку, розвиток аграрного виробництва на засадах захисту природного середовища та ефективного розподілу суспільних благ, збільшення рівня добробуту сільського населення та стандартів життя
Територіальна концепція	Territorial Agenda 2030 [95]	Подолання міжрайонних та міжрегіональних диспропорцій, конвергенція розвитку сільської та міської територіальних підсистем суспільства, формування на цій основі єдиного інклюзивного середовища

Джерело: складено автором.

В таблиці 1.14 представлено політичні контексти, прояви яких мають пріоритетне значення в політиці інклюзивного розвитку.

Таблиця 1.14

Системна характристика політичного контексту інклюзивного розвитку

Прояви політичного контексту інклюзивного розвитку	Ознаки контексту
Політична влада	Реальна можливість та здатність суб'єктів політики здійснення своєї волі у суспільному житті
Політичні інститути	Установи, норми та цінності, що забезпечують функціонування політичної влади
Політичні рішення	Спосіб функціонування влади та реалізації владних повноважень і сфера організації політичного життя
Політичний вплив	Інструмент підтримання або зміни політичних поглядів, позицій щодо проблем суспільного буття
Політична участь	Дії суб'єктів політики, які пов'язані з їх впливом на прийняття політичних рішень владними структурами
Політична незалежність	Суверенне право суб'єктів політики брати самостійну участь у політичному житті
Політична активність	Форма соціальної діяльності суб'єктів політики щодо їх особистого впливу на прийняття політичних рішень
Політична діяльність	Система політичних дій суб'єктів політики, що спрямована на реалізацію їх політичних інтересів

Джерело: складено автором.

Саме низьким ступенем прояву перелічених політичних контекстів інклюзивного розвитку пояснюється наявність проблем суспільного розвитку України, які проявляються в такому:

– сліпій вірі в автоматизм дії ринкових механізмів;

– ігноруванні поточного стану суспільства та держави при формуванні стратегії її розвитку;

– незрілості суб'єкта суспільної діяльності на етапі переходу від однієї історичної епохи до іншої;

– суспільному паразитизмі нового олігархічного класу, який вдало скористався слабкістю національно-демократичних сил та владних

структур, які зробили ставку на нього як фундатора майбутнього суспільства;

– корумпованості провладних структур, проникненні метастазів цієї соціальної хвороби в усі частини суспільного організму;

– відсутності національної ідеї на державному рівні;

– вкрай малої частки справжніх патріотів та державників серед правлячого класу.

Під час реалізації реформи децентралізації публічної влади та управління Україна продемонструвала свою прихильність до демократичних цінностей, які поділяють усі цивілізовані країни.

Демократія, зазначає німецький політолог К. Зілла, за визначенням є політичним режимом із високим ступенем інклюзивності. Інклюзивність є ключовим виміром демократії, який підкреслює принципи свободи, громадянської та політичної рівності для всіх і знаходить своє найчіткіше вираження у загальному виборчому праві. У цьому значенні інклюзія є вимогою (входом) і водночас досягненням (виходом) демократії — подвійним джерелом її легітимності [111, с. 1519, 1520].

Європейські науковці та політики наполягають на тому, що розуміння інклюзії в такому значенні потребує переключення уваги на взаємозалежність сільських, приміських та міських районів, просування сільсько-міського співробітництва. Синергетичному ефекту від такого співробітництва приділяється велика увага в програмних документах ЄС та ОЕСР. Так, у звіті ОЕСР «Партнерство між сільськими та міськими районами» (2013 рік) визначено п'ять сфер відповідного співробітництва: демографічні зв'язки; економічні операції та інноваційна діяльність; надання послуг; обмін зручностями та економічними товарами; багаторівнева управлінська взаємодія [142].

Таке сільсько-міське співробітництво має здійснюватися в контексті інклюзивного розвитку, «який включає маргіналізованих людей, сектори та країни в соціальні, політичні та економічні процеси для підвищення людського добробуту, соціальної та екологічної стійкості та розширення прав і можливостей» [143, с. 546].

Тобто йдеться про необхідність гармонізації сільсько-міських відносин.

Переймаючись вирішенням цієї проблеми, австрійські вчені підкреслюють, що сьогодні просторова динаміка реалізується за допомогою взаємодії між просторами та фокусується на взаємозалежності

сільських та міських територій, кордони між якими сприймаються не як фіксовані, а як гнучкі та плинні [144].

Проте, зауважує представник Баварської академії сільської місцевості Х. Магель, поки що немає спільного бачення загальних перспектив міста і села.

Тому, відмічає він, у спеціальній літературі поширеною є пропозиція робити ставку на сильні регіони та їх великі, середні та невеликі міста і сподіватися на так званий ефект розливу на навколишню сільську місцевість. Але переважаючими є думки про те, що держава більше не може все регулювати («батьківська модель держави»), тому за основу має бути прийнятий принцип самодопомоги та провадження підтримуючих місцевих та регіональних заходів. Тому необхідна спільна відповідальність громад, держави, бізнесового сектора та громадських організацій. В цьому контексті Баварська академія й надалі сподівається діяти як відповідальний і серйозний партнер держави, громад і муніципалітетів в інтересах економічного та суспільного розвитку [145, с. 65, 68, 78].

Шляхами вирішення тих самих проблем переймалися й наукові співробітники Латиноамериканського центру сільського розвитку у Сантьяго, здійснюючи дослідження на замовлення Фонду Форда. Актуальність цієї проблеми, на їх погляд, полягає у тому, що три чверті населення світу живуть у дедалі більш дифузному та пористому поєднанні сільської місцевості та міського суспільства. Автори, зосередившись на чотирьох проблемах — мінливої природи сільських і міських кордонів, продовольчих системах, ринках праці та внутрішній міграції, сконцентрували свою увагу на питаннях розвитку інтерфейсу «місто — село» та сільсько-міських зв'язків; побудови колективної спроможності суб'єктів управління; розширення можливостей органів місцевого самоврядування в сільській місцевості та в малих і середніх містах [146].

В цих умовах теоретичної актуальності та практичної значущості для України набуває питання розроблення та реалізації політики територіальної згуртованості сільського та міського населення, що мешкає в межах створених у процесі децентралізації ОТГ та районів.

Ці питання, на думку португальського дослідника П. Чамушки, є критично важливими й для Європейського Союзу, оскільки він прагне сприяти економічному, соціальному та екологічному благополуччю у своїх різноманітних регіонах, впроваджуючи відповідну політику, яка відіграє вирішальну роль у досягненні цих цілей, спри-

яючи просторовому розвитку, тим самим підтримуючи територіальну згуртованість та стійкість. Територіальна згуртованість, на його переконання, належить до процесу проєктування більш інтегрованої, кооперативної та збалансованої території, що прагне подолати дефіцит стратегічної артикуляції, адміністративних обмежень та існуючої асиметрії розвитку. Вона цінує різноманітність, взаємодоповнюваність та територіальну артикуляцію, а також соціальну та просторову справедливість як структурні елементи прийняття рішень [147].

Отже, явища сільсько-міської взаємопов'язаності та територіальної згуртованості за своєю сутністю є проявами інклюзивності як комунікаційної включеності представників сільських та міських соціально-просторових утворень, які набули ознак континуальності в межах ОТГ та районів, у процес формування відповідного інклюзивного середовища.

З огляду на багатовимірність інклюзивного розвитку адміністративно-територіальних одиниць базового та районного рівнів, такою ж самою має бути й політика інклюзивного розвитку.

Однак поки що такої комплексної всеосяжної політики не сформовано через наявність певних труднощів на цьому шляху. Вони обумовлені, по-перше, складною природою самого явища інклюзивності, по-друге, неусталеністю уявлення щодо сутнісних характеристик новоутворених ОТГ та районів, по-третє, різноманітністю пізнавальних інтересів та дослідницьких підходів, якими керуються представники різних наукових дисциплін.

Враховуючи зазначене, основна увага буде приділена пріоритетним напрямам галузевих та територіальних політик і передусім аграрної, сільської та соціальної, які так чи інакше пов'язані з інклюзивним розвитком ОТГ та районів.

В цьому плані цікавими є спостереження чеських науковців М. Пелучі та співавторів щодо застосування політики сільського розвитку ЄС у контексті перспективи територіальної згуртованості. Вони підкреслюють, що тільки у 1990-ті роки було створено перші інструменти політики сільського розвитку, яка до цього перебувала у полоні аграрного сектора. Формування та законодавче забезпечення у подальшому єдиної політики сталого, розумного та інклюзивного розвитку сільських територій, спрямованої на вирішення проблем, пов'язаних із життям у сільській місцевості, сприяло, на думку цих дослідників, розкриттю та використанню внутрішнього потенціалу сільських районів методом «знизу вгору» [148, с. 14, 15].

На цьому шляху важливо, вважає Х. Магель, сприяти діалогу аграрної та сільської політик. Сільськогосподарська та сільська політики можуть виграти від потенційної синергії, якщо їх правильно розробляти. Інакше кажучи, сільськогосподарська політика спрямована на процвітаня ферм та виробництво продуктів харчування, тоді як сільська політика зосереджена на забезпеченні розвитку території та добробуту сільського населення. Незважаючи на ці відмінності, обидві політики часто застосовуються на одній території та мають спільну зацікавленість у покращенні навколишнього середовища, зокрема щодо сталості, адаптації до зміни клімату, а також покращення інклюзивності, продовольчої безпеки, харчування, підвищення продуктивності та інновацій [145, с. 65].

Такий діалог політик не стільки є залежним від самої наявності інклюзивних інститутів, скільки визначається, за виразом К. Зілли, наявним політичним режимом. Інклюзія, зазначає цей автор, є саме аналітичним інструментом оцінки цих режимів, оскільки смислове поле інклюзії перетинається з відповідним полем демократії. Отже, демократія за визначеням є політичним режимом із високим ступенем інклюзивності. Інклюзивність є ключовим виміром демократії, який підкреслює принципи свободи, громадянської та політичної рівності для всіх і знаходить своє найчіткіше вираження у загальному виборчому праві. Проте, строго кажучи, цілком інклюзивних представницьких демократій емпірично немає. Принципи, структури та функції демократії обов'язково вимагають моментів виключення. У представницьких демократіях неповнолітні та негромадяни не мають права голосу. Виборчі пороги можуть завадити невеликим партіям пройти в парламент. Політичні партії, які є расистськими та виступають проти демократичної конституції, можуть бути заборонені. Таким чином, зовнішні та внутрішні інклюзивні/виключні кордони формально та фактично притаманні демократії [111, с. 1518, 1519].

Політичним орієнтиром для розуміння завдань інклюзивного розвитку у глобальному вимірі є Порядок денний Організації Об'єднаних Націй на період до 2030 року, який визначає рамки, завдання, показники та засоби досягнення більш стійких та більш інклюзивних результатів [149].

Вагоме місце у політиці соціальної інклюзивності посідає питання соціальної інтеграції, яке докладно досліджене експертом з питань державної політики, пов'язаних зі скороченням бідності, соціальним

захистом та гендерною рівністю Е. Дугаровою, яка представляє Науково-дослідницький інститут соціального розвитку ООН.

Ця дослідниця наголошує на необхідності усвідомлення багатоспектрального характеру «включення»: включення кого (наприклад, соціальних груп або спільнот), включення чого (товари, послуги, ресурси), включення в що (ринок праці, система соціального забезпечення або простір, фізичний, політичний, соціальний чи культурний), як (однаково, справедливо, добровільно або мимоволі), з якою метою та на яких умовах. Необхідна обережність, зазначає Е. Дугарова, щодо умов, на яких здійснюється соціальне включення. Багато збіднілих і експлуатованих людей фактично включені, але на дуже несприятливих умовах. Таким чином, завдання політики полягає в тому, щоб забезпечити моделі людських відносин у суспільстві, які заохочують справедливі можливості та гарантують справедливі результати для всіх. В цьому сенсі хибним є розуміння бідності лише суто з точки зору доходу. У такій ситуації економічна діяльність бере гору над політичною, соціальною, екологічною, культурною діяльністю. Для подолання цієї тенденції необхідно вивчити соціальні відносини, в які включені економіка та суспільство. Реалізація політики соціальної інклюзивності є відповідальністю всього суспільства, включаючи уряди, громадянське суспільство, приватний сектор, всі прошарки населення. Важливо заохочувати партнерство між різними акторами та секторами при реалізації цієї політики. Проте роль держави полягає у створенні механізмів, які сприятимуть залученню всіх цих важливих учасників на національному та місцевому рівнях. Одним із таких механізмів є комплексна соціальна політика, за якої всі люди мають право на гідні засоби до існування та брати участь на рівних умовах у процесах прийняття рішень [150, с. 2, 3, 12].

Уряд, орієнтований на рівність, деякі автори визначають, як інклюзивний, оскільки такий уряд прагне усунути історичний дисбаланс у ресурсах та структурні бар'єри на шляху до можливостей та діє на перетині недоліків, які можуть бути засновані на расі, статі, сексуальній орієнтації та ідентичності, інвалідності та соціально-економічному статусі [151].

Ступінь дотичності українського уряду до політики інклюзивного розвитку ОТГ та районів визначений через такі принципи державної регіональної політики як [152]:

– згуртованість — забезпечення просторової, політичної, економічної, соціальної, гуманітарної єдності України;

– інклюзивність — дотримання інтересів осіб з особливими потребами шляхом урахування при формуванні і реалізації державної регіональної політики спеціальних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації такими особами їхніх прав і основоположних свобод;

– інтегрованого розвитку — поєднання галузевого та територіального підходів для розвитку територіальної громади та/або регіону, що забезпечує соціально-економічний та культурний розвиток територій.

Оскільки йдеться про базові та районні одиниці адміністративно-територіального устрою України, є доцільним послатися на визначення політики місцевого розвитку у словнику з публічного управління як «системи цілей, заходів, засобів та узгоджених дій центральних, регіональних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, інших акторів, спрямованих на досягнення цілей щодо розвитку певних сфер і галузей сіл, селищ, сіл, їх об'єднань, а також об'єднаних територіальних громад» [153, с. 116].

Автор цього визначення обмежує суб'єктність місцевої політики об'єднаними територіальними громадами, в той час як до місцевого рівня відносяться і райони.

Щодо інклюзивного місцевого розвитку, то А. В. Кожина визначає його як «процес структурних змін, який супроводжується економічною та соціальною активністю на місцевому рівні й забезпечує підвищення добробуту на основі максимальної зайнятості, індивідуальну й соціальну безпеку, рівний доступ до можливостей та послуг для широкого кола місцевого населення з використанням місцевих ресурсів» [154, с. 56].

На наш розсуд, інклюзивний розвиток на місцевому рівні характеризується не структурними змінами, а змінами соціальними, економічними, політичними та екологічними, які відбуваються на рівні місцевих спільнот.

Інклюзивна політика визначається І. О. Дегтярьовою як «система цілей, заходів, засобів та узгоджених дій міжгалузевого характеру на певний період часу щодо зменшення соціальної нерівності, забезпечення прав і свобод кожної людини, рівного доступу до отримання різного роду послуг, у тому числі забезпечення включення всіх заінтересованих у процеси розроблення актуальних для суспільства рішень та їх реалізації» [155, с. 56].

На наше переконання, бажано було б вказати на такі аспекти цієї політики як подолання соціальної несправедливості та критичної

бідності; доступ до ресурсів, здобутків та надбань суспільства, матеріальних та духовних цінностей, участь у суспільному житті.

Оскільки політика інклюзивного розвитку торкається не тільки різних сфер суспільного розвитку, а й певних секторів та територій, тому концентруємо увагу на політичних пріоритетах інклюзивного розвитку ОТГ та районів. Тобто йдеться про застосування політики як ефективного соціального інструменту розв'язання ключових проблем інклюзивного розвитку.

Найбільший ступінь сплетення інклюзивний розвиток має, за І. О. Павловою, з політикою у її найширшому, системному розумінні — у значенні сфер суспільного життя (табл. 1.15) [9, с. 315].

Таблиця 1.15

Уявлення щодо сутності політики у значенні сфер суспільного життя

Види політики та їх сутність			
Економічна	Соціальна	Екологічна	За політичною сферою
Сприяння економічному розвитку, досягненню високих темпів економічного зростання, скороченню економічної нерівності, розподілу доходів та багатства	Орієнтована на забезпечення мінімального рівня безпеки людини, її працевлаштування, формування принципів розподілу ресурсів для задоволення соціальних потреб, пов'язаних із зайнятістю, освітою, охороною здоров'я, житлом та засобами для існування	Регулювання впливу людини на природне середовище, з метою забезпечення його охорони та здійснення контролю над забрудненням повітря та води, управлінням відходами, збереженням біорізноманіття, просуванням відновлюваних джерел енергії	Забезпечення взаємин різних соціальних груп та індивідів щодо утримання й реалізації влади задля здійснення своїх суспільно значущих інтересів і потреб, вироблення рішень, пов'язаних з правилами та нормами суспільного життя

Перші три види політики, представленні таблиці 1.15, характеризують сутність сталого розвитку. Інклюзивний розвиток забезпечується завдяки органічному поєднанню економічного, соціального, екологічного та політичного розвитку при домінуючій ролі останнього з перелічених.

Поєднання сталого та інклюзивного розвитку, як загальнолюдського пріоритету, знайшло своє відображення у Цілях сталого роз-

витку до 2030 року, у Стратегії «Європа 2020: Стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання».

Це є свідченням того, що політична сфера безпосередньо пов'язана з політичним життям, реалізацією прав та свобод, владних повноважень громадян при прийнятті політичних рішень.

В цьому сенсі інклюзивність політики проявляється у здатності політичної компоненти впливати на суспільні процеси, що відбуваються у різних сферах, та залучати громадян до участі у політичному житті.

Таку можливість Україна отримала у 2015 році, завдячуючи реформі децентралізації. За логікою її здійснення в просторових межах ОТГ та районів було створено передумови для комплементарного інклюзивного секторального та територіального розвитку за участю аграрного бізнесу, держави та громад. З огляду на склад населення ОТГ та районів, їх ресурсну базу, функції, економічний потенціал адміністративних центрів цих соціально-просторових утворень, цілком виправданим виглядає доцільність поєднання їх зусиль з регуляторною діяльністю органів державної влади щодо інтеграції секторального та територіального розвитку на засадах інклюзивності з метою скорочення нерівності, подолання територіальних диспропорцій, покращення якості життя населення.

Ці питання ставляться та вирішуються у науковому сенсі в дослідженнях зарубіжних та українських вчених. Теоретико-методологічні засади інклюзивного розвитку суб'єктів агробізнесу представлено в публікації А. О. Гуторова [156], участь громадськості у створенні соціальної інклюзії розкривається у колективній праці за редакцією С. Л. Шульц [157]. Є. Й. Майовець і Ю. М. Майовець [158] визначають структуру інституційної моделі інклюзивного розвитку аграрного середовища. У статтях С. В. Степаненка висвітлюється проблематика вагомої ролі у формуванні економічної інклюзивності економіки ресурсного потенціалу агробізнесу [159], соціальної інклюзії як пріоритету розвитку аграрного сектора і сільських територій [160]. В. Чемберлен позиціонує інклюзивний аграрний бізнес як інтегратора дрібних сільськогосподарських виробників у ланцюги створення вартості [161]. О. І. Павлов та співавтори обґрунтовують потенції агрохолдингів в інклюзивному розвитку ОТГ та районів [162; 163]. Л. Ольмедо і М. О'Шонессі характеризують місію соціальних підприємств як активаторів інклюзивної взаємодії та співробітництва між громадами та зовнішніми економічними агентами [164].

Приділення особливої уваги останніми роками в Україні публікаціям, в яких враховано досвід зарубіжних країн та національні особливості розвитку аграрного бізнесу на інклюзивних засадах, тим не менше не компенсує дефіциту наукових праць, в яких зазначена проблема висвітлювалася б з урахуванням необхідності поєднання територіального та секторального підходів щодо розкриття місця аграрного бізнесу в регуляторній системі інклюзивного розвитку ОТГ та районів України.

На наше переконання, каталізатором комплементарного секторального та територіального розвитку ОТГ та районів на інклюзивних засадах виступає аграрний бізнес.

З урахуванням реалій функціонування вітчизняного агробізнесу, питання регуляторного впливу на його розвиток на засадах інклюзивності на рівні ОТГ та районів набуває для України доленосного значення. Тому доречно врахувати відповідний зарубіжний досвід.

На цьому шляху виникають певні складності когнітивного характеру, оскільки в Україні поняття «аграрний бізнес» поки що не є усталеним. Більше того, сформувався підхід до агробізнесу як до агропромислового комплексу, який, на думку Г. С. Корнієнко, є не тільки спрощеним, а й таким, що ігнорує сутність цих явищ. Окрім того, у теорії юриспруденції все ще залишаються відкритими питання як загального визначення поняття «агробізнес», правовідносин в агробізнесі, так і його структури [165, с. 159].

Тому скористаємося напрацюваннями за цим напрямом зарубіжної науки та рішеннями спеціалізованих міжнародних організацій.

Основними ознаками бізнесу за Е. Г. Пачетті є [125, с. 1]:

1) скорочення нерівності та різноманіття можливостей у доступі до суспільних благ, послуг та інфраструктури;

2) поширення технологій, що сприяють підвищенню індивідуального і громадського добробуту, участі в цій справі людей як працівників, споживачів та власників бізнесу на засадах прозорості та доступності;

3) економічне зростання, виробництво достатньої кількості товарів і послуг, збільшення доходів;

4) стабільність, достатній ступінь впевненості у майбутньому та збільшення здатності передбачати результат економічних рішень, безпечність інвестування, стійкість до ризиків;

5) сталий розвиток, збереження добробуту між поколіннями та здатність за допомогою природних ресурсів виробляти товари та послуги.

В рекомендаціях ФАО наголошується на тому, що бізнес-модель описує, як будь-яке підприємство веде бізнес, продає свою продукцію та отримує ресурси та фінанси. Різні типи бізнес-моделей пов'язують дрібних фермерів із сільськогосподарськими ланцюжками створення вартості, до яких дотичні трейдери, фермерські організації, переробники сільськогосподарської продукції, роздрібні торговці і контрактники, фермерські домовленості з великими покупцями. В цих рекомендаціях також міститься пояснення сутності словосполучення «інклюзивна бізнес-модель». Термін «бізнес-модель» стосується того, як підприємство веде свій бізнес, бачить потреби клієнтів і впроваджує стратегію націлювання на конкретний ринок і отримання прибутку. Термін «інклюзивний» означає переконання, що підтримка бізнес-моделей на місцевому рівні, де зв'язки ланцюжка вартості є найслабшими, може зміцнити загальну конкурентоспроможність ланцюжка вартості [166].

Глобальна донорська платформа розвитку сільської місцевості, розкриваючи специфіку інклюзивності аграрного бізнесу, визначає інклюзивний агробізнес як перспективу або «лінзу», через яку можна розглядати трансформації в сільському господарстві та харчовому секторі. Ця перспектива визнає критичну роль приватного сектора, від невеликих місцевих підприємств до великих міжнародних корпорацій, які роблять свій внесок у скорочення бідності. При інклюзивному бізнесі ресурси донорів та агентств розвитку мають використовуватися каталітично, щоб сприяти вирішенню проблем бідності завдяки прийняттю розумних ринкових рішень. В цьому важливу роль відіграють державні інвестиції та стимулююча політика, оскільки приватний сектор не може досягти успіху самостійно. Отже, інклюзивні підходи вимагають використання державних та приватних інвестицій для досягнення як комерційних, так і суспільних результатів. Роль аграрних бізнес-моделей у формуванні інклюзивного середовища проявляється в наступному: забезпеченні прожиткового мінімуму для вразливих груп населення; використанні гнучких торговельних механізмів у партнерських відносинах; підтримці дрібних фермерів в отриманні доступу до ринкової інформації та фінансових послуг; сприянні співпраці в ланцюжку створення вартості, процесі ціноутворення та розподілі ризиків; масштабуванні в середньостроковій перспективі з метою підвищення ефективності ланцюжків створення вартості; диверсифікації потоків доходів у довгостроковій перспективі з метою вдосконалення навичок партнерів по бізнесу [167].

При дотриманні перелічених вимог аграрний бізнес не тільки набуває ознак інклюзивності, а й перетворюється на генератора формування інклюзивного середовища у місці своєї локалізації.

У зарубіжній літературі представлено три версії розвитку інклюзивного агробізнесу: американська (сприйняття інклюзивного бізнесу насамперед як організації приватного сектора з ринковою логікою, підпорядкованою завданню вирішення соціальних проблем); європейська (ґрунтується на традиціях соціального господарства і орієнтується на виконання соціальних функцій організаціями громадянського суспільства); країн, що розвиваються (орієнтація на ринкові ініціативи, які націлені на зменшення бідності та покращення соціальних умов бідних верств населення) [168, с. 419].

У світлі представлених версій постає питання щодо соціальної природи та призначення соціального підприємництва.

На форумі «Сприяння інклюзивному бізнесу у сільському господарстві та продовольчих системах», який відбувся 1–2 грудня 2022 року в індійському місті Нью-Делі, зазначалося, що інклюзивний бізнес є не тільки прибутковим, а й суспільно значущим. Суспільна цінність інклюзивного бізнесу проявляється у такому: в доступі до дешевих товарів та послуг малозабезпечених та маргінальних груп населення; у відкритті ринкових можливостей для невеликих підприємств, забезпечуючи їм можливість отримання доходу; в допомозі уряду у вирішенні проблеми подолання бідності [169].

Ірландські вчені Л. Ольмедо і М. О'Шонессі, на прикладі розвитку місцевих сільських громад, розкривають роль соціальних підприємств як каталізаторів змін і посередників між громадами та зовнішніми агентами інклюзивної взаємодії та співробітництва на основі використання їх ресурсів у поєднанні з навичками жителів для розвитку локальних ринкових ніш. Ці організації перетинають і розмивають межі між різними секторами та просторовими масштабами, представляючи яскравий приклад гібридних акторів, які через колективне соціальне підприємництво та інновації сприяють ендогенному розвитку сільських районів [164, с. 1213–1214].

Отже, інклюзивний сільський бізнес формує основні бізнес-процеси в агропродовольчому секторі для задоволення потреб дрібних фермерів з низьким доходом і створення цінності для цих груп, а також для компаній. Для того, щоб агробізнес був інклюзивним і залишався комерційно життєздатним, вирішальне значення мають

виробничі та інноваційні відносини на місцевому та регіональному рівнях, а також по всьому ланцюжку створення вартості [56].

Впровадження інклюзивної аграрної бізнес-моделі потребує належного врядування, яке, з позицій Управління Верховного комісара ООН з прав людини, означає повну повагу до прав людини, верховенство закону, ефективну участь, багатостороннє партнерство, політичний плюралізм, прозорі та підзвітні процеси та інститути, ефективний та дієвий державний сектор, легітимність, доступ до знань, інформації та освіти, розширення політичних прав та можливостей людей, справедливість, стійкість, а також відносини та цінності, що сприяють відповідальності, солідарності та терпимості [170].

А це вимагає нової філософії сприйняття публічної влади, функціонування якої має ґрунтуватися на парадигмі громадянського суспільства з її інститутами та механізмами народовладдя та самоврядування, первинним елементом якого слід розглядати не громаду, а окремого суверенного індивіда, який є своєрідною самодостатньою й самоврядною «монадою» територіальної громади [171, с. 92].

Такій вимозі до функціонування публічної влади відповідає саме концепція інклюзивного врядування, якою передбачається організація та упорядкування суспільного розвитку на засадах інклюзивності як публічної діяльності «кожного та всіх» щодо досягнення індивідуального та суспільного добробуту.

Регуляторні органи державної влади здійснюють вплив на комплементарність інклюзивного територіального та секторального розвитку як шляхом прийняття і впровадження регуляторних актів, так і через поточне використання економічних, правових, психологічних, організаційно-адміністративних методів, що регулюють цей розвиток.

Враховуючи вітчизняну практику, слід розуміти, що інклюзивний розвиток, з одного боку, має об'єктивний характер, та є об'єктно-суб'єктно спрямованим — з іншого. Так громадівський формат реформи децентралізації свідчить про вагому роль в інклюзивному розвитку ОТГ та районів самоврядних інститутів. Проте не слід ігнорувати того факту, що сама реформа була започаткована рішеннями держаних органів влади.

Регуляторний вплив органів державної влади посилюється виконанням розпорядчих функцій самоврядних інститутів, що безпосередньо виражають волю населення, яке мешкає в просторових межах ОТГ та районів.

Така система управління інклюзивним розвитком позиціонується в міжнародних документах та зарубіжних наукових публікаціях як належне врядування.

«Належне врядування», як модель публічного управління, була закріплена у Програмі розвитку ООН «Governance» для сталого розвитку людських ресурсів (1997) та у Політиці добробуту сільської місцевості країн ОЕСР (2019). В цих документах йдеться про організацію та упорядкування суспільного розвитку на засадах інклюзивності.

Ця практика передбачає цілеспрямовану діяльність органів публічної влади з метою створення таких умов доступу до процесів формування публічної політики в різних сферах щодо регулювання суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, які дадуть змогу залучати до них широке коло суб'єктів суспільних відносин та економічних агентів, генеруючи таким чином нову якість моделей регулювання цих процесів [121, с. 28, 29].

Для досягнення аграрним бізнесом цілей інклюзивного розвитку у зазначеному контексті в просторових межах ОТГ та районів сформувалися певні умови.

Майже половина ОТГ (43,5 %) є сільськими, а їх найменший відсоток припадає на Північний макрорегіон. В цьому ж макрорегіоні, а також у Східному — найбільшою є частка міських ОТГ, що слід враховувати в процесі регуляторного впливу на аграрну та руральну спрямованість їх розвитку на засадах інклюзивності.

За нашими підрахунками, 63,0 % ОТГ за своїм місцеположенням є напівперифірійними та периферійними. У 69,6 % з них переважає сільське населення, в 20,7 % — міське населення, 9,7 % — мають збалансований склад населення. Звідси — комплементарність аграрної та руральної спрямованості їх розвитку.

Склад переважної більшості районів має «змішане» населення, лише кожний п'ятий з них характеризується збалансованістю міського та сільського населення. Якщо в Західному та Південному макрорегіонах переважаючою є частка сільських за складом населення районів, то в Східному та Північному — міських. В Центральному макрорегіоні частки районів з переважанням сільського населення та зі збалансованим складом сільського та міського населення є приблизно рівноважними — відповідно 25,0 % та 28,1 %.

Більшість районів є поліфункціональними, або біфункціональними (86 з їх загальної кількості, що складає 72,2 %). Найбільша кількість поліфункціональних агломерацій припадає на Центральний

(11) та Східний (10) макрорегіони, найменша — на Північний (3). Монофункціональні агломерації сконцентровані в Західному макрорегіоні (48,4 %).

На функціонуванні ОТГ та районів України вкрай негативно позначилися умови воєнного стану.

Так у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки зазначається, що протягом 2022 року відбулося суттєве зниження фінансової спроможності значної кількості територіальних громад. Незважаючи на номінальне зростання власних доходів територіальних громад (у середньому на 9,5 відсотка), фактично рівень їх фінансової спроможності значно знизився — з урахуванням рівня інфляції власні доходи територіальних громад у 2022 році зменшилися на 17 відсотків порівняно з 2021 роком. Значні зміни відбулися у структурі доходів місцевих бюджетів, також скоротилися надходження значущих податків — податку на доходи фізичних осіб (без урахування сплаченого з доходів військовослужбовців), акцизного податку з пального, плати за землю, єдиного податку. До територій, які потребують державної підтримки, віднесені й сільські території та малі міста з населенням до 50 тис. осіб (зростання навантаження на соціальну та інженерну інфраструктуру у зв'язку з переміщенням населення з територій, де ведуться (велися) бойові дії, та елокацією підприємств в умовах воєнного стану) [69].

Беручи до уваги історичний поділ праці, для сіл, частково селищ, невеликих міст характерна аграрна та агропромислова спрямованість господарської діяльності.

В таблиці 1.16 наведено кількісну характеристику секторальної спрямованості інклюзивного розвитку районів.

Як свідчать дані таблиці 1.16, райони з домінуючою аграрною галузевою спрямованістю інклюзивного розвитку найбільшою мірою є типовими для Центрального, Південного та Західного макрорегіонів. У перших двох випадках це пов'язано з наявністю значної частки сіл і сільського населення, достатньою забезпеченістю сільськогосподарськими землями та відсутністю великої кількості промислово розвинених центрів. Західний макрорегіон хоча й має обмежену кількість сільськогосподарських угідь, проте вирізняється серед інших кількісним переважанням сільського населення над міським.

Уявлення про територіальну спрямованість інклюзивного розвитку районів у розрізі макрорегіонів дає таблиця 1.17.

Таблиця 1.16

Секторальна спрямованість інклюзивного розвитку районів у розрізі макрорегіонів

Кількість районів у розрізі макрорегіонів (одиниць)	Спрямованість інклюзивного розвитку		
	Переважно аграрна, одиниць (відсоток)	Переважно промислова, одиниць (відсоток)	Переважно сервісна, одиниць (відсоток)
Північний (17)	7 (41,2)	10 (58,8)	–
Східний (21)	8 (38,1)	12 (57,1)	1 (4,8)
Південний (16)	10 (62,5)	4 (25,0)	2 (12,5)
Західний (33)	20 (60,6)	8 (24,2)	5 (15,2)
Центральний (32)	23 (71,9)	9 (28,1)	–
В цілому по Україні (119)	68 (57,1)	43 (36,1)	8 (6,8)

Джерело: складено автором на основі даних сайту «Децентралізація в Україні».

Таблиця 1.17

Територіальна спрямованість інклюзивного розвитку районів у розрізі макрорегіонів

Кількість районів у розрізі макрорегіонів (одиниць)	Спрямованість інклюзивного розвитку		
	Рурaльна, одиниць (відсоток)	Урбанна, одиниць (відсоток)	Збалансована рурально-урбанна, або урбанно-рурaльна, одиниць (відсоток)
Північний (17)	8 (47,05)	6 (35,3)	3 (17,65)
Східний (21)	6 (28,55)	12 (57,1)	3 (14,35)
Південний (16)	10 (62,5)	4 (25,0)	2 (12,5)
Західний (33)	21 (63,6)	6 (18,2)	6 (18,2)
Центральний (32)	21 (65,6)	8 (25,0)	3 (9,4)
В цілому по Україні (119)	66 (55,5)	36 (30,1)	17 (14,4)

Джерело: складено автором на основі даних сайту «Децентралізація в Україні».

За інформацією, представленою в таблиці 1.17, 55,5 % районів України вирізняються рурaльною спрямованістю розвитку. Найбільша їх частка припадає на Центральний, Західний та Південний макрорегіони. Збалансованість соціально-просторової спрямованості розвитку більшою мірою притаманна районам Західного та Північного макрорегіонів.

Отже райони з аграрною секторальною інклюзивною спрямованістю розвитку є водночас й територіально рурально спрямованими.

Безумовно, представлена класифікація має швидше прогнозний характер, з огляду на незначний термін, що пройшов після проведення реформи децентралізації. Крім того, значна частка ОТГ та районів через війну позбавлена можливості реалізації наявного соціально-економічного потенціалу та власної інклюзивної спроможності.

Основна увага в процесі дослідження була приділена пріоритетним напрямам галузевих та територіальних політик і передусім аграрної, сільської та соціальної, які тісно пов'язані з інклюзивним розвитком сільсько-міських агломерацій.

При формуванні політики інклюзивного розвитку важливо усвідомлювати багатоспектральність «включення»: включення кого, чого, в що, як, з якою метою та на яких умовах.

При визначенні пріоритетів політики інклюзивного розвитку доцільно враховувати необхідність її поширення передусім на сільський простір як такий, що поступається міському за основними показниками соціально-економічного та політичного розвитку.

Політика за визначенням є інклюзивним феноменом у тому сенсі, що не просто торкається, а пронизує усі сфери, галузі, види, типи життєдіяльності на всіх її рівнях.

Концентрація уваги на політичних пріоритетах інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій потребує застосування політики як мистецького арсеналу розв'язання ключових проблем інклюзивного розвитку, з погляду вагомості самого політичного арсеналу, наслідків цього процесу для формування інклюзивного середовища в широкому сенсі цього слова.

Найбільш дотичною до політичного життя є політична сфера, з якою пов'язана реалізація прав та свобод, владно-управлінських повноважень громадян при прийнятті політичних рішень.

Така властивість демократичних політичних систем і відповідних політичних режимів має ознаки інклюзивності. У цьому контексті інклюзивність політики в її системному розумінні характеризується здатністю політичної компоненти впливати на суспільні процеси, що відбуваються у різних сферах, та залучати громадян до участі у політичному житті.

Політична інклюзивність на рівні громад та районів означає їхню реальну участь у прийнятті політичних рішень місцевих органів державної влади та самоврядних інститутів, а також у політичному пред-

ставництві власних інтересів на регіональному та національному рівнях владних інститутів.

Перетворення аграрного бізнесу на каталізатора інклюзивного територіального та секторального розвитку передусім потребує унормування наукової категорії «аграрний бізнес».

Не менш важливою умовою для цього є використання фінансово-економічних та соціально-політичних можливостей, які отримали ОТГ та райони внаслідок здійснення реформи децентралізації.

З огляду на зарубіжний досвід, органи державної влади України мають створити однакові можливості для функціонування як великих компаній, так і середніх та малих підприємств, фермерських та селянських господарств.

Склад населення ОТГ та районів, їх ресурсний потенціал, практика господарювання переконують у доцільності концентрації регуляторного впливу місцевих органів державної влади, самоврядних інститутів на пріоритетній підтримці аграрної галузевої та рурального соціально-просторової спрямованості інклюзивного розвитку ОТГ та районів за активної участі аграрного бізнесу.

У зазначеному контексті регуляторний вплив на інклюзивний розвиток аграрних підприємств у просторових межах ОТГ та районів постає як цілісна система відносин, що поєднує інтереси бізнесу, громадськості й держави. Бізнес при цьому прагне до прибутковості, громадськість — зайнятості населення та покращення якості його життя, держава — подолання соціально-економічних диспропорцій у територіальному та секторальному розвитку.

Основні положення, висновки проведеного дослідження будуть корисними в процесі повоєнного відновлення ОТГ та районів України.

Список використаних джерел

1. Сенкевич Г. А., Хілько А. С., Аксьонов О. І. Теорія наукових парадигм як модель і методологія наукового знання. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія: Філологія. Журналістика. 2021. Том 32 (71), № 1, ч. 3. С. 168–174. DOI https://doi.org/10.32838/2710–4656/2021.1–3/29.
2. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutios. Cnicago: University Press, 1962. 222 p.
3. Foucault M. The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences. URL: https://monoskop.org/images/a/a2/Foucault_Michel_The_Order_of_Things_ 1994.pdf (дата звернення: 11.05.2025).

4. Павлов О. І.-молодший. Парадигма інклюзивного територіального розвитку України в контексті реформи децентралізації. *Інфраструктура ринку.* 2023. Випуск 75. С. 9–14. DOI: https://doi.org/10.32782/infrastruct75–2.
5. Swierenga R. P. The new rural history: defining the parameters. *Great Plains Quarterly.* 1981. Volume 1, No. 4 (FALL 1981). P. 211–223.
6. Kress C. Urban ruralities or the new urban-rural paradigm — introduction // *Carola Hein (ed.) International Planning History Society Proceedings*: 17th IPHS Conference, History-urbanism-Resilience, Tu Delft 17–21 July 2016. V. 04. P. 319. Tu Delft Open, 2016. DOI: http://dx.doi.org/10.7480/iphs.2016.4.1298.
7. Féret J.-B., Berchoux T., Requier-Desjardins M. et al. Framework providing definitions, operational typology and review of EU strategies for rural areas. D3.2, CIHEAM-IAMM. 2020. 73 p.
8. EUROPE 2020: European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Communication from the Commission. European Commission. Brussels, 2010. 32 p.
9. Павлова І. О. Теоретико-методологічні засади та практичні аспекти інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій України: монографія. Одеса: Астропринт, 2025. 392 с.
10. European Commission. Rural Development in the EU, Statistical and Economic Information Report 2012. Brussels, European Union. 2012. 371 p. URL: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/statistics/rural-development/2012/full-text_en.pdf (дата звернення: 07.05. 2025).
11. Maketho M. J. Tracing the Origins of Rural Development. February 26, 2019. URL: https://medium.com/@mikemaketho/rural-development-programs-have-been-around-since-the-1950s-but-the-concept-was-brought-to-the-701bd31360f8 (дата звернення: 09.05.2025).
12. Gaudin Y., Pérez R. P. (Editors). New narratives for rural transformation in Latin America and the Caribbean Towards a renewed measurement and classification of rural areas. Chapter I The new rurality: concepts and measurement criteria Yannick Gaudin Printed at United Nations, Santiago. 2023. P. 25–54.
13. Waldt G. van der. Constructing theoretical frameworks in social science research. *Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa*. On-line version JTDSA. 2024. Volume 20 (1). DOI: https://doi.org/10.4102/td.v20i1.146.
14. Jonsson I. Societal Paradigms and Rural Development — A Theoretical Framework for Comparative Studies // *Europe's Green Ring Publisher: Ashgate*. Editors: leo Granberg and, Imre Kavách, Hilary Tovey. Chapter 3. January 2001. P. 330–356. DOI: 10.4324/9781315255811–14.
15. Motta P., Jaime C., Escobar F. S. Transformation of Urban-Rural Relationships in the Context of Global Challenges. *International Journal of Social Quality.* 2022. Volume 12, issue 2. P. 25–50. doi:10.3167/IJSQ. 2022.120203.

16. Fernández G. C., Peek D. Connecting the Smart Village: A Switch towards Smart and Sustainable Rural-Urban Linkages in Spain. *Land*. 2023.Volume 12. 822. DOI: https:// doi.org/10.3390/land12040822.
17. Zhan L., Wang S., Xie S. et al. Spatial path to achieve urban-rural integration development — analytical framework for coupling the linkage and coordination of urban-rural system functions. *Habitat International*. 2023. Volume 142. 102953. DOI: https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2023.102953.
18. Hodder R. Development geography. Series: Routledge contemporary human geography series. London: Routledge, 2000. 186 p.
19. Epstein T. S., Jezeph D. Development — There is Another Way: A Rural-Urban Partnership Development Paradigm. *World Development*. 2001. Volume 29, issue 8. P. 1443–1454.URL: https://doi.org/10.1016/S0305–750X(01)00046–8.
20. Delgado-Vicas C., Gymez-Moreno M.-L. The Interaction between Urban and Rural Areas: An Updated Paradigmatic, Methodological and Bibliographic Review. *Land*. 2022. Volume 11. 1298. DOI: https:// doi.org/10.3390/land11081298.
21. Rajendran L. P., Raúl L., Chen M.et al. The 'peri-urban turn': A systems thinking approach for a paradigm shift in reconceptualising urban-rural futures in the global South. *Habitat International*. 2024. Volume 146. DOI: https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2024.103041.
22. Oostrum M. van, Dovey K. Urban villages in China and India: parallels and differences in the village extension process. Urban Research & Practice. *Taylor & Francis Journals*. 2024. Volume 17(2). P. 218–239. DOI: 10.1080/17535069.2022.2160656.
23. McGee T. G. The emergence of «desakota» regions in Asia: Expanding a hypothesis N. *Ginsberg (Ed.). The extended metropolis: Settlement transition in Asia* / University of Hawaii Press. Honolulu, 1991. P. 3–26.
24. Budiyantini P. V. Peri-urban typology of Bandung metropolitan area. *Procedia — Social and Behavioral Sciences*. 2016. Volume 227. P. 833–837. DOI: 10.1016/j.sbspro.2016.06.152.
25. Hoffmann E. M., Konerding V., Nautiyal S., Buerkert A. Is the push-pull paradigm useful to explain rural-urban migration? A case study in Uttarakhand, India. *PLoS ONE*. 2019. Volume 14 (4). e0214511. DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0214511.
26. MacKinnon D., Kempton L., O'Brien P. et al. Reframing urban and regional 'development' for 'left behind' places. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*. 2022. Volume 15, issue 1. P. 39–56. DOI: https://doi.org/10.1093/cjres/rsab034.
27. Davenport A., Zaranko B. Levelling up: Where and How? London: Institute for Fiscal Studies. IFS Green Budget, 2020. Chapter 7. P. 315–371.
28. Tomaney J., Pike A., Natarajan L. Land Use Planning, Inequality, and the Problem of 'left-behind places'. A 'Provocation' for the UK2070 Commis-

sion — An Inquiry into Regional Inequalities. UK20270 Commission, 2021. P. 28–37.
29. Tomaney J., Natarajan L., Sutcliffe-Braithwaite F. Sacriston: Towards a Deeper Understanding of Place. London: University College London, 2021. 12 p.
30. Johal S., Law J., Williams K. From Publics to Congregations? GDP and its Others, CRESC Working Paper No. 136. University of Manchester. 2014. URL: https://hummedia.manchester.ac.uk/institutes/cresc/workingpapers/wp136.pdf (дата звернення: 11.05.2025).
31. Stiglitz J. E., Sen A. K., Fitoussi J.-P. Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Paris: Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, 2009. 291 p.
32. Rist S., Boillat S., Gerritsen P. R. W. et al. Endogenous knowledge: implications for sustainable development. *Urs Martin Wiesmann, Hans Hurni (eds.) Research for Sustainable Development: Foundations, Experiences, and Perspectives*. Bern, Switzerland: Perspectives of the Swiss National Centre of Competence in Research (NCCR) North-South, University of Bern, 2011. Volume 6. P. 119–146.
33. OECD. A New Rural Development Paradigm for the 21st Century: A Toolkit for Developing Countries, Development Centre Studies. OECD Publishing, Paris, 2016. 278 p. DOI: http://dx.doi.org/10.1787/9789264252271-en.
34. Olwig K. R. Recovering the substantive nature of landscape. *Annals of the Association of American Geographers.* 1996. Volume 86 (4). P. 630–653.
35. European Science Foundation. Landscape in a Changing World. Bridging Divides, Integrating Disciplines, Serving Society. COST-ESF Science Policy Briefing, 41. 2010. P. 1–16.
36. Jones M., Stenseke M. The Issue of Public Participation in the European Landscape Convention. *M. Jones, M. Stenseke (Eds.), The European Landscape Convention. Challenges of Participation*. Dordrecht: Springer, 2011. P. 1–23. DOI: http://dx.doi. org/10.1007/978–90–481–9932–7_1ю.
37. Widgren M. Can landscapes be read? Palang H., Sooväili H., Antrop M., Setten G. (Eds.). *European Rural Landscapes: Permanence, Persistence and Change in the Globalising Environment*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. 2004. P. 455–465. DOI: http://dx.doi.org/10.1007/978–0-306–48512–1_28.
38. Hägerstrand T. A. Look at the Political Geography of Environmental Management. *Buttimer A. (Ed.). Sustainable Landscapes and Lifeways: Scale and Appropriateness*. Cork: Cork University Press, 2001. P. 35–58.
39. Dymitrow M., Stenseke M. Rural-Urban Blurring and the Subjectivity Within. *Rural Landscapes: Society, Environment, History*. 2016. Volume 3 (1). P. 1–13. DOI: http://doi.org/10.16993/rl.1.
40. Baffoe G. Rural-Urban Research: A Macro Analysis of the Research Area. *Habitat International.* 2020. Volume 98. 102156. DOI: https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2020.102156.

41. Hofmann E. M., Schareika N., Dittrich C.et al. Rurbanity: A concept for the interdisciplinary study of rural-urban transformation. *Sustainability Science*. 2023. Volume 18. P. 1739–1753. DOI: https://doi.org/10.1007/s11625–023–01331–2.
42. Павлова І. О. Інклюзивний розвиток сільсько-міських агломерацій України: теорія, методологія, практика: реф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.05 / Павлова Ірина Олександрівна; Одеський нац. технол. ун-т. Одеса, 2025. 44 с.
43. Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163–2024- %D1 %80#Text (дата звернення: 23.05.2025).
44. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у двох томах. Том 1: Потенціал сільського сектора / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський та ін. Київ: Інститут економіки НАН України, 2000. 396 с.
45. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у двох томах. Том 2: Соціальні ресурси сільських територій / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський. Київ: Інститут економіки НАН України, 2003. 466 с.
46. Павлов О. І. Парадигма сільського розвитку. *Економіка України.* 2006. № 7 (536). С. 41–48.
47. Онищенко О., Юрчишин В. Сільский розвиток: основи методології та організації. *Економіка України.* 2006. № 10 (539). С. 4–13.
48. Павлов О. І. Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика, управління: монографія. Одеса: Астропринт, 2008. 208 с.
49. Теорія, політика та практика сільського розвитку: монографія / О. М. Бородіна [та ін.]; за ред.: О. М. Бородіної, І. В. Прокопи. Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2010. 374 с.
50. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О. М. Бородіна, І. В. Прокопа, В. В. Юрчишин та ін.]; за ред. О. М. Бородіної. Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2012. 320 с.
51. Павлов О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. *Регіональна історія України:* збірник наукових статей. 2015. Випуск 9. С. 69–86.
52. Павлов О. Руралізм як світогляд та ідейна течія: історичний вимір. *Регіональна історія України:* збірник наукових статей. 2018. Випуск 12. С. 157–186.
53. Павлов О. Сутність теоретичних засад руралістики: понятійно-категоріальний апарат. *Економіка АПК.* 2016. № 5. С. 30–37.
54. Павлов О. І., Павлова І. О. Руралістичні засади брендингу сільських територій Південного регіону України: монографія. Одеса: Астропринт, 2019. 288 с.

55. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 року № 57-VIII. Редакція від 14.05.2020, підстава 562-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157–19#Text (дата звернення: 12.05.2025).
56. Геєць В., Бородіна О., Прокопа І. Інклюзивність як напрям і візія сільського розвитку в Україні: концептуальні засади. *Економіка України*. 2020. № 11 (708). С. 3–20. DOI: https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.11.003.
57. Institutionalization. Written by Hans Keman. URL: https://www.britannica.com/topic/institutionalization (дата звернення: 12.05.2025).
58. Поліщук А. С. Економічний простір у сучасному науковому дискурсі. *Збірник наукових праць ЧДТУ*. Серія: Економічні студії. 2021. № 62. С. 33–44. DOI 10.24025/2306–4420.62.2021.241826.
59. Khan M. H. Political settlements and the analysis of institutions. *African Affairs*. 2018. Volume 117, issue 469. P. 636– 655. DOI: https://doi.org/10.1093/afraf/adx044.
60. Porta R La., Silanes F. L. de, Shleifer A., Vishny R. The quality of government. *Journal of Law, Economics, and Organization*. 1999. Volume 15 (1). P. 222–279.
61. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333–2014- %D1 %80#Text (дата звернення: 17.05.2022).
62. Інклюзивний сільський розвиток в Україні: монографія / за ред. О. М. Бородіної. Київ: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2020. 257 с.
63. North D. C. Understanding the Process of Economic Change. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005. 187 p.
64. North D. C. Institutions, Institutional Change, and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.152 p.
65. Aparicio S., Urbano D., Audretsch D. Institutional factors, opportunity entrepreneurship and economic growth: Panel data evidence. *Technological Forecasting and Social Change*. 2016. Volume 102. P. 45–61. DOI: 10.1016/j.techfore.2015.04.006.
66. United Nations. Declaration on the Right to Development. 04 December 1986/ By General Assembly resolution. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-development (дата звернення: 15.06.2025).
67. Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування: монографія / наук. ред. В. С. Кравців. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2016. 264 с.
68. Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України: Закон України від 28 липня 2023 року

№ 3285-IX. Набрання чинності відбулась 26.01.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3285–20#Text
69. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2024 р. № 940). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695–2020- %D0 %BF#Text (дата звернення: 18.08.2024).
70. Статистичний щорічник України за 2022 рік. Київ: Державна служба статистики України / за редакцією Вернер І. Є. Київ, 2023. 386 с.
71. Статистичний щорічник України за 2023 рік. Київ: Державна служба статистики України / за редакцією Вернер І. Є. Київ, 2024. 268 с.
72. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2022 року. Київ: Державна служба статистики України / за редакцією Тімоніної М. Київ, 2022. 84 с.
73. Dictionary of Human Geography / Rogers A., Castree N. and Rob Kitchin R. Publisher: Oxford University PressPrint Publication, 2013. URL: https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199599868.001.0001/acref-97801995998 68-e-26 (дата звернення 21.03.2023).
74. Декларація ООН про міста та інші населені пункти у новому тисячолітті. (2001). Генеральна асамблея ООН. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_849 (дата звернення: 25.05.2022).
75. Сірик З. О., Засадній В. Л. Теоретичні засади дослідження агломераційних чинників інвестиційної привабливості громад. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2024. Том 9, № 1. С. 302–309. DOI: https://doi.org/10.36887/2415–8453–2024–1-51.
76. Дронова О. Л., Лис Я. С. Управління міськими агломераціями: європейський досвід для реформ в Україні. *Український географічний журнал*. 2016. № 1. С. 47–53.
77. Ізаров О. М., Ізарова І. О. Міські агломерації: пропозиції законодавчої ініціативи. *Вісник Одеської державної академії будівництва та архітектури*. 2017. Випуск 66. С. 8–14.
78. Ткачук А., Сергієнко О., Лайко, О. та ін. Аналітична записка. Огляд ситуації щодо реалізації партнерств міських та сільських територіальних громад в умовах децентралізації та змін державної регіональної політики в Україні. Київ: Інститут громадянського суспільства, 2019. 82 с.
79. Pavlov O. I., Pavlova I. O., Pavlov O., I.-Jr. The Phenomenon of Inclusiveness of United Territorial Communities and Districts of Ukraine. *The Journal of Rural and Community Development.* 2024. Volume 19 (1). P. 133–155.
80. Pavlov O., Pavlova I., Pavlov O.-Jr. et al. Inclusive development of rural-urban agglomerations of Ukraine: capacity, sectoral ana socio-economic orientation, trends. *European Countryside*. 2024. Volume 16 (2). P. 367–391. DOI: 10.2478/euco-2024–0062.

81. Павлов О. І.-молодший. Аграрний бізнес в регуляторній системі інклюзивного галузевого та соціально-просторового розвитку громад та районів України. *Економіка та суспільство:* електронний журнал. 2023. Вип. 57. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3118/3041 (дата звернення: 20.05.2025).
82. Berdegué J., Escobal J., Bebbington A. Explaining Spatial Diversity in Latin American Rural Development: Structures, Institutions, and Coalitions. *World Development.* 2015. Volume 73. P. 129–137. DOI: https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.10.018.
83. Anant G. R. Trends in and perceptions on urbanisation. *Quaestiones Geographicae*. 2011. Volume 30 (4). P. 21–31. DOI 10.2478/v10117–011–0034–9.
84. Рідей Н. М., Кучеренко Ю. А. Структурно-функціональна характеристика агросфери. URL: https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/visnyk/2014/03/8.pdf (дата звернення: 05.05.2025).
85. Бойко В. Генезис поняття урбораральної території та її сутнісний вимір. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2019. № 6 (25). С. 49–55. DOI: https://doi.org/10.37100/2616–7689/2019/6(25)/8.
86. Маковецька Ю. М., Щуліпенко В. Є. Перспективи розвитку агломерацій урборурального типу. *Ефективна економіка:* електронне наукове фахове видання. 2019. № 12. DOI: 10.32702/2307–2105–2019.12.100. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2019/102.pdf (дата звернення: 07.05.2025).
87. Лопатинський Ю. М. Детермінанти трансформації сільсько-міських агломерацій на засадах інклюзивності. *Інфраструктура ринку.* 2024. Вип. 79. С. 113–118. DOI: https://doi.org/10.32782/infrastruct79–19.
88. Прокопа І. Сільська складова територіальних громад у контексті їх інклюзивного розвитку. *Економіка і прогнозування.* 2022. № 1. С. 124–140. DOI: https://doi.org/10.15407/eip2022.01.124.
89. Cimini A., Fioravante P. De, Riitano N. et al. Land consumption dynamics and urban-rural continuum mapping in Italy for SDG 11.3.1 Indicator Assessment. *Land.* 2023. Volume 12. P. 1–24. DOI: https://doi.org/10.3390/land12010155
90. Vliet J. van, Birch-Thomsen T., Gallardo M. et al. Bridging the rural-urban dichotomy in land use science. *Journal of land use science.* 2020. Volume 15 (5). P. 585–591. DOI: https://doi.org/10.1080/1747423X. 2020.1829120.
91. Mercandalli S., Girard P., Dione B. & Michel S. Assessing Rural-Urban Linkages and Their Contribution to Territorial Development: Insights from Zimbabwe's Small and Medium-Sized Cities. *Sustainability.* 2023. Volume 15. P. 1–32. 6223. DOI: https://doi.org/10.3390/su15076223.
92. Shen L., Cheng G., Du X. et al. Can urban agglomeration bring «1 + 1 > 2Effect»? A perspective of land resource carrying capacity. *Land Use Policy.* 2022. Volume 117. 106094. DOI: https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2022.106094.

93. Ending Poverty and Sharing Prosperity. Global Monitoring Report 2014/15. Washington DC: International Bank for Reconstruction and Development. The World Bank, 2015. 244 p.
94. OECD/WTO. Aid for Trade at a Glance 2015. Reducing Trade Costs for Inclusive, Sustainable Growth. International business and trade. Paris /Geneva, 30 june 2015. 464 p. DOI: http:// dx.doi.org/10.1787/aid_glance-2015-en.
95. Territorial Agenda 2030 — A future for all places. Brochures Date: 15 march 2021. 32 p.
96. Coulibaly B., Li S. Impact of agricultural land loss on rural livelihoods in peri-urban areas: Empirical evidence from Sebougou, Mali. *Land*. 2020. Volume 9 (12). 470. DOI: https://doi.org/10.3390/land9120470.
97. Nicol L. A., Nicol C. J. Bifurcation of a rural-urban regional partnership: A study of hidden dynamics. *The Journal of Rural and Community Development*. 2015. Volume 10 (4). P. 107–124.
98. Pouw N., Gupta J. Inclusive development: a multi-disciplinary approach. *Current Opinion in Environmental Sustainability*. 2017. Volume 24. P. 104–108. DOI: https://doi: 10.1016/j.cosust.2016.11.013.
99. Gupta J., Vegelin C. Sustainable development goals and inclusive development *International Environmental Agreements:* Politics, Law and Economics. 2016. Volume 16. P. 433–448. DOI: https://doi: 10.1007/s10784–016–9323-z.
100. Dörfel C., Schuhmann S. What is Inclusive Development? Introducing the Multidimensional Inclusiveness Index. *Social Indicators Research*. 2022. Volume 162. P. 1117–1148. DOI: https://doi.org/10.1007/s11205–021–02860-y.
101. Anand S., Sen A. The income component of the Human Development Index. *Journal of Human Development*. 2000. Volume 1(1). P. 83–106.
102. Опалько В. В. Соціально-економічна нерівність і формування нової парадигми інклюзивного розвитку в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Випуск 38–2. С. 63–69.
103. Цимбалюк І. О., Павліха Н. В. Інклюзивна економіка: шлях до соціальної рівності та економічного розвитку: монографія. Луцьк: Вежа-друк, 2023. 320 с.
104. Shahriar S. M., Chamhuri S., Ghazali R., Chamhuri N. Prospects of Rural Transformation Centre (RTC) of Malaysia from the Perspective of Inclusive Rural Development. *Article in Current World Environment*. 2014. Volume 9 (3). P. 639–645. DOI: 10.12944/CWE. 9.3.12.
105. Бородіна О. М., Прокопа І. В., Фраєр О. В. Оцінка інклюзвності сільських спільнот у складі територіальних громад: кейс Локачинської ТГ. *Український соціум,* 2021. № 4 (79). С. 85–96. DOI: https://doi.org/10.15407/socium2021.04.085.
106. Прокопчук О. А. Децентралізація як механізм соціально-інклюзивного розвитку сільських територій. *Інноваційна економіка:* науково-виробничий журнал. 2017. Вип. 3–4. С. 129–134.

107. Попова Т. Л. Соціальне залучення: концептуальні підходи до визначення. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2013_1_16 (дата звернення: 06.09.2022).
108. Красота О. Соціальна інклюзія як імператив соціальної політики. *Економіка. Фінанси. Бізнес. Управління*: матеріали І Міжнародного економічного форуму / за заг. ред. А. І. Ігнатюк. Київ, 2019. Вип. І, частина І. С. 43.
109. Martin A., Verhagen J., Abatania L. Urban agriculture and social inclusion. *Urban Agriculture Magazine*. 2008. Volume 20. P. 17–19.
110. Ofuoku A., Ekorhi-Robinson O. Social inclusion of landless farmers in extension services in delta state, Nigeria: implications for agricultural development. *Open Agriculture*. 2018. № 3. P. 226–235.
111. Zilla C. Defining democratic inclusion from the perspective of democracy and citizenship theory. *Democratization*. 2022. Volume 29, № 8. P. 1518–1538. DOI: https://doi.org/10.1080/13510347.2022.2090929.
112. McGranahan G., Schensul D., Singh G. Inclusive urbanization: Can the 2030 Agenda be delivered without it? *Environment and Urbanization*. 2016.Volume 28, issue 1. Pages 13–34. DOI: https://doi.org/10.1177/0956247815627522.
113. World Bank. Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity. New Frontiers of Social Policy. Washington, DC. 2013. URL: https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/16195 (дата звернення: 24.09.2023).
114. Europe 2020 targets. 2015. URL: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-anutshell/targets/index_en.htm (дата звернення: 22.05.2025).
115. Ходаківська О. В., Кононенко О. М. Еволюція економічних теорій сталого сільського розвитку. *Економіка АПК*. 2020. № 10. С. 49–61. DOI: https://doi.org/10.32317/2221–1055.202010049.
116. Gupta J., Baud I., Bekkers R. et al. Sustainable development goals and inclusive development. January 2014. Report number: Post-2015 Policy Brief, no. 5. Affiliation: United Nations University (UNU-IAS), 2015. 5 p.
117. Гуторов А. О. Теоретико-методологічні засади інклюзивного розвитку національної економіки. *Бізнес-інформ*. 2018. № 11. С. 48–54.
118. Інклюзивні інститути забезпечення розвитку економіки України: колективна монографія / [Бобух І. М., Кіндзерський Ю. В., Фащевська О. М. та ін.]. Київ: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2023. 360 с.
119. Гуторов А. О. Інклюзивний розвиток економіки і аграрної сфери (теорія, методика, аналіз). Харків: Точка, 2019. 146 с.
120. Степаненко С. В. Інклюзивність розвитку аграрного сектора і сільських територій: сучасний стан та інструменти забезпечення. *Таврійський науковий вісник*. Серія: Економіка. 2022. № 13. С. 136–142. DOI: https://doi.org/10.32782/2708–0366/2022.13.16.

121. Кожина А. В. Підходи та принципи до формування моделі публічного управління інклюзивним місцевим розвитком. *Sciences of Europe*. 2020. № 59. С. 25–32.
122. Іртищева І., Крамаренко І., Завгородній К. Формування сталого розвитку національної економіки на засадах інклюзивності. *Вісник Хмельницького національного університету*. Економічні науки. 2023. № 3. С. 214–219. DOI: https://doi.org/10.31891/2307–5740–2023–318–3-33.
123. Попова О. Л. Інклюзивний розвиток: нова концепція чи оновлення концепції сталого розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2020. № 1. С. 128–141. DOI: https://doi.org/10.15407/eip2020.01.128.
124. Козак Л. С., Федорук О. В. Економіко-правове забезпечення сталого функціонування господарських систем у контексті посилення ефективності реалізації принципів інклюзивного розвитку. *Вісник Національного транспортного університету*. Серія: Економічні науки. Київ: НТУ, 2022. Вип. 4 (54). С. 84–96. DOI: 10.33744/2308–6645–2022–4-54–084–096.
125. Pacetti E. G. The Five Characteristics of an Inclusive Economy: Getting Beyond the Equity-Growth. Dichotomy The Rockefeller foundation. 2016. URL: https://www.rockefellerfoundation.org/blog/fivecharacteristics-inclusiveeconomy-getting-beyond-equity-growth-dichotomy/ (дата звернення: 10.05.2025).
126. The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights. World Economic Forum. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf (дата звернення: 23.05.2025).
127. IMF Working Paper. Asia Pacific Department. Inclusive Growth: Measurement and Determinants / Prepared by Rahul Anand, Saurabh Mishra, and Shanaka J. Peiris, 2013. 26 p.
128. Попадинець Н. М., Олексюк Г. В. Агломераційні процеси та інклюзивний розвиток: стратегування і смарт-підхід. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2024. Том 9, № 3. С. 190–197. DOI: https://doi.org/10.36887/2415–8453–2024–3-33.
129. Мішина Н. В. Територіальні громади та об'єднані територіальні громади в Україні. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. 2019. Том 24. С. 75–80. DOI https://doi.org/10.32837/npnuola.v24i0.637.
130. Попова О. Л. Просторова несправедливість у формуванні територій землекористувань об'єднаних громад. *Український соціум*. 2020. № 4 (75). С. 81–98. DOI: https://doi.org/10.15407/socium2020.04.081.
131. Ambrosio-Albala M., Bastiaensen J. The new territorial paradigm of rural development: theoretical foundations from systems and institutional theories. Technical Report. September 2010. University of Antwerpen: Institute of Development Policy and Management, 2010. 68 p.
132. Miccoli S., Finucci F., Murro R. A Monetary Measure of Inclusive Goods: The Concept of Deliberative Appraisal in the Context of Urban Agriculture.

Sustainability. 2014. Volume 6. P. 9007–9026. DOI: https:// doi:10.3390/su6129007.
133. Pribadi D. O., Zasada I., Müller K., Pauleit S. Multifunctional adaption of farmers as response to urban growth in the Jabodetabek Metropolitan Area, Indonesia *Journal of Rural Studies*. 2017. Volume 55. P. 100–111. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.08.001.
134. Овчаренко Т., Бочі А., Поворозник А. Особливості формування та виконання бюджету об'єднаних територіальних громад. Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2017. 136 с.
135. Яценко В. О., Короткова Т. М., Сингаївська О. І. Особливості формування сільського громадського середовища в процесі адміністративної реформи. *Містобудування та територіальне планування*. 2022. Випуск 10. С. 463–473. DOI: 10.32347/2076–815x.2022.79.463–473.
136. The Politics of Inclusive Development Interrogating the Evidence / Edited by Sam Hickey, Kunal Sen, and Badru Bukenya. Oxford University Press, 2015. 396 p.
137. Економічні засади сприяння згуртованості громад: аналітична доповідь / [Химинець В. В., Головка А. А., Жаліло Я. А. та ін.]. Київ: НІСД, 2022. 52 с. DOI: https://doi.org/10.53679/NISSanalytrep.2022.08.
138. Кіндзерський Ю. Політика інклюзивної та сталої індустріалізації: виклики та пріоритети реалізації. *Економічний аналіз*. 2020. Том 30. № 1. С. 105–117. DOI: https://doi.org/10.35774/econa2020.01.01.105.
139. Acemoglu D., Robinson J. A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. New York: Crown Business, 2012. 529 p.
140. Behera M. Decentralisation, inclusive development and good governance. *World Bulletin of Social Sciences (WBSS)*. 2021. Volume 2. P. 47–55.
141. Самсонова Я. О. Поняття інклюзивної моделі розвитку сільського господарства: теоретико-правовий аспект: *Економіко-правові проблеми розвитку та сприяння господарській діяльності в сучасних умовах*: збірник наукових праць за матеріалами III круглого столу. Харків: НДІ ПЗІР НАПрН. 2020. С. 230–236. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/Tezy_25_06_20/Tezy_25_06_20_224–229.pdf (дата звернення: 16.05.2025).
142. OECD. Rural-Urban Partnerships: An Integrated Approach to Economic Development. Paris, France: OECD Publishing, 2013. 332 p. DOI: http://dx.doi.org/10.1787/9789264204812-en.
143. Gupta J., Pouw N. R., Ros-Tonen M. A. Towards an elaborated theory of inclusive development. *European Journal of Development Research*. 2015. Volume 27. P. 541–559. DOI: https://doi.org/10.1057/ejdr.2015.30.
144. Oedl-Wieser T., Hausegger-Nestelberger K., Dax T., Bauchinger L. Formal and Informal Governance Arrangements to Boost Sustainable and Inclusive Rural-Urban Synergies: An Analysis of the Metropolitan Area of Styria. *Sustainability*. 2020. Volume 12. 10637. DOI: https://doi:10.3390/su122410637.

145. Magel H. Territorial justice for urban and rural regions? About the responsibility and role of the Bavarian academy for rural areas. *Geomatics, Landmanagement and Landscape*. 2017. No. 1. P. 65–79. DOI: https://doi.org/10.15576/GLL/2017.1.65.
146. Berdegué J. A., Proctor F. J., Cazzuffi C. Inclusive Rural-Urban Linkages. Working Paper Series N° 123. Working Group: Development with Territorial Cohesion. Territorial Cohesion for Development Program. Santiago, Chile: Rimisp, 2014. 118 p.
147. Chamusca P. Public Policies for Territorial Cohesion and Sustainability in Europe: An Overview. *Sustainability*. 2023. Volume 15 (8). 6890. DOI: https://doi.org/10.3390/ su15086890.
148. Pelucha M., Kveton V., Safr K. Theory and reality of the EU's rural development policy application in the context of territorial cohesion perspective — The case of the Czech Republic in the long-term period of 2004–2013. *Land Use Policy*. 2017. Volume 62. P. 13–28. DOI: https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2016.11.036.
149. United Nations. Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. 2015. URL: https://sdgs.un.org/2030agenda (дата звернення: 17.05. 2025).
150. Dugarova E. Social Inclusion, Poverty Eradication and the 2030 Agenda for Sustainable Development. UNRISD, October 2015. 17 p.
151. Myers K., Pandit A., Mitchell K., Kelkar M. Inclusive, equity-centered government. Embedding greater inclusion, diversity, and equity into the public sector.4 March 2021. URL: https://www2.deloitte.com/us/en/insights/industry/public-sector/government- trends/2021/government-diversity-equity.html (дата звернення: 24.05.2025).
152. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII. Редакція від 27.06.2024, підстава — 3668-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156–19#Text (дата звернення: 29.05.2025).
153. Дегтярьова І. О. Політика місцевого розвитку. *Публічне управління*: термінологічний словник / [укладачі: В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петроє та ін.; за заг. ред. В. С. Куйбіди, М. М. Білинської, О. М. Петроє]. Київ: НАДУ, 2018. С.116.
154. Кожина А. В. Інклюзивний місцевий розвиток. *Публічне управління*: термінологічний словник / [укладачі: В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петроє та ін.; за заг. ред. В. С. Куйбіди, М. М. Білинської, О. М. Петроє]. Київ: НАДУ, 2018. С. 56.
155. Дегтярьова І. О. Інклюзивна політика. *Публічне управління*: термінологічний словник / [укладачі: В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петроє та ін.; за заг. ред. В. С. Куйбіди, М. М. Білинської, О. М. Петроє]. Київ: НАДУ, 2018. С. 56.
156. Гуторов А. О. Теоретико-методологічні засади інклюзивного розвитку підприємництва і суб'єктів агробізнесу. *Український журнал приклад-*

ної економіки та техніки. 2023. Том 8, № 3. С. 32–37. DOI: https://doi.org/10.36887/2415–8453–2023–3-4.
157. Ексклюзивність регулювання соціально-економічного розвитку регіонів: сутність, прояви та загрози: наукове видання / [наук. ред. С. Л. Шульц]. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2020. 106 с.
158. Майовець Є. Й. Майовець Ю. М. Інклюзивна інституційна модель інноваційного розвитку аграрної економіки. *Вісник ЧНУ ім. Б. Хмельницького*. Серія: Економічні науки. 2020. № 4. С. 114–122. DOI: https://doi.org/10.31651/2076–5843–2020–4-114–122.
159. Степаненко С. В. Використання та відтворення ресурсного потенціалу аграрного бізнесу за умов інклюзивної економіки. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2023. № 2 (82). С. 22–27. DOI: https://doi.org/10.32782/2521–666X/2023–82–4.
160. Степаненко С. В. Соціальна інклюзія як пріоритет подальшого розвитку аграрного сектора і сільських територій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2023. Випуск 46. С. 77–82. DOI: https://doi.org/10.32782/2413–9971/2023–46–14.
161. Chamberlain W. Inclusive businesses in agriculture: Defining the concept and its complex and evolving partnership structures in the field. *Land Use Policy*. 2019. Volume 83. P. 308–322.
162. Павлов О. І., Дідух С. М., Барвіненко В. Д. Роль агрохолдингів в інклюзивному розвитку об'єднаних територіальних громад та районів: синергетичний ефект децентралізації. *Регіональна економіка*. 2020. № 4. С. 32–42.
163. Павлов О. І., Дідух С. М., Барвіненко В. Д. Агропродовольчі холдинги як драйвери інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій. *Соціально-правові студії*. 2020. № 4 (10). С. 135–142.
164. Olmedo L., O'Shaughnessy M. Community-Based Social Enterprises as Actors for Neo-Endogenous Rural Development: A Multi-Stakeholder Approach. *Rural Sociology*. 2022. Volume 87 (4). P. 1191–1218. DOI: 10.1111/ruso.12462.
165. Корнієнко Г. С. Агробізнес як правова категорія. *Проблеми законності*. 2019. Випуск 147. С. 151–162.
166. FAO. 2015. Inclusive business models — Guidelines for improving linkages between producer groups and buyers of agricultural produce / by Kelly S., Vergara N., Bammann H. Rome, Italy, 2015. 128 p.
167. Inclusive Agribusiness: The State of Play Background Working Paper. Global Donor Platform for Rural Development. Prepared for the Global Donor Platform for Rural Development. Jim Woodhill. September 2016. 53 p.
168. Armindo dos Santos de Sousa, Teodysio Graziella Comini. Inclusive business and poverty: prospects in the Brazilian context. *R. Adm., Sгo Paulo*. 2012. Volume 47 (3). P. 410–421.

169. Promoting Inclusive Business in Agriculture and Food Systems Forum 1 to 2 December 2022. By invitation only Le Meridien Hotel, New Delhi, India. URL: https://www.unescap.org/events/2022/promoting-inclusive-business-agriculture-and-food-systems-forum (дата звернення: 19.05. 2025).
170. About good governance OHCHR and good governance. 2023. URL: https://www.ohchr.org/en/good-governance/about-good-governance (дата звернення: 21.05.2025).
171. Павлов О. І., Павлова І. О. Громадівський вимір публічного управління в умовах децентралізації влади та управління. *Економіка харчової промисловості.* 2020. Том 12, випуск 2. С. 91–98. DOI: 10.15673/fie.v12i2.1745.

Розділ 2

АКТУАЛЬНІСТЬ, ПРІОРИТЕТИ ТА НАПРЯМИ РЕКОНСТРУКТИВНОГО ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

2.1. РЕКОНСТРУКТИВНИЙ ІНКЛЮЗИВНИЙ РОЗВИТОК ЯК ПАРАДИГМА ВІДНОВЛЕННЯ КРАЇНИ

© 2025 by Дідух С. М. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

Сучасні глобальні виклики, зокрема економічна нерівність, технологічна революція, політична нестабільність та екологічні загрози, вимагають переосмислення моделей розвитку країн та суб'єктів підприємницької діяльності. У цьому контексті важливу роль відіграє концепція реконструктивного інклюзивного розвитку, яка поєднує якісні структурні зміни економіки з принципами соціальної рівності та справедливого розподілу ресурсів.

Після закінчення війни Україна зіткнеться з масштабними викликами у відновленні економіки, інфраструктури та соціальної сфери. Традиційні підходи до відбудови можуть виявитися недостатніми, оскільки країна потребуватиме не лише фізичної реконструкції, але й побудови стійкої та інклюзивної економічної моделі. Реконструктивний інклюзивний розвиток пропонує концепцію, що враховує потреби всіх соціальних груп та сприяє створенню більш справедливого економічного середовища.

Реконструктивний підхід означає не лише відновлення зруйнованої інфраструктури, а й трансформація економічних та соціальних структур для створення більш стійкої моделі розвитку. Інклюзивний розвиток**,** як визначено у наших попередніх роботах, «передбачає рівномірний розподіл економічних вигод та залучення широких верств населення до економічної діяльності» [1].

За оцінками Світового банку, сукупні економічні втрати України через війну можуть перевищити 500 мільярдів доларів. Інфраструктурні руйнування сягають понад 135 мільярдів доларів, що потребує масштабних інвестицій та реформ [2]. Війна також спричинила масову міграцію: близько 3 мільйонів українців виїхали за кордон**,** що

призвело до скорочення робочої сили та економічного потенціалу країни [3].

У таких умовах традиційні методи економічного відновлення, орієнтовані лише на капіталовкладення та відбудову фізичних об'єктів, можуть не забезпечити довготривалого ефекту. Реконструктивний інклюзивний розвиток пропонує інтегрований підхід, що враховує такі ключові аспекти: залучення всіх соціальних груп до відновлення (пріоритетне працевлаштування ветеранів, переселенців, жінок та вразливих груп населення), інституційні реформи (оновлення законодавчої бази, що сприятиме чесній конкуренції, розвитку малого та середнього бізнесу), екологічна стійкість (врахування принципів «зеленої економіки» під час відновлення промисловості та енергетичної сфери).

Україна стоїть перед безпрецедентним завданням відбудови після війни. Проте цей процес не може бути зведений лише до фізичної реконструкції зруйнованих міст та інфраструктури. Відновлення держави має стати частиною більш широкої трансформації суспільства, що спирається на принципи реконструктивного інклюзивного розвитку. Йдеться не просто про безбар'єрність чи створення умов для виживання окремих соціальних груп, а про справедливий розвиток, у якому кожен член суспільства є не пасивним отримувачем допомоги, а активним учасником побудови нового майбутнього.

Історичний досвід України у війні продемонстрував, що виживання країни стало можливим не завдяки діям вузької політичної чи економічної еліти, а завдяки спільним зусиллям усього суспільства. Той самий принцип має бути покладений в основу відбудови: економічне зростання, соціальна стабільність та стратегічний розвиток не можуть бути прерогативою лише великих корпорацій, міжнародних інвесторів чи урядових установ. Вони мають стати справою кожного громадянина, незалежно від соціального статусу, віку чи місця проживання.

Генезис наукових концепцій інклюзивного розвитку економіки свідчить про необхідність переосмислення традиційних економічних моделей у контексті сучасних глобальних викликів [4].

Теоретичні, методологічні та прикладні підходи до формування й забезпечення інклюзивного розвитку висвітлюються у працях провідних дослідників, серед яких — Д. Асемоглу і Дж. Робінсон, З. Бедос, Дж. Гупта і К. Вегелін, Т. МакКінлі, Г. Макстон і Й. Рандерс, Дж. Подеста, Р. Райх, Е. Райнерт, Р. Хаусман, Т. Базилюк та О. Жулин, І. Бобух, О. Вдовічена, Ю. Власенко, А. Гриценко, П. Єщенко, А. Жу-

ковська, Т. Зінчук, Т. Затонацька, А. Карімова, О. Павлов, І. Манцуров, Н. Попадинець, О. Прогнімак, В. Самофатова, Л. Федулова та інші. У своїх дослідженнях вони підкреслюють обмеження існуючої моделі економічного зростання та обґрунтовують необхідність запровадження нових стратегічних підходів і принципів, орієнтованих на інклюзивність та стійкість розвитку.

Реконструктивний інклюзивний розвиток відрізняється від традиційних моделей тим, що він базується на справедливому розподілі економічних можливостей і ресурсів**.** Це означає, що вигоди від відбудови повинні розподілятися між усіма верствами населення, а не концентруватися в руках вузької групи економічних або політичних гравців.

Відмінності між різними типами розвитку узагальнено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Відмінності між реконструктивним, трансформаційним та удосконаленим розвитком

Тип розвитку	Сутність
Реконструктивний	Докорінна зміна економічної системи з метою забезпечення якісного зростання
Трансформаційний	Зміна структури економіки через поступові реформи
Удосконалений	Підвищення ефективності існуючої системи без радикальних змін

Джерело: складено автором.

На відміну від підходів, що передбачають сприйняття частини населення як пасивного реципієнта допомоги, реконструктивний інклюзивний розвиток будується на активній участі кожного. Від ветеранів, які повертаються до мирного життя, до внутрішньо переміщених осіб, що шукають можливості для нового початку, від малого та середнього бізнесу до великих індустріальних підприємств — усі мають отримати місце у процесі відновлення.

Концепція реконструктивного економічного розвитку розглядається як нова парадигма для України, що поєднує докорінну перебудову соціально-економічних структур з інноваційними підходами до управління та відновлення. Цей підхід акцентує увагу на необхідності системних змін для подолання наслідків кризових явищ та забезпечення сталого розвитку.

Згідно з визначенням А. Гриценка, «реконструктивний економічний розвиток — це такий розвиток, який досягається на основі якісної перебудови несучих конструкцій економіки, корінної зміни її структури» [5]. Він відрізняється від традиційного економічного зростання тим, що акцентує увагу не лише на збільшенні ВВП, а й на створенні більш інклюзивних економічних умов.

У дослідженні реконструктивного типу розвитку А. Гриценко визначає соціально-економічний розвиток як комплекс взаємопов'язаних процесів економічного та людського розвитку [5]. При цьому економічний розвиток охоплює не лише кількісне зростання ВВП, але й його якісні перетворення, а людський розвиток передбачає вдосконалення людських здібностей і покращення умов життя населення.

На думку А. Гриценко, реконструктивний інклюзивний розвиток як парадигма відновлення країни поєднує в собі системні зміни в економіці з акцентом на соціальну справедливість та участь усіх верств населення [5].

Особливий акцент слід зробити на необхідності справедливого спрямування економічних перетворень: економічне зростання має супроводжуватися підвищенням добробуту широких верств суспільства, а не лише збагаченням вузької еліти. Технічний прогрес дедалі більше орієнтується на соціальні потреби, що свідчить про процес соціоіндустріалізації. У цьому контексті особливого значення набуває інклюзивний розвиток, тобто активне залучення економічних суб'єктів у глобальні суспільні зв'язки.

Тобто реконструктивний розвиток має бути інклюзивним і спрямованим на вирішення внутрішніх завдань країни шляхом глибинної перебудови економічної структури та активізації внутрішнього потенціалу в рефлексивній взаємодії із зовнішнім середовищем [6].

При цьому інклюзивний розвиток розглядається як систематичний підхід, спрямований на створення умов для активного включення всіх членів суспільства.

М. Карп'як вказує, що «дослідження теоретико-методологічних засад ексклюзивності регулювання соціально-економічного розвитку регіонів України вказують на важливість формування інклюзивних інститутів для забезпечення сталого розвитку» [7].

С. Шульц зазначає, що «інституційний базис ексклюзивності регулювання регіонального розвитку потребує трансформації для підтримки інклюзивних процесів» [8].

Окремо слід відмітити вагомий внесок у дослідження теоретичних, методологічних та прикладних аспектів сталого та інклюзивного розвитку наукової школи О. Павлова «Забезпечення функціонування та розвитку системи економічної безпеки держави та суб'єктів господарської діяльності». У наукових дослідженнях вчених цієї наукової школи розкрито методологічні основи, практичні аспекти та специфіку агропродовольчого сектора, що є надзвичайно актуальним для відновлення та сталого розвитку України в сучасних умовах.

Зокрема розглядаються методологічні підходи до дослідження інклюзивного розвитку України, особливий акцент зроблено на необхідності міждисциплінарного підходу, що враховує соціальні, економічні та екологічні аспекти розвитку. Підкреслено важливість формування інклюзивного середовища, яке сприяє залученню всіх верств населення до процесів розвитку країни [9].

Зазначається, що важливо аналізувати інклюзивний розвиток України через призму економічної онтології [10]. У рамках дослідження сутності інклюзії як суспільного феномена та її впливу на економічні процеси автори зазначають, що «інклюзивний розвиток має стати основою для формування нової економічної парадигми, яка забезпечить стійке зростання та соціальну справедливість».

Створення інклюзивного середовища має відбуватись шляхом забезпечення інклюзивності об'єднаних територіальних громад (ОТГ) та районів України. О. Павлов та співавтори докладно проаналізували процеси формування інклюзивного середовища в сільсько-міських агломераціях, підкреслюючи важливість «конвергенції сільських та міських територій для забезпечення рівного доступу до ресурсів та послуг» [11].

У монографії під редакцією О. Павлова розглядаються проблеми та шляхи вирішення соціо-еколого-економічного розвитку агропродовольчої сфери України. Особливу увагу в дослідженні приділено впливу глобалізаційних процесів на аграрний сектор та пропонуються стратегії сталого розвитку, що враховують інклюзивний підхід до управління ресурсами та забезпечення продовольчої безпеки [12].

У наших попередніх роботах також досліджується інклюзивний розвиток агропродовольчих вертикально інтегрованих компаній України та аналізуються особливості функціонування таких компаній в умовах сучасних викликів, запропоновано підходи до формування інклюзивної моделі розвитку, яка сприятиме підвищенню ефективності та конкурентоспроможності аграрного сектора [1].

У роботі В. Самофатової розглянуто теоретичні та методологічні аспекти сталого розвитку агропродовольчої сфери регіону. Авторка аналізує фактори, що впливають на стійкість аграрного сектора, та пропонує механізми управління, спрямовані на забезпечення інклюзивного та сталого розвитку регіональних агропродовольчих систем [13].

У сучасних економіко-соціальних умовах акцент у дослідженнях моделей та стратегій розвитку має бути зроблено на докорінних, реконструктивних змінах.

Реконструктивний розвиток набуває особливої актуальності для держав та суспільств, що зазнали глибоких потрясінь внаслідок економічних, соціальних або екологічних катастроф, зокрема таких, як війна, системні фінансові кризи чи техногенні лиха. На відміну від традиційної парадигми відбудови, яка орієнтована переважно на відновлення попереднього статусу-кво, реконструктивний розвиток має трансформаційний характер і передбачає формування нових якісних засад суспільного устрою, що відповідають сучасним викликам глобалізованого світу.

Україна зберегла державність у ході повномасштабної війни завдяки перетворенню оборони на всенародну справу. Ефективний спротив став можливим завдяки широкомасштабній мобілізації на всіх рівнях — від військовослужбовців на передовій до волонтерів, медичних працівників, підприємців, освітян і всіх, хто забезпечує функціонування тилу. Цей унікальний рівень громадянської єдності виявився вирішальним чинником національної стійкості.

У післявоєнний період аналогічний рівень консолідації має бути спрямований на процес відбудови країни. Якщо війна засвідчила, що соціальна єдність є передумовою виживання, то відновлення має стати свідченням того, що ця єдність здатна стати основою нової соціально-економічної моделі — більш ефективної, справедливої та стійкої, ніж та, що передувала конфлікту.

У цьому контексті реконструктивний інклюзивний розвиток слід розглядати як комплексний підхід, що передбачає:

– створення майбутнього, а не відтворення минулого. Метою є не повернення до довоєнного статус-кво, а формування інноваційної та конкурентоспроможної економіки, здатної до саморозвитку в умовах глобальних викликів;

– укладання нових соціальних контрактів між державою, бізнесом та громадянським суспільством, які мають забезпечити прозоре

й справедливе управління ресурсами та гарантувати рівний доступ до можливостей;

– інтеграцію в економічні та соціальні процеси вразливих категорій населення, зокрема ветеранів, родин загиблих, внутрішньо переміщених осіб та інших груп, що зазнали значних втрат внаслідок війни.

Концентрація процесів відновлення виключно в руках політичної або економічної еліти чи транснаціонального капіталу не лише сприятиме зростанню соціальної напруги, але й суттєво обмежить ефективність відбудови. Лише за умови широкого залучення громадян до процесів реконструкції можливо створити інклюзивну економічну систему, в якій кожен відчуватиме свою роль, відповідальність і приналежність.

Реконструктивний інклюзивний розвиток має розглядатися не лише як інструмент відновлення матеріального потенціалу держави, а як концептуальна модель побудови нової соціальної реальності, заснованої на принципах справедливості, рівноправного доступу до ресурсів і активної громадянської участі.

У цьому контексті доцільно виділити три засадничих принципи реконструктивного інклюзивного розвитку.

Перший принцип — якісна перебудова економічної системи.

У контексті реконструктивного підходу економічна система розглядається як динамічна структура, здатна до адаптації та інноваційного оновлення. Це означає не лише зміну галузевої структури виробництва, а й радикальну трансформацію інституційного середовища: створення сприятливого клімату для інвестицій, забезпечення верховенства права, дерегуляції у сферах, що гальмують підприємництво, та водночас посилення стратегічного управління у ключових напрямках розвитку. Зміни в механізмах розподілу ресурсів мають включати перехід від олігархічних моделей до децентралізованих, прозорих та конкурентних систем, що забезпечують рівний доступ до фінансового капіталу, технологій і ринків.

Другий принцип — формування соціальної рівноваги та справедливості.

Післякризове суспільство часто характеризується поглибленням соціальної нерівності, що становить загрозу для стабільності та соціального миру. Тому одним із ключових векторів реконструктивного розвитку є зменшення соціально-економічної поляризації. Це передбачає реформування систем оподаткування, соціального захисту, охорони здоров'я та освіти з метою формування нової моделі

соціальної мобільності. Справедлива соціальна політика має сприяти зменшенню бідності, розширенню можливостей для самореалізації та забезпеченню базових прав усім громадянам незалежно від їхнього соціального походження.

Третій принцип — інклюзивні економічні механізми як основа сталого розвитку.

Інклюзія в економічному вимірі означає активне залучення всіх соціальних, вікових, гендерних, етнічних та регіональних груп до процесів виробництва, розподілу, обміну і споживання. Це вимагає створення умов для рівноправного доступу до ресурсів, ринків праці та можливостей підприємництва. Особливу увагу слід приділяти підтримці малих і середніх підприємств, сільських громад, внутрішньо переміщених осіб та інших уразливих категорій. Важливо також забезпечити участь громадян у прийнятті рішень через інститути громадянського суспільства та механізми електронного врядування.

Ці три принципи за своїм змістом є взаємопов'язаними і становлять фундамент цілісної реконструктивної парадигми, що сприяє формуванню нової соціально-економічної реальності, здатної протистояти майбутнім викликам. Саме через таку трансформацію можливе не просто відновлення, а якісне оновлення державності на засадах інклюзивності, інновацій та стійкості.

Цей підхід ідеально відповідає гаслу: «Нам потрібна не відбудова України, а побудова нової країни: нові інститути, нові технології, нове виробництво, нові суспільні відносини».

Таким чином, реконструктивний розвиток є найбільш глибоким і системним типом змін, що впроваджує нові механізми управління та розвитку та оптимально відповідає потребам післявоєнного суспільства.

Слід окремо розглянути український контекст реконструктивного інклюзивного розвитку.

Сучасна українська економіка перебуває у стані глибокої трансформаційної кризи, обумовленої як тривалими структурними дисфункціями, так і надзвичайними викликами, спричиненими повномасштабною війною. Водночас варто підкреслити, що багато з наявних проблем мали хронічний характер і були притаманні національному господарству ще до початку воєнного конфлікту. Проте саме війна стала фактором, що не лише загострив ці дисбаланси, а й значною мірою ускладнив можливості їхнього вирішення традиційними інструментами.

Далі виділимо основні проблеми посткризової економіки України.

Перша проблема — монополізація економіки. Одна з найхарактерніших ознак української економіки — домінування великих бізнес-структур у стратегічно важливих секторах, зокрема енергетиці, транспорті, видобувній промисловості та аграрному секторі. Така концентрація економічної влади у руках обмеженої кількості акторів призводить до викривлення ринкової конкуренції, неефективного розподілу ресурсів та уповільнення інноваційного розвитку. В умовах війни, коли значна частина малого та середнього бізнесу втратила можливість функціонувати, монополізація ще більше посилилася, що сприяє поглибленню соціальної нерівності та зниженню динаміки економічного відновлення.

Друга проблема — інституційна слабкість. Низький рівень інституційної спроможності держави залишається одним із ключових бар'єрів для сталого економічного розвитку. Системні проблеми управління державними ресурсами, корупційні практики, низький рівень прозорості у прийнятті рішень та слабка координація між урядовими структурами значно знижують ефективність політик розвитку. Після початку війни адміністративне навантаження на інститути влади зросло багаторазово, а обмеженість людських і фінансових ресурсів ще більше ускладнила реалізацію антикризових заходів. Це поглибило недовіру громадян до державних органів та зменшило суспільну підтримку реформ.

Третя проблема — соціальна нерівність. Істотне розшарування суспільства за рівнем доходів є ще одним серйозним викликом для посткризового розвитку. Згідно з офіційними даними, близько 20 % населення України живе за межею бідності. Ця проблема має як економічний, так і політичний вимір, оскільки високий рівень нерівності знижує соціальну мобільність, формує відчуття несправедливості, підриває довіру до держави та стимулює міграційні настрої. В умовах війни зростання цін на основні товари, масове переміщення населення та знищення інфраструктури ще більше погіршили доступ до базових послуг та ресурсів для найбільш вразливих верств. Це створює загрозу маргіналізації широких прошарків населення та втрати людського потенціалу, необхідного для відновлення країни.

Поствоєнна економіка України формуватиметься в умовах багаторівневих викликів, що мають як історичні, так і сучасні (військові) витоки. Її ефективне відновлення потребує системного підходу до усунення структурних дисбалансів, посилення інституційної спро-

можності та забезпечення соціальної справедливості як фундаменту довгострокового розвитку.

Досвід країн, що пережили війни та кризи (наприклад, Німеччини після Другої світової війни або Південної Кореї після війни 1950-х років), показує, що ефективне відновлення можливе лише за умови економічної інклюзії.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що реконструктивний інклюзивний розвиток є необхідною та перспективною парадигмою для повоєнного відновлення України. Такий підхід не обмежується фізичною реконструкцією інфраструктури, а передбачає глибинну трансформацію економічних, соціальних та інституційних основ з акцентом на справедливість, рівноправний доступ до ресурсів і широке залучення громадян до процесів відновлення. Він спрямований на створення нової економічної моделі, що здатна забезпечити стійкий розвиток, зміцнення соціальної згуртованості та підвищення ефективності державного управління.

В умовах глибокої трансформаційної кризи та масштабних викликів, спричинених війною, Україна потребує якісно нових підходів до розвитку, в основі яких мають бути інклюзивність, інноваційність і соціальна відповідальність. Реалізація принципів реконструктивного інклюзивного розвитку дозволить не лише подолати наслідки руйнувань, а й побудувати оновлену державу, спроможну відповідати викликам глобалізованого світу та забезпечити гідне майбутнє для кожного громадянина.

2.2. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР РЕКОНСТРУКТИВНОГО ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ

© 2025 by Дідух С. М. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

Реконструктивний інклюзивний розвиток набуває особливої актуальності в умовах системної трансформації економіки України. Йдеться про необхідність переосмислення механізмів формування інституцій, що стимулюють соціальну інклюзію, економічну активність і модернізацію базових секторів — зокрема агропродовольчого комплексу. Інституціональний характер цього процесу відображає не лише систему формальних норм і законодавчих рамок, а й неформальні патерни поведінки, соціальні практики та культурні установки.

Інституціональний підхід в економічній науці виник як реакція на обмеження класичної та неокласичної теорій, які не враховували соціальні, правові та культурні аспекти економічних процесів. Цей підхід підкреслює роль інститутів — формальних і неформальних правил, норм та організацій — у формуванні економічної поведінки та розвитку суспільства.

Теоретичні та практичні аспекти інституціоналізму й неоінституціоналізму, а також проблеми формування та модернізації інституціонального середовища знайшли відображення в дослідженнях провідних зарубіжних учених — Т. Веблена, О. Вільямсона, У. Гамільтона, Д. Норта, В. Мітчелла, Я. Тінбергена, Р. Фрімана, Й. Шумпетера. Значний внесок у розвиток інституціональної теорії зробили й українські науковці, зокрема В. Геєць, А. Гриценко, С. Дегтярьова, Д. Лук'яненко, І. Манцуров, О. Мозговий, Є. Новицький, А. Олейник, А. Олефір, Є. Панченко, А. Шастітко та інші.

Поняття «інституціоналізм» (англ. *institutionalism*, від лат. *institutio* — образ дії, звичай, напрям, вказівка) було вперше запроваджено в науковий обіг американським економістом У. Гамільтоном у 1918 році. Цей термін позначає підхід до аналізу суспільства та економіки, що ґрунтується на ключовій категорії інституту [14].

Інституціоналізм як напрямок економічної думки сформувався на початку XX століття. Його засновником вважається Т. Веблен, який акцентував увагу на впливі соціальних інститутів на економічну поведінку. Він вважав, що економічні дії не можна розглядати ізольовано від соціального контексту, в якому вони відбуваються.

У праці Т. Веблена наводиться таке визначення: інститут — це «поширений спосіб мислення, який стосується окремих відносин поміж суспільством і особистістю, а також окремих функцій, які вони виконують; звичний спосіб мислення людей, який має тривати невизначено довго; і система життя суспільства, яка... може з психологічного боку бути охарактеризована у загальних рисах як превалююча духовна позиція або поширене уявлення про спосіб життя в суспільстві» [15, с. 201–202].

Серед сучасних підходів найбільш вживаним є тлумачення інституту, яке дав один із провідних представників нового інституціоналізму Д. Норт. Він зазначає: «Інститути це правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують взаємодії, що повторюються, між людьми» [16, с. 73]. Тобто інститути створюють структуру для повсякденного життя, відтак визначаючи

як формальні, так і неформальні аспекти економічної поведінки. У цьому контексті реконструктивний інклюзивний розвиток передбачає радикальне оновлення інституційного середовища з акцентом на справедливість, доступність та участь усіх груп населення у процесах економічного зростання.

У наукових джерелах під інституціональним середовищем зазвичай мається на увазі «сукупність основоположних політичних, соціальних, юридичних і економічних правил, що визначають рамки людської поведінки й утворюють базис для виробництва, обміну і розподілу». Інакше кажучи, інституціональне середовище — це «чіткий упорядкований набір інститутів, що визначають рамкові умови функціонування й розвитку економічних суб'єктів» [17].

У праці Д. Родріка «One Economics, Many Recipes» [18] наголошується, що успішні приклади економічного розвитку завжди супроводжуються створенням ефективних інституцій, адаптованих до специфіки конкретної країни. Стандартизовані рецепти розвитку без урахування інституційних особливостей часто призводять до провалів реформ.

Інституційне забезпечення реконструктивного інклюзивного розвитку також включає механізми підвищення якості державного управління, прозорості та підвітальності урядових структур. Як зазначає Ф. Фукуяма у праці «Political Order and Political Decay» [19], «саме ефективні інститути державного управління є ключем до досягнення довгострокового економічного процвітання». Інституціональний підхід базується на кількох ключових концепціях:

– інститути: формальні (закони, правила) та неформальні (традиції, звичаї) структури, які впливають на економічну поведінку;

– еволюційний характер змін: інститути змінюються поступово, адаптуючись до нових умов;

– методологічний плюралізм: використання різних методів дослідження, включаючи історичний, соціологічний та правовий аналіз.

Одним з найважливіших напрямів інституційної перебудови є формування інклюзивної економічної політики, яка забезпечує доступ до економічних благ для всіх верств населення. Згідно з дослідженням І. О. Павлової [20], особливу увагу слід приділяти розвитку локальних інститутів, що можуть краще відповідати специфічним потребам місцевих громад і слугувати основою для стійкого розвитку.

Таким чином, інституційний характер реконструктивного інклюзивного розвитку полягає у тому, що зміни мають охоплювати не

лише економічні процеси, але й глибинні механізми взаємодії у суспільстві: правові системи, соціальні норми, механізми перерозподілу доходів і благ.

Інститути формують складну систему правил, норм, звичаїв, організацій та механізмів, які структурно окреслюють межі економічної взаємодії суб'єктів господарювання. Вони встановлюють параметри дозволеної та бажаної поведінки, знижують рівень невизначеності, забезпечують передбачуваність взаємодій та зменшують трансакційні витрати. Інститути є основою, на якій функціонують ринки, фінансові системи та механізми регулювання. Їхня ефективність визначає, наскільки прозорими, конкурентними та динамічними є економічні процеси.

Потужні інституційні структури — такі як правова система, механізми захисту прав власності, дієві антимонопольні органи, незалежна судова гілка влади — створюють сприятливе середовище для залучення інвестицій, стимулювання підприємництва та підтримки інноваційної активності. Наявність стабільних інститутів гарантує економічним агентам безпечне середовище для довгострокового планування, ефективного розподілу ресурсів і участі в глобальних ланцюгах вартості.

Навпаки, слабкі або дисфункціональні інститути, які не спроможні забезпечити дотримання правових норм, справедливого розгляду спорів, захисту прав інвесторів, часто супроводжуються високим рівнем тіньової економіки, корупції та зловживання владними повноваженнями. Таке середовище демотивує економічну активність, спричиняє втечу капіталу, низьку продуктивність та зростання соціальної нерівності.

Щодо динаміки інституційних перетворень, варто зазначити, що інституційні зміни є складним багаторівневим процесом, який може мати як ендогенну природу — зумовлену внутрішніми трансформаціями у політичній, соціальній або економічній структурах, — так і екзогенну, пов'язану із зовнішнім тиском або шоком (наприклад, глобальні кризи, інтервенції міжнародних організацій, вплив міжнародного права чи умов інтеграції до світових економічних структур). Умови інституційної адаптації часто вимагають злагодженої взаємодії між державними органами, громадянським суспільством та бізнес-спільнотою, оскільки без такої взаємодії будь-які формальні зміни можуть залишитися декларативними.

Зміни інститутів не відбуваються миттєво. Їх характер відзначається інерційністю, історичною спадковістю (path dependence) та

значною залежністю від політико-економічного контексту. Часто зміни ініціюються малими групами зацікавлених осіб, які спроможні мобілізувати політичну волю та ресурси, щоб впровадити нові правила гри. У цьому контексті важливо враховувати і культурний аспект: ефективність нововведень залежить від рівня довіри у суспільстві, домінантної системи цінностей та соціальних практик.

В Україні інституціональний підхід набуває особливої актуальності у зв'язку з триваючими процесами трансформації політичної системи, адаптації до вимог Європейського Союзу, боротьби з корупцією та необхідністю формування нової моделі економічного зростання. Сучасні реформи — зокрема у сферах публічного управління, антикорупційної політики, захисту прав власності та судової системи — ґрунтуються саме на інституціональному баченні потреби у якісних змінах.

Ключовим завданням для України є формування стійких інституцій, які не залежать від персоналій, політичної кон'юнктури чи зовнішнього тиску. Така інституціональна сталість передбачає не лише прийняття відповідних законодавчих актів, а й забезпечення їхньої практичної реалізації, моніторингу та коригування. Лише за таких умов можлива побудова інклюзивної економіки, в якій правила однакові для всіх учасників, а ресурсами управляють на основі прозорості, ефективності та соціальної відповідальності.

Існують кілька напрямків інституціональної економіки:

• Класичний інституціоналізм: акцент на соціальних та культурних аспектах економіки.

• Неоінституціоналізм: фокус на формальних інститутах, таких як права власності та контракти.

• Еволюційна економіка: дослідження процесів змін у технологіях та інститутах.

Інституціональний підхід надає глибоке розуміння того, як соціальні, правові та культурні фактори впливають на економіку. Він підкреслює важливість інститутів у формуванні економічної поведінки та розвитку суспільства. Для країн, що розвиваються, таких як Україна, інституціональні реформи є критично важливими для досягнення стійкого економічного зростання.

Інституційна трансформація та впровадження інклюзивних стратегій є ключовими факторами для досягнення сталого розвитку в посткризовий період.

Інститути виступають основою для економічної взаємодії, формуючи правила гри, що забезпечують передбачуваність та сталість соці-

ально-економічних процесів. Інклюзивні інститути, за визначенням Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона, сприяють залученню широких верств населення до економіки, забезпечують доступ до ресурсів і стимулюють інновації [21]. На відміну від екстрактивних, що сконцентровані на утриманні влади та панівного становища вузькими групами, інклюзивні інститути є рушієм реконструктивного розвитку (табл. 2.2).

Інституціональний характер реконструктивного інклюзивного розвитку полягає в поєднанні формальних і неформальних елементів управління задля створення стійких механізмів економічної та соціальної модернізації. В українських умовах це потребує як оновлення нормативної бази, так і трансформації поведінкових моделей усіх учасників соціально-економічного розвитку.

Таблиця 2.2

Порівняння екстрактивної та інклюзивної моделей розвитку

Характеристика	Екстрактивна модель	Інклюзивна модель
Доступ до ресурсів	Обмежений	Вільний
Рівень зайнятості	Низький	Високий
Участь громад	Пасивна	Активна
Ефективність інституцій	Низька	Висока

Джерело: складено автором.

Україна довела, що здатна вистояти у війні завдяки єдності. Наступним кроком має стати єдність у відбудові. Якщо війна стала спільною справою, то і розвиток країни має стати спільною справою всіх її громадян. Це не просто завдання уряду, міжнародних партнерів або великого бізнесу — це виклик, відповідь на який має дати усе суспільство. Така модель відновлення забезпечить не лише економічне зростання, а й створення соціально стійкої та конкурентоспроможної держави, яка не тільки відродиться після війни, але й закладе основу для стабільного та справедливого майбутнього.

Україна входить у новий історичний етап, де ключовим викликом є не лише фізична відбудова країни після руйнувань війни, але й переосмислення соціально-економічної моделі розвитку. Війна зламала стару ексклюзивну систему, що десятиліттями спиралася на олігархічний капітал та нерівний розподіл ресурсів. Водночас українське суспільство сформувало чіткий запит на справедливість, який повинен стати основою для нової економічної моделі. Реконструктивний інклюзивний розвиток пропонує концептуальні засади, що

відповідають цим очікуванням, поєднуючи ефективне відновлення країни з рівноправним залученням усіх верств населення до процесу відбудови.

Українське суспільство, що об'єдналося перед лицем військової агресії, чітко усвідомлює несправедливість попередньої економічної системи, у якій олігархічні групи монополізували ключові ресурси, а доступ до економічних можливостей був нерівномірним. Передвоєнна модель зростання, що базувалася на вузькому колі бізнес-еліт, не забезпечувала сталого розвитку країни. Натомість післявоєнний період має стати моментом перегляду цих підходів. Інституційні бар'єри реконструктивного розвитку представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Основні інституційні бар'єри реконструктивного розвитку

Бар'єр	Тип	Вплив
Тіньова зайнятість	Неформальний	Зменшує доходи бюджету
Відсутність інституту довіри	Соціальний	Гальмує співпрацю
Низька ефективність державного регулювання	Формальний	Уповільнює реформи

Джерело: складено автором.

Ключові аспекти суспільного запиту на справедливість

• Рівний доступ до економічних ресурсів. Держава має створити умови, за яких малі та середні підприємства, а також локальні громади отримають доступ до фінансування, інвестицій та підтримки.

• Демонополізація стратегічних секторів. Монополії, які існували у сфері енергетики, транспорту, медіа та промисловості, мають поступитися місцем більш відкритій та конкурентній економіці.

• Справедливий розподіл результатів економічного зростання. У минулому велика частина національного багатства концентрувалася у руках кількох груп впливу, що призводило до соціальної напруги. Відбудова країни має базуватися на принципі рівного розподілу вигод між всіма громадянами.

Натомість відновлення країни вимагатиме нової моделі економічного розвитку, що ґрунтується на принципах реконструктивного інклюзивного розвитку:

– інституційної перебудови (економічне зростання має базуватися не на преференціях для окремих бізнес-груп, а на прозорих правилах гри для всіх учасників);

– стимулювання малого та середнього бізнесу (державна політика має бути спрямована на підтримку підприємництва як основи економічного зростання);

– посилення регіональної економіки (багато регіонів, які раніше були маргіналізованими у розподілі державних інвестицій, мають отримати рівний доступ до фінансування та відбудови).

Реконструктивний інклюзивний розвиток є єдиною ефективною відповіддю на суспільний запит на справедливість у післявоєнній Україні. Він передбачає не просто механічне відновлення економіки, а зміну принципів її функціонування: від ексклюзивної олігархічної моделі до відкритої, прозорої та справедливої системи.

У випадку агропродовольчої сфери України інституціональні бар'єри включають як неформальні практики (тіньову зайнятість, мінімізацію оподаткування), так і недосконале формальне регулювання, що не забезпечує прозорості та довіри між суб'єктами ринку.

Класифікація умов та факторів інституціоналізації інклюзивного розвитку агропродовольчого сектора представлена в таблиці 2.4.

Основні принципи нового розвитку:

• Демонополізація економіки та рівний доступ до ресурсів.

• Пріоритетність соціальної інтеграції та залучення всіх громадян до економічних процесів.

• Підзвітність та прозорість державних механізмів відновлення.

• Активна роль малого та середнього бізнесу як рушія економічного зростання.

Для забезпечення ефективного та довготривалого реконструктивного розвитку України, з особливим акцентом на інклюзивність, вкрай необхідним є радикальне оновлення інституційної архітектури держави. Історично слабкі, неефективні або корумповані інституції не здатні забезпечити належну реалізацію політик розвитку, що особливо загострилося в умовах повномасштабної війни. Інституційна реконструкція має ґрунтуватися на трьох ключових напрямах.

1. Демонтаж монополій і формування конкурентного середовища Створення конкурентного ринку — базова умова для підвищення продуктивності економіки, стимулювання інновацій та забезпечення ефективного розподілу ресурсів. Монополізація в стратегічних галузях стримує появу нових гравців і перешкоджає розвитку малого та середнього бізнесу. Демонополізація має супроводжуватися реформою антимонопольної політики, прозорими процедурами державних закупівель і підтримкою відкритого доступу до інфраструктури.

Таблиця 2.4

Класифікація умов та факторів інституціоналізації інклюзивного розвитку агропродовольчого сектора

№	Фактор інституціоналізації	Зовнішні умови	Ендогенні чинники	Екзогенні чинники
1	Урбанізація	Відтік населення з сільських територій	Зменшення трудових ресурсів, старіння сільського населення	Міграційна політика, урбанізаційні тренди
2	Соціальна нерівність	Зростання розриву між доходами міста і села	Низька платоспроможність сільського населення	Економічна політика, макроекономічна ситуація
3	Місцеве самоврядування	Недостатня підтримка локальних ініціатив	Слабка інституційна спроможність ОТГ	Державна політика децентралізації
4	Земельні відносини	Концентрація земель у великих аграрних холдингах	Обмежений доступ дрібних виробників до ресурсів	Законодавство у сфері землекористування
5	Освітній потенціал	Низький рівень аграрної освіти в селах	Відсутність доступу до сучасних знань та інновацій	Державні програми освіти, донорська допомога
6	Фінансова інклюзія	Недоступність фінансування для дрібних виробників	Брак кредитної історії, низький рівень довіри до банків	Політика кредитування, роль міжнародних фінансових інституцій
7	Інфраструктура	Недорозвиненість сільської інфраструктури	Відсутність логістичних і цифрових мереж	Інвестиційні програми, державна підтримка
8	Екологічна сталість	Зростання екологічних ризиків	Недотримання норм сталого землеробства	Екологічне регулювання, кліматичні зміни
9	Аграрна кооперація	Слабкий розвиток кооперативного руху	Недовіра до об'єднань, відсутність досвіду співпраці	Міжнародні проєкти, правове регулювання кооперації
10	Технологічне оновлення	Повільне впровадження інновацій в сільське господарство	Низький рівень цифрової грамотності, обмежені інвестиції	Глобальні технологічні тренди, доступ до інновацій

Джерело: складено автором.

2. Реформування системи державного управління. Адміністративна реформа повинна забезпечити прозорість, підзвітність і професіоналізацію державних служб. Цифровізація державних послуг, децентралізація управлінських функцій та антикорупційні механізми мають бути продовжені та стати центральними елементами цієї трансформації. Необхідно також підвищити аналітичну спроможність інституцій та забезпечити залучення громадськості до процесів прийняття рішень.

3. Запровадження політики соціальної відповідальності бізнесу (CSR). Сучасна модель розвитку передбачає активну роль приватного сектора у досягненні соціально значущих цілей. Бізнес повинен бути інтегрований у вирішення проблем місцевих громад, екологічну модернізацію виробництв, створення робочих місць для вразливих категорій населення. CSR має бути не лише добровільною ініціативою, а й складовою частиною публічної політики.

Реконструктивний інклюзивний розвиток виступає як стратегічна парадигма, що дозволяє Україні не лише ліквідувати наслідки війни, а й створити принципово нову соціально-економічну модель. Його реалізація потребує координації між державними, приватними та громадськими секторами, інтеграції інституційних, економічних та соціальних реформ. Впровадження зазначених механізмів сприятиме формуванню справедливого, конкурентного та сталого суспільства, де кожен громадянин матиме можливість для розвитку та самореалізації.

Інститути в Україні переважно формуються стихійно, що ускладнює їх адаптацію до викликів глобалізації та цифровізації. Ефективне реформування інституційного середовища має базуватися на:

- визначенні стратегічних цілей;
- участі громадськості;
- гармонізації формальних та неформальних норм.

Особливу роль відіграє створення умов для самореалізації та зниження еміграційних настроїв серед сільського населення.

Інституційна матриця інклюзивного розвитку, представлена в таблиці 2.5, демонструє багатовимірний характер інституцій, що забезпечують інклюзивний розвиток.

Україна вже зробила історичний вибір, відкинувши корумповані та монополізовані моделі управління у ході війни. Тепер саме реконструктивний інклюзивний розвиток має стати основою нової післявоєнної економіки, що відповідатиме суспільному запиту на справедливість та рівні можливості для кожного. Реконструктивний

інклюзивний розвиток є єдиною життєздатною парадигмою відновлення України після війни. Він поєднує фізичну відбудову із соціально-економічними трансформаціями, що дозволить уникнути старих помилок та побудувати більш стійке суспільство. Якщо ці принципи будуть реалізовані на практиці, Україна зможе не лише відновитися після війни, а й стати конкурентоспроможною державою з міцною економікою та високим рівнем життя.

Таблиця 2.5

Інституційна матриця інклюзивного розвитку

Компонент	Зміст	Приклад реалізації
Економічні інститути	Рівний доступ до ресурсів	Дотації для малих фермерів
Політичні інститути	Представництво локальних громад	Місцеві ради розвитку
Ідеологічні інститути	Соціальна солідарність	Освітні програми з кооперації
Соціальні інститути	Інтеграція вразливих груп	Програми зайнятості для сільських жінок та молоді
Екологічні інститути	Стале використання природних ресурсів	Субсидії на органічне землеробство
Інститути ринку праці	Справедливі умови праці	Колективні договори та мінімальні стандарти оплати
Інформаційні інститути	Доступ до знань і цифрових технологій	Цифрова освіта для сільських громад
Інститути участі	Залучення громад до ухвалення рішень	Громадські слухання при плануванні місцевого розвитку

Джерело: складено автором.

2.3. ПРІОРИТЕТИ ТА НАПРЯМИ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

© 2025 by Дідух С. М. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

У контексті сучасних викликів, спричинених повномасштабною війною в Україні, визначення пріоритетів та напрямів інклюзивного розвитку набуває особливої актуальності.

У першу чергу слід сформулювати принципи реконструктивного інклюзивного післявоєнного розвитку — фундаментальні засади,

які мають визначати характер, напрями та методи відновлення країни після збройного конфлікту з урахуванням потреб і прав усіх соціальних груп, зокрема найбільш уразливих. Ці принципи мають бути спрямовані на забезпечення економічної, соціальної та просторової справедливості, побудову стійкої, прозорої та децентралізованої економіки, а також соціальної згуртованості в нових умовах.

Чітке визначення принципів реконструктивного інклюзивного розвитку має вирішальне значення для ефективного відновлення України після війни. У випадку відсутності чітко окреслених засад існує ризик перетворення процесу реконструкції на хаотичний і нераціональний розподіл ресурсів, що може призвести до концентрації впливу в руках олігархічних груп або зовнішніх суб'єктів із власними інтересами. Натомість чіткі принципи слугують основою для формування суспільного консенсусу, дозволяючи об'єднати різні соціальні групи навколо спільної мети відновлення, зменшити соціальну напругу та зміцнити довіру громадян до державних інституцій.

Крім того, узгоджена модель інклюзивного відновлення є важливим аргументом у діалозі з міжнародними партнерами. Вона демонструє спроможність країни ефективно та прозоро використовувати міжнародну допомогу, спрямовану на відбудову. Така модель не обмежується механічним відтворенням довоєнного стану, а передбачає запуск глибоких трансформаційних процесів, які формують нові економічні, соціальні та управлінські механізми.

Визначені принципи також виконують функцію нормативного орієнтира, що забезпечує інституційне закріплення нової моделі розвитку. Вони слугують основою для формування публічних політик, стратегій відновлення та правових механізмів, спрямованих на довгострокову стабільність, сталість і справедливість суспільного розвитку.

На нашу думку, доцільно виокремити 8 ключових принципів реконструктивного інклюзивного розвитку у післявоєнній Україні:

– соціальна інтеграція через економічну участь;
– відкрита економіка та конкуренція;
– децентралізація економічного розвитку;
– підзвітність та прозорість;
– енергетична диверсифікація;
– рівність доступу до можливостей;
– громадянська участь у відновленні;
– інноваційність і гнучкість.

Докладно ці принципи охарактеризовані у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Принципи реконструктивного інклюзивного розвитку у післявоєнній Україні

№	Принцип	Зміст	Ключові механізми реалізації
1	Соціальна інтеграція через економічну участь	Забезпечення включення всіх соціальних груп у відновлення економіки через створення можливостей для праці та підприємництва	Програми перекваліфікації, підтримка малого бізнесу, соціальні інвестиції
2	Відкрита економіка та конкуренція	Подолання монополізму, забезпечення рівного доступу до ринку, зниження бар'єрів для інновацій	Демонополізація, антимонопольне законодавство, підтримка альтернативної енергетики
3	Децентралізація економічного розвитку	Перенесення фокусу розвитку з центрів на регіони, активізація локального підприємництва	Інвестиції в громади, розширення повноважень ОМС, підтримка місцевих ініціатив
4	Підзвітність та прозорість	Забезпечення ефективного та чесного використання ресурсів відбудови, попередження корупції	Електронні платформи прозорості, аудит, громадський контроль, участь НУО
5	Енергетична диверсифікація	Забезпечення енергетичної безпеки через відмову від залежності від обмеженої кількості постачальників	Розвиток ВДЕ, локальні енергосистеми, залучення приватного сектора
6	Рівність доступу до можливостей	Усунення регіональних, соціальних та економічних бар'єрів, що перешкоджають розвитку	Інклюзивна освіта, медичні послуги, цифрова інфраструктура, транспортна доступність
7	Громадянська участь у відновленні	Формування спільної відповідальності за результати відбудови між державою, бізнесом і громадянами	Публічні обговорення, участь НУО, відкриті бюджети, механізми е-демократії
8	Інноваційність і гнучкість	Орієнтація на технологічне оновлення, швидку адаптацію до змін	Підтримка стартапів, R&D, цифровізація адміністративних послуг

Джерело: складено автором.

Системний аналіз принципів, що викладені у запропонованій таблиці, демонструє універсальний та взаємопов'язаний характер підходів до реформування системи соціально-економічного життя, що стала вирішальною для посттравматичної трансформації країни.

Зокрема принцип соціальної інтеграції через економічну участь розкриває нову сутність соціально-економічної політики, оскільки сполучає традиційні механізми підтримки з новаторськими інструментами соціальних інвестицій, програмами перекваліфікації та сприяння малому підприємництву. Це дозволяє забезпечити більш глибоку соціальну когезію та стимулювати активність тих верств населення, що зазнали дискримінації у період війни.

Відкритість економіки та стимулювання конкуренції посідають центральне місце у структурі економічної трансформації, оскільки саме ці чинники забезпечують гідні умови для підвищення продуктивності, технологічного оновлення та посилення довіри інвесторів. Децентралізація економічного розвитку, у свою чергу, демонструє відхід від централізованих практик планування та створює умови для активізації локального сектора інновацій та підприємництва.

Перехід від теоретичної концепції інклюзивного розвитку до її практичного втілення є ключовим завданням для України в умовах війни та повоєнного відновлення. Цей процес не лише сприяє соціальній згуртованості та економічній стабільності, але й визначає стратегічний напрямок трансформації країни у більш справедливе та стійке суспільство. У контексті України, де війна призвела до значних людських втрат, переміщення населення та руйнування інфраструктури, реалізація інклюзивних підходів стає не лише моральним імперативом, але й практичною необхідністю для забезпечення сталого розвитку.

Цей процес вимагає комплексного підходу, що включає реформування ринку праці, освіти, децентралізації, цифровізації та залучення громадян до процесів прийняття рішень. Тільки таким чином можна забезпечити рівні можливості для всіх громадян та побудувати стійке майбутнє для країни.

Відновлення країни після війни неможливе без врахування соціальних детермінантів. Понад 30 % населення України наразі проживає за межею бідності, а рівень безробіття у 2023 році перевищував 24 % [22].

Окреслимо практичні аспекти повоєнного інклюзивного розвитку економіки України:

• інклюзивний ринок праці — після війни понад 1,5 мільйона ветеранів потребуватимуть робочих місць, що вимагає державної політики щодо реінтеграції колишніх військових [23];

• децентралізація економічного зростання — відбудова повинна зосереджуватися не лише у великих містах, а й у постраждалих регі-

онах, щоб запобігти подальшому економічному розшаруванню. Дослідження OECD підкреслює важливість підтримки регіонального та муніципального відновлення для забезпечення рівномірного економічного розвитку [24];

• розвиток малого та середнього бізнесу (МСБ) — у післявоєнний період саме МСБ створює понад 60 % робочих місць у відновлюваних економіках. МСБ є основою української економіки, складаючи 99,98 % усіх бізнес-одиниць, забезпечуючи 74 % зайнятості та створюючи 64 % доданої вартості. Підтримка МСБ у післявоєнний період є критично важливою для створення нових робочих місць та стимулювання економічного зростання [25];

• гендерна рівність — у період війни значна кількість жінок бере на себе провідні економічні ролі, що має бути враховано у політиках відновлення.

Також ефективність відбудови значною мірою залежатиме від створення прозорих механізмів розподілу фінансових ресурсів та боротьби з корупцією. За оцінками Transparency International, війна посилила ризики корупції, що потребує впровадження цифрових систем контролю над витратами та залучення міжнародних організацій до моніторингу відбудови [26].

Світовий банк прогнозує, що відновлення України потребуватиме понад 10 років, а рівень економічного зростання може перевищити 6 % ВВП щороку за умови правильних реформ [27].

Основні рекомендації від Світового банку для уряду України у цьому контексті [28]:

– фінансова підтримка малого бізнесу через доступне кредитування;

– інвестиції в «зелену економіку» — розвиток альтернативної енергетики та екологічно чистих технологій;

– підтримка інноваційних кластерів та стартапів для залучення висококваліфікованих кадрів та зменшення трудової міграції;

– державна програма реінтеграції ветеранів, що включає освіту, психологічну підтримку та створення спеціалізованих робочих місць.

Пріоритетні напрями інклюзивного розвитку України систематизовано нами та представлено в таблиці 2.7.

У процесі реалізації реконструктивної моделі інклюзивного розвитку особливу вагу набувають комплексні заходи соціально-інфраструктурного та кадрового характеру. Вони покликані не лише відновити зруйновані елементи соціального середовища, а й закласти

Таблиця 2.7

Пріоритетні напрями інклюзивного розвитку України

Напрям інклюзивного розвитку	Фактори	Позитивний вплив на розвиток та добробут	Учасники
Підтримка малого та середнього бізнесу	Фінансова підтримка, спрощене регулювання	Створення нових робочих місць, економічна децентралізація, зменшення нерівності	Підприємці, уряд, місцеві громади, банки
Інклюзивна освіта	Доступність, цифровізація, адаптація до потреб ринку	Підвищення кваліфікації, розширення можливостей працевлаштування, соціальна мобільність	Учні, освітні заклади, уряд, НУО
Розвиток регіональних економік	Інвестиції в місцеву інфраструктуру та ініціативи	Зміцнення місцевих громад, зменшення міграції, диверсифікація економіки	Місцеві органи влади, бізнес, інвестори
Технологічна модернізація та цифровізація	Впровадження IT, підтримка інновацій та стартапів	Підвищення продуктивності, прозорість адміністративних процесів, підвищення конкурентоспроможності	IT-компанії, наукові установи, бізнес, уряд
Соціальний захист і мобільність	Розвиток сервісів, доступ до медицини та житла	Зменшення бідності, інтеграція вразливих груп у ринок праці, формування середнього класу	Уряд, громади, міжнародні організації
Громадянська участь і демократія	Електронне врядування, участь у бюджетуванні	Підвищення довіри до влади, прозорість рішень, ефективність політик	Громадяни, НУО, місцева влада, медіа
Зелене відновлення	Енергозбереження, альтернативна енергетика	Енергетична незалежність, екологічна безпека, нові зелені робочі місця	Уряд, енергетичні компанії, громадські ініціативи
Інклюзивний ринок праці	Перекваліфікація, підтримка зайнятості ветеранів та ВПО	Соціальна стабільність, економічна активність уразливих груп, запобігання маргіналізації	Центри зайнятості, роботодавці, освітні установи
Розвиток кооперації та партнерства	Міжсекторна взаємодія, державно-приватні ініціативи	Синергія ресурсів, ефективне управління проєктами відновлення, залучення громад до рішень	Держава, бізнес, громади, міжнародні партнери

Закінчення табл. 2.7

Напрям інклюзивного розвитку	Фактори	Позитивний вплив на розвиток та добробут	Учасники
Рівність доступу до ресурсів та послуг	Розвиток інфраструктури, цифрова інклюзія	Усунення диспропорцій між регіонами, розширення участі громадян у суспільному житті	Держава, громади, цифрові компанії, НУО

Джерело: складено автором.

підвалини для довгострокового стійкого зростання, орієнтованого на людський капітал. З урахуванням масштабів воєнної катастрофи та структурних викликів, що існували до війни, ключові заходи соціально-економічної трансформації повинні включати певні напрями.

1. Реформування системи освіти та підготовка кадрів для економіки майбутнього. Трансформація освітньої системи має стати основою для формування нової моделі економіки, орієнтованої на інновації, цифровізацію та екологічну сталість. Це передбачає оновлення освітніх програм відповідно до запитів сучасного ринку праці, розвиток системи професійно-технічної освіти та STEM-напрямів, а також широке впровадження дуальної освіти. Не менш важливою є інтеграція навичок критичного мислення, підприємництва, цифрової грамотності та екологічної свідомості в загальноосвітні програми.

2. Інвестиції в соціальну інфраструктуру. Умови повоєнного відновлення вимагають масштабного розвитку соціальної інфраструктури як передумови повернення внутрішньо переміщених осіб до сталого життя. Йдеться про будівництво та модернізацію житла для переселенців, створення нових навчальних закладів, поліклінік і лікарень, а також розвиток транспортної доступності до базових послуг. Особливої уваги потребують депопуляризовані або зруйновані регіони, які зазнали найбільших втрат. Інвестиції у ці напрями мають не лише гуманітарний, але й стратегічний економічний ефект: створення робочих місць, підвищення мобільності робочої сили та зниження соціального напруження.

3. Підтримка малозабезпечених верств населення, з особливим акцентом на сім'ї загиблих військових та ветеранів. Соціальна політика має бути адаптованою до специфіки поствоєнного періоду, у якому значна частина населення зазнала тяжких втрат. Забезпечення належної державної підтримки сімей загиблих, ветеранів, осіб з ін-

валідністю внаслідок війни повинно стати пріоритетом. Це включає грошову допомогу, пільгові програми працевлаштування, психологічну підтримку та доступ до якісних соціальних послуг. Такий підхід є не лише проявом соціальної справедливості, але й фактором збереження суспільної згуртованості та легітимності державної політики.

Ці напрями є фундаментальними для формування стійкої соціально-економічної архітектури в Україні. Їх реалізація сприятиме не лише подоланню наслідків війни, але й трансформації України в інклюзивну, інноваційну та справедливу державу.

Окремо окреслимо пріоритетні напрями інклюзивного розвитку в агропродовольчому секторі (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Пріоритетні напрями інклюзивного розвитку в агропродовольчому секторі

Напрям інклюзивного розвитку	Фактори	Позитивний вплив на агропродовольчий сектор та добробут	Учасники
Підтримка малих фермерських господарств	Доступ до фінансування, навчання	Збільшення виробництва, покращення якості продукції	Фермери, державні органи, НУО
Розвиток кооперативів	Співпраця між виробниками	Зниження витрат, підвищення конкурентоспроможності	Фермери, кооперативи, споживачі
Інноваційні технології	Впровадження нових агротехнологій	Підвищення продуктивності, зменшення витрат на ресурси	Наукові установи, агрокомпанії, фермери
Екологічна стійкість	Впровадження екологічних практик	Поліпшення якості ґрунтів, збереження біорізноманіття	Фермери, екологічні організації, споживачі
Розвиток інфраструктури	Поліпшення доріг, складів, логістики	Зниження витрат на транспортування, покращення доступу до ринків	Державні органи, бізнес, інвестори
Освіта та підвищення кваліфікації	Програми навчання для аграріїв	Підвищення професійного рівня, впровадження нових знань	Освітні установи, фермери, НУО
Соціальна відповідальність бізнесу	Взаємодія з місцевими громадами	Підтримка місцевого населення, покращення соціальних умов	Бізнес, громади, державні органи

Джерело: складено автором.

Одним із найважливіших напрямів, представлених у таблиці, є підтримка малих фермерських господарств. Забезпечення доступу до фінансування і навчання сприяє не лише підвищенню обсягів виробництва, але й покращенню якості сільськогосподарської продукції. Малий фермерський бізнес є соціально значущим, оскільки генерує зайнятість у сільській місцевості та сприяє продовольчій безпеці. Водночас без належної підтримки дрібні господарства ризикують залишитись поза ринковими процесами або бути поглинутими великими агрохолдингами, що підкреслює важливість цілеспрямованих державних програм та підтримки з боку неурядових організацій.

Розвиток кооперативів виступає ще одним вагомим інструментом інклюзивного розвитку, що ґрунтується на принципах співпраці між виробниками. Це дозволяє знизити операційні витрати за рахунок об'єднання ресурсів, підвищити конкурентоспроможність учасників ринку та розширити доступ до нових ринків збуту. Кооперативи формують умови для більш рівномірного розподілу доходів серед учасників виробничого ланцюга, що позитивно впливає на соціальну стабільність у сільських громадах.

Впровадження інноваційних технологій є критично важливим фактором для підвищення продуктивності агропродовольчого сектора. Сучасні агротехнології дозволяють не лише оптимізувати використання ресурсів, знижуючи витрати, а й забезпечують екологічну безпеку. Участь наукових установ, агрокомпаній і фермерів у процесі інноваційної трансформації стимулює науково-технічний прогрес та сприяє формуванню конкурентних переваг на національному та міжнародному рівнях.

Розвиток інфраструктури виступає базовим елементом, без якого неможливо забезпечити ефективну логістику та збут продукції. Покращення доріг, складів і логістичних систем сприяє зниженню транспортних витрат і відкриває можливості для розширення ринків збуту, що позитивно впливає на доходи виробників і добробут сільських громад. Такий напрям вимагає активної участі державних органів, бізнесу та інвесторів, які здатні забезпечити фінансування і реалізацію масштабних інфраструктурних проєктів.

Освіта та підвищення кваліфікації є фундаментом для стійкого розвитку агропродовольчого сектора. Програми навчання сприяють підвищенню професійного рівня фермерів і впровадженню нових знань, що дозволяє оперативно реагувати на виклики ринку та технологічні зміни. Співпраця освітніх установ, фермерів і неурядових

організацій забезпечує системний розвиток людського капіталу, необхідного для модернізації аграрного виробництва.

Важливим соціальним аспектом є відповідальність бізнесу, що проявляється у взаємодії з місцевими громадами. Соціальна відповідальність бізнесу сприяє підтримці місцевого населення, покращенню соціальних умов та зміцненню довіри між підприємцями і громадою. Це створює сприятливий соціально-економічний клімат, який стимулює розвиток агропродовольчого сектора в цілому.

Втілення цих пріоритетних напрямів створює передумови для підвищення ефективності виробництва, покращення якості життя у сільських регіонах та забезпечення продовольчої безпеки країни в цілому. Такий підхід є необхідною умовою для сталого розвитку аграрної сфери в умовах сучасних викликів.

В таблиці 2.9 представлено практичні механізми реконструктивного інклюзивного розвитку, систематизовані у контексті напрямів впровадження, конкретних механізмів реалізації, очікуваних результатів, а також цільових груп та реципієнтів, на яких спрямовані ці заходи.

Перший блок механізмів належить до економічного напрямку і передбачає диверсифікацію економіки через підтримку малого та середнього бізнесу (МСБ). Цей напрямок є особливо важливим, оскільки дає змогу зменшити залежність від окремих галузей і створити більш стійку економічну структуру, що сприяє зростанню зайнятості та стимулює інноваційність. Зниження регіональних диспропорцій також є ключовою метою, оскільки воно дозволяє активізувати економіки різних територій, забезпечуючи більш рівномірний розвиток країни. При цьому малі та середні підприємці та місцеві громади виступають основними бенефіціарами цих змін, що підкреслює важливість підтримки підприємницької ініціативи на локальному рівні.

Урядові програми кредитування, податкові пільги та створення бізнес-інкубаторів виступають важливими інструментами для підвищення фінансової стійкості МСБ і стимулювання підприємництва. Ці механізми дозволяють знизити бар'єри входу на ринок для стартапів і місцевих бізнесів, сприяючи більш швидкому розвитку бізнес-середовища.

Підтримка локальних ініціатив і регіональних програм у свою чергу сприяє розвитку самозайнятості, зниженню міграційних процесів та активізації місцевих економік. Такий фокус на регіональний розвиток і підтримку ОТГ є відповіддю на нагальні потреби децентралізації і посилення місцевого самоврядування.

Таблиця 2.9

Практичні механізми реконструктивного інклюзивного розвитку

№	Напрям	Механізм	Очікуваний ефект	Цільові групи / Реципієнти
1	Економічний	Диверсифікація економіки через підтримку МСБ	Зростання зайнятості, інноваційність, зменшення регіональної диспропорції	Малі та середні підприємці, громади
2	Економічний	Урядові програми кредитування, податкові пільги, бізнес-інкубатори	Підвищення фінансової стійкості МСБ, стимулювання підприємництва	Стартапи, місцевий бізнес
3	Економічний	Підтримка локальних ініціатив і регіональних програм	Розвиток самозайнятості, зниження міграції, активізація місцевих економік	ОТГ, локальні підприємства, місцеві органи влади
4	Економічний	Розширення повноважень громад у бюджетному плануванні	Підвищення ефективності розподілу ресурсів, залучення громадян до управління	Громадські об'єднання, місцеве самоврядування
5	Економічний	Технологічна модернізація, цифровізація, підтримка стартап-екосистем	Підвищення продуктивності, цифрова інтеграція, технологічне оновлення	R&D-установи, інженери, IT-фахівці, інвестори
6	Соціальний	Створення соціальних підприємств	Інтеграція вразливих груп, підтримка культурних, екологічних та освітніх ініціатив	Люди з інвалідністю, переселенці, культурні діячі
7	Соціальний	Нормативно-правове забезпечення діяльності соціальних підприємств	Розвиток соціальної економіки, зміцнення громадського сектора	Державні органи, громадські організації
8	Соціальний	Розвиток інклюзивної освіти	Підвищення соціальної справедливості, забезпечення рівного доступу до знань	Діти з ООП, нацменшини, малозабезпечені сім'ї
9	Соціальний	Підвищення якості освіти незалежно від регіону чи статусу	Формування людського капіталу, зменшення освітньої нерівності	Сільське населення, внутрішньо переміщені особи

Закінчення табл. 2.9

№	Напрям	Механізм	Очікуваний ефект	Цільові групи / Реципієнти
10	Соціальний	Підтримка соціальної мобільності через доступ до медицини, житла, освіти	Формування середнього класу, подолання бідності	Молодь, ветерани, ВПО
11	Соціальний	Підтримка підприємницьких ініціатив серед молоді, ВПО, ветеранів	Активізація економічної участі соціально вразливих категорій	Молоді підприємці, ветеранські ініціативи
12	Інтегрований	Співпраця між державою, бізнесом і громадським сектором	Синергія зусиль у відбудові, підвищення ефективності реалізації політик	Всі учасники суспільного розвитку

Джерело: складено автором.

Розширення повноважень громад у бюджетному плануванні є механізмом, який не лише підвищує ефективність розподілу ресурсів, але й сприяє залученню громадян до управління. Це важливий аспект демократизації процесів відновлення, який забезпечує більшу підзвітність і прозорість, а також дозволяє враховувати локальні пріоритети. Громадські об'єднання та місцеве самоврядування виступають ключовими гравцями у цьому процесі, що підкреслює значення децентралізації влади.

Технологічна модернізація, цифровізація і підтримка стартап-екосистеми є ключовими для підвищення продуктивності та цифрової інтеграції. Залучення R&D-установ, інженерів, IT-фахівців і інвесторів створює передумови для технологічного оновлення економіки, що особливо актуально у контексті глобалізації і швидких змін технологічного ландшафту.

Соціальний блок механізмів акцентує увагу на створенні соціальних підприємств, які інтегрують вразливі групи та підтримують культурні, екологічні і освітні ініціативи. Це сприяє розвитку соціальної економіки і зміцненню громадянського сектора, що є важливою складовою інклюзивного розвитку. Нормативно-правове забезпечення діяльності соціальних підприємств забезпечує сталість цих процесів і сприяє їх масштабуванню.

Розвиток інклюзивної освіти і підвищення якості освіти, незалежно від регіону чи соціального статусу, є основою формування людського капіталу. Забезпечення рівного доступу до знань для дітей з особливими освітніми потребами, нацменшин, малозабезпечених сімей і внутрішньо переміщених осіб сприяє зменшенню соціальної нерівності і формує базу для довготривалого соціального розвитку.

Підтримка соціальної мобільності через доступ до медицини, житла та освіти дозволяє формувати середній клас і долати бідність. Молодь, ветерани та ВПО виступають у цьому контексті як цільові групи, що потребують особливої уваги для своєї інтеграції у суспільство. Активізація підприємницьких ініціатив серед цих категорій сприяє їх економічній участі і соціальній адаптації.

Інтегрований напрям, який передбачає співпрацю між державою, бізнесом і громадським сектором, є основою для синергії зусиль у відбудові. Такий міжсекторний підхід підвищує ефективність реалізації політик і забезпечує комплексний підхід до розв'язання проблем післявоєнного розвитку.

Загалом, запропонована класифікація відображає збалансований і багатогранний підхід до реконструктивного інклюзивного розвитку, що поєднує економічні, соціальні та інтеграційні механізми. Це підкреслює важливість комплексних стратегій, які враховують специфіку різних цільових груп і створюють умови для сталого і рівноправного розвитку суспільства в цілому.

Важливим елементом є створення справедливих механізмів фінансування відновлення, які б гарантували рівний доступ до ресурсів, а не лише підтримку великих корпорацій або зовнішніх інвесторів.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити висновок, що інклюзивний розвиток в умовах війни та повоєнного відновлення України має розглядатися як стратегічно необхідна модель соціально-економічної трансформації, здатна забезпечити не лише подолання наслідків збройного конфлікту, а й формування нової якості державної політики, орієнтованої на справедливість, рівність можливостей та участь усіх громадян у суспільному житті.

Визначені в роботі принципи та напрями інклюзивного розвитку дозволяють окреслити цілісну рамку для побудови відкритої, децентралізованої, інноваційної економіки та згуртованого суспільства, в якому кожна соціальна група, включно з найбільш уразливими, матиме доступ до ресурсів, послуг і механізмів впливу на прийняття рішень. Інклюзивний підхід набуває особливої ваги в умовах глибоких

потрясінь, оскільки він створює передумови для зниження соціальної напруги, підвищення довіри до інституцій та формування довгострокових основ стійкого розвитку.

Реалізація такої моделі потребує комплексного реформування ключових сфер суспільного життя — від освіти, соціального захисту й ринку праці до цифрової інфраструктури, енергетики та регіонального розвитку. Особливу увагу приділено ролі малого і середнього бізнесу, розвитку соціального підприємництва, участі громад у плануванні й реалізації політик, що разом формують основу для синергії державного, громадського та приватного секторів.

У ході дослідження підтверджено, що лише за умови поєднання економічної ефективності з соціальною відповідальністю, прозорістю і рівністю доступу до можливостей можна досягти відновлення, яке не лише ліквідує наслідки війни, але й сприятиме якісному оновленню українського суспільства. Отже, інклюзивний розвиток є не лише відповіддю на виклики сучасності, а й основою для формування нового суспільного договору, який забезпечить згуртованість, гідність і справедливість у процесі відбудови держави.

Список використаних джерел

1. Дідух С. М. Інклюзивний розвиток агропродовольчих вертикально-інтегрованих компаній України. Одеса: Астропринт, 2020. 336 с.
2. Світовий Банк: Україні потрібно $524 млрд на відновлення від російської агресії / Голос Америки: [Веб-сайт]. 2025. URL: https://www.holosameryky.com/amp/svitovyi-bank-i-partnery-otsinka-potreb-vidnovlennia-ukrayiny/7987127.html (дата звернення: 01.03.2025).
3. Майже 450 000 українців виїхали і не повернулися додому в 2024 році. За три роки війни — близько 3 млн / Forbes: [Веб-сайт]. URL: https://forbes.ua/news/mayzhe-450–000-ukraintsiv-viikhali-i-ne-povernulisya-dodomu-v-2024-rotsi-za-tri-roki-viyni-blizko-3-mln-15012025–26301 (дата звернення: 01.03.2025).
4. Жуковська А. Інклюзивний підхід до розвитку економіки: генезис виникнення та основні положення. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2019. Вип. 2. С. 7–23.
5. Гриценко А. А. Реконструктивний тип управління потенціалом економічного розвитку України / А. А. Гриценко, О. А. Гриценко. *Social and Economic changes of Contemporary Society* : monograph. Opole, 2017. 1.2. P. 19–24.
6. Гриценко А. А. Реконструктивний економічний розвиток — нова парадигма для України. *Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість*: моногр. зб. / за ред.

В. М. Гейця, А. А. Гриценка. Київ: НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2016. С. 6–24.
7. Карп'як М. О. Соціальна ексклюзія в Україні та її вплив на розвиток людського потенціалу держави та її регіонів. *Регіональна економіка*. 2021. № 3. С. 110–118.
8. Ексклюзивність регулювання соціально-економічного розвитку регіонів: сутність, прояви та загрози: наукове видання / [наук. ред. С. Л. Шульц]; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів. 2020. 106 с.
9. Павлов О. І., Дідух С. М. Методологічні засади дослідження інклюзивного розвитку України. *Вісник ХНАУ*. Серія: Економічні науки. 2020. № 3. С. 61–77.
10. Павлов О. І., Дідух С. М., Барвіненко В. Д. Інклюзивний розвиток України в контексті економічної онтології. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2020. Вип. 6(146). С. 3–9.
11. Павлов О. І., Павлова І. О., Павлов О. І.-молодший. Інклюзивність об'єднаних територіальних громад та районів України. *Економіка та суспільство*. 2022. № 42. С. 82–89.
12. Соціо-еколого-економічний розвиток агропродовольчої сфери України в сучасних умовах: проблеми та шляхи їх розв'язання: монографія / за ред. О. І. Павлова. Одеса: Астропринт, 2015. 512 с.
13. Самофатова В. А. Сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону: теорія, методологія, управління. Одеса: Астропринт, 2018. 312 с.
14. Чубарь О. Г. Институти та інституціональне середовище: теоретичні узагальнення засад економічного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Економіка. 2013. Вип. 3 (40). С. 98–104.
15. Veblen T. The Theory of the Leisure Class. London: Taylor and Francis, 2017. 384 p.
16. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. І. Дзюб. Київ: Основи, 2000. 198 с.
17. Белінська С. М. Інституціоналізація як чинник економічного розвитку. *Бізнес-навігатор*. 2013. № 2. С. 112–115.
18. Rodrik D. One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth. Princeton: Princeton University Press, 2007. 368 p.
19. Fukuyama F. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2013. 658 p.
20. Павлова І. О. Інклюзивне врядування сільсько-міських агломерацій України. *Вчені записки Таврійського національного ун-ту ім. В. І. Вернадського*. Сер.: Економіка і управління. 2023. Том 34 (73), № 1. С. 7–14. DOI: https://doi.org/10.32782/2523-4803/73-1-2.
21. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності / пер. з англ. О. Дем'янчука. 2-ге вид., випр. Київ : Наш формат, 2017. 440 с.

22. Світовий банк: 29 % українців живуть у бідності / Лівий берег: [Веб-сайт]. URL: https://lb.ua/society/2024/05/31/616241_svitoviy_bank_29_ukraintsiv_zhivut.html (дата звернення: 01.03.2025).
23. Veteran's Reintegration in Frontline Areas: What's next? Findings from the post-assessment workshop / ReliefWeb: [Веб-сайт]. 2025. URL: https://repository.impact-initiatives.org/document/impact/21a8023e/Veterans-workshop_March-2025_final.pdf (дата звернення: 01.04.2025).
24. Відбудовуємо Україну через зміцнення регіонального та муніципального управління, OECD Publishing, Paris / OECD: [Веб-сайт]. 2025. URL: https://www.oecd.org/uk/publications/a5a7939d-uk.html (дата звернення: 01.05.2025).
25. Assessment of the Impact of the War on Micro-, Small-, and Medium-sized Enterprises in Ukraine / United Nations Development Programme: [Веб-сайт]. 2025. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024–02/undp-ua-assessment-war-impact-enterprises-ukraine2_0.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 01.04.2025).
26. OECD Integrity and Anti-Corruption Review of Ukraine / OECD: [Веб-сайт]. 2025. URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-integrity-and-anti-corruption-review-of-ukraine_7dbe965b-en/full-report.html (дата звернення: 10.05.2025).
27. Оновлена оцінка потреб України на відновлення та відбудову / World Bank Group: [Веб-сайт]. 2025. URL: https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2025/02/25/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released (дата звернення: 01.05.2025).
28. World Bank. Building Blocks for Ukraine's Recovery and Long-Term Reconstruction / World Bank Group: [Веб-сайт]. 2023. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099430504172540289/pdf/IDU-27384831–502e-466d-907e-d497bdd5132d.pdf (дата звернення: 10.05.2025).

Розділ 3

ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ СТАЛОГО ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

3.1. МЕТОДОЛОГІЯ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СТАЛИМ ТА ІНКЛЮЗИВНИМ РОЗВИТКОМ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ НА ІННОВАЦІЙНИХ ЗАСАДАХ

© 2025 by Самофатова В. А. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

Сучасна спільнота повинна усвідомити, що від дотримання вимог справедливості щодо виробництва і розподілу матеріальних, соціальних, духовних благ і цінностей залежить її майбутнє. Нині підвищується конкуренція за природні ресурси та спостерігаються зміни клімату, зростає чисельність населення на планеті, тому сталий розвиток (СР) — основний тренд світової економіки XXI сторіччя. Згідно з Декларацією тисячоліття Організації Об'єднаних Націй будь-яка держава світу у процесі свого економічного розвитку повинна, в першу чергу, створювати сприятливі умови для того, «щоб життя людей було довгим, здоровим і наповненим творчістю» [1]. У документі «Програма дій. Порядок денний на XXI століття» (Agenda-21) визначено основні положення концепції сталого розвитку як стратегічного напряму подальшого поступу людства. Сталий розвиток у ньому визначається як розвиток, що «задовольняє потреби теперішнього часу, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [2]. Тому перехід до сталого розвитку — це процес зміни ціннісних орієнтацій багатьох людей.

Парадигма сталого розвитку передбачає баланс між трьома основними складовими: економічною, соціальною та екологічною, тому вона є базисом забезпечення економічного зростання у поєднанні зі збереженням довкілля та соціальним розвитком. Водночас економічна криза, спричинена війною, є найгострішим викликом для сталого розвитку України.

Глобальні Цілі сталого розвитку, які затверджені в 2015 році на саміті ООН, стали фундаментальною платформою для визначення

вектора і пріоритетів розвитку агропродовольчої сфери. Ефективне визначення концепту «сталий розвиток» агропродовольчої сфери сформульовано у матеріалах, прийнятих на сесії FAO (продовольча і сільськогосподарська організація ООН) у 1996 р. таким чином: «головним завданням програми сталої агропродовольчої сфери і сільського розвитку є зростання обсягів виробництва продуктів харчування та забезпечення продовольчої безпеки націй. Для його вирішення слід підтримувати інноваційні освітні ініціативи, використання соціально-економічних інновацій і розвиток технологічних інновацій, щоб забезпечити стабільний доступ до продуктів харчування, які до того ж відповідають потребам людини в вітамінах і поживних мікро- і макроелементах; доступ до них для всіх верств населення; скорочення безробіття і підвищення рівня доходів з метою боротьби з бідністю; управління використанням природно-ресурсного потенціалу і захист довкілля» [3].

В концепції сталого розвитку, що прийнята багатьма державами, пріоритетом є благополуччя теперішніх і майбутніх поколінь; основою — природно-екологічні системи життєзабезпечення; економіка — двигун розвитку. Передбачається оптимальне використання обмежених ресурсів, збереження соціальної стабільності та культурного різноманіття у глобальних масштабах. Для екологічної безпеки потрібно забезпечити сталість природних систем та спроможність їх самовідновлення та адаптації до мінливих зовнішніх умова господарювання [4]. Однак протягом останніх десятиліть все очевиднішою стає екологічна незбалансованість сільськогосподарського виробництва, що призводить до посилення руйнівних тенденцій у використанні найцінніщого багатства українського народу — землі. Негативний вплив на довкілля, спричинений сільськогосподарським виробництвом, пов'язаний як із виснаженням природних ресурсів, так і з забрудненням в результаті застосування отрутохімікатів та мінеральних добрив.

З точки зору екології, сталий розвиток має забезпечити цілісність природних систем, їх життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність усієї агропродовольчої сфери. Особливого значення набуває здатність таких систем до самовідновлення та адаптації до змін замість збереження в певному статичному стані або деградації та втрати біологічної різноманітності. Зокрема ті країни, які володіють достатньою площею сільськогосподарських угідь високої якості, а також мають сприятливі природно-кліматичні умови для вирощу-

вання культур, займають домінуюче положення на глобальному агропродовольчому ринку. Деякі країни, які мають унікальні ресурси, виробляють нішеву агропродовольчу продукцію, формуючи цим свої конкурентні переваги.

Агропродовольча сфера (АПС) реалізує економічну, екологічну та соціальну функцію. Вона задовольняє потреби населення у продовольстві та забезпечує харчову та інші переробні галузі промисловості сировиною. АПС забезпечує відтворення і розвиток трудового потенціалу, підтримує природоохоронну діяльність та зберігає культурні традиції нашого народу. Сучасні уявлення про еволюцію складної системи, якою є агропродовольча сфера, передбачає чергування періодів відносно сталого розвитку з критичним станом, моментами біфуркації, де здійснюється перехід до нових структур.

Функціонування і розвиток сучасної агропродовольчої сфери потребує інтеграції методів регулювання природних (біологічних) і економічних процесів в єдину методологію концепції управління складними системами (рис. 3.1).

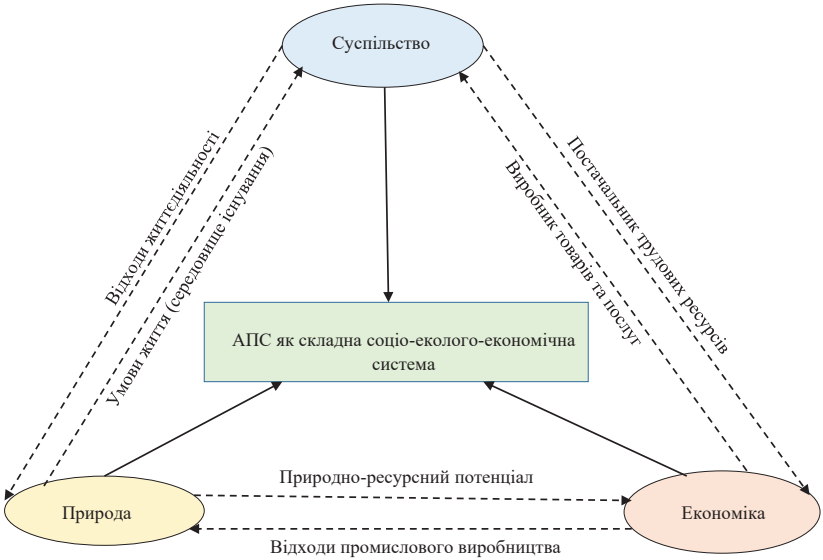

Рис. 3.1. АПС як складна соціо-еколого-економічна система

Джерело: удосконалено на основі [5, с. 435]

За стратегічні цілі розвитку АПС слід взяти орієнтири, яких бажано досягти в довго-, середньо- та короткостроковому періодах. У цьому, на нашу думку, найдоцільніше використовувати системний підхід, який дає можливість відобразити функціонування аграрної сфери з урахуванням особливостей як внутрішнього, так і зовнішнього середовища. Зокрема стратегічні цілі розвитку АПС можна розподілити на чотири групи: розвиток ефективного сільськогосподарського виробництва; розвиток соціальної сфери; розвиток агропереробки та продовольчого ринку; екологічний розвиток сільської місцевості та невеликих аграрних міст.

Незважаючи на воєнні дії, Україна за несприятливих умов зовнішнього середовища продовжує експортувати зерно та іншу продукцію агропродовольчої сфери, зокрема товари овочівництва, попри складні обставини і відчутне порушення логістичних зв'язків. Водночас у зв'язку з цим виникають певні екологічні проблеми. Зокрема протягом останнього десятиліття посівні площі чотирьох ключових комерційно привабливих культур (кукурудза, соняшник, соя, ріпак) показали значне зростання, тоді як питома вага інших культур у структурі посівних площ корпоративного сектора стрімко зменшується. Порушення нормативів у сівозмінах, що використовуються корпоративними підприємствами, стосується наразі понад чверті орних земель [6, с. 45].

Безумовно, що цифрова трансформація прискорює досягнення Глобальних Цілей сталого розвитку ООН, визначених до 2030 року [1]. Проте повномасштабне вторгнення є причиною масштабних коливань в усіх сферах суспільного життя, що породжує прямі й опосередковані перешкоди на шляху сталого розвитку не тільки України, а і всього цивілізованого світу. Незважаючи на це, нині в Україні запустили Офіс з питань Цілей сталого розвитку (ЦСР), основним фокусом якого буде розробка та впровадження механізму включення ЦСР до національної та регіональної політик, стратегій та процесів планування. Надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС відкриває широкі можливості для модернізації промисловості, зосередженої на нових технологіях. Це допоможе зміцнити економічну стійкість у період воєнного стану та прискорити її структурну перебудову післявоєнного відновлення.

Сталий розвиток агропродовольчої сфери є важливим напрямом забезпечення балансу між економічними, соціальними та екологічними аспектами діяльності. Він базується на трьох основних

компонентах, які визначають ефективність і перспективність цього сектора. Перший компонент — економічна ефективність, яка передбачає оптимізацію виробничих витрат, підвищення продуктивності та рентабельності агровиробництва. Це включає використання інноваційних технологій, які дозволяють зменшити витрати ресурсів, підвищити врожайність та отримати вищий економічний результат. Другим важливим компонентом є соціальна відповідальність. Агропродовольчий бізнес відіграє значну роль у розвитку місцевих громад, забезпечуючи створення робочих місць і підвищення рівня життя населення. Він також сприяє дотриманню соціальних стандартів, таких як безпечні умови праці, справедлива оплата та розвиток соціальної інфраструктури. Соціальна складова сталого розвитку є ключовою для підтримання довгострокової стабільності в аграрних регіонах. Третім компонентом є екологічна стійкість, яка передбачає мінімізацію негативного впливу на навколишнє середовище. Це досягається через збереження біорізноманіття, використання ресурсоефективних технологій, переробку відходів і відновлення природних ресурсів [7, с. 29]. Екологічна стійкість спрямована на зменшення екологічного сліду агробізнесу, забезпечуючи здорове середовище для майбутніх поколінь. Синергія цих трьох компонентів дозволяє створити ефективну, відповідальну та екологічно збалансовану систему агровиробництва, яка відповідає викликам сучасності. Водночас кожен із них має інтегруватися в загальну стратегію розвитку агробізнесу, забезпечуючи гармонійний розвиток економіки, суспільства та довкілля.

Агропродовольча сфера є однією з найважливіших галузей економіки, що забезпечує продовольчу й економічну безпеку та є джерелом доходів для значної частини населення України. Сталі харчові системи це «продовольчі системи, які забезпечують безпеку харчових продуктів, продовольчу безпеку та харчування для нинішніх та майбутніх поколінь у відповідності трьох вимірів сталого розвитку — економічного, соціального та екологічного» [8, с. 124]. Крім того, сталі харчові системи мають бути інклюзивними, справедливими та стійкими.

Економічна сутність поняття «інклюзивність» найбільш повно розглядається й обґрунтовується в роботах відомих економістів Д. Ейсемоглу й Дж. Робінсона: «inclusive — залучення (включення) до процесу усіх, без відмінностей і обмежень» [9, с. 58]. Базові основи концепції інклюзивного сталого зростання (inclusive sustainable growth) були розвинуті Комісією по зростанню і розвитку Світового банку у

доповіді «The growth report. Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development» від 2008 р. [10]. В узагальненому розумінні інклюзивний (від англ. inclusiveness — залученість) є новітнім трактуванням сучасного розвитку, сутність якого полягає в необхідності посилення залучення до вирішення проблем соціально-економічного розвитку усіх верств населення й різних за статусом груп, а також включення до цього процесу усіх територій. Виокремлення й сучасний акцент на концепції інклюзивного розвиту ще раз засвідчує масштабність і динамізм концепції сталого розвитку як домінантної для суспільного розвитку.

Розглядаючи поняття інклюзії, О. Прогнімак трактує його як збільшення ступеня участі всіх громадян соціуму в процесі економічного зростання й справедливий розподіл його результатів [11, с. 189]. Інклюзивний розвиток заснований на такому типі економічного зростання, який дає змогу відчути його результати кожному члену суспільства, охоплюючи всі сфери життя. Тобто інклюзивний розвиток будується на поєднанні рівних можливостей і рівності доступу до результатів праці. До основних характеристик, які відрізняють інклюзивний сталий розвиток від звичайного економічного зростання, відносять: ширші цілі (не тільки збільшення доходу або ВВП); всебічний розвиток людського капіталу; скорочення нерівності й бідності; важливість активної участі в економічному житті, а не тільки в розподілі доходу; отримання вигоди широкими верствами населення, особливо дітьми, жінками, людьми похилого віку; дбайливе використання природних ресурсів і захист навколишнього середовища. Розширення ринків через інклюзію допомагає розвивати сталий розвиток, оскільки воно сприяє створенню більш сильної та стабільної економіки, збільшує соціальну відповідальність бізнесу та сприяє підвищенню якості життя всього суспільства [5, с. 468].

Інклюзивний підхід забезпечує справедливі можливості й рівноправ'я для економічних учасників, дає змогу залучити більшу частину трудових ресурсів до ефективної діяльності, що супроводжується вигодами, принесеними кожному сектору економіки та різним верствам суспільства [12, с. 215]. Погоджуємось із твердженням М. Мельник щодо наявності різнобічного трактування поняття «інклюзивний розвиток», яке розглядається як економічний розвиток на основі скорочення бідності та нерівності, а також як процес максимальної участі населення у визначенні орієнтирів і забезпечені зростання [13, с. 24].

За визначенням Комісії з питань зростання та розвитку (Commission on Growth and Development), інклюзивна економіка охоплює справедливість, рівність можливостей, захист у ринкових відносинах, що є важливим компонентом будь-якої успішної стратегії зростання у поєднанні зі швидким і стійким скороченням бідності [10]. Т. Зінчук у своїх дослідженнях зазначає, що інноваційні підходи до формування наукової бази сільського господарства, заснованої на інклюзивному розвитку, це унікальна можливість досягнення внутрішньої рівноваги, підвищення життєстійкості сільських територій і населення шляхом здійснення інвестицій в основні сфери аграрної економіки: соціально-економічну, освітню, охорону здоров'я, енергетичну і продовольчу безпеку, викорінення бідності і, таким чином, вихід на прогресивну, цивілізовану європейську модель агропродовольчого розвитку [14, с. 133].

На нашу думку, методологічна платформа сталого інклюзивного розвитку включає в себе дві складових довгострокового характеру: концепцію як ідеологічний орієнтир і стратегію як інструмент стратегічного планування. Сучасний розвиток агропродовольчої сфери вимагає впровадження методології стратегічного управління, яка базується на принципах сталого розвитку та інклюзивності. Використання інноваційних підходів дозволяє підвищити ефективність управління ресурсами, знизити негативний вплив на довкілля та забезпечити соціальну рівність у доступі до продовольчих товарів та виробничих ресурсів. Досягнення цілей сталого розвитку потребує гармонізації соціальних, економічних та екологічних інтересів. Прийняття стратегічної концепції сталого розвитку викликане глибокими перетвореннями в соціально-економічній та екологічній сферах, які пов'язані з необхідністю забезпечення економічного зростання, соціальної справедливості, захисту довкілля, раціонального використання ресурсів з урахуванням специфіки розвитку в інформаційному суспільстві, формування нової свідомості та мислення людини. Залежно від рівня соціально-економічних систем сталий розвиток слід розглядати в глобальних, національних, регіональних і локальних концептах [15, с. 128].

Одним із найактуальніших завдань кожної сучасної держави є підтримання належного рівня продовольчої безпеки, тобто стану оптимального забезпечення населення економічно та фізично доступними, якісними і безпечними продуктами харчування. Агропродовольча сфера традиційно виступає сферою концентрації цілої низ-

ки публічних і приватних інтересів: економічного, продовольчого, екологічного, соціального, безпекового та і т. ін. Досягнення сталого розвитку агропродовольчої сфери повинно базуватись на відповідних принципах управління. До числа основних принципів управління слід віднести: принцип поєднання державного регулювання та ринкового саморегулювання; принцип переваги багатоукладності господарських структур; принцип сталого і пріоритетного розвитку соціально-трудової сфери на селі; принцип пріоритетності еколого-економічного обгрунтування господарських рішень.

З нашого погляду, «сталий розвиток виступає фундаментальним принципом, який повинен підтримувати агропродовольчу політику як у теперішній час, так і у майбутньому, в напрямку створення соціо-еколого-економічних територіальних систем, які протидіють антропогенному перевантаженню та зберігають природний потенціал для сільського господарства, харчової промисловості, рекреаційної діяльності і т. ін.» [14, с. 67]. Тобто корегування розвитку слід здійснювати шляхом удосконалення якісних параметрів, а не кількісного зростання.

Інтеграція принципів сталого розвитку в загальну корпоративну стратегію є загальною бізнес-практикою для провідних компаній агропродовольчої сфери. Така інтеграція відкриває для компаній низку нових можливостей: підвищення темпів зростання і зниження витрат, укріплення корпоративної репутації, підвищення довіри міжнародних інвесторів і т. ін. В постіндустріальний період одним із пріоритетів світового господарства є соціалізація економіки, зокрема домінування інноваційної, інтелектуальної та психоемоційної складових людського розвитку. Йдеться про суттєві зрушення у розумінні цінностей оточуючого нас середовища — дотримання збалансованості у використанні природно-ресурсного потенціалу, відкритості до збереження автентичності, культурних традицій та інклюзивності, як невід'ємної складової нової філософії нашого часу [16, с. 29]. У сучасних умовах ідея інклюзивності активно розвивається на рівні найавторитетніших світових організацій та розглядається в роботах провідних вчених. Так, на думку О. Бородіної та І. Прокопи, «у суспільстві, орієнтованому на інклюзивний розвиток, аграрне зростання саме по собі не може бути самоціллю, джерелом валютних надходжень тощо. Забезпечуючи суспільство продовольством та сільськогосподарською сировиною, воно є базовою передумовою і створює можливості сільським спільнотам реалізувати інші

важливі завдання, оскільки формує резерви для підтримки охорони здоров'я та навколишнього середовища, освіти та реалізації інших цілей розвитку в сільській місцевості» [17, с. 75]. Тобто кінцевою метою забезпечення сталого та інклюзивного розвитку будь-якої сфери виробництва, регіону чи країни є досягнення високого рівня життя та щастя її населення.

Сталий інклюзивний розвиток як в Україні, так і глобально надає безмежні можливості для подальших економічних досліджень. Серед потенційних напрямів можна визначити: поглиблене дослідження впливу інклюзії на сталий розвиток (дослідження підсилення інклюзивними стратегіями сталого розвитку в агропродовольчій сфері); розробка інноваційних інклюзивних рішень для сталого розвитку (дослідження та розробка нових технологій, продуктів або сервісів, які сприяють сталому інклюзивному розвитку і т. ін.) [18, с. 168].

Саме тому особливої актуальності набуває концепція інклюзивного сталого розвитку (inclusive sustainable development), що включає: по-перше, всебічний розвиток людського капіталу; по-друге, скорочення нерівності й бідності; по-третє, отримання соціально-економічної вигоди широкими верствами населення, особливо дітьми, жінками, людьми похилого віку; по-четверте, активну участь у суспільному житті, а не тільки в економічному розподілі доходу; по-п'яте, дбайливе використання природних ресурсів і захист навколишнього середовища [18, с. 194]. У концепції інклюзивності розвитку йдеться також про суттєві зрушення у розумінні цінностей оточуючого нас середовища — дотримання збалансованості у використанні природно-ресурсного потенціалу, відкритості до збереження автентичності, культурних традицій та інклюзивності як невід'ємної складової нової філософії нашого часу. Підсумовуючи вищесказане, погоджуємося з авторами монографії [19, с. 26], що основними принципами інклюзивного зростання є залученість усіх верств суспільства до процесів розвитку, рівність можливостей та справедливість розподілу благ.

Концепції сталого та інклюзивного розвитку є взаємодоповнюючими та торкаються усіх їх складових та виконуваних функцій. Сталий розвиток формує фундамент для інклюзивного розвитку. Стосовно агропродовольчої сфери це означає, що її розвиток має забезпечуватися за рахунок підвищення ефективності і комплексного використання усіх видів ресурсів на основі впровадження ін-

новацій, інтеграції, розумної спеціалізації та залучення населення сільської місцевості та невеликих аграрних міст до продуктивної діяльності.

FAO визначає такі принципи сталого розвитку агропродовольчої сфери: підвищення ефективності використання ресурсів; збереження, захист та покращення біоресурсів; захист сільських територій та покращення рівня якості життя сільського населення; підвищення стійкості людей, громад та екосистем; відповідальний та ефективний механізм управління як умова забезпечення сталого розвитку сільського господарства та сільських територій [3].

Поєднання слів «сталий» та «інклюзивний» в терміні «сталий інклюзивний розвиток» відображає спробу поєднати три важливі аспекти розвитку: економічну ефективність, екологічну стійкість та соціальну інклюзію. Таке поєднання сталого та інклюзивного розвитку відображає важливість забезпечення гармонійного розвитку суспільства, де враховуються як потреби сучасних поколінь, так і потреби майбутніх поколінь, а також включення всіх членів суспільства. Складність полягає у тому, що сьогодні прийняття управлінських рішень має ґрунтуватися не тільки на узгодженості всіх трьох напрямків сталого розвитку — економічного, соціального та екологічного, а також враховувати разом нинішні аспекти розвитку нашої держави й окремих регіонів, галузей, територіальних громад, включаючи права на розвиток майбутніх поколінь і т. ін.

Новітні тренди діяльності бізнесу і науки у світі формуються і найближчим часом розвиватимуться у межах таких тенденцій як: різнополярність бізнесової, енергетичної діяльності; промислове виробництво та його розміщення у країнах, що розвиваються; органічне виробництво та його диверсифікація; нішевізація бізнесів та їх екологізація (оригінальні продукти і послуги, різні види екотуризму як стилю життя й освіти впродовж життя); створення еко- та індустріальних парків й кластерів; кооперація; залучення інструментів регіонального та кластерного розвитку; розвиток несільськогосподарських видів діяльності на селі; диверсифікація енергетичного забезпечення та господарської діяльності; забезпечення розвитку інфраструктури; діджиталізація за положеннями «Індустрія 5.0»; позиціонування нашої держави після війни як індустріально-технологічної; інклюзивність та скоординованість (сприяння розвитку малого та середнього бізнесу має залишатись пріоритетом державної політики); масова цифровізація (зокрема в рамках «Індустрії 5.0» як

створення дорожніх карт цифровізації окремих галузей та підприємств, перехід на нові цифрові стандарти, просвітницька діяльність серед суспільства); транскордонна співпраця з країнами-сусідами з питань підтримки бізнесу; інформаційне забезпечення населення і т. ін. [20, с. 102].

На думку П. Скрипчука і співавторів, перехід до інклюзивного агропродовольчого розвитку передбачає покращення здоров'я населення, досягнення раціональної норми його харчування, удосконалення системи аграрного природокористування (органічне землеробство, діджиталізація згідно з положеннями концепції «Індустрія 5.0», нішеве виробництво, локальні виробництва тощо) [21, с. 161].

Саме тому в сучасних умовах необхідно розглядати формування сталого розвитку агропродовольчої сфери на засадах інклюзивності, що допомогатиме створенню справедливого і рівноправного суспільства, де кожна людина має можливість розвиватися, брати участь у прийнятті рішень та сприяти сталому розвитку не лише власного благополуччя, а й суспільства в цілому. Концепція сталого та інклюзивного розвитку суспільства розглядає можливості балансування економічними, соціальними та екологічними факторами, при статусі соціуму та людини як центрального чинника.

Погоджуємося з думкою М. Войчука, що поняття «інклюзія» є суміжним до поняття «інтеграція» за своїм змістовим значенням. Інклюзія передбачає адаптацію системи до індивідуальних потреб людини. При цьому передбачається активна участь усіх стейкхолдерів у отриманні позитивного результату за умови рівних можливостей [16, с. 31]. На наш погляд, можна вважати інклюзію та інтеграцію взаємодоповнюючими факторами, проте інклюзія є мікрорівневим явищем, а інтеграція — мезорівневим процесом взаємодії, об'єднання, взаємовпливу, взаємопроникнення, взаємозближення, відновлення єдності двох або більше систем, результатом якого є утворення нової цілісної системи, яка набуває нових властивостей та взаємозв'язків між оновленими елементами системи.

Вирішення стратегічних завдань підвищення рівня добробуту населення України та забезпечення продовольчої безпеки нації неможливо вирішити без пошуку дієвих підходів до сталого інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери. Імплементація концепції сталого розвитку у практичну діяльність бізнес-суб'єктів агропродовольчої сфери сьогодні формує реальні економічні вигоди для всіх учасників

процесу агропродовольчого виробництва та розвитку територіальних громад. В умовах широкомасштабної російської агресії багато великих проєктів зі сталого розвитку довелося переорієнтувати на забезпечення потреб воєнного часу. Але вже зараз ми плануємо повоєнне відновлення України за європейськими нормами і стандартами, відбудову більш зеленої, інклюзивної та справедливої агропродовольчої сфери. Ключовими інструментами досягнення цілей сталого інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери і територіальних громад мають стати наука, інновації та сучасні цифрові технології, достатній розмір фінансового забезпечення стратегічних і поточних програм розвитку.

Агропродовольча сфера та економіка України в цілому зазнали значних втрат унаслідок воєнної агресії, тому доведеться відновлюватися, і в цьому контексті важливо це здійснювати за принципом «Build Back Better (BBB)», «відбудувати краще, ніж було». Це дозволить не просто відбудуватися, а перебудуватися, здійснити апгрейд і проривний стрибок, забезпечити тим самим розвиток сьогодні та сталість у майбутньому.

В основу проривної стратегії перебудови продовольчих систем в Україні мають бути закладені принципи сталого розвитку, сучасні цифрові та біотехнології, інновації в управлінні та маркетингу, що у сукупності забезпечить синергетичний ефект та зумовить можливості швидкої перебудови і розвитку суб'єктів продовольчої системи [22]. При цьому ключовим вектором цієї перебудови має стати перехід від сировинної моделі на продовольчу модель, засновану на глибокій переробці сільськогосподарської продукції і виробництві харчових продуктів з високою доданою вартістю.

Як констатовано у роботі [23, с. 132]: «до 2013 року підприємства агропродовольчої сфери були переважно зорієнтовані на зростання прибутку, розширення діяльності, виконання виробничих завдань, а уже в 2023 році вони все більше зорієнтовані на соціальну відповідальність, партнерство, інклюзивність, інноваційність, співпрацю і т. ін.». В умовах глобалізації економіки конкурують не окремі компанії, а ланцюги поставок, в які вони інтегровані. Саме тому особливої актуальності сьогодні набувають питання пошуку ефективних організаційних форм управління ланцюгами поставок, які б забезпечували формування досконалих ланцюгів створення додаткової споживчої цінності товарів і послуг. Стратегія є важливим орієнтиром досягнення сталого інклюзивного розвитку. Її зазвичай

розглядають як довгостроковий, послідовний, конструктивний, раціональний, стійкий до невизначеності умов середовища план, який супроводжується постійним аналізом та моніторингом у процесі його реалізації та спрямований на досягнення успіху в кінцевому результаті. Класичні вимоги до розробки системи стратегічного планування містять у собі три ключові стадії: розробка стратегії, впровадження стратегії, моніторинг стратегії та циклічне повернення до першого етапу. Важливими складовими стратегії сталого інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери мають стати три комплексних напрями:

– ефективний агропродовольчий бізнес, що включає розробку проєктів з реконструкції та технічного переоснащення підприємств харчової промисловості та тваринницьких ферм на новому технологічному рівні; придбання нової сільськогосподарської техніки, придатної для впровадження сучасних технологій виробництва продукції рослинництва; розширення виробництва екологічно чистої продукції; будівництво нових підприємств харчової і переробної промисловості з урахуванням безпекових та енергоефективних технологій;

– розвиток агропродовольчої сфери територій як єдиної системи, що передбачає створення інноваційних кластерів і агротехнопарків; розвиток кооперації та галузевих альянсів, інформаційно-консультаційної консалтингової діяльності та інфраструктури агропродовольчої сфери;

– якість життя сільського населення та невеликих аграрних міст, що включає розвиток приватних підсобних господарств населення народних промислів, зеленого туризму; розвиток системи заготівель сільськогосподарської продукції, соціальний розвиток села і доступ невеликих виробників сільськогосподарської продукції до фінансових ресурсів та експортних можливостей [24, с. 12].

Способи забезпечення кроків стратегічного управління представлені у стратегічному баченні сталого та інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери (рис. 3.2).

Механізм досягнення сталого та інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери включає як техніко-технологічні, так і економічно-управлінські та підприємницько-соціальні напрями. Після того як стратегія впроваджена, необхідно моніторити і виробляти в певні періоди оцінку її реалізації. Досягнення сталості та інклюзивності розвитку агропродовольчої сфери можливе на засадах її комплексного розвитку та ефективного виконання основних її функцій: виробни-

чо-господарської, соціальної, рекреаційної та природозберігаючої. З нашого погляду, комплексним вирішенням проблем сталого та інклюзивного розвитку є формування кластерної політики як на державному, так і на регіональному рівні. Тому сучасним важливим аспектом інвестиційної активності в агропродовольчій сфері має стати сприяння організації виробничого ланцюга шляхом інтеграції виробників до відповідних кластерів.

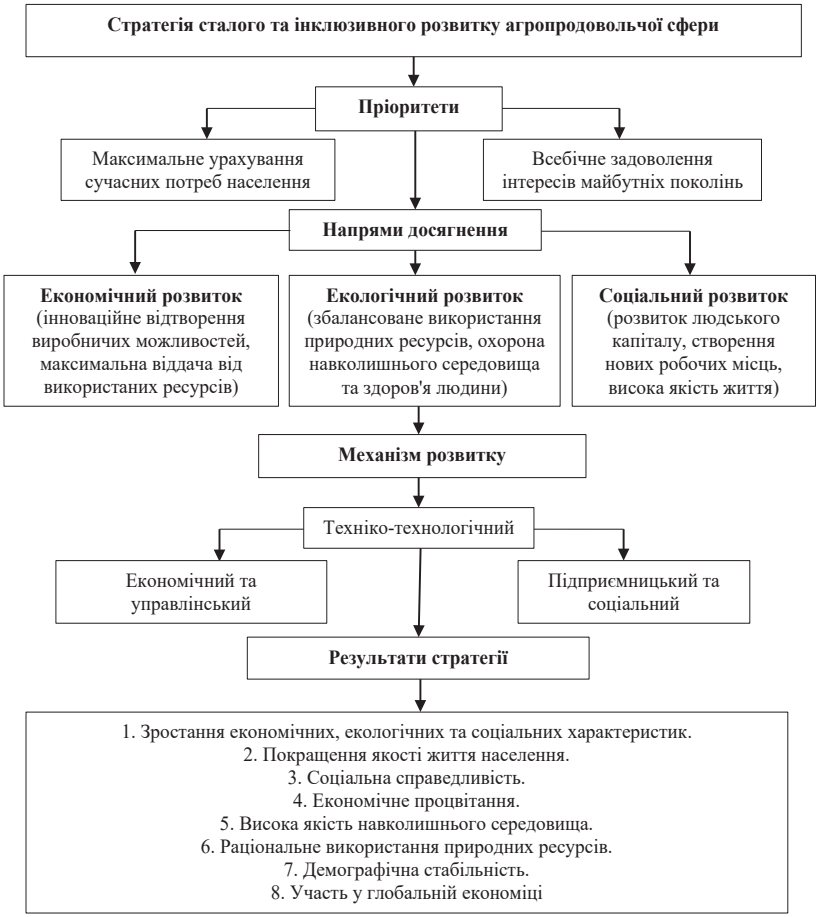

Рис. 3.2. Стратегічне бачення сталого та інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери [24, с. 14]

Ця стратегія зорієнтована насамперед на ефективне використання людського потенціалу в агропродовольчій сфері та спрямована на забезпечення високої якості життя нинішнього та майбутнього поколінь.

На даний час впровадження інклюзивної бізнес-моделі сталого розвитку агропродовольчої сфери стикається з багатьма викликами та обмеженнями, основними з яких є: обмеженість інформаційних потоків та комунікацій між дрібними товаровиробниками; великі території їх розміщення; ускладнена логістика; порушення зв'язків горизонтальної і вертикальної інтеграції та кооперації; зменшення величини економії на масштабах; збільшення ризикованості ведення господарської діяльності; низький рівень залучення у виробничий процес осіб із обмеженими фізичними можливостями; погіршення рівня інвестиційної привабливості агровиробників.

Усе більше споживачі звертають увагу на політику виробників щодо використання принципів сталого розвитку, вони підтримують бренди, які демонструють своє намагання зберігати довкілля, оптимально використовувати ресурси, запроваджувати технології вторинної переробки, випускати екологічно безпечну харчову продукцію, активно долучатися до вирішення актуальних соціальних проблем, у тому числі на сільських територіях.

Інформаційні технології відіграють надзвичайно важливу роль у забезпеченні доступу до точних даних, ефективного управління продовольчими ресурсами та впровадження інноваційних рішень. Використання великих даних (Big Data), штучного інтелекту (ШІ) та аналітичних інструментів дозволяє покращити процеси прогнозування, управління та забезпечення прозорості в ланцюгах постачання. Це сприяє вирішенню проблем нестачі їжі, дає можливість оптимізувати використання ресурсів та створює умови для справедливого розподілу продуктів харчування.

Істотну частку відповідальності в повоєнному відновленні громад буде покладено на місцеві аграрні підприємства та регіональний продовольчий бізнес. Становлення і функціонування інклюзивної моделі розвитку агропродовольчої сфери України сьогодні має бути синхронізовано із ключовими принципами соціальної відповідальності аграрного бізнесу та сталого розвитку, які визначені пріоритетними як у національних, так і в європейських стратегічних планах. Інклюзивний підхід має довгострокову перспективу, оскільки основну увагу приділяють продуктивній зайнятості як засобу зменшення розшару-

вання суспільства за рівнем доходів та підвищення рівня життя менш забезпечених верств населення, і у кінцевому підсумку, збережена екологія і здорове суспільство виправдають зусилля на впровадження інклюзії. Сталі харчові системи це «продовольчі системи, які забезпечують безпеку харчових продуктів, продовольчу безпеку та харчування для нинішніх та майбутніх поколінь у відповідності трьох вимірів сталого розвитку — економічного, соціального та екологічного» [25, с. 28]. Крім того, сталі харчові системи мають бути інклюзивними, справедливими та стійкими.

Сприяння розвитку місцевих агроланцюгів у вітчизняній практиці сприятиме сталому розвитку сільських територій. Подібними до локальних агропродовольчих ланцюгів є так звані «smartchain», які базуються на створенні конкурентоспроможних сільських територій, де посилюються позиції фермерів і сільського бізнесу, допомагаючи їм створювати якомога більше робочих місць та доданої вартості.

Сьогодні у рамках спільної аграрної політики країн ЄС зміст подальшого сталого розвитку сільського господарства і сільських територій трактується у рамках концепції «Green Deal» — стратегічної програми «Зеленої агроекономіки». Це нова стратегія сталого та інклюзивного (за принципом «нікого не залишати позаду») зростання, що забезпечує перехід ЄС до справедливого і процвітаючого суспільства, реагує на виклики щодо зміни клімату і деградації довкілля, має за мету підвищення якості життя нинішнього і майбутніх поколінь [26]. Глибинний аналіз наявних проблем демонструє необхідність впровадження інноваційних підходів до організації виробництва в агропродовольчій сфері. Модернізація матеріально-технічної бази, впровадження ресурсозберігаючих технологій та підвищення енергоефективності виступають ключовими напрямками трансформації галузі. Особливу увагу слід приділити розвитку органічного землеробства та впровадженню екологічно безпечних методів ведення господарства, які забезпечують збереження родючості ґрунтів та біорізноманіття і т. ін. Альтернативи сталому інклюзивному розвитку агропродовольчої сфери на інноваційній основі не існує, оскільки конкурувати на світових ринках можливо тільки використовуючи новітні технології виробництва та організаційно-управлінські нововведення. Забезпечення сталого інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери на основі інновацій та ефективної взаємодії сільськогосподарських і переробних підприємств відіграє важливу роль для економіки України та її регіонів.

З урахуванням вже наявних та майбутніх викликів вважаємо пріоритетом для розвитку агропродовольчої сфери України і перетворення її на рушійну силу економічного зростання зараз та особливо у повоєнний період перехід від сировинної моделі на виробництво конкурентоспроможної, сучасної агропродукції з високою доданою вартістю.

Утім, існуюча структура агропромислового комплексу не є досконалою. З цього приводу погоджуємось з В. Д. Залізком, котрий стверджує: «Глобалізаційний розвиток загальносвітових аграрно-економічних процесів призвів до зростання конкуренції між товаровиробниками різних країн. Сьогодні дрібним і середнім господарствам дедалі складніше виробляти конкурентоспроможну (по-перше, за ціною) сільськогосподарську продукцію, використовуючи винятково традиційні методи та технології виробництва і збуту. Окремо взяте господарство не може задовольнити міжнародні вимоги до якості та безпеки продуктів харчування» [27, с. 75]. Значний потенціал сталого розвитку вітчизняної АПС пов'язується з впровадженням інноваційних технологій та розвитком переробного сектора, що дасть можливість збільшити обсяги виробництва продукції з високою доданою вартістю. У процесі сталого інклюзивного розвитку слід відзначити важливу роль впровадження інновацій, спрямованих на забезпечення рівних можливостей та доступності плодів прогресу як в межах різних соціальних верств населення, так і в різних географічних регіонах.

Фактором, який також дуже відчутно нині впливає на конкурентоспроможність та досягнення 17 ЦСР, виступає цифровізація агропродовольчої сфери. Цифрові технології пропонують багато можливостей та перспектив для створення розумного сільського господарства, надаючи їхнім споживачам великий поштовх для трансформації діяльності. Завдяки якнайширшому застосуванню інформаційно-комунікаційних технологій, особливо найбільш прогресивних, як-от — мобільні технології, сховища даних, промислові мережі, хмарні обчислення, технології ідентифікації і довіри, VR/AR, штучний інтелект, 3D друк, Digital Twins, IoT платформи, Wearable-технології, сільськогосподарські підприємства отримують можливість приймати рішення на основі масиву даних, які поступають в режимі реального часу, відносно стану посівів, вологи, поживних елементів, азоту, калію, фосфору, шкідників, ймовірності опадів. При цьому впровадження елементів точного землеробства здійснюється у комплексі із придбанням нової сільськогосподарської техніки, виконанням агротехнологій та у міру готовності фермерів. До таких елементів належать: електронні карти

полів, точні метеодані, сенсори та датчики, космомоніторинг та інші. Впровадження технологій смартферм дозволить здійснювати моніторинг поголів'я та управління стадом тварин, забезпечити автономне управління теплицями, вести облік та аналіз витрат в режимі онлайн, що загалом позначиться на підвищенні врожайності і продуктивності праці і в галузі рослинництва, і в галузі тваринництва, зниженні собівартості, покращенні якості продукції та розширенні передумов її експорту [28]. Сучасні технологічні рішення для агропродовольчої сфери України представлені в таблиці 3.1.

Сучасне агропродовольче виробництво знаходиться в нерозривному зв'язку з енергетичними ресурсами. Специфічністю енергетичного споживання агропродовольчою сферою є використання відновлюваних та невідновлюваних джерел енергії. Якщо для індустріальної агропродовольчої сфери притаманним є застосування вичерпних джерел енергії, то для постіндустріального розвитку характерним є пошук та використання поновлюваних джерел енергії та нетрадиційних видів енергоресурсів. Зокрема на елеваторі «Агродар-Бар», який входить до ГК «Агропросперіс» і має обсяг одноразового зберігання 50 тис. т, щоб отримати максимальну ефективність сушіння зерна, працюють на трьох видах палива. Тут функціонує сонячна електростанція на 600 кВт і зараз впроваджується другий етап — зберігання та накопичення електроенергії для того, щоб від електростанції отримати максимальну економічну ефективність [29].

В Україні найбільшого розповсюдження набуло органічне виробництво, а також технології нульового обробітку ґрунту (No-till) та точного землеробства (Precision Farming чи Precision Agriculture). Для забезпечення розвитку органічного виробництва необхідно законодавчо закріпити механізми його сприянню, до яких передусім відносяться фінансові й організаційні. Підтримку розвитку органічного виробництва в Україні можна також пов'язати із заходами з охорони навколишнього природного середовища («зелений кошик»), зокрема з тими, що стосуються відновлення і підвищення родючості ґрунтів і будуть опосередковано сприяти розширенню ресурсної бази виробництва органічної продукції. Агропродовольча сфера може стати основою щасливого майбутнього нашого народу не тільки як джерело продовольства, але і як середовище комфортного життя для сільських та міських мешканців. Сучасна агропродовольча сфера — це не тільки і не стільки одна з галузей економіки, скільки частина біосфери з притаманними їй закономірностями кругообігу енергії.

Таблиця 3.1

Основні технологічні рішення для агропродовольчої сфери України

Технологічне рішення	Можливості застосування
Бізнес в аграрній сфері Grow up: Agro https://business.diia.gov.ua	Портал, на якому розміщено освітній курс Grow Up Agro для підприємців в аграрній сфері. Курс включає інформацію про фінансовий менеджмент та системний менеджмент, юридичні аспекти агробізнесу, комунікації та маркетинг, управління персоналом, сертифікацію та логістику, дослідження зовнішніх ринків та ключові аспекти успішних переговорів
KURKUL https://kurkul.com/	Онлайн-асистент фермера, де можна знайти автоматичні сервіси прогнозу погоди, моніторингу цін на зерно в портах, оголошень про продажу ЗЗР, техніки, добрив, промислових потужностей
Feodal. Online https://feodal.online	Автоматизований аудит земельних ділянок, візуалізація, моніторинг земельного банку та отримання відомостей з реєстрів ДЗК і ДРРП в одному користувацькому вікні
Prom.ua https://zakupki.prom.ua	Розміщення оголошень, замовлення агроконсалтингу, купівля-продаж сільськогосподарської продукції
Техноторг https://technotorg.com/	Купівля та продаж сільськогосподарської техніки
AgroRobota https://agrorobota.com.ua/	Пошук роботи в аграрному секторі України. Цей сервіс допомагає роботодавцям знайти кваліфікованого працівника, а претенденту — місце роботи. На сайті зібрані вакансії вітчизняного аграрного ринку
Торговий майданчик AgroVektor https://agrovektor.com	Міжнародний інтернет-портал сільського господарства та промисловості. Зручний торговий майданчик для агропромисловості. Продаж сільськогосподарської продукції — пропозиції від фермерських господарств та постачальників
Аграрна біржа https://latifundist.com/birzha	Купівля, продаж або оренда будь-яких об'єктів агробізнесу, від сільськогосподарських підприємств до промислових заводів і т. ін.

Закінчення табл. 3.1

Технологічне рішення	Можливості застосування
Zemelka.ua https://zemelka.ua/	Пошук та надання земельних ділянок в оренду або на продаж на території України. Аграрний консалтинг з питань землекористування в агробізнесі
Додаток Левада Трейс https://levada-trace.com/ru/glavnaya	Це система управління фермою та/або агропідприємством, яка дозволяє зробити робочий процес швидшим та ефективнішим. Система забезпечує повний контроль над діяльністю агропідприємства в режимі реального часу

Джерело: удосконалено автором на основі [22; 28, с. 93].

Не швидке отримання високих врожаїв і короткостроковий прибуток мають першочергове значення, а захист землі, води, повітря, рослин і тварин, тобто єдиного живого світу. Необхідність дотримання вимог сталого розвитку ставить завдання звернути більшу увагу на природний капітал як ендогенний чинник, або внутрішню енергію соціально-економічних процесів [30].

Узагальнення наукових досліджень щодо інноваційної діяльності в сільському господарстві й пов'язаних із ним сферах підтверджує, що найбільш перспективним є розвиток екологічно орієнтованих систем землеробства й агрогосподарювання в цілому, які вже нині дозволяють на основі застосування досягнень біотехнології суттєво підвищувати ефективність виробництва й якість отримуваної продукції, зберігаючи при цьому природний ресурсний потенціал. Поряд із цим напрямом фундамент інноваційного прориву формують енергозберігаючі технології і пов'язана з ними біоенергетика, які є запорукою пом'якшення залежності людства від невідновлюваних джерел енергії [31, с. 230].

На нашу увагу заслуговує досвід повоєнного реформування аграрного сектора економіки Італії з проєкцією на сучасні виклики у вітчизняній агропродовольчій сфері. Важливість цього питання посилюється зацікавленістю західних партнерів у продовольчій безпеці світу, що неможливо забезпечити без участі України. На відміну від довоєнної Італії, в сучасному українському сільському господарстві ще до війни активно впроваджувалися інновації в рослинництві та тваринництві не лише в агрохолдингах, а й навіть у невеликих компаніях, зокрема роботизовані ферми, дрони-обприскувачі, безпілотні технології, точне землеробство і т. ін. [32, с. 108]. Однак логістика,

прив'язана до морських портів, була зруйнована їхньою блокадою російськими загарбниками. Тому для диверсифікації шляхів експорту української сільськогосподарської продукції необхідна розбудова сучасної транспортної інфраструктури. В умовах глобального потепління клімату Україна потребуватиме будівництва системи іригації. Крім того, актуальності набуває посилення спроможностей промислового сектора переробки аграрної сировини, розвитку органічного землеробства і т. ін. Тобто йдеться про вихід економіки на якісно новий рівень розвитку з інноваційним проривом, реалізацію структурних реформ, що часто стає можливим в умовах виходу з особливо складних кризових ситуацій [31, с. 316].

Важливе місце у стратегічній програмі повоєнного відновлення агропродовольчої сфери необхідно відвести для пріоритетів підприємств харчової індустрії, розвиток яких дасть змогу вирішити завдання формування ланцюгів постачання продовольства з високою доданою вартістю, розширення експортного потенціалу країни за рахунок продуктів харчування. Це — надзвичайно складне завдання, оскільки вимагає зміни пріоритетів агропродовольчої сфери в зовнішньоекономічній діяльності, дозволить сформувати пропозицію додаткових робочих місць, посилить переваги, які мають місце у сфері сільськогосподарського виробництва. Очевидно, що майбутній розвиток харчової індустрії буде вимагати техніко-технологічної модернізації виробничого потенціалу існуючих виробничих структур та створення нових потужностей, які могли б забезпечити глибоке перероблення сільськогосподарської сировини [15, с. 168].

Сьогодні загальновизнаною є необхідність забезпечення здорового збалансованого харчування, основні характеристики якого надані Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Виходячи з цього, інновації, що використовуються при виробництві продуктів харчування, повинні як мінімум не погіршувати відповідну харчову цінність продуктів, а оптимально забезпечувати задоволення потреби організму у збалансованому харчуванні. З іншого боку, здорове збалансоване харчування залежить і від самого споживача. Тому процес розробки і впровадження інновацій на підприємствах харчової промисловості повинен супроводжуватися процесом формулювання перспективного попиту і формуванням попиту, заснованому на фундаментальних і прикладних медико-біологічних дослідженнях фізіології людини. Провідні напрями сталого інклюзивного розвитку харчової промисловості узагальнені у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Класифікація основних напрямів сталого інклюзивного розвитку харчової промисловості

Напрямки	Ключові завдання	Пріоритетні шляхи вирішення	Методи досягнення (інноваційні технології)
Техніко-технологічний	Автоматизація і механізація процесів	Модернізація потокових ліній основного і допоміжного виробництв	– агрегування і компонування виробничих комплексів; – моделювання і контроль режимів виробничих процесів; – вибір обладнання з високим ККД
		Удосконалення системи управління процесами і технологічними режимами	
	Впровадження ресурсозберігаючого обладнання	Використання високоефективного обладнання	
Асортиментно-продуктовий	Удосконалення асортименту продукції	Освоєння нових видів продукції, у т. ч. лікувально-профілактичного призначення	– моделювання рецептурного складу продукції; – використання нетрадиційних видів сировини
	Підвищення якості продукції	Покращення органолептичних характеристик продукції	– використання екологічно чистої сировини і пакувальних матеріалів
		Покращення умов зберігання продукції	
		Удосконалення упакування	
	Економія ресурсів	Комплексна переробка сировини	– розробка технологій переробки вторинної сировини
Маркетинговий	Укріплення ринкових позицій	Прогнозування попиту	– дослідження ринку; – оптимізація структури асортименту; – гнучке ціноутворення; – проведення рекламних кампаній
		Оптимізація товарної і цінової політики	

Закінчення табл. 3.2

Напрямки	Ключові завдання	Пріоритетні шляхи вирішення	Методи досягнення (інноваційні технології)
	Удосконалення збутової мережі	Формування мереж дистрибуції	– розвиток онлайн-торгівлі та акції промоції
Організаційно-управлінський та трудовий	Управління розвитком підприємства	Розробка стратегії і програми розвитку	– впровадження адаптивної системи управління; – введення гнучких організаційних структур
		Удосконалення організаційної структури	
	Управління персоналом	Покращення умов праці	– навчання кадрів та їх залучення до управління бізнес-процесами

Джерело: складено автором.

Майже у кожному виробництві харчової промисловості, де переробляється багатокомпонентна сировина, крім цільового продукту, утворюються речовини, які не знаходять використання й ідуть у відходи виробництва. Причини появи відходів різноманітні: від багатокомпонентності сировини до безгосподарного ставлення до його використання. Будь-які відходи — це речовини, що можуть і повинні стати сировиною для отримання різних продуктів. Тому відходи слід розглядати як вторинні матеріальні ресурси. До того ж обсяги відходів харчової промисловості України досить значні: буряковий жом — 15–20 млн тонн за сезон цукроваріння; зернові висівки та лушпиння до 6 % від бункерної маси зерна; абрикосові кісточки та горіхові шкаралупи — 100–120 тис. тонн на рік; яблучні вичавки — 0,5–0,9 млн тонн на рік; виноградні вичавки — близько 200 тис. тонн за рік; лушпиння соняшника — 1,5–2 млн тонн за рік та інші. Вирішення питання втрат в агропродовольчій сфері та продовольчих відходів доцільно розглянути у стратегічній програмі повоєнного відновлення галузі, оскільки за умови їх зниження можливо говорити про ефективну систему виробництва та розподілу агропродовольства. За оцінками FAO, майже 54 % втрат відбувається на етапі виробництва, збирання і зберігання сільськогосподарської продукції, а 46 % –на стадії перероблення, розподілу і споживання продовольства [33, с. 9].

Для прикладу, переробка вторинної молочної сировини дозволяє отримати такі цінні продукти як концентрат сироваткових білків, який використовується у виробництві натуральних і плавлених сирів, для покращення їх консистенції і смаку, сиркових мас, дитячих і дієтичних продуктів; білковий концентрат використовується у виробництві продуктів дитячого і дієтичного харчування, у м'ясних, кондитерських і хлібопекарних виробах; ультрафільтрат із підсирної сироватки використовується для виготовлення харчових продуктів, кормів, хімічних речовин, алкогольних напоїв групи аперитивів і безалкогольних напоїв з різноманітними наповнювачами; молочний цукор (суха лактоза) використовується у виробництві медичних препаратів, замінників жіночого молока, а також у харчовій промисловості.

Використовуючи моркву як дешеву і доступну сировину, можна отримати каротиновмісний продукт, який можна застосовувати у різних галузях харчової промисловості як натуральну біологічно активну добавку, що містить комплекс харчових волокон разом із β-каротином. При переробці моркви на консервних заводах України можна отримати не тільки морквяний сік, але й поліфункціональну добавку — каротиновмісний порошок [34, с. 14].

На регіональному рівні доцільно запровадити програми підтримки підприємств харчової індустрії задля реалізації стратегії смарт-спеціалізації та передбачити спрямування фінансових ресурсів на модернізацію, оновлення виробничих потужностей та створення нових інноваційних потужностей.

Розвиток онлайн-торгівлі продуктами харчування буде наступним трендом, який доцільно врахувати у стратегічній програмі повоєнного відновлення агропродовольчого сектора. Так, за оцінками експертів, у 2025 р. частка онлайн-торгівлі продовольчими товарами досягне майже 30 % від загального обсягу їх продажу у світі. Це вимагає передбачення на перспективу інструментів стимулювання найбільш вразливих верств населення до придбання продуктів харчування через інтернет-торгівлю, наприклад, запровадження програм доставляння для людей похилого віку, людей з особливими потребами і т. ін. [7, с. 37]. Крім того, у стратегічній програмі повоєнного відновлення агропродовольчого сектора доцільно передбачити розширення участі особистих сільських домогосподарств, малих фермерських господарств та переробних підприємств до майданчиків онлайн-торгівлі шляхом використання стимулів для диверсифікації каналів збуту.

Інклюзивний розвиток також передбачає створення сприятливих умов для розвитку бізнесу та підтримку підприємництва серед усіх прошарків населення громад. Це може бути досягнуто шляхом забезпечення доступу до фінансових ресурсів, надання консультативної підтримки та створення сприятливого підприємницького середовища. Нині в економіці агропродовольчої сфери ще не розроблений механізм системного інноваційного розвитку. Проте, на наш погляд, переважне використання сукупності інноваційних факторів у розвитку економіки агропродовольчої сфери і складає основу та сутність її переходу на сталий інклюзивний розвиток. Важливим фактором сталого розвитку агропродовольчої сфери є інтеграція між сільським господарством і харчовою промисловістю, що створює сприятливі умови для узгодженої економічної та науково-технічної політики підприємств, що входять до об'єднання, але є юридично самостійними. Розвиток інтеграційних процесів, що згладжує нееквівалентний обмін в агропродовольчій сфері, дозволяє комплексно вирішувати проблеми даної сфери як системи.

Реалізація стратегічного управління сталим та інклюзивним розвитком агропродовольчої сфери на інноваційних засадах є механізмом забезпечення продовольчої безпеки, екологічної рівноваги та соціальної справедливості. Використання передових методів аналізу, планування та управління дозволяє створити стійку і конкурентоспроможну агропродовольчу систему, що відповідає викликам сучасності.

Отже концепція сталого та інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери розширює спектр її економічного зростання, зосереджуючи увагу на необхідності забезпечення відповідного рівня та якості життя людей у сільській місцевості та невеликих аграрних містах. Слід зазначити, що ключовими аспектами сталого та інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери є сприяння інноваціям та всебічній залученості працівників і суб'єктів господарювання. У практичній площині це доцільно здійснити через розвиток кластерно-мережевої економіки, чому повинна сприяти і державна аграрна політика. Країни, що досягли високого економічного розвитку, спиралися на створення виробництв у своїй країні, тобто національно укорінений розвиток. З нашого погляду, агропродовольчий кластер — це добровільне територіальне об'єднання підприємств агропродовольчої сфери з метою забезпечення сталого розвитку підприємств-учасників за рахунок зростання конкурентоспроможності продукції, формування ефективних внутрішньогалузевих зв'язків, диверсифікації каналів

збуту, створення сприятливих умов для залучення інвестицій та адаптації до вимог глобального ринку [35, с. 108].

Перспективи подальших розробок пов'язані з удосконаленням механізмів інноваційного розвитку та взаємодії науки, бізнесу і держави в агропродовольчих кластерах. Важливим також буде вивчення та використання передового європейського досвіду та участь у програмах міжнародної співпраці. Крім того, у стратегічній програмі необхідно врахувати глобальний тренд на реалізацію принципів сталого розвитку на основі розвитку біоекономіки і концепції економіки замкнутого циклу. Повоєнна відбудова агропродовольчої сфери України повинна здійснюватися згідно з концепцією сталого інклюзивного розвитку та спрямування у бік поглиблення переробки, формування і підтримки фермерських господарств та диверсифікації сільськогосподарської діяльності.

Агропродовольча сфера України є і буде флагманом вітчизняної економіки та може забезпечити її ефективну інтеграцію до європейського економічного простору. Регіональні особливості та локальні потреби мають бути враховані при розробці конкретних заходів з відбудови сільського господарства. Застосування диференційованого підходу до різних територій дозволить максимально ефективно використовувати наявний потенціал та ресурси кожного регіону. Координація дій всіх зацікавлених сторін, включаючи органи державної влади, місцевого самоврядування, бізнес-структури та громадські організації, забезпечить синергетичний ефект від впровадження запланованих заходів. Підвищення якості освіти та здійснення інвестицій у здоров'я нинішнього молодого покоління допоможуть закласти основи здорового та активного старіння [36, с. 38].

Підсумовуючи, слід акцентувати увагу на тому, що сучасну модель сталого та інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери слід охарактеризувати як перехід до принципів організації просторового розвитку, що орієнтується на активізацію інноваційної складової, розвиток фермерських господарств та інших субєктів малого та середнього бізнесу (МСБ), кооперацийних і кластерних зв'язків, раціональне поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів. Визнання у суспільстві має якісна та екологічно чиста продукція, екологічно відповідальне виробництво, участь у соціальних програмах та проєктах.

3.2. СТАТИСТИЧНА ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ І ПЕРСПЕКТИВ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ СТАЛОГО ТА ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

© 2025 by Лобоцька Л. Л. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

Україна у 2015 р. приєдналася до реалізації проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 глобальних цілей сталого розвитку. 30.09.2019 р. було видано Указ Президента України про Цілі сталого розвитку (ЦСР) України (з урахуванням її специфіки) на період до 2030 року [37]. В Указі було визначено необхідність:

1) розробки прогнозних і програмних документів для реалізації ЦСР і прийняття заходів щодо удосконалення шляхів їх реалізації за результатами аналізу виконання;

2) упровадження дієвої системи моніторингу реалізації ЦСР України на період до 2030 року та оприлюднення його результатів щороку до 1 березня року, який настає за звітним.

У грудні 2020 року Кабінет Міністрів України вніс зміни до Регламенту [38], яким відтепер встановлено, що необхідність досягнення Цілей сталого розвитку враховується у процесі формування та реалізації державної політики України. Таким чином, на державному рівні Цілі сталого розвитку було закріплено у якості орієнтирів для розроблення програмних та прогнозних документів.

З початку воєнних дій 2022 р. багато статистичних даних не було оприлюднено. Але 29.11.2024 р. Кабінет Міністрів України видав Розпорядження № 1190-р. «Деякі питання забезпечення досягнення Цілей сталого розвитку в Україні» до 2030 р. [39], в якому для кожної з 17 ЦСР було уточнено індикатори і значення цільових орієнтирів по кожному з них, періодичність, дати оприлюднення і відповідальних за інформацію.

Цілі сталого розвитку є універсальним закликом до дій, щоб покінчити з бідністю, захистити планету, покращити життя та перспективи кожного у світі. На сьогоднішний день більшість з 17 ЦСР на рівні завдань 2020 р. в Україні не реалізована. Про це свідчить Моніторинговий звіт «Цілі сталого розвитку. Україна, 2021» [40].

Подібна ситуація спостерігається і в багатьох інших країнах. Як відмічено у [41], виходячи з темпів прогресу з моменту прийняття ЦСР міжнародним співтовариством у 2015 році, за станом 2023 р. жодна з 17 ЦСР не буде досягнута до 2030 року (рис. 3.3) [41, с. 8].

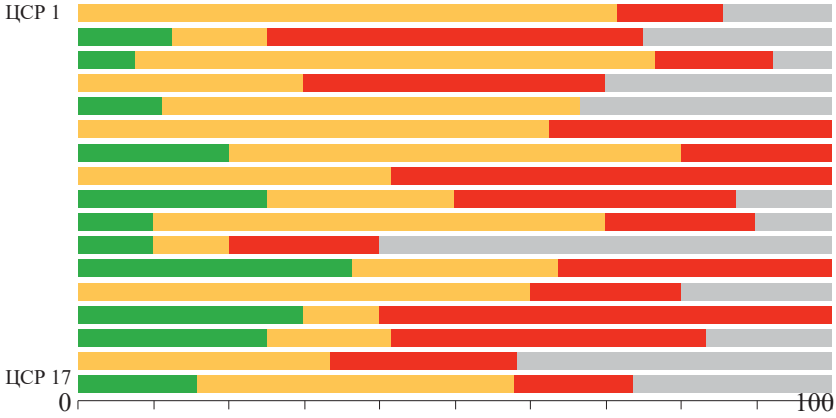

Рис. 3.3. Оцінка прогресу в досягненні всіх 17 ЦСР на основі оцінок виконання окремих завдань, 2023 р., %

● Робота йде за графіком ● Досягнуто певного прогресу, необхідне прискорення ● Прогрес відсутній або спостерігається погіршення ● Недостатньо даних

Розкид ефективності ЦСР між країнами залишається широким: показники варіюють від 80+ % у найефективніших країнах до нижче 50 % у країнах, де реалізація ЦСР залишається особливо складною. ЦСР 2 (Нульовий рівень голоду) — це єдина ціль, якої у 2023 р. не досягла жодна з 193 держав-членів ООН. Лише близько 16 % цілей ЦСР є на шляху досягнення, решта 84 % — прогрес (недостатній для досягнення мети до 2030 року), або навіть регрес. Більшість цілей, які особливо не відповідають плану, пов'язані з продовольчими системами, біорізноманіттям, сталим землекористуванням, миром і міцними інституціями. Це підтверджує необхідність активізації зусиль з боку всіх країн.

Хоча реалізація всіх 17 ЦСР важлива, найбільш актуальними для населення України залишаються завдання ЦСР 1 — Подолання бідності; ЦСР 2 — Подолання голоду, розвиток сільського господарства; ЦСР 8 — Достойна робота та економічне зростання. Тому в нашому огляді основна увага зосереджена саме на цих ЦСР, причому на проблемах харчової промисловості як складової агропродовольчої сфери.

Оскільки більшість значень досліджуваних показників представлена динамічними рядами, то математичні моделі описуються економетричними моделями у вигляді регресійних рівнянь — лінійних або

нелінійних, в яких аргументом виступає фактор часу [42]. Як інструментарій використано ПК і MS Excel.

Точність моделей оцінюється показником R^2. Чим ближче значення R^2 до 1(100 %), тим більш точною є модель і відповідно тим більш точним буде прогноз показника, який представлено динамічним рядом.

Для оцінки числових характеристик динамічних рядів використовуються формули

$$v = \frac{\sigma_x}{\overline{x}} \cdot 100\%, \quad (1)$$

де v — коефіцієнт варіації ряду,

σ_x — середньоквадратичне відхилення,

$\overline{x}$ — середньоарифметичне значення;

$$\Delta \overline{x} = \frac{x_T - x_1}{T - 1}, \quad (2)$$

де $\Delta \overline{x}$ — середній абсолютний приріст ряду,

x_T, x_1 — кінцевий та початковий рівень ряду,

T — кількість спостережень.

В дослідженні також задіяні формули розрахунку простих індексів як відношення значень показника за різні інтервали часу.

Щоб спрогнозувати хід виконання завдань за ЦСР на період до 2030 року, треба спочатку оцінити фактичне їх виконання за планами на 2020 рік. За даними [40] розглянемо спочатку рівень виконання завдань Україною станом на 2020 рік, а потім оцінимо можливості досягти цільових орієнтирів на 2030 рік за планами 2024 р. Перш за все треба дослідити, як змінилися самі завдання. В таблиці 3.3 порівнюються показники ЦСР 1, сформульовані як програмні на 2020 і на 2030 роки [43–46].

Як видно з таблиці 3.3, у завданнях 2024 року з'явилися нові індикатори, значення деяких цільових орієнтирів посилено, а деяких, навпаки, послаблено. Добове споживання з 5,05 долара США підвищено до 6,85. Більше уваги приділено дітям і особливо особам з інвалідністю.

Щодо виконання завдань за ЦСР 1 (таблиця 3.3) станом на 2021 р., за завданням 1– Скоротити в 4 рази рівень бідності, зокрема шляхом ліквідації її крайніх форм, за завданням 1.1.1 при цільовому орієнтирі (ЦО) 30,0 % жодна позиція не була виконана, причому ні для одні-

єї вікової групи. Погіршення показників у 2020 р. можна пояснити COVID-пандемією. Але і у 2021 р. результати не наблизилися до запланованих 30 %. Найбільш складна ситуація мала місце для вікових груп населення до 18 років і 60 років і старше.

Також у домогосподарствах без дітей показники витрат на харчування значно кращі, ніж у домогосподарствах із дітьми.

На рисунку 3.4 показано графіки зміни показника за індикатором 1.1.1 для населення в цілому по Україні і для вікової групи 60 років і старше.

Враховуючи сучасну ситуацію із «замороженням» заробітної плати і ростом цін на все, досягти запланованого у 2024 р. за індикатором 1.1.1 цільового орієнтиру на рівні 40 % буде складно. Математична модель (3)

$$y = -3{,}0857*x + 60{,}2 \ (R^2 = 0{,}7273) \qquad (3)$$

описання динаміки показника за індикатором 1.1.1 в цілому по Україні дає на 2022 р. (T+1=8) прогнозне значення 35,5 %. Найбільш проблематичним буде досягти планового значення ЦО для вікової групи 60 років і старше, а також для домогосподарств із дітьми.

Завдання 1.1.2 — Частка осіб, %, добове споживання яких за ПКС є нижчим за $ 5,05 — при цільовому орієнтирі 0,5 %, починаючи з 2019 року, виконувалося. У 2020 р. ця частка становила 0,2 %, а у 2021 р. 0,4 % [40].

Завдання 1.2.1. — Збільшити охоплення бідного населення адресними програмами соціальної підтримки, починаючи з 2019 р., не виконувалося. При цільовому орієнтирі 65 % у 2020 р. воно становило 55,5 %, у 2021 р. 53,7 % [40].

Принципово важливим для країни є завдання 1.3 — Підвищити життєстійкість соціально вразливих верств населення. Якщо завдання 1.3.1. — Співвідношення рівнів бідності домогосподарств із дітьми та домогосподарств без дітей — виконано (при цільовому орієнтирі 1,6 у 2020 році воно становило 1,4, у 2021 р. 1,2), то виконання завдання 1.3.2. — Частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств, %, — потребує більш детального аналізу.

Цільовий орієнтир на 2020 р. (таблиця 3.4) становив 50 %.

Як свідчать дані таблиці 3.5, у сільській місцевості він був досягнутий тільки у 2021 р. У децильних групах ця умова не виконувалася для перших 5 і навіть 6 груп. На жаль, з таблиці не ясно, яка частка міського населення входить до цих груп. Дані таблиці свідчать про значно

Таблиця 3.3

Порівняння для ЦСР 1 завдань, індикаторів та їх цільових орієнтирів на 2020 і 2030 рр.

Ціль 1. ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ					
Завдання 1		Індикатор		Цільовий орієнтир	
2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.
Скоротити в 4 рази рівень бідності зокрема шляхом ліквідації її крайніх форм	Зменшення частки семей, які живуть в умовах бідності (мають ризик опинитися за межею бідності)	1.1.1. Частка населення, чиї середньодушові еквівалентні сукупні витрати є нижчими за фактичний (розрахунковий) прожитковий мінімум, %	1.1.1. Частка населення, середньодушові еквівалентні сукупні витрати якого є нижчими за фактичний (розрахунковий) прожитковий мінімум, %	30,0	40,0
			1.1.2. Частка населення, середньодушові еквівалентні сукупні витрати якого є нижчими за прожитковий мінімум, встановлений законом про Державний бюджет України на відповідний рік, %		2,0
		1.1.2. Частка осіб, добове споживання яких є нижчим за 5,05 долара США за паритетом купівельної, спроможності, %	1.1.3. Частка осіб, добове споживання яких є нижчим за 6,85 долара США за паритетом купівельної спроможності, %	0,5	1,5
Завдання 2		Індикатор		Цільовий орієнтир	
Збільшити охоплення бідного населення адресними	Збільшення частки охоплення бідного населення	1.2.1. Частка бідного населення, яке охоплене державною соціальною підтримкою, в загальній чисельності бідного населення, %	1.2.1. Частка бідного населення, яке охоплене державною соціальною підтримкою, в загальній чисельності бідного населення, %	65,0	60,0

програмами соціальної підтримки	адресними програмами соціальної підтримки		1.2.2. Частка дітей з числа пільгових категорій, які забезпечені в закладах загальної середньої освіти безоплатним гарячим харчуванням, %		50,0
Завдання 3		Індикатор		Цільовий орієнтир	
Підвищення життєстійкості соціально вразливих верств населення	Підвищення рівня життєстійкості соціально вразливих верств населення	1.3.1. Співвідношення рівнів бідності домогосподарств із дітьми та домогосподарств без дітей, рази	1.3.1.Рівень глибокої матеріальної та соціальної депривації, %	1,6	48,0
			1.3.2. Частка осіб, які користуються базовими соціальними послугами, у загальній кількості осіб, які потребують надання соціальних послуг, %		50,0
		1.3.2.Частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств, %	1.3.3. Частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств, %	50,0	45,0
			1.3.4. Частка осіб з інвалідністю, охоплених програмами підтримки, у загальній кількості осіб з інвалідністю за даними інформаційних систем Мінсоцполітики, %		100,0

Таблиця 3.4

Динаміка рівня середньодушового забезпечення населення України за віком, %

Роки	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Частка населення, чиї середньодушові еквівалентні сукупні витрати є нижчими за фактичний (розрахунковий) прожитковий мінімум, %	58,3	58,6	47,3	43,2	41,3	47,2	39,1
за віком							
до 18 років	66,6	65,5	56,7	51,1	47,8	53,0	43,5
18–34 роки	59,4	57,9	47,4	44,3	40,1	44,7	36,9
35–59 років	53,9	55,2	42,0	38,1	36,6	43,8	35,1
60 років і старше	57,0	58,9	47,6	43,5	44,4	50,6	44,1
за статтю							
чоловіки	58,0	58,5	47,3	42,4	41,5	46,2	37,6
жінки	58,6	58,6	47,3	43,9	41,0	48,0	40,4
за наявністю дітей у домогосподарстві							
домогосподарства з дітьми	66,5	65,2	55,1	49,9	47,3	53,6	43,2
домогосподарства без дітей	48,8	50,9	38,1	35,4	34,3	39,7	34,4

Рис. 3.4. Динаміка показника за індикатором 1.1.1 в цілому по Україні і для вікової групи 60 років і старше в періоді 2015–2021 рр.

Таблиця 3.5

Частка витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств, %

Рік	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Україна (ЦО 50 %)	54,6	51,4	49,6	49,4	48,5	49,2	47,1
у тому числі за типом місцевості проживання							
міська	53,5	50,3	48,7	48,4	47,1	47,4	45,6
сільська	57,2	53,9	51,7	51,7	51,4	52,7	50,0
у тому числі за децильними (10 %-ми) групами за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у місяць							
перша (нижча)	63,0	59,2	59,6	58,9	60,0	59,2	57,8
друга	61,6	57,7	55,8	56,7	56,0	57,3	55,1
третя	59,4	56,3	53,7	53,8	54,7	55,9	52,7
четверта	57,2	55,9	52,7	54,3	53,4	53,0	49,9
п'ята	58,8	54,0	51,6	52,1	52,8	52,3	51,2
шоста	56,2	53,2	51,0	49,9	49,4	50,6	49,9
сьома	55,9	48,8	52,0	49,9	48,3	49,8	45,8
восьма	53,4	49,6	48,9	46,6	47,4	46,7	46,0
дев'ята	51,7	48,5	45,9	47,5	43,6	46,6	42,1
десята (вища)	43,5	43,0	39,5	40,1	38,0	37,6	36,7

нижчий рівень доходів у сільській місцевості (порівняно з міською), при тому, що мешканці сільських територій мають можливість, як правило, частину продуктів отримувати з підсобних господарств. Важливо відмітити також суттєву різницю витрат на харчування домогосподарств першої децильної групи по доходах до десятої групи.

В таблиці 3.6 показані в динаміці відношення частки витрат на харчування споживачів першої децильної групи до витрат десятої групи. Поступове зростання коефіцієнта указує на ріст диференціації в доходах населення країни.

Таблиця 3.6

Коефіцієнт відношення частки витрат на харчування першої і десятої децильних груп за період 2015–2021 рр.

Рік	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Коефіцієнт	1,365	1,377	1,509	1,469	1,579	1,574	1,575

В таблиці 3.7 наведено економетричні моделі частки витрат споживачами на харчування для України в цілому і по місцевостях.

Таблиця 3.7

Економетричні моделі динаміки частки витрат на харчування, %

Територія	Математична модель	R^2	Прогноз на 2021 р., t=7	Абсолютне відхилення, %	Відносне відхилення
Україна	$\hat{Y} = -1,0257 * x + 54,04$	0,7273	46,86	0,24	0,005
Міська місцевість	$\hat{Y} = -1,1543 * x + 53,27$	0,8259	45,19	0,41	0,009
Сільська місцевість	$\hat{Y} = -1,0257 * x + 54,04$	0,7836	49,44	0,56	0,011

Моделі побудовано за даними 2015–2020 рр., точність моделей достатньо висока, а похибки прогнозів на 2021 р. відносно невеликі.

Отже дослідження показує, що перед країною стоїть надзвичайно важливе завдання по зниженню рівня бідності та розшарування населення за доходами.

Рівень доходів населення країни визначає рівень його споживання. Тому виконання завдань за ЦСР 2 — Подолання голоду — не менш важливе, ніж ЦСР 1.

В таблиці 3.8 проведено для ЦСР 2 порівняння завдань, індикаторів та їх цільових орієнтирів для 2020 і 2030 років.

Як і в попередній порівняльній таблиці 3.3, завдання по ЦСР 2 також значно відрізняються. По-перше, індикатор 2.1.1 за планами на 2030 р. оцінює енергетичну цінність споживання продуктів харчування на одну особу в Ккал на рівні 2500. Його можна забезпечити за різними варіантами продуктів у меню. Індикатори 2.1.2–2.1.4 теж оцінити достатньо складно.

Оцінимо рівень виконання завдань 2.1.1–2.1.5 (2020 р.). Воно передбачає оцінку рівня споживання основних продуктів харчування, в тому числі у просторовому розрізі (таблиця 3.9) [47].

Споживання м'яса в розрахунку на одну особу при цільовому орієнтирі 61 кг/рік тільки в Дніпропетровській області становило 65,8 кг, в інших 23 областях воно був значно меншим за 61 кг; споживання молока та молочних продуктів у розрахунку на одну особу при цільовому орієнтирі 270 кг/рік тільки в Івано-Франківській області становило 300,6 кг, в багатьох інших областях (9 областей) воно

Таблиця 3.8

Порівняння для ЦСР 2 завдань, індикаторів та їх цільових орієнтирів на 2020 і 2030 рр.

ЦСР 2 — ПОДОЛАННЯ ГОЛОДУ					
Завдання 1		Індикатор		Цільовий орієнтир	
2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.
Забезпечити доступність збалансованого харчування на рівні науково обгрунтованих норм для всіх верств населення	Забезпечення доступності збалансованого харчування для всіх верств населення	2.1.1.–2.1.5. Споживання в розрахунку на одну особу, кг/рік: м'яса, молока, риби, овочів, фруктів	2.1.1. Енергетична цінність споживання продуктів в середньому на добу в розрахунку на одну особу, Ккал	61; 270; не визначено; не визначено 65,0	2500,0
			2.1.2. Частка осіб, яка недоїдає, %		до 0,5
			2.1.3. Частка осіб, які зазнали гострої нестачі продуктів харчування, %		0,0
			2.1.4.Частка домогосподарств, яким не вдавалося забезпечити достатнє харчування, %		до 0,5
			2.1.5.Ііндекс споживчих цін на продукти харчування, %		105,0
Завдання 2		Індикатор		Цільовий орієнтир	
2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.
Підвищити в 2 р. продуктивність сільського	Підвищення рівня продуктивності	2.2.1.Продуктивність праці в сільському господарстві, тис. доларів США на одного зайнятого	2.2.1.Продуктивність праці в сільському господарстві, тис. доларів США на одну зайняту особу	10,0	23,0

Закінчення табл. 3.8

ЦСР 2 — ПОДОЛАННЯ ГОЛОДУ					
Завдання 1		Індикатор		Цільовий орієнтир	
2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.
господарства, насамперед за рахунок використання інноваційних технологій	сільського господарства	2.2.2.Індекс сільськогосподарської продукції, %	2.2.2.Індекс сільськогосподарської продукції, %	102,0	107,0
			2.2.3.Частка капітальних інвестицій у нематеріальні активи у виробництві харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів у загальному обсязі капітальних інвестицій відповідного виду економічної діяльності, %		5,0
Завдання 3		Індикатор		Цільовий орієнтир	
Забезпечити створення стійких систем виробництва продуктів харчування, що сприяють збереженню екосистем і покращу-	Забезпечення створення стійких систем виробництва харчових продуктів, що сприяють збирежен ню екосистем та	2.3.1. Індекс виробництва харчових продуктів, %		103,0	
			2.3.1. Частка земель сільськогосподарського призначення, на яких проведено агрохімічну паспортизацію, у загальній площі земель сільськогосподарського призначення, %		100,0
		2.3.2. Частка продукції харчової промисловості та перобки сільськогосподарської сировини в експорті груп 1–24 УКТЗЕД, %		51,0	

ють якість земель та ґрунтів	покращують якість земель та ґрунтів	2.3.3. Частка сільськогосподарських угідь під органічним виробництвом, у загальній площі сільськогосподарських угідь, %	2.3.2.Частка сільськогосподарських угідь під органічним виробництвом у загальній площі сільськогосподарських угідь, %	1,1	3,0
Завдання 4		Індикатор		Цільовий орієнтир	
Знизити волатильність цін на продукти харчування	Сприяння глобальній продовольчій безпеці		2.4.1.Частка України в обсязі світового експорту основних груп продовольства за такими товарами, %: цукор; соняшникова олія; кукурудза; ячмінь; пшениця		1,5; 45; 18; 9,5; 10,0
		2.4.1.Індекс споживчих цін на продукти харчування, %		105,0	
			2.4.2. Частка продукції харчової промисловості та переробки сільськогосподарської сировини в загальному обсязі експорту (групи 1–24 згідно з УКТЗЕД), %		50,0
Завдання 5		Індикатор		Цільовий орієнтир	
	Сприяння створенню безпечних умов ведення сільського господар.		2.5.1. Частка повернутих в обробіток земель у загальній площі недоступних станом на червень 2024 року земель		17,4

Таблиця 3.9

Річне споживання на 1 особу основних продуктів харчування за регіонами України у 2019–2021 рр., кг

Вид продукції, рік	Цільовий орієнтир на 2020 р. за 2.1 і фактичне споживання кг/рік на 1 особу	Середнє значення по регіонах	Коеф-т варіації, % за споживанням	Кількість регіонів зі споживанням вище середнього	Кількість регіонів зі споживанням нижче середнього	Середнє споживання в день, гр.
м'ясо та м'ясні продукти	61,0					
2019	53,6	52,37	10,21	11	13	143,5
2020	53,8	52,99	9,28	13	11	145,2
2021	53,0	52,50	9,03	11	13	143,8
молоко та молочні продукти	270,0					
2019	200,5	204,58	12,71	12	12	560,5
2020	201,9	206,55	14,20	10	14	565,9
2021	201,5	205,12	13,40	12	12	562,0
хлібні продукти						
2019	97,6	101,1	9,52	11	13	277,0
2020	96,6	100,7	10,46	11	13	275,9
2021	92,7	96,60	9,86	11	13	264,7
овочі, картопля	Не визначено					
2019	135,7	145,48	20,94	13	11	398,6
2020	134,0	143,82	20,95	13	11	394,0
2021	132,4	142,35	20,73	14	10	390,0
цукор	Не визначено					
2019	28,8	29,81	10,93	12	12	81,7
2020	27,8	28,83	11,26	11	13	79,0
2021	28,5	29,57	11,44	10	14	81,0
олія	Не визначено					
2019	12,0	12,08	8,14	12	12	33,1
2020	12,3	12,35	7,99	14	10	33,8
2021	13,6	13,64	6,59	11	13	37,4

Закінчення табл. 3.9

Вид продукції, рік	Цільовий орієнтир на 2020 р. за 2.1 і фактичне споживання кг/рік на 1 особу	Середнє значення по регіонах	Коеф-т варіації, % за споживанням	Кількість регіонів із споживанням вище середнього	Кількість регіонів із споживанням нижче середнього	Середнє споживання в день, гр.
яйця, шт.	Не визначено					шт./день
2019	282	282,3	8,12	13	11	0,77
2020	278	279,1	7,94	11	13	0,76
2021	272	273,5	7,09	14	10	0,75
плоди, ягоди, виноград	65,0					
2019	58,7	56,70	15,51	9	15	156,1
2020	56,5	55,15	15,17	11	13	151,1
2021	59,0	57,58	16,31	12	12	157,8

не перевищило навіть 200 кг; споживання фруктів у розрахунку на одну особу при цільовому орієнтирі 65 кг/рік було перевищено тільки в Київській і Чернівецькій областях, в інших воно становило в основному на 10 кг менше.

З таблиці 3.9 також слідує, що споживання м'яса, м'ясопродуктів, молока, фруктів не тільки не відповідало завданням ЦСР 2, а й практично в 50 % регіонів України воно було менше середнього рівня. Високі значення коефіцієнта варіації, особливо по картоплі і фруктам, свідчать про значну диференціацію у харчуванні населення України.

Щодо динаміки споживання (рис. 3.5), то у 2021 р. спостергалося його зниження за м'ясом, молоком, яйцями, хлібопродуктами, картоплею.

Природно, що споживання харчових продуктів перш за все залежить від цін на них і доходів населення. Проаналізуємо зміну цих показників в Україні за останні роки. В таблиці 3.10 наведено дані про середні ціни виробників на основні продукти харчування в Україні за 2013–2023 рр. [48].

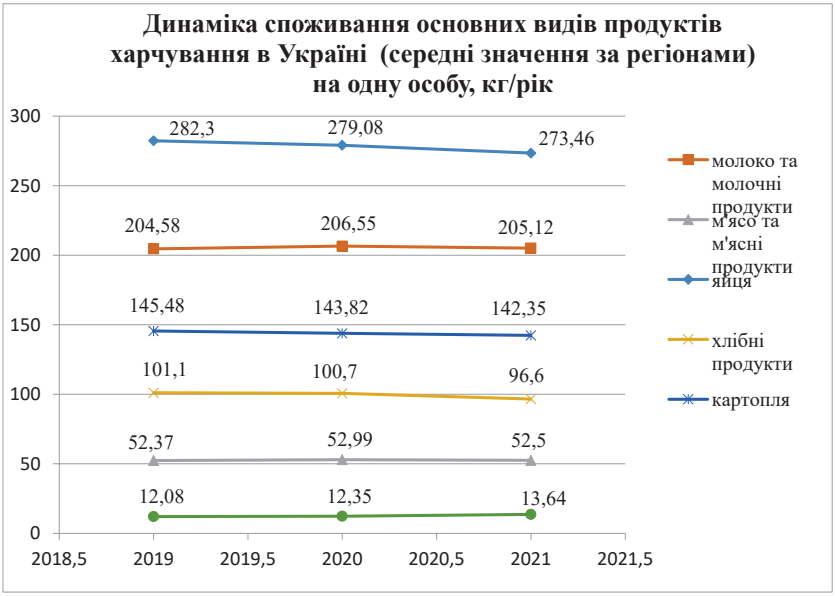

Рис. 3.5. Динаміка споживання основних видів продуктів харчування (середні значення за регіонами) на 1 особу, кг/рік

Таблиця 3.10

Динаміка середніх цін виробників на основні продукти харчування в Україні, грн/т

Рік	М'ясо ВРХ	М'ясо свиней	М'ясо св. птиці	Молоко рідке	Хліб ж-пш і пш-ж	Цукор білий
2013	30673,9	30239,4	17773,1	6123,76	4188,1	5191,98
2014	34220,2	38081,2	23803,6	7207,3	5045,0	6252,25
2015	40815,5	44855,6	30349,7	8838,2	7772,8	10242,7
2016	49979,6	47423,5	32406,2	11462,4	8722,5	11674,8
2017	62368,0	64711,6	41481,1	14649,3	10547,0	10263,6
2018	67348,4	66610,94	37885,1	16131,1	13003,9	9129,9
2019	67857,5	66781,7	37926,3	16014,9	14587,0	8734,5
2020	77865,0	63813,5	39826,7	17899,5	16411,4	13171,3
2021	94821,2	68121,3	48800,3	20216,2	21117,4	16853,8
2022	97315,6	84749,8	56534,6	25415,4	25617,2	24772,3
2023	118169,9	104674,7	72559,6	28268,1	27848,1	21460,2

За даними 2013–2022 років побудовано лінійні і нелінійні моделі регресії й оцінена їх точність за показником детермінації R^2 (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Математичні моделі апроксимації зміни цін виробників на основні продукти харчування в Україні за період 2013–2022 рр.

Вид продукції	Математична модель	Показник точності моделі R^2	Прогноз ціни на 2023 р., грн/т	Похибка прогнозу %
м'ясо ВРХ	$\hat{Y} = 20065 + 7683{,}9 \cdot t$	0,977	104587,9	11,49
м'ясо свиней	$\hat{Y} = 29017{,}6 + 5185{,}68 \cdot t$	0,888	86060,11	17,78
	$\hat{Y} = 86{,}305 \cdot t^4 - 1785{,}6 \cdot t^3 + 11747 \cdot t^2 - 21085 \cdot t + 42744$	0,970	119153,9	–13,83
м'ясо птиці	$\hat{Y} = 17206{,}01 + 3540{,}48 \cdot t$	0,892	56131,33	22,61
	$\hat{Y} = 53{,}445 \cdot t^4 - 1098{,}4 \cdot t^3 + 7526{,}3 \cdot t^2 - 16816 \cdot t + 37277$	0,949	83501,14	–15,08
молоко рідке	$\hat{Y} = 3558{,}04 + 1970{,}50 \cdot t$	0,962	25233,57	10,73
хліб житньо-пш і пш-житній	$\hat{Y} = 414{,}16 + 2234{,}01 \cdot t$	0,955	24988,3	10,27
цукор білий	$\hat{Y} = 3124{,}64 + 1546{,}19 \cdot t$	0,677	20132,78	6,19

Як свідчать дані таблиці 3.11, лінійні моделі не завжди забезпечують високу точність. На основі моделей були розраховані на 2023 р. прогнозні значення цін і оцінена точність прогнозів, %. Вважається, що точність до 10–15 % є достатньою в економічних дослідженнях. Позитивне значення похибки свідчить, що фактичні ціни у 2023 р. перевищили прогноз, що обумовлено воєнними діями, втратою до 20 % потужностей харчової промисловості, подорожчанням сировини, логістики. Тенденція росту цін буде зберігатися, тому цільовий орієнтир за індикатором 2.1.1 в планах 2024 р. задано у вигляді узагальненого значення — 2500 Ккал.

Графічне зображення зміни цін (рис. 3.6 і 3.7) свідчить, що лінійна тенденція підтверджена тільки для цін на м'ясо великої рогатої худоби (ВРХ), молоко, хліб, цукор. Для інших видів продуктів більш точними є нелінійні (поліноміальні) моделі, але прогноз на їх основі

дає завищені значення цін. Лінійні моделі дають занижений прогноз ціни, бо вони відображають еволюційний розвиток процесу, а ціни 2023 р. сформувалися під впливом воєнних дій, коли частина підприємств харчової промисловості була або зруйнована, або зупинила свою діяльність.

За 10 років ціни виробників основних продуктів харчування кратно зросли, особливо на хліб, про що свідчать дані таблиці 3.12. Суттєве зростання цін на хліб зумовлено відміною КМ України з 1 жовтня 2016 р. дії Постанова № 1548 і № 373 про обмеження рентабельності на соціальні сорти хліба. Приріст ціни у 2017 р. відносно 2016 р. становив 20,9 %. В цілому зростання цін у виробників продуктів харчування зумовлено ростом цін на сировину, енергоносії, оплату праці. Середній абсолютний приріст ряду $\Delta\overline{x}$ за десятирічний період становив 2628,9 грн/т.

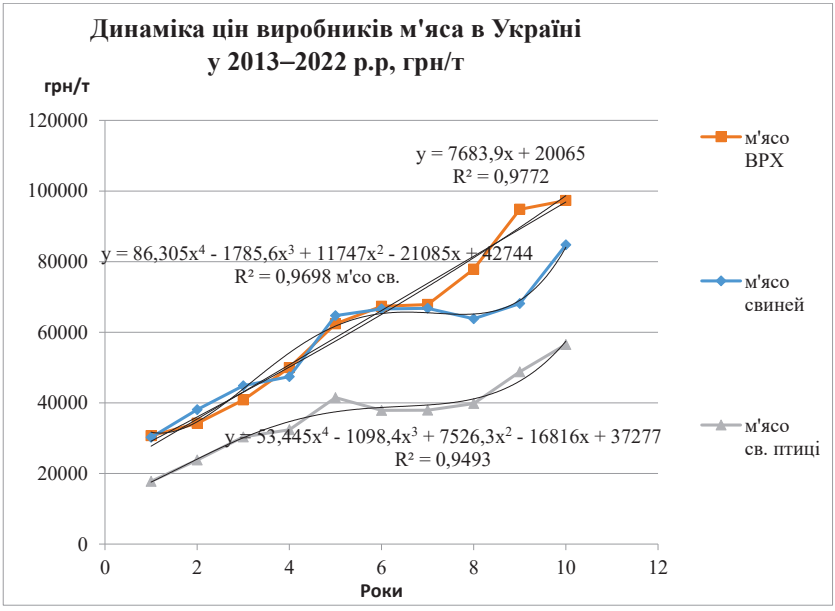

Рис. 3.6. Динаміка цін виробників м’яса в Україні у періоді 2013–2022 рр.

Для споживача важливі ціни в торгівлі. В таблиці 3.13 наведено дані про відношення цін в роздрібній торгівлі до оптових цін виробників (без ПДВ) [48; 49].

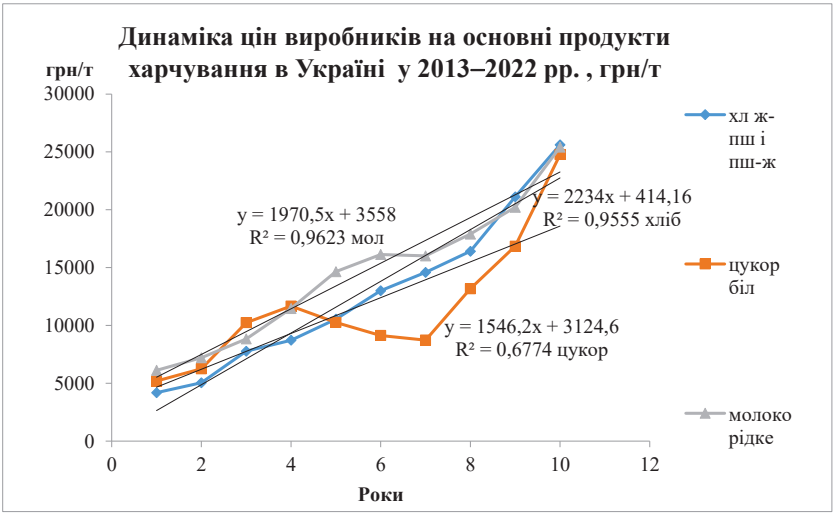

Рис. 3.7. Динаміка цін виробників на основні продукти харчування у період 2013–2022 рр.

Таблиця 3.12

Ріст цін виробників основних продуктів харчування в Україні у 2022 р. відносно 2013 р., разів

м'ясо ВРХ	м'ясо свиней	м'ясо св.птиці	молоко рідке	хл ж-пш і пш-ж	цукор білий
3,17	2,80	3,18	4,15	6,12	4,77

Дані таблиці 3.13 свідчать, що саме торгівля має найбільшу вигоду від реалізації продукції. Причому найбільший розрив між цінами спостерігається на яловичину, свинину, молоко, тобто на головні продукти харчування. Ця тенденція буде спостерігатися і в подальші роки. Тому цільовий орієнтир за 2.1.5 на 2030 рік — індекс споживчих цін, який задано на рівні 105 %, навряд чи буде досягнуто.

Ціни на продукцію харчування суттєво залежать від цін на сировину, тобто від справ у сільському господарстві.

Як відмічено в [50], стале сільське господарство — це підхід до землеробства, спрямований на досягнення балансу між виробництвом продовольства, захистом навколишнього середовища та соціальним добробутом. Для українських аграріїв впровадження сталих практик є ключовим для збереження чорноземів, адаптації до кліматичних змін

Таблиця 3.13

Середні ціни, грн/кг, та їх співвідношення на основні продукти харчування у виробників і споживачів в Україні у періоді 2017–2024 (6 міс.) рр.

Рік	Яловичина			Свинина			Птиця (тушки)		
	ціна виробника	ціна для споживача	відношення цін	ціна виробника	ціна для споживача	відношення цін	ціна виробника	ціна для споживача	відношення цін
2017	62,37	114,30	1,83	64,71	109,47	1,69	41,48	53,90	1,30
2018	67,35	128,12	1,90	66,61	115,42	1,73	37,89	57,83	1,53
2019	67,86	132,81	1,96	66,78	119,24	1,79	37,91	59,37	1,57
2020	77,87	144,82	1,86	63,81	115,86	1,82	39,83	55,96	1,40
2021	94,82	182,84	1,93	68,12	123,75	1,82	48,8	70,82	1,45
2022	97,32	203,18	2,09	84,75	168,56	1,99	56,53	81,29	1,44
2023	118,17	243,64	2,06	104,68	193,60	1,85	72,56	90,25	1,24
2024	138,41	269,24	1,95	88,27	175,91	1,99	69,45	87,35	1,26
Рік	Хліб жит-пшен і пшен-житн			Молоко пастер. жирн. до 2,6 %			Олія соняшникова		
	ціна виробника	ціна для споживача	відношення цін	ціна виробника	ціна для споживача	відношення цін	ціна виробника	ціна для споживача	відношення цін
2017	10,55	15,08	1,43	14,65	21,77	1,49	24,78	34,18	1,38
2018	13,00	18,25	1,40	16,13	23,73	1,47	24,29	35,00	1,44
2019	14,59	20,74	1,42	16,01	25,31	1,58	23,56	34,44	1,46
2020	16,41	22,07	1,34	17,9	25,60	1,43	34,13	42,07	1,23
2021	21,12	27,46	1,30	20,22	28,55	1,41	43,32	61,43	1,42
2022	25,62	35,11	1,37	25,42	34,28	1,35	51,55	69,75	1,35
2023	27,85	36,80	1,32	28,27	37,69	1,33	43,93	59,18	1,35
2024	30,37	38,37	1,26	27,59	38,73	1,40	43,34	58,76	1,36

та підтримки експорту до країн ЄС. Тому завдання підвищити продуктивність праці в сільському господарстві — актуальне завдання.

Завдання 2.2.1 — Підвищити продуктивність праці в сільському господарстві, тис. доларів США на одного зайнятого, при цільовому орієнтирі 10,0 було виконано ще у 2018 р. (10,51) з тенденцією росту. На 2030 р. заплановано досягти продуктивності 23,0 тис. доларів США. Такий значний приріст стане можливим тільки за умови використання прогресивних технологій, в тому числі цифровізації

процесів у сільському господарстві, що потребує суттєвих капіталовкладень. Але завдання 2.2.2 — Підвищити продуктивність сільського господарства до 102 % у 2020 р. не було виконано ні за продукцією рослинництва, ні за продукцією тваринництва, хоча за продукцією рослинництва воно було виконано у 2016 і 2018 роках. На 2030 рік заплановано цей показник на рівні 107 % за умови застосування базових цін 2021 р.

По завданню 2.3 — Забезпечити створення стійких систем виробництва продуктів харчування, що сприяють збереженню екосистем і поступово покращують якість земель та ґрунтів, в першу чергу за рахунок використання інноваційних технологій, по завданню 2.3.1. (індекс виробництва харчових продуктів) цільовий орієнтир 103 % у 2020 р. був перевищений тільки в 3 з 16 видів виробництв харчової промисловості, а саме при переробленні та консервуванні фруктів і овочів (105,6 %), у виробництві олії та тваринних жирів (104,8 %), у виробництві прянощів і приправ (104,4 %). В цілому індекс виробництва харчових продуктів у 2020 р. до попереднього року становив 99,5 % (табл. 3.14) [40]. На 2030 р. визначати цей показник не заплановано.

Таблиця 3.14

Динаміка індексу виробництва харчових продуктів (завдання 2.3.1)

Рік	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Індекс	88,6	108,9	107,1	98,5	103,9	99, 5	94,1	79,0	115,6

По завданню 2.3.2. — Частка продукції харчової промисловості та переробки сільськогосподарської сировини в експорті груп 1– 24 УКТЗЕД при цільовому орієнтирі на 2020 рік 51 % фактично становила 45,1 %, і це було найвищим значенням індикатора у періоді 2010–2020 рр. На 2030 р. заплановані орієнтири у вигляді часток України в обсязі світового експорту основних груп продовольства за такими товарами: цукор 1,5 %; соняшникова олія 45 %; кукурудза 18 %; ячмінь 9,5 %; пшениця 10 %. Для прогнозування можливості досягти цих орієнтирів у 2030 р. необхідно мати відповідну інформацію за минулі роки. У 2023/2024 МР частка України у світовому експорті пшениці склала 7,9 %, кукурудзи — 15 %, ячменю — 8,4 %, цукру — 1,1 %, соняшникової олії — 40,3 % [51].

Україна залишається у світі одним з основних виробників і постачальників окремих видів агропродовольчої продукції. Навіть в умовах воєнних дій наша країна входить до десятки найбільших експортерів

зернових і насіння олійних культур, плодів. Водночас одним з найголовніших завдань вітчизняного агросектора є покриття внутрішньої продовольчої безпеки. У 2021 році рівень самозабезпеченості зерновими культурами становив понад 433 %, овочами й продовольчими баштанними – 106,1 %. У 2023 році зі зрозумілих причин уже була потреба в імпорті овоче-баштанних культур, який у перерахунку на свіжі овочі зріс майже в дев'ять разів, а на плоди та ягоди – більш ніж удвічі [52].

Подальший ріст виробництва й експорту продовольства стримується величезними втратами України від російської агресії. За оцінками, представленими в [53], прямі збитки українського АПК у 2022–2023 рр. під час війни становили $ 10,3 млрд, зокрема сільгосптехніки на $5,6 млрд, зерносховищ на $1,8 млрд. Непрямі збитки (тобто різниця між фактичними доходами та доходами, які сільгоспвиробники отримали б, якби не вторгнення Росії в Україну) становили $ 69,8 млрд.

Завдання 2.3.3. — Частка сільськогосподарських угідь під органічним виробництвом, у загальній площі сільськогосподарських угідь, %, при орієнтирі 1,1 % було виконано вже у 2019 р., у 2020 р. воно становило 1,1 %. На 2030 р. заплановано досягти рівня 3 %.

Завдання 2.4 — Знизити волатильність цін на продукти харчування при встановленому індексі 105 % не виконано для хліба і хлібопродуктів (108,6 %), молока (105,7 %), фруктів (122, 2 %), цукру (109,7 %).

В таблиці 3.15 наведена динаміка індексу споживчих цін на продукти харчування [49]. Найбільші значення індексу припадають на довоєнні роки (2015, 2018 і 2021) і особливо на початок воєнних дій — 2022 р.

Таблиця 3.15

Динаміка індексу споживчих цін на продукти харчування

Рік	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Індекс спож.цін	144,4	108,5	113,4	111,5	108,3	102,9	111,3	127,1	114,3

Дослідження кореляційної залежності між індексами цін на основні продукти харчування (таблиця 3.16), свідчать про суттєвий статистичний зв'язок між індексами цін на продукти харчування в цілому й індексами цін на хліб, м'ясо, рибу, фрукти. Слабкий ступень зв'язку результатного показника спостерігається з індексом цін на молоко, цукор.

Отже зниження індексу цін на продукти харчування можливе за умови зниження цін на основні продукти — хліб, м'ясо, рибу, фрукти.

Таблиця 3.16

Матриця коефіцієнтів парної кореляції між індексам цін на продукти харчування в цілому і цін на основні продукти (2015–2023 рр.)

Прод.харч	Хліб	М'ясо	Молоко	Риба	Овочі	Фрукти	Цукор	Олія сон.	Яйця
1,000									
0,943	1,000								
0,856	0,664	1,000							
0,549	0,404	0,707	1,000						
0,962	0,944	0,750	0,370	1,000					
0,631	0,535	0,515	0,375	0,583	1,000				
0,866	0,855	0,706	0,404	0,890	0,372	1,000			
0,360	0,413	0,110	-0,108	0,359	0,010	0,223	1,000		
0,687	0,776	0,445	0,140	0,663	0,101	0,557	0,794	1,000	
0,653	0,550	0,672	0,106	0,623	0,106	0,549	0,509	0,704	1,000

Таким чином, більшість завдань за ЦСР 1 і ЦСР 2 не були виконані. Слід відмітити, що 2020 р. був складним, бо на його показники мав суттєвий вплив COVID-19, але найбільший негативний вплив на реалізацію цілей причинили воєнні дії.

Для країн, в т. ч. і для України, особливо в умовах воєнних дій, проблема виживання, збереження трудового потенціалу, зайнятості населення, його фахової підготовки є надзвичайно актуальною. Важливим є рівень зайнятості населення, його фахової підготовки, готовність слугувати своїй країні. Ці питання є предметом розгляду ЦСР 8 — Гідна праця та економічне зростання. Проблема забезпечення трудовими кадрами в Україні актуальна у зв'язку з виїздом за її межі значної кількості спеціалістів, кваліфікованих робітників, які покинули країну в пошуках більш сприятливих умов працевлаштування та оплати праці. З початку воєнних дій у 2022 р. ця проблема суттєво загострилася.

Порівняння завдань на 2020 р. і 2030 р. за ЦСР 8 наведено у таблиці 3.17. На відміну завдань на 2020 р. у новому плані на 2030 р. завдання 8.5 і 8.6 відсутні, але деякі з цих завдань були представлені в завданнях 8.3 і 8.4.

Таблиця 3.17

Порівняння для ЦСР 8 завдань, індикаторів та їх цільових орієнтирів на 2020 і 2030 рр.

Ціль 8. ГІДНА ПРАЦЯ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ					
Завдання 1		Індикатор		Цільовий орієнтир	
2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.
Забезпечити стійке зростання ВВП на основі модернізації виробництва, розвитку інновацій, підвищення експортного потенціалу, виводу на зовнішні ринки продукції з високою часткою доданої вартості	Забезпечення модернізації виробництв, піддвищення експортного потенціалу, виведення на зовнішній ринок продукції з високою часткою доданої вартості	8.1.1. Індекс фізичного обсягу ВВП, %		104,0	
		8.1.2. Частка валового нагромадження основного капіталу у ВВП, %	8.1.1. Частка валового нагромадження основного капіталу у ВВП, %	23,0	22,0
		8.1.3. Частка експорту товарів з використанням у виробництві технологій високого та середньовисокого рівня в загальному обсязі експорту товарів, % (групи «Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості», «Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них», «Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання», «Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби», 90-та підгрупа групи «Прилади та апарати оптичні, фотографічні» (згідно з УКТЗЕД)	8.1.2. Частка експорту товарів з використанням у виробництві технологій високого та середньовисокого рівня в загальному обсязі експорту товарів (груп 28—38, 39—40, 84—85, 86—89, 90,91 (крім товарної групи 9113) згідно з УКТЗЕД), %	25,0	19,0

		8.1.4. Місце України у рейтингу за Глобальним інноваційним індексом	8.1.3. Місце України у рейтингу за Глобальним інноваційним індексом	50	40
			8.1.4. Індекс продуктивності праці, %		105,8
Завдання 2		Індикатор		Цільовий орієнтир	
Підвищувати ефективність виробництва на засадах сталого розвитку та розвитку високотехнологічних конкурентних виробництв	Підвищення рівня зайнятості населення	8.2.1. Коефіцієнт віддачі основних засобів		0,13	
		8.2.2. Індекс зміни продуктивності праці, %		104,0	
		8.3.1. Рівень зайнятості населення віком 20–64 роки, %	8.2.1.Рівень зайнятості населення віком 15—70 років, %	66,0	53,0
			8.2.2. Рівень безробіття населення віком 15—70 років (за методологією МОП)		8,0
			8.2.3. Частка безробітних віком 15—70 років, які шукали роботу 12 місяців і більше, у загальній кількості безробітних, %		19,0
		8.4.1. Частка молоді, яка не працює, не навчається і не набуває професійних навичок, у загальній чисельності осіб віком 15–24 роки, %	8.2.4. Частка молоді, яка не працює, не навчається і не набуває професійних навичок, у загальній кількості населення відповідного віку, %	17,0	15,5
Завдання 3		Індикатор		Цільовий орієнтир	
Підвищити рівень зайнятості	Сприяння створенню належ-		8.3.1. Кількість осіб, що постраждали внаслідок нещасних випадків на роботі (без урахування нещас-		24,0

Закінчення табл. 3.18

Ціль 8. ГІДНА ПРАЦЯ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ					
Завдання 1		Індикатор		Цільовий орієнтир	
2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.	2020 р.	2030 р.
населення	них, безпечних умов праці для працюючого населення		них випадків, що сталися внаслідок збройної агресії РФ проти України), на 100 000 працюючих осіб		
		8.5.3. Частка працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, у загальній кількості штатних працівників, %	8.3.2. Частка працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, у загальній кількості штатних працівників, %	22,0	12,0
Завдання 4		Індикатор		Цільовий орієнтир	
Скоротити частку молоді, яка не працює, не навчається і не набуває професіійних навичок	Створення інституційних та фінансових можливостей для самореалізації потенціалу економічно активної частини населеня	8.6.1. Кількість зайнятих працівників у суб'єктів середнього та малого підприємництва, млн осіб	8.4.1. Частка зайнятих працівників у суб'єктів середнього та малого підприємництва у загальній кількості зайнятих працівників у суб'єктів, %	8,3	85,0
		8.6.2. Частка доданої вартості за витратами виробництва суб' єктів середнього та малого підприємництва у % до загальної суми доданої вартості за витратами	8.4.2. Частка доданої вартості за витратами виробництва суб'єктів середнього та малого підприємництва у загальній доданій вартості за витратами виробництва суб'єктів господарювання	70,0	80,0

Завдання 8.1 (2020 р.) — Забезпечити стійке зростання ВВП на основі модернізації виробництва, розвитку інновацій, підвищення експортного потенціалу, виводу на зовнішні ринки продукції з високою часткою доданої вартості.

Завдання 8.1.1 — досягти у 2020 р. значення індексу фізичного обсягу ВВП на рівні 104 % не було досягнуто [40]. У 2020 р. індекс становив 96,2 %, у 2021 р. 103,4 %, у 2022 р. 71,2 %. В планах на 2030 р. цей показник не розглядається.

Завдання 8.1.2 присутнє в обох планах, причому у 2030 р. ЦО дорівнює 22 % (проти 23 % у 2020 р.). Починаючи з 2016 р. показник поступово зростав (рисунок 3,8), але у 2020 р. через COVID-пандемію знизився, а у 2022 р. впав більше ніж на 30 %. Математична модель, яка описує динаміку частки валового нагромадження основного капіталу у ВВП України, %, що представлена на рисунку 3.8, є достатньо точною: середня відносна похибка моделі по виборці дорівнює 4,40 % і R^2=0,912.

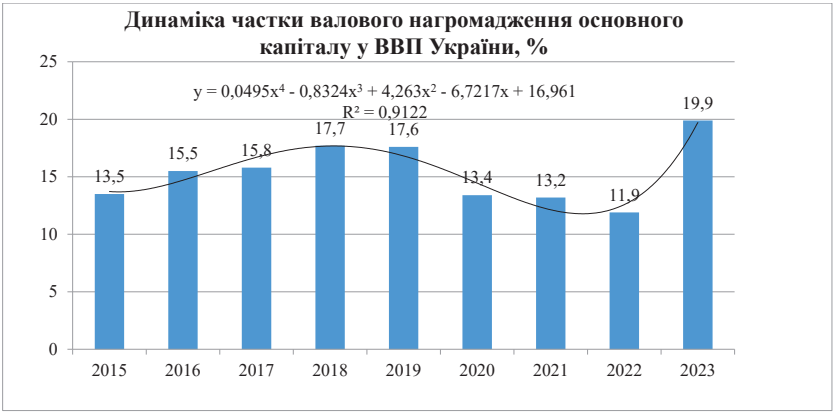

Рис. 3.8. Динаміка частки валового нагромадження основного капіталу у ВВП країни ($ЦО_{2020}$ = 23 %)

Але прогноз на 2024 р. на основі моделі дає нереальний результат (38,3 % при плані на 2030 р. у 22 %), тобто модель не може бути прийнятою для практичного використання. Сучасна ситуація в країні настільки не визначена, що розробляти прогнози недоцільно. Досліджуваний показник перш за все залежить від розвитку машинобудування, літакобудування, електроніки.

Індикатор 8.1.2 пов'язаний з індикатором 8.2.1 — коефіцієнтом віддачі основних засобів. Цей показник був запланований на 2020 р. на рівні 0,13, але на всьому інтервалі 2020–2021 рр. досягти плану не вдалося. У 2020 р. він становив 0,111, у 2021 р 0,112. На 2030 р. цей показник визначати не заплановано.

Завдання 8.1.3 (8.1.2) — Частка експорту високотехнологічної продукції на 2020 р. була запланована на рівні 25 %, а на 2030 р. на рівні 19 %, що свідчить про ускладнення в країні випуску високотехнологічних видів продукції. Завдання за індикатором 8.1.3 за планами 2020 р. не було виконано, бо воно вимагало значних капіталовкладень в розвиток машинобудування, літакобудування, електроніки і т. п. Рисунок 3.9 свідчить про від'ємну динаміку цього показника, особливо з 2021 р. Модель (4) достатньо точна, і прогноз на її основі є невтішним.

$$\hat{Y} = 19{,}722 - 0{,}767 \cdot x\,. \qquad (4)$$

Рис. 3.9. Динаміка частка експорту високотехнологічної продукції з України в загальному обсязі експорту, %

Виконання завдання 8.1.4 (8.1.3) — Підвищити у 2030 р. місце України з 50 до 40 у рейтингу за Глобальним інноваційним індексом — буде залежати від багатьох факторів. В таблиці 3.18 [40] указано зміни положення країни у рейтингу за період 2015–2024 роки. Дані

свідчать, що з 2017 по 2021 роки Україна успішно розвивалася в напрямку підвищення рівня інноваційності (особливо у 2018–2020 роках), але COVID, а потім війна порушили цю тенденцію. Для повоєнної відбудови країни будуть потрібні величезні фінансові інвестиції.

Таблиця 3.18

Місце України у рейтингу за Глобальним інноваційним індексом

Рік	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Місце	64	56	50	43	47	45	49	57	55	60

По завданню 8.2.2 (2020 р.) індекс продуктивності праці був запланований на рівні 104 %, а на 2030 р. на рівні 105,8 %. Аналіз значень індексу в динаміці [40] показує, що у 2021 р. він наблизився до 105,8 %, а саме дорівнював 105,5 %. За наступні роки інформацію не опубліковано.

У завданні 2 на 2030 р. фігурують індикатори, які частково відсутні в планах на 2020 р. Розглянемо позиції стосовно рівня зайнятості населення (показник 8.3.1). На 2020 р. розглядається віковий діапазон зайнятого населення 24 роки при ЦО 66 %, а в планах на 2030 р. він розширений до діапазону 10 років при ЦО 53 %. Це свідчить, що в планах на 2030 р. враховано очікуваний дефіцит робочої сили на післявоєнний період, а також можливе в майбутньому більш широке застосування робототехніки, штучного інтелекту, тобто підвищення рівня автоматизації виробництва.

Запланований на 2020 р. ЦО індикатора 8.3.1 на рівні 66 % був виконаний у 2019 р. для населення в цілому, для міського населення, для чоловіків (табл. 3.19) [40]. Але для жінок і мешканців сільської місцевості він навіть не наблизився до плана. У 2020 і 2021 рр. через COVID-19 всі показники погіршилися.

В таблиці 3.20 наведені математичні моделі апроксимації динаміки зайнятості населення віком 20–64 рр., побудовані на основі даних за період 2015– 2021 рр. Точність моделей за показником R^2 достатньо висока.

Прогноз на 2022 р. фіксує зниження показника по всіх позиціях, що мало місце через війну, але перевірити це неможливо тому, що інформація з 2022 р. недоступна на сайті Служби статистики України.

Тісно пов'язаним з індикатором 8.3.1 є показник 8.4.1 — Частка молоді, яка не працює, не навчається і не набуває професійних навичок, у загальній чисельності осіб віком 15–24 роки, %. При ЦО 17 %

Таблиця 3.19

Рівень зайнятості населення віком 20–64 роки, %, у 2015–2021 рр. (індикатор 8.3.1)

Рік	Україна	Жінки	Чоловіки	Міська місцевість проживання	Сільська місцевість проживання
2015	64,4	59,1	70,2	65,2	62,7
2016	64,2	59,3	69,5	65,0	62,4
2017	64,2	59,4	69,4	65,1	62,2
2018	65,6	61,0	70,5	66,7	63,2
2019	66,9	61,6	72,7	68,1	64,5
2020	65,2	60,0	70,8	66,5	62,6
2021	64,8	59,3	70,8	66,1	62,1
2022 прибл.	63,9	58,8	69,7	65,4	61,0

Таблиця 3.20

Математичні моделі апроксимації динаміки зайнятості населення віком 24–60 рр. в Україні за період 2015–2021 рр.

Зайнятість населення віком 20–64 рр.	Математична модель	Показник точності моделі R^2	Прогноз на 2022 р., %
Україна	$\hat{Y} = 0{,}0246 \cdot t^4 - 0{,}4856 \cdot t^3 + 3{,}1125 \cdot t^2 - 7{,}0416 \cdot t + 68{,}9$	0,7843	63,9
жінки	$\hat{Y} = 0{,}0269 \cdot t^4 - 0{,}5053 \cdot t^3 + 3{,}0458 \cdot t^2 - 6{,}322 \cdot t + 62{,}957$	0,8515	58,8
чоловіки	$\hat{Y} = 0{,}0227 \cdot t^4 - 0{,}4747 \cdot t^3 + 3{,}2583 \cdot t^2 - 8{,}044 \cdot t + 75{,}557$	0,7054	69,7
міська місцевість проживання	$\hat{Y} = 0{,}0258 \cdot t^4 - 0{,}5121 \cdot t^3 + 3{,}3083 \cdot t^2 - 7{,}4681 \cdot t + 69{,}957$	0,8396	65,4
сільська місцевість проживання	$\hat{Y} = 0{,}0201 \cdot t^4 - 0{,}4073 \cdot t^3 + 2{,}6625 \cdot t^2 - 6{,}253 \cdot t + 66{,}786$	0,6708	61,0

завдання було виконано ще у 2017 р. (15,9 %) за рахунок низького значення показника для чоловіків (12,9 %). Для жінок цей показник був на рівні 10 %. У 2021 р. значення індикатора 8.4.1 по Україні становило 14,3 %, в тому числі для чоловіків 10,8 %, а для жінок 18,0 %. В завданні на 2030 р. за аналогічним індикатором під номером 8.2.4

ЦО заплановано на рівні 15,5 %. Щоб вийти на цей рівень, необхідно провести значну роботу серед молоді жіночої статі.

Слід відмітити, що в завданнях на 2030 р. фігурує індикатор 8.2.2 по зниженню безробіття населення віком 15–70 років за методологією МОП до 8,0 %, а також індикатор 8.2.3 — Частка безробітних віком 15–70 років, які шукали роботу 12 місяців і більше, у загальній кількості безробітних з ЦО= 19 %. Статистику для цих показників формують, починаючи з 2025 р.

Наступний індикатор, який присутній в завданнях на 2020 р. і 2030 р., це індикатор під номером 8.5.3 (8.3.2) — Частка працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, у загальній кількості штатних працівників, %. ЦО на 2020 р. становив 22 %, а на 2030 рік його знижено до 12 %.

Аналіз фактичних даних за 2019 р. (збір даних відбувається кожні два роки) [40] показав, що для більшості видів економічної діяльності значення індикатора перевищує ЦО в рази. Особливо високі значення індикатора мала діяльність працівників добувної промисловості і розроблення кар'єрів (66,5 %), у виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення (59,5 %), виробництві хімічних речовин і хімічної продукції (37,3 %), у металургійному виробництві, крім машин і устаткування (55,4 %).

У 2019 р. частка працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, у загальнообліковій кількості штатних працівників усього становила 29,6 %. Очевидно, щоб досягти рівня 12 % у 2030 р., необхідно буде суттєво підвищити рівень автоматизації праці на шкідливих виробництвах за рахунок цифровізації економіки, що потребує значних капіталовкладень.

Для країн з розвиненою економікою характерним є високий рівень розвитку середнього та малого підприємництва. Цей індикатор є важливим для економік, що розвиваються. В Україні індикатор 8.6.1 — Кількість зайнятих працівників у суб'єктів середнього та малого підприємництва, млн осіб, на 2020 р. був запланований з $ЦО_{2020} = 8,3$ млн. На 2030 р. індикатор 8.4.1 — Частка зайнятих працівників у суб'єктів середнього та малого підприємництва у загальній кількості зайнятих працівників у суб'єктів запланований на рівні 85 %.

В таблиці 3.21 наведені дані про динаміку кількості зайнятих працівників у суб'єктів середнього та малого підприємництва [40]. Дані таблиці свідчать про невиконання плану в цілому по країні і про зниження рівня зайнятості у всіх сферах економічної діяльності, починаючи з 2021 і особливо з 2022 року.

Таблиця 3.21

Кількість зайнятих працівників у суб'єктів середнього та малого підприємництва, млн осіб

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Кількість зайнятих працівників у суб'єктів середнього та малого підприємництва, млн осіб ЦО 8,3	6,5	6,5	6,6	7,0	7,4	7,4	7,3	6,1	6,1
за видами економічної діяльності									
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5	0,4
Промисловість	1,5	1,6	1,6	1,6	1,5	1,5	1,4	1,2	1,1
Будівництво	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	к
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	2,0	1,9	1,9	2,1	2,0	2,0	2,0	1,6	1,6
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4
Інші	1,6	1,6	1,7	1,9	2,5	2,6	2,6	2,1	2,6

Якщо прийняти за базу дані за 2019 р., то у 2023 р. падіння чисельності зайнятих становило 17,6 % в цілому по країні, а в сільському (лісовому, рибному) господарстві 33,3 %, в промисловості 26,7 %, в оптовій торгівлі 20 %. Це свідчить про складність ситуації, яка має місце у матеріальній сфері, а головне про великі ризики в діяльності суб'єктів у післявоєнний період. Треба підкреслити, що зниження чисельності працівників корелює з чисельністю самих малих і середніх підприємств, тобто зниженням надходження податків до бюджету країни. На 2030 рік встановлено за цим завданням ЦО на рівні 85 % у загальній кількості зайнятих працівників у суб'єктів.

За завданням 8.6.2 — Частка доданої вартості за витратами виробництва суб'єктів середнього та малого підприємництва у % до загаль-

ної суми доданої вартості за витратами — ЦО було встановлено на рівні 70 % (табл. 3.22), у 2030 році цей показник заплановано на рівні 80 %.

Виконання цього завдання на 2020 р. в цілому по країні було досягнуто у цьому ж році, у 2021 р. значення показника знизилося до 66,1 %, а у 2022 і 2023 рр. відбувся ріст (72,4 % і 70,5 %). Але, як видно з даних таблиці 3.20, в таких сферах як промисловість, транспорт, складське господарство ці показники значно нижчі (більше ніж на 25 %). Суттєве зниження показника відбулося також у сфері інформації і телекомунікації. Для досягнення рівня у 80 % у 2030 р. потрібно буде поступово змінювати діяльність суб'єктів малого і середнього бізнесу в напряму випуску продукції з великою доданою вартістю, що потребує великих інвестицій. Перш за все це продукція машино- і літакобудування. Але в цій сфері кількість середніх і тим паче малих підприємств дуже обмежена. З цієї точки зору інвестиційно привабливими є підприємства харчової промисловості, термін окупності проєктів для яких, як правило, не перевищують 2–3 років. Головне — ресурсна база для таких підприємств, як правило, вітчизняного походження. Тому подальший розвиток сфери АПК для України є перспективним і привабливим для інвесторів.

Висновки

1. У 2015 р. Україна приєдналася до резолюції ООН по реалізації цілей сталого розвитку (ЦСР).

2. В нашому дослідженні з 17 цілей сталого розвитку увага приділена ЦСР 1 — Подолання бідності; ЦСР 2 — Подолання голоду, розвиток сільського господарства; ЦСР 8 — Достойна робота та економічне зростання — як найбільш важливим для населення України.

3. Порівняння завдань для України на 2020 і 2030 роки по досліджених ЦСР відрізняються по багатьох показниках (індикаторах).

4. Проаналізовано й оцінено ступінь виконання завдань на 2020 р. по кожному індикатору ЦСР 1, ЦСР 2 і ЦСР 8. Більшість завдань на 2020 р. за цими індикаторами не виконана.

5. Математичні моделі апроксимації динаміки показників ЦСР 1, ЦСР 2 і ЦСР 8 побудовані у вигляді лінійних або нелінійниїх регресійних рівнянь, точність яких оцінена показником R^2.

6. Вихідна інформація представлена динамічними рядами за 2020–2023 рр. (дані за 2020–2023 роки задано тільки за окремими показниками).

Таблиця 3.22

Частка доданої вартості за витратами виробництва суб'єктів середнього та малого підприємництва у % до загальної суми доданої вартості за витратами виробництва

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Частка доданої вартості за витратами виробництва суб'єктів середнього та малого підприємництва, у % до загальної суми доданої вартості за витратами виробництва (ЦО = 70 %)	58,1	62,3	62,6	64,3	66,4	70,2	66,1	72,4	70,5
за видами економічної діяльності									
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	82,6	89,6	95,6	97,2	95,3	86,5	89,7	89,9	83,6
Промисловість	40,1	46,3	43,7	44,7	51,3	50,9	43,1	55,4	52,2
Будівництво	80,3	91,2	98,3	94,3	93,9	88,4	85,9	92,3	88,4
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	64,5	72,8	70,0	73,4	73,3	76,6	70,2	82,9	80,7
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	50,0	48,7	51,1	49,0	47,5	46,2	52,2	46,6	47,8

Закінчення табл. 3.22

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Тимчасове розміщення й організація харчування	87,5	96,3	97,6	90,7	к	к	к	к	к
Інформація та телекомунікації	59,3	72,3	74,2	71,8	71,1	72,0	74,2	57,9	63,8
Фінансова та страхова діяльність	к	98,3	100,0	к	к	91,3	82,6	85,8	84,6
Операції з нерухомим майном	96,8	к	к	95,4	к	к	к	к	к
Професійна, наукова та технічна діяльність	49,2	43,9	к	к	к	к	к	к	58,7
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	98,1	90,8	99,9	99,4	к	к	к	к	к
Освіта	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	100	100	100	100	к	к	96,0	к	к
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	49,5	к	к	к	к	к	к	100,	к
Надання інших видів послуг	100	100	100	100	100	100	100	100	100

7. Аналіз вихідної інформації свідчить, що в більшості випадків показники змінювалися за нелінійною моделлю регресії: покращення значень показників спостерігалося у 2015–2018 рр., у 2019–2020 рр. був спад (COVID-19), а у 2022 р. — обвал (воєнні дії). Тому точність моделей і побудовані на їх основі прогнози результатних показників є недостатньо високими.

8. Будувати прогнози в сучасних умовах невизначеності дуже складно і безперспективно.

9. Виконання Україною завдань на 2030 р. за дослідженими ЦСР потребує суттєвих інвестицій, адже прямі втрати економіки країни від війни тільки в агросекторі у 2022–2023 рр. становили 10,3 млрд доларів США.

9. Але саме агросектор і зокрема харчова промисловість є найбільш привабливими і перспективними для інвесторів.

10. Перспективним також є напрям розвитку виробництв високотехнологічної продукції, зокрема продукції машино- і літакобудування.

11. Значною загрозою для відбудови країни є нестача робочої сили, значний відтік економічно активного населення та молоді й експансія великих міжнародних виробників. Нейтралізація такого негативного впливу стане однією із ключових проблем повоєнного відновлення та розвитку країни.

12. Післявоєнна відбудова країни вимагатиме великих обсягів фінансування, нових підходів до організації виробництва, впровадження інновацій, в тому числі штучного інтелекту, що буде відігравати величезну роль у модернізації економічної та соціальної інфраструктури.

Список використаних джерел

1. Декларація тисячоліття ООН. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU00044 (дата звернення 01.03.2025).
2. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyy-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku (дата звернення 18.02.2025).
3. Ukraine and FAO sustainable food systems for food security and nutrition. URL: https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/ea8d7728-a166–4341–8050–5a3228b36fdb/content (дата звернення 10.03.2025).
4. De Gennaro B. C., Forleo M. B. Sustainability perspectives in agricultural economics research and policy agenda. *Agricultural and Food Economics*. 2019. Volume 7. DOI: https://doi.org/10.1186/s40100–019–0134–8.
5. Основи стійкого розвитку: навчальний посібник / за заг. ред. Л. Г. Мельника. Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. 654 с.
6. Бородіна О. М. Базові методологічні підходи та прикладні механізми переходу до національно укоріненого розвитку агропродовольчої системи України. *Економічна теорія*. 2023. № 3. С. 44–57. DOI: https://doi.org/10.15407/etet2023.03.044.

7. Варченко О. О. Концептуальні засади розвитку агропродовольчих систем в умовах повоєнного відновлення України. *Економіка та управління АПК*. 2024. № 1. С. 28–42. DOI: https://doi.org/10.33245/2310–9262–2024–189–1-28–42.
8. Інклюзивний розвиток агропродовольчого сектора України: можливості та ризики / за наук. ред. Шинкарук Л. В. Київ: НУБіП України, 2023. 356 с.
9. Acemoglu D., Robinson J. A. Why nations fail: the origins of power, prosperity and poverty. New York: Crown Publishing Group, 2012. 544 p.
10. The Inclusive Growth and Development Report 2017. World Economic Forum. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2017.pdf. (дата звернення 15.03.2025).
11. Прогнімак О. Д. Інклюзивний розвиток України: перешкоди vs перспективи. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 1. С. 187–197.
12. Іртищева І., Крамаренко І., Завгородній К. Формування сталого розвитку національної економіки на засадах інклюзивності. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2023. № 3. С. 214–219. DOI: https://doi.org/10.31891/2307–5740–2023–318–3-33.
13. Мельник М. І., Щеглюк С. Д., Лещух І. В., Яремчук Р. Є. Інклюзивний вимір розвитку міст — центрів ділової активності України: тенденції та перспективи: наук. доп. / наук. ред. М. І. Мельник. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2019. 55 с.
14. Зінчук Т. О. На початку пошуку стратегії інклюзивного зростання сільської економіки: світовий та європейський підхід. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. Серія: Економіка і менеджмент. 2016. Випуск 4 (68). С. 132–137.
15. Самофатова В. А. Сталий розвиток агропродовольчої сфери регіону: теорія, методологія, управління: монографія. Одеса: Астропринт, 2018. 312 с.
16. Войчук М. В. Етимологія поняття «економічна інклюзія» в контексті циклічного розвитку економіки. *Інноваційна економіка*. Серія: Економіка. 2021. № 3–4. С. 28–33.
17. Бородіна О. М., Прокопа І. В. Інклюзивний сільський розвиток: науковий дискурс. *Економіка і прогнозування*. 2019. № 1. С. 70–85. DOI: https://doi.org/10.15407/eip2019.01.070.
18. Економіка вражень і природокористування: принципи інклюзивності та сталості: монографія / за наук. ред. Хумарової Н. І. Одеса: ДУ «ІРЕЕД НАНУ», 2021. 506 с.
19. Безпека сталого розвитку регіонів та територіальних громад України на засадах інклюзивного зростання: монографія / Н. В. Павліха, І. О. Цимбалюк, Н. Л. Хомюк та ін. Луцьк : Вежа-Друк. 2022. 502 с.
20. Манцуров І. До проблеми формування нового напряму економічної науки на принципах інклюзивності й сталості. Рецензія на книгу: Економіка вражень і природокористування: принципи інклюзивності та ста-

лості. *Економіка України*. 2024. № 2 (747). С. 100–104. DOI: https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.02.100.
21. Скрипчук П. М., Чата Р. В., Скрипчук М. П. Управління грантовими проєктами в Україні: інновації в аграрному природокористуванні. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування*. Серія: Економічні науки. 2024. Випуск 2 (106). С. 156–169.
22. Дугінець Г. В., Ніжейко К. А. Цифровізація аграрного сектору ЄС: досвід для України. *Економіка та суспільство*. 2023. Випуск 56. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0072/2023–56–148 (дата звернення 12.03.2025).
23. Чернявський І. Ю. Формування інклюзивної культури на підприємствах аграрної сфери. *Причорноморські економічні студії*. 2024. Випуск 90. С. 131–137. DOI: https://doi.org/10.32782/bses.90–20.
24. Samofatova V. A. Strategic directions of sustainable and inclusive development of the agri-food sphere. *Економіка харчової промисловості*. 2019. Випуск 1, том 11. С. 10–15.
25. Возняк Г. В. Теоретико-методологічні аспекти формування моделі смарт-спеціалізації регіонального розвитку. *Регіональна економіка*. 2021. № 2. С. 27–35. DOI: https://doi.org/10.36818/1562–0905–2021–1-8.
26. Жегус О. В, Давиденко В. В. Стратегічні імперативи інноваційного розвитку аграрного сектору України як основи його резильєнтності. *Економіка та суспільство*. 2024. Випуск 61. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0072/2024–61–23 (дата звернення 18.02.25).
27. Залізко В. Д. Вплив агрохолдингізації сільськогосподарських підприємств на соціально-економічний розвиток сільських територій. *Економіка України*. 2013. № 6. С. 71–78.
28. Самофатова В. А. Цифровізація агропродовольчої сфери як фактор її конкурентоспроможності та сталого розвитку. *Цифрова трансформація економіки України: Проблеми і пріоритети побудови стратегії конкурентних переваг*: матеріали наукового колоквіуму кафедри економіки промисловості ОНТУ. 8 травня 2024 року. Одеса, 2024. С. 91–96.
29. На Вінниччині елеватор працює на трьох видах палива. URL: https://agro-business.com.ua/agrobusiness/item/32023-na-vinnychchyni-elevator-pratsiuie-na-trokh-vydakh-palyva.html (дата звернення 16.03.2025).
30. Розроблення стратегії повоєнної відбудови економіки України: міжнародний досвід і національні пріоритети. URL: http://ief.org.ua/?p=14490 (дата звернення 12.03.2025).
31. Виклики та наслідки агропродовольчої спеціалізації України у світовій економіці / за ред. Шубравської О. В. Київ: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2023. 425 с.
32. Дідківська Л. В. Італійське «економічне диво»: успішний досвід управління повоєнним відновленням. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2022. Випуск 55. С. 102–116. DOI: https://doi.org/10.15407/ingedu2022.55.102.

33. Крисанов Д. Ф. Інноваційний фактор розвитку харчової промисловості України. *Економіка України*. 2007. № 4. С. 4–13.
34. Бандуренко Г. М., Левківська Т. М., Корецька І. Л. Розробка технології каротиновмістних порошків та шляхи їх використання. *Науково-технічні розробки та інноваційні технології*. 4-те вид., доп. Київ: НУХТ, 2011. С. 13–15.
35. Зовнішньоекономічна діяльність України в системі глобальних конкурентних відносин: агропродовольчий вимір: монографія / О. І. Павлов, В. А. Самофатова, Т. А. Кулаковська та ін.; за ред. О. І. Павлова. Одеса: Астропринт, 2019. 272 с.
36. Жуковська А. «Срібна економіка» як ресурс інклюзивного розвитку національної економіки. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2020. Випуск 3. С. 37–53. DOI: https://doi.org/10.35774/visnyk2020.03.037.
37. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: https:/zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text (дата звернення: 04.02.2025).
38. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950–2007- %D0 %BF#Text (дата звернення: 03.02.2025).
39. Деякі питання забезпечення досягнення Цілей сталого розвитку в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.11.2024 № 1190 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/KR241190 (дата звернення: 03.02.2025).
40. Цілі сталого розвитку Україна 2021. Моніторинговий звіт. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/2020/ukr/st_rozv/publ/SDGs %20 Ukraine %202021 %20Monitoring %20Report %20ukr.pdf (дата звернення: 05.02.2025).
41. Доповідь про цілі в області сталого розвитку, 2023. Спеціальний випуск ООН: на шляху до виробітку плану врятування людей і планети. URL: https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2023.pdf (дата звернення: 08.02.2025).
42. Лук'яненко І. Г., Краснікова Л. І. Економетрика: підручник. Київ: Товариство «Знання», КОО, 1998. 494 с.
43. 17 цілей, щоб змінити наш світ. Індикатори для України. Статистична інформація. Сталий розвиток / Національна платформа звітування за ЦСР (відкрита платформа ЦСР). URL: https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk (дата звернення: 10.02.2025).
44. Оцінка прогресу досягнення ЦСР в Україні (за методологією Економічної та соціальної Комісії ООН для Азії та Тихого океану (UNESCAP). Статистична інформація. Сталий розвиток. URL: https://ukrstat.gov.ua/index.html (дата звернення: 15.02.2025).

45. Деякі питання забезпечення досягнення Цілей сталого розвитку в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.11.2024 р. № 1190 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-zabezpechennia-dosiahnennia-tsilei-staloho-rozvytku-v-ukraini-i291124–1190 (дата звернення: 18.02.2025).
46. Цільові значення та інша інформація за індикаторами досягнення Цілей сталого розвитку на період до 2030 року. URL: /csr_prezent/2020/ukr/st_rozv/doc/rozp_KMU_1190.pdf (дата звернення: 20.02.2025).
47. Сільське господарство України за 2021 р.: статистичний збірник / Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua /druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch_sg_zb.htm (дата звернення: 27.02.2025).
48. Середні ціни виробників промислової продукції у 2013–2023 рр. Економічна статистика / Ціни / Середні ціни виробників промислової продукції. URL: https://ukrstat.gov.ua/index.html (дата звернення: 02.03.2025).
49. Середні споживчі ціни на товари (послуги). Економічна статистика/ Ціни. 2013–2024 рр. URL: https://ukrstat.gov.ua/index.html (дата звернення: 07.03.2025).
50. Дідух С. М. Інклюзивний розвиток агропродовольчих вертикально-інтегрованих компаній України: монографія. Одеса: Астропринт, 2020. 336 с.
51. Частка України у світовому експорті пшениці складає 7,9 %. URL: https://superagronom.com/news/20141-chastka-ukrayini-u-svitovomu-eksporti-pshenitsi-skladaye-79#:~:text (дата звернення: 12.03.2025).
52. Лупенко Ю. Україна навіть зараз входить до десятки найбільших експортерів зернових. URL: https://tyzhden.ua/iurij-lupenko-ukraina-navit-zaraz-vkhodyt-do-desiatky-najbilshykh-eksporteriv-zernovykh/ (дата звернення: 12.03.2025).
53. Інфографічний довідник «Агробізнес України» 2023/2024. 11 випуск. URL: https://agribusinessinukraine.com/get_file/id/the-infographics-report-ukrainian-agribusiness-2024.pdf (дата звернення: 15.03.2025).

Розділ 4

ФІНАНСОВІ ТА ІНВЕСТИЦІЙНІ АСПЕКТИ ВІДНОВЛЕННЯ І СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА РИЗИКУ

4.1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА РИЗИКУ

© 2025 by Кулаковська Т. А. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

У сучасному світі соціально-економічні системи функціонують у постійно змінному середовищі, яке дедалі більше визначається факторами невизначеності та ризику в умовах постійної турбулентності. Нестабільність фінансових ринків, політична фрагментація, зміни клімату, поширення деструктивних технологій та наслідки воєнних конфліктів посилюють невизначеність і ускладнюють процеси стратегічного планування. За таких умов стратегічний розвиток вимагає не лише довгострокового бачення, а й глибокого розуміння чинників ризику, здатності до швидкої адаптації та формування системної стійкості.

Соціально-економічна система — це складне утворення, що поєднує економічні, соціальні, політичні та інституційні компоненти, взаємодія яких визначає рівень добробуту населення, конкурентоспроможність економіки та її здатність до інноваційного оновлення. В умовах невизначеності, пов'язаної з відсутністю повної інформації про майбутні події, та ризиків, які можуть мати як деструктивні, так і трансформаційні наслідки, постає потреба в переосмисленні стратегічних підходів до розвитку. За цих умов зростає потреба у формуванні гнучких та адаптивних моделей управління, що здатні забезпечити стійкість соціально-економічних систем до внутрішніх і зовнішніх викликів.

Поняття стратегічного розвитку вимагає також нового осмислення, адже традиційні підходи, зосереджені на прогнозуванні і ста-

більному зростанні, вже не відповідають сучасним реаліям. В умовах невизначеності важливо не лише визначити довгострокові цілі, а й сформувати механізми адаптації, що дозволяють гнучко реагувати на непередбачувані зміни. Ризик, як складова невизначеності, стає не лише загрозою, але й джерелом нових можливостей для інноваційного розвитку, якщо його враховано у стратегічних підходах.

Концептуальні засади стратегічного розвитку в такому контексті мають базуватися на принципах гнучкості, резилієнтності, проактивного управління та інноваційної динаміки. Це означає переорієнтацію з традиційних, лінійних моделей планування на інтегративні підходи, що передбачають постійний моніторинг середовища, управління змінами та готовність до дій у критичних ситуаціях. Водночас важливим завданням є забезпечення соціальної згуртованості, зниження структурних диспропорцій і розвиток людського капіталу як основи стійкості національних економік.

У зв'язку з цим актуальним є осмислення концептуальних засад стратегічного розвитку соціально-економічних систем, які б поєднували елементи передбачуваності з механізмами антикризової стійкості, інституційної гнучкості та інноваційної динаміки. Формування таких засад вимагає міждисциплінарного підходу, що враховує економічні, соціальні, політичні та технологічні чинники, а також досвід країн, які ефективно адаптуються до нових умов глобальної нестабільності.

У контексті формування концептуальних засад стратегічного розвитку соціально-економічних систем в умовах невизначеності та ризику важливо розпочати з уточнення змісту самої дефініції «соціально-економічна система». Це поняття є комплексним і багаторівневим, і впродовж історії його тлумачення змінювалося відповідно до розвитку економічної теорії, соціології, системного аналізу та інших наукових дисциплін.

Розгляд генезису цього терміна дозволяє виявити еволюцію уявлень про взаємодію економічних і соціальних компонентів системи, зрозуміти, як змінювалися підходи до їх аналізу, управління та розвитку в різні історичні періоди. Це, своєю чергою, створює міцне теоретичне підґрунтя для побудови сучасної методології стратегічного розвитку. Зокрема у XX столітті домінували уявлення про соціально-економічну систему як механістичну структуру з ієрархічним управлінням. Сучасна наука розглядає такі системи як відкриті, динамічні, адаптивні утворення, що функціонують у складному, мінливому середовищі.

Умова невизначеності та ризику ще більше ускладнює управління такими системами. Тому чітке розуміння природи соціально-економічної системи, а саме її структури, внутрішніх взаємозв'язків, функціональних елементів і залежностей, є необхідною передумовою для формування ефективної стратегії розвитку. Без цього будь-яка спроба моделювати або прогнозувати стратегічну поведінку системи в нестабільному середовищі буде недостатньо обґрунтованою.

Дослідження генезису дефініції «соціально-економічна система» забезпечує глибше розуміння предмета дослідження, уточнює категоріальний апарат і створює основу для подальшого аналізу стратегічних підходів, адаптованих до умов невизначеності та ризику.

Генезис дефініції «Соціально-економічна система» прослідковується через розвиток наукових економічних шкіл (табл. 4.1).

Представники класичної економічної школи А. Сміт та Д. Рікардо бачили соціально-економічну систему як систему, що ґрунтується на законі ринку, де індивіди, керуючись власними інтересами, взаємодіють через механізм попиту та пропозиції. Вони стверджували, що ринкові сили автоматично приводять систему до рівноваги.

Неокласичні економісти, наприклад, А. Маршалл, фокусувалися на вивченні граничних явищ та поведінки окремих економічних агентів. Вони розглядали соціально-економічні системи як баланс між попитом і пропозицією, з урахуванням ефективності і раціональності поведінки індивідів.

Маржиналісти доповнили економічні моделі, використовуючи концепцію граничної корисності та оптимізації ресурсів. Вони визначали соціально-економічні системи як комплекс взаємодій між ринками й індивідуальними рішеннями, де оптимізація є основною метою.

Дж. М. Кейнс розглядав економіку як сукупність соціально-економічних відносин, що підлягають державному регулюванню для досягнення макроекономічної стабільності. В умовах кризи чи рецесії держава повинна активно втручатися в економіку, збільшуючи державні витрати для стимулювання попиту.

Інституціоналісти, такі як Т. Веблен та Дж. Коммонс, підкреслювали роль соціальних, політичних та культурних інститутів у розвитку економічних систем. Вони стверджували, що соціально-економічні системи не можуть бути зрозумілі без урахування інститутів, норм і правил, що визначають поведінку учасників.

Таблиця 4.1

Визначення поняття «Соціально-економічна система» в економічних школах

Назва економічної школи	Характеристика поглядів на дефініцію	Визначення дефініції «Соціально-економічна система»
Класична школа	Система грунтується на ринкових механізмах, індивіди діють у власних інтересах, ринок автоматично врівноважує систему	Сукупність економічних агентів (індивідів, підприємств, держави), які здійснюють обмін товарами та послугами на ринку, що призводить до розподілу ресурсів
Неокласична школа	Фокус на граничних явищах і раціональній поведінці індивідів; ринкова рівновага визначається попитом і пропозицією з урахуванням ефективності	Набір взаємодій між індивідами, організаціями та ринками, де ресурси розподіляються через механізм цін і ринкових сил, з максимізацією благ для всіх учасників
Маржиналістська школа	Орієнтація на граничну корисність і оптимізацію; система як взаємодія ринків та індивідуальних рішень	Комплекс економічних відносин, в яких кожен агент приймає рішення на основі граничної корисності для досягнення оптимального розподілу ресурсів
Кейнсіанська школа	Держава активно втручається в економіку для забезпечення стабільності, зайнятості й зростання, особливо в умовах кризи	Система взаємодій між приватними та державними суб'єктами, де уряд має активно втручатися для забезпечення повної зайнятості та стабільності економічного зростання
Інституціональна школа	Значна роль інститутів, норм, правил, які формують економічну поведінку; економіка не ізольована від соціального і культурного контексту	Комплекс економічних і соціальних відносин, що формуються під впливом інститутів, законів, норм і правил, які визначають поведінку учасників економічної діяльності
Марксистська школа	Економіка як система класових відносин та експлуатації; акцент на боротьбі між працею і капіталом, історичність змін	Історично змінюваний порядок економічних відносин, в якому розподіл ресурсів та багатства визначається класовою боротьбою між різними соціальними групами

Закінчення табл. 4.1

Назва економічної школи	Характеристика поглядів на дефініцію	Визначення дефініції «Соціально-економічна система»
Системний підхід	Соціально-економічна система — це складна, цілісна система з взаємопов'язаними компонентами; акцент на зворотних зв'язках і взаємозалежностях	Інтегрована сукупність економічних, соціальних і політичних компонентів, що функціонують як єдине ціле, де зміни в одному елементі можуть призвести до змін в інших
Економіка розвитку	Система розглядається як така, що постійно трансформується; фокус на модернізації, добробуті, адаптації до різних етапів розвитку	Система, що перебуває в процесі розвитку, який включає трансформацію економічної структури, модернізацію соціальних інститутів та забезпечення сталого економічного зростання

Джерело: складено автором.

К. Маркс та його послідовники акцентували увагу на класових відносинах та експлуатації праці в межах соціально-економічної системи. Вони вважали, що соціально-економічні системи є результатом боротьби між класами (робітниками та капіталістами).

В межах системного підходу соціально-економічна система розглядається як складний, інтегрований механізм, де різні компоненти (економіка, суспільство, політика, культура) взаємодіють та утворюють цілісність. Цей підхід акцентує увагу на аналізі взаємозв'язків та зворотних зв'язків між різними елементами.

У межах цієї теорії соціально-економічні системи розглядаються як механізми, які повинні адаптуватися до різних стадій розвитку, від аграрного до індустріального та інформаційного. Пріоритет надається зростанню добробуту та покращенню життєвих умов населення через економічний розвиток і модернізацію.

Таким чином, визначення соціально-економічних систем варіюються в залежності від школи, але в загальному розумінні вони підкреслюють взаємодію економічних та соціальних чинників у процесі розвитку суспільства.

Термін «соціально-економічна система» відображає інтеграцію соціальних і економічних процесів, що взаємодіють у межах суспільства, і має свої етапи формування, що можна простежити через кілька наукових парадигм.

1. **Класичний період (XVIII–XIX століття).** Від початку розвитку економічної науки в роботах А. Сміта та Д. Рікардо економічні процеси розглядалися в основному в контексті індивідуальних агентів, їхньої взаємодії на ринку та розподілу ресурсів. Проте в класичній теорії соціальний аспект не отримував чіткого визначення. Ідея «невидимої руки» А. Сміта описувала, як індивідуальні прагнення до вигоди можуть приводити до загального блага через ринкові механізми.

2. **Індустріальний період (XIX — початок XX століття).** У цей період економічна теорія почала активно розвиватися в напрямі взаємодії різних соціальних груп, особливо з урахуванням класових відносин, що виникали в умовах індустріалізації. Ідеї К. Маркса і його теорія класової боротьби стали важливим внеском у розуміння соціальних та економічних процесів як невід'ємних складових соціально-економічної системи. Він підкреслював, що зміни в економічній структурі суспільства призводять до трансформацій у соціальних структурах.

3. **Теорія систем (середина XX століття).** Поява теорії систем, розвиненої в працях Людвіга фон Берталанфі, внесла важливий вклад у формулювання категорії «соціально-економічна система». Теорія систем розглядала соціально-економічні процеси як частину більшого цілого, де кожен компонент взаємодіє з іншими через зворотні зв'язки. Це дозволяло описати соціально-економічну систему як складну, інтегровану структуру, де економічні та соціальні елементи функціонують як єдине ціле, реагуючи на зовнішні і внутрішні зміни.

4. **Інституціональний підхід (середина XX століття — сучасність).** Інституціоналісти, такі як Т. Веблен і Дж. Р. Коммонс, акцентували увагу на ролі інститутів у формуванні соціально-економічних систем. Вони вважали, що соціально-економічна система не може бути зрозуміла без урахування інститутів, норм і правил, які визначають поведінку учасників економічної діяльності. Соціальні, правові та культурні інститути стають важливими елементами, які формують поведінку економічних агентів.

5. **Сучасні підходи (кінець XX — початок XXI століття).** У сучасних теоріях соціально-економічні системи розглядаються як динамічні структури, що знаходяться в постійному розвитку та адаптації до змін. Теорія сталого розвитку, що набула популярності в останні десятиліття, підкреслює важливість гармонійного

розвитку економічної, соціальної та екологічної складових для забезпечення довготривалої стабільності. Крім того, глобалізація та інформаційні технології стали важливими факторами, що змінюють межі соціально-економічних систем, які дедалі більше стають глобальними.

Генезис категорії «соціально-економічна система» відображає еволюцію економічної думки та розвиток нових наукових підходів до розуміння соціальних і економічних процесів як взаємопов'язаних і взаємозалежних. З початкового етапу, коли акцент робився на ринкових механізмах, до більш пізніх етапів, коли все більше уваги приділялося інституціональним, класовим та системним аспектам, ця категорія стала основою для комплексного аналізу сучасних суспільств. Вона охоплює не лише економічні, але й соціальні, культурні та інституційні складові, які формують цілісні соціально-економічні системи.

Соціально-економічні системи можна класифікувати за різними критеріями, зокрема за формою власності, рівнем централізації управління, типом економічного розвитку, характером розподілу ресурсів тощо (табл. 4.2).

Ця класифікація дає змогу чітко розрізняти соціально-економічні системи за різними критеріями, що допомагає в аналізі їхніх особливостей і розвитку.

Стратегічний розвиток соціально-економічних систем в умовах невизначеності та ризику має відмінності з чітким, стабільним та прогнозованим розвитком.

Умови невизначеності та ризику висувають до стратегічного розвитку зовсім інші вимоги, ніж умови стійкого та прогнозованого розвитку. У першому випадку економічне середовище є нестабільним, а зміни — раптовими та часто непередбачуваними. Це зумовлює потребу у гнучкості стратегічного мислення, адаптивності до нових обставин і здатності приймати рішення на основі неповної або варіативної інформації. В умовах ризику організація може оцінити ймовірність певних подій, але результати залишаються невизначеними, що потребує оперативної реакції на зміну обставин. Натомість у стабільному середовищі майбутні умови є більш передбачуваними, що дозволяє спиратися на чіткі прогнози та довгострокове планування. В таких умовах стратегічне управління фокусується на оптимізації, ефективності та реалізації заздалегідь визначених цілей.

Таблиця 4.2

Класифікація соціально-економічних систем

Критерій класифікації	Види класифікацій в межах критерію	Характеристика соціально-економічних систем
За формою власності	Приватні системи	Власність належить окремим особам або приватним компаніям
	Державні системи	Власність належить державі, яка контролює виробництво та розподіл ресурсів
	Змішані системи	Поєднання державної та приватної власності з регулюванням певних галузей
За рівнем централізації управління	Децентралізовані системи	Рішення приймаються на рівні підприємств чи регіонів, ринки саморегулюються
	Централізовані системи	Центральна влада приймає всі ключові економічні рішення
За типом економічного розвитку	Розвинені економіки	Високий рівень індустріалізації, технологій та життя населення
	З перехідною економікою	Країни з перехідною економікою, що активно модернізуються
	Країни, що розвиваються	Низький рівень індустріалізації, залежність від аграрного сектора
За типом економічної організації	Ринкові системи	Ціни та розподіл визначаються попитом і пропозицією
	Планові системи	Держава регулює більшість економічної діяльності
	Змішані економічні системи	Поєднання ринкових механізмів з державним регулюванням
За рівнем технологічного розвитку	Аграрні системи	Базуються на сільському господарстві та природних ресурсах
	Індустріальні системи	Акцент на виробництві товарів у промисловості
	Постіндустріальні системи	Провідну роль відіграють послуги, IT та наука
За типом розподілу ресурсів	Соціалістичні системи	Рівний розподіл ресурсів, орієнтація на загальний добробут
	Капіталістичні системи	Ринок і конкуренція визначають розподіл ресурсів
	Кооперативні системи	Розподіл через кооперацію та взаємодію груп

Закінчення табл. 4.2

Критерій класифікації	Види класифікацій в межах критерію	Характеристика соціально-економічних систем
За ступенем інтеграції в глобальну економіку	Закриті економічні системи	Обмежена інтеграція з міжнародними ринками
	Відкриті економічні системи	Активна взаємодія з іншими країнами через торгівлю, інвестиції
За рівнем соціальної рівності	Егалітарні системи	Рівний доступ до ресурсів і соціальних благ
	Ієрархічні системи	Виражені соціальні й економічні нерівності
За рівнем урбанізації	Сільські соціально-економічні системи	Більшість населення займається сільським господарством
	Міські соціально-економічні системи	Переважання міського населення та економіки послуг і торгівлі
За формою управління	Демократичні системи	Участь громадян у прийнятті рішень, верховенство права
	Авторитарні системи	Влада зосереджена в руках обмеженого кола осіб

Джерело: складено автором на основі [1–25].

Ця відмінність у характері середовища безпосередньо впливає на методи планування та управління. В нестабільних умовах основою стратегій стає сценарне моделювання, яке передбачає розробку кількох альтернативних варіантів подій. Це дозволяє забезпечити готовність до різних сценаріїв та оперативно коригувати дії у відповідь на нові виклики. Управлінські підходи у такому контексті акцентують увагу на постійному моніторингу, диверсифікації ресурсів і швидкому реагуванні. У стабільному ж середовищі планування є більш прямолінійним і передбачуваним, базується на визначених сценаріях і дозволяє уникати частих корекцій. Тут управлінська діяльність спрямована передусім на досягнення ефективності та реалізацію стратегічних цілей у межах довгострокових програм.

Наступним критично важливим аспектом є інформаційна база, яка лежить в основі прийняття стратегічних рішень. У нестабільному середовищі ця база, як правило, є неповною, суперечливою або швидко змінною. Це ускладнює точне прогнозування і вимагає застосування гнучких методів аналізу ризиків — зокрема ймовірнісного аналізу, сценарного планування та моделювання різних результатів.

Натомість у стабільних умовах інформація є значно структурованішою і повнішою, що створює можливість для високоякісного стратегічного аналізу на основі достовірних даних і усталених трендів.

Звідси випливає й різниця у структурі та стабільності стратегій. У складних і змінних умовах стратегії повинні бути гнучкими, тобто легко адаптуватися до нових обставин. Їх реалізація передбачає постійний перегляд і корекцію залежно від нової інформації чи змін у зовнішньому середовищі. Натомість у стабільному середовищі стратегічне планування є переважно довгостроковим і передбачає реалізацію раніше визначених напрямів діяльності без необхідності постійного перегляду.

Нарешті, важливим є розуміння природи ризиків і рівня невизначеності, з якими має справу організація. У динамічному середовищі ризики складніше ідентифікувати й кількісно оцінити, а отже управління ними вимагає високого рівня адаптивності й проактивного підходу. Прийняття рішень у таких умовах здійснюється з обмеженими даними, а головною метою є не лише зниження ймовірності негативних подій, а й підготовка до реалізації альтернативних сценаріїв. У протилежність цьому, в умовах стійкості ризики є більш визначеними і піддаються прогнозуванню, що дозволяє інтегрувати їх в систему стратегічного планування з мінімальними витратами на постійне коригування.

Таким чином, стратегічний підхід в умовах невизначеності та ризику орієнтований на адаптивність, багатовекторність та мобільність, тоді як у стабільному середовищі переважають раціоналізація процесів, довгострокове бачення і послідовне досягнення цілей. Обидва підходи мають власну логіку та інструменти реалізації, що відповідають різним контекстам соціально-економічного розвитку.

Також стратегічний розвиток в умовах невизначеності та ризику можна поєднати з теорією систем через кілька основних концепцій, таких як адаптивність, зворотний зв'язок та цілісність.

Теорія систем грунтується на низці базових положень, які визначають спосіб існування та функціонування складних об'єктів у взаємозв'язку з їхніми елементами та зовнішнім середовищем. Центральним у цьому підході є розуміння системи як цілісного утворення, що виходить за межі простої суми її складових. Така цілісність означає, що всі компоненти системи функціонують у тісному взаємозв'язку та мають спільну мету, якої неможливо досягти лише за рахунок окремих частин без урахування їхньої взаємодії.

Цей взаємозв'язок елементів відіграє ключову роль у забезпеченні цілісності системи. Кожна зміна в одному елементі здатна викликати відповідні реакції в інших, що вимагає системного підходу до аналізу і прийняття рішень. Таким чином, систему слід розглядати як єдиний організм, де жодна частина не існує у вакуумі.

Не менш важливим є урахування відкритості систем. Більшість з них не функціонують ізольовано, а постійно взаємодіють із зовнішнім середовищем — обмінюючись ресурсами, енергією, інформацією. Внаслідок цього зовнішні фактори можуть суттєво впливати на стан і поведінку системи, що зумовлює потребу в адаптивному управлінні та чутливості до зовнішніх змін.

Структура системи, як правило, має ієрархічну природу, що означає наявність підсистем, кожна з яких виконує окрему функцію і водночас підпорядковується загальній меті. Така ієрархічність забезпечує можливість чіткої організації, координації та контролю, що підвищує ефективність функціонування всієї системи в цілому.

Одним із найважливіших механізмів забезпечення цілісності та стійкості систем є зворотний зв'язок. Він дозволяє вчасно реагувати на внутрішні чи зовнішні зміни, здійснюючи корекцію дій та адаптацію поведінки. Зворотний зв'язок може мати як позитивний ефект, підсилюючи певні процеси, так і негативний, стабілізуючи систему шляхом обмеження відхилень.

Системи також є динамічними утвореннями, що перебувають у постійному процесі змін. Ці зміни можуть бути як внутрішніми, пов'язаними з еволюцією самих елементів системи, так і зовнішніми — спричиненими змінами в середовищі. Адаптивність до змін є необхідною умовою довготривалого функціонування та розвитку систем.

Особливу увагу в теорії систем приділяють явищу емерджентності — виникненню нових властивостей, що не притаманні жодному окремому елементу, але проявляються тільки внаслідок їхньої взаємодії. Саме завдяки цій властивості системи можуть набувати нових якостей та функцій, які не можна передбачити на основі аналізу ізольованих компонентів.

Насамкінець, системи прагнуть до певної збалансованості та стабільності. Цей стан досягається через підтримання внутрішньої рівноваги та гармонійної взаємодії із зовнішнім середовищем. Стабільність, однак, не означає відсутності змін, а скоріше здатність системи зберігати функціональну цілісність в умовах змінності середовища.

У сукупності ці принципи дозволяють глибше розуміти складні системні об'єкти, оптимізувати їх управління та забезпечити ефективне функціонування в умовах як стабільності, так і невизначеності.

Теорія систем стверджує, що організація є складною системою, де елементи взаємопов'язані і працюють як єдине ціле. Стратегічний розвиток в цьому контексті можна розглядати як процес адаптації організації до змін у зовнішньому середовищі, що включає економічні, технологічні та соціальні фактори. Рішення щодо розвитку повинні враховувати взаємозв'язки між різними елементами організації та зовнішнім середовищем, що дає можливість оцінити довгострокові наслідки стратегічних виборів.

У теорії систем невизначеність і ризик можна трактувати як частину зовнішнього середовища, яке постійно змінюється. Організації мають бути здатні адаптувати свої стратегії, враховуючи ці фактори. Невизначеність виникає через неповну або нечітку інформацію, що ускладнює прийняття рішень, в той час як ризик відображає потенційні негативні наслідки від реалізації певних стратегій.

Теорія систем підкреслює важливість адаптивних механізмів для систем у мінливих умовах. Для організації це означає необхідність гнучко реагувати на зміни в умовах невизначеності та ризику. Рішення мають бути не лише стратегічними, але й здатними адаптуватися до нових даних та обставин, що виникають.

Зворотний зв'язок є ключовим елементом теорії систем. Він дозволяє організації коригувати свої стратегії в залежності від результатів, що отримуються в процесі реалізації. Це важливо при оцінці ризиків і невизначеності, оскільки зворотний зв'язок допомагає виявити потенційні проблеми та можливості вчасно коригувати курс дій.

Стратегічний розвиток, невизначеність і ризик можуть бути успішно інтегровані в рамки теорії систем, де управління є адаптивним, з орієнтацією на зворотний зв'язок і взаємозв'язки між елементами організації та її середовищем.

Теорія систем і стратегічний розвиток мають багато спільного у підході до управління організацією, зокрема в розумінні взаємозв'язків, важливості адаптації та відкритості до змін. Проте стратегічний розвиток часто має більш конкретну мету, фокусуючись на досягненні певних бізнес-цілей, тоді як теорія систем підкреслює важливість цілісного підходу та взаємодії всіх елементів системи (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Порівняння підходів теорії систем зі стратегічним розвитком

Принцип теорії систем	Єдність зі стратегічним розвитком	Відмінність зі стратегічним розвитком	Заходи подолання протиріччя
Цілісність системи	Стратегічний розвиток передбачає цілісне бачення організації, де всі підрозділи та ресурси працюють разом для досягнення загальних цілей	Стратегічний розвиток фокусується на досягненні конкретних стратегічних цілей, іноді з урахуванням відмінностей між підрозділами чи напрямками	Підвищення координації між підрозділами для забезпечення єдиного стратегічного напрямку; інтеграція функціональних стратегій в загальний план розвитку
Взаємозв'язок елементів	Стратегічний розвиток враховує взаємозв'язок між різними аспектами бізнесу: ринковими умовами, ресурсами, культурою організації	Стратегічний розвиток може фокусуватися на окремих напрямках чи підсистемах без повної уваги до всіх елементів системи одночасно	Проведення регулярного стратегічного огляду для виявлення та коригування недоліків у взаємозв'язках; використання міжфункціональних команд для реалізації комплексних ініціатив
Відкритість системи	Стратегічний розвиток завжди враховує зовнішні фактори: конкуренцію, зміни на ринку, технологічний прогрес, політичні умови	У стратегічному розвитку часто робиться акцент на управлінні змінами, але не завжди система повністю відкрита до зовнішнього середовища (особливо в закритих організаціях)	Розвиток механізмів зовнішнього моніторингу й аналізу для швидкої адаптації стратегії до змін; створення відкритих каналів для взаємодії з зовнішнім середовищем (наприклад, через партнерства або інноваційні платформи)
Ієрархія та підсистеми	Стратегічний розвиток зазвичай включає планування на різних рівнях (корпоративний, функціональний, операційний), що є ієрархічною структурою	Ієрархія може бути обмежена лише адміністративними рівнями управління і не завжди враховує складність ієрархії в бізнес-процесах	Створення більш гнучких і адаптивних структур для взаємодії між рівнями організації, використання методів організаційного розвитку для покращення горизонтальної інтеграції

Закінчення табл. 4.3

Принцип теорії систем	Єдність зі стратегічним розвитком	Відмінність зі стратегічним розвитком	Заходи подолання протиріччя
Зворотний зв'язок	Важливість зворотного зв'язку в стратегічному розвитку полягає в необхідності коригування стратегії на основі отриманих результатів (наприклад, через KPI, аналіз ризиків)	Стратегічний розвиток може бути схильним до одного циклу планування без достатнього зворотного зв'язку для постійної адаптації в реальному часі	Введення регулярних циклів оцінки та коригування стратегій (наприклад, квартальні або річні огляди); впровадження системи зворотного зв'язку з усіх рівнів організації
Динамічність та зміни	Стратегічний розвиток фокусується на адаптації стратегії до змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі, що включає коригування на основі нових даних	Стратегії часто стійкі на певний час і не завжди гнучко адаптуються до змін (якщо не передбачено в стратегічному процесі)	Підвищення гнучкості стратегії шляхом розробки резервних планів (планів B) та моделювання сценаріїв; використання принципів адаптивного лідерства
Емерджентність	Стратегічний розвиток часто виявляє нові можливості або несподівані наслідки в процесі реалізації стратегій, що виникають через взаємодію всіх частин організації	Окремі стратегії можуть бути спрямовані на досягнення певних цілей без врахування потенційно нових можливостей, що можуть виникнути з усієї організаційної системи	Створення інноваційних платформ для підтримки креативних ідей і зворотного зв'язку з усіх рівнів організації; стимулювання міжфункціональних ініціатив для виявлення нових можливостей
Збалансованість і стабільність	Стратегічний розвиток часто включає прагнення до збалансованого росту та стабільності в організації, особливо через оптимізацію ресурсів і процесів	У стратегічному розвитку акцент може бути на швидкому досягненні результату чи розвитку, що може призвести до тимчасової нестабільності або ризику	Балансування між короткостроковими цілями та довгостроковими стратегіями через диверсифікацію ризиків, використання системи управління ризиками, планування ресурсів

Джерело: розробка автора на основі [26–27].

Заходи подолання протиріч допомагають адаптувати принципи теорії систем до практики стратегічного розвитку. Вони сприяють збереженню цілісного підходу, оптимізації взаємодії між елементами організації та забезпеченню більш гнучкої та ефективної стратегії, яка враховує як зовнішні, так і внутрішні зміни.

Особлива увага при розробці стратегії розвитку соціально-економічних систем має приділятися умовам, в яких формується така стратегія. Має бути чітке розуміння різниці між умовами невизначеності та умовами ризику.

У процесі стратегічного розвитку соціально-економічних систем важливу роль відіграє характер зовнішнього середовища, в якому ці системи функціонують. Серед ключових умов, що визначають підходи до планування та управління, виділяють невизначеність та ризик. Хоча ці поняття часто вживаються як синоніми, між ними існують принципові відмінності, які суттєво впливають на стратегічні підходи.

Перш за все, слід звернути увагу на інформаційну базу для прийняття рішень. У ситуації невизначеності організація має або обмежену, або зовсім відсутню інформацію щодо майбутніх подій. Це ускладнює прогнозування розвитку подій і прийняття обґрунтованих рішень. Наприклад, різкі зміни в геополітичному середовищі або радикальні технологічні прориви (як-от поява штучного інтелекту) можуть створити нові реалії, які важко передбачити. У відповідь на це стратегічний розвиток орієнтується на гнучкість, адаптивність і постійне коригування дій, що дозволяє організаціям швидко реагувати на нові виклики та забезпечувати свою життєздатність.

На відміну від цього умови ризику передбачають наявність достатньої кількості інформації для оцінки ймовірностей майбутніх подій. Наприклад, підприємство може аналізувати історичні дані про коливання валютного курсу чи ймовірність природних катастроф, аби спланувати свої дії. У таких умовах стратегія базується на аналізі ризиків, використанні математичних моделей, диверсифікації активів або страхуванні, що дозволяє зменшити потенційні втрати.

Наступним аспектом є прогнозованість результату. В умовах невизначеності результати діяльності системи практично не піддаються точному прогнозуванню. Наприклад, вплив пандемії на глобальну економіку продемонстрував, наскільки складно передбачити наслідки навіть добре вивчених явищ. Тому організації застосовують сценарне планування, готуючись до різних можливих варіантів розвитку подій, і формують стратегії, здатні ефективно працювати за кількох сценаріїв.

На противагу цьому в умовах ризику майбутні результати можна оцінити з певним ступенем імовірності. Такі умови дозволяють організаціям розробляти більш точні та передбачувані стратегії, спрямовані на оптимізацію очікуваного результату. Наприклад, інвестори часто використовують фінансові моделі, які дозволяють оцінити ймовірність прибутків або збитків і приймати рішення на основі цих розрахунків.

Третій важливий чинник — це адаптація та гнучкість. В умовах невизначеності адаптивність є критично важливою характеристикою стратегічного управління. Соціально-економічні системи повинні мати змогу швидко змінювати курс, впроваджувати нові підходи та реструктуризовуватися відповідно до нових умов. Прикладом може бути бізнес, що під час воєнних дій оперативно переорієнтовує логістичні ланцюги або переносить виробництво в безпечніші регіони.

Натомість у ситуації ризику можливість оцінити ймовірність подій дозволяє формувати більш стабільні стратегії. У таких умовах організації не змушені часто змінювати свої плани, оскільки можуть заздалегідь передбачити потенційні виклики та вжити превентивних заходів. Так, сільськогосподарські компанії використовують страхування врожаю як засіб зменшення ризиків, пов'язаних із несприятливими погодними умовами.

Четверта відмінність стосується управлінських підходів. У разі невизначеності управління має бути більш реактивним, тобто здатним до оперативного реагування на нову інформацію. У таких умовах лідери змушені ухвалювати рішення в режимі реального часу, часто без повного розуміння всіх можливих наслідків. Це потребує високого рівня мобільності та спроможності до переосмислення стратегічних орієнтирів.

На відміну від цього управління ризиками передбачає використання заздалегідь підготовлених інструментів і моделей. Такий підхід дозволяє систематизувати процес прийняття рішень і зменшити вплив суб'єктивного чинника. Прикладом може бути застосування методу Monte Carlo у фінансовому аналізі для передбачення коливань доходів за різних сценаріїв.

Нарешті, рівень впевненості в результатах також суттєво різниться. В умовах невизначеності рівень упевненості є низьким, що зумовлює потребу в більш консервативних та обережних стратегічних підходах. Такі стратегії спрямовані передусім на мінімізацію втрат і забезпечення мінімального функціонування навіть у критичних обставинах.

У протилежність цьому наявність достовірних даних у ситуації ризику дає змогу планувати діяльність із вищим рівнем впевненості. Це дозволяє формулювати чітко визначені стратегічні цілі та механізми їх досягнення (табл. 4.4). Наприклад, енергетичні компанії можуть прогнозувати попит на електроенергію на основі історичних трендів і будувати стратегії розвитку, спираючись на ймовірні сценарії зміни споживання.

Отже поняття невизначеності та ризику, хоча й тісно пов'язані між собою, мають суттєві відмінності, які впливають на способи прийняття рішень та управління соціально-економічними процесами. Невизначеність виникає у ситуаціях, коли відсутня чітка або достатня інформація, що унеможливлює точне прогнозування результатів. У таких умовах організаціям складно передбачити майбутні події, що вимагає підвищеної гнучкості та адаптивності. Ризик, своєю чергою, пов'язаний з можливістю кількісно оцінити ймовірність настання певних подій та їх наслідків. Це дає змогу не лише прогнозувати розвиток ситуації, а й застосовувати ефективні інструменти управління ризиками, зокрема статистичні моделі, аналітичні методи та страхування.

Попри суттєві відмінності ці категорії мають низку спільних рис. По-перше, як ризик, так і невизначеність стосуються умов нестабільності, де прогнозування майбутнього є складним. По-друге, в обох випадках суб'єкти змушені приймати рішення на основі неповної або недостатньої інформації. І нарешті, і в умовах ризику, і в умовах невизначеності організації, держави або окремі особи можуть застосовувати стратегії, спрямовані на зменшення негативних наслідків — через страхування, диверсифікацію, резервування ресурсів або підготовку до альтернативних сценаріїв.

Принципова різниця між цими поняттями полягає в характері доступної інформації. Якщо при ризику існує хоча б часткова статистична база для розрахунку ймовірностей, то у випадку невизначеності така база або відсутня, або не дозволяє зробити обґрунтовані висновки. Відповідно, управління ризиком передбачає використання формалізованих методів — від математичних моделей до інструментів фінансового хеджування. Натомість управління в умовах невизначеності зосереджене на розробці гнучких стратегій, що дозволяють швидко адаптуватися до змін середовища навіть за відсутності чітких даних.

Таким чином, хоча обидва поняття мають справу з обмеженим знанням про майбутнє, вони вимагають різних підходів до стратегічного планування та управління, залежно від рівня доступної інформації та можливості її використання для прогнозування.

Таблиця 4.4

Розбіжності та схожість між категоріями «невизначеність» та «ризик»

Критерій	Невизначеність	Ризик	Схожість	Розбіжність
Визначення	Невизначеність — це ситуація, коли відсутні чіткі дані або інформація для прогнозування подій у майбутньому	Ризик — це ситуація, де можливо оцінити ймовірність настання певних подій та наслідки цих подій	Обидві категорії стосуються ситуацій, коли потрібно приймати рішення в умовах обмеженої інформації	Невизначеність означає відсутність будь-якої інформації для прогнозування, тоді як ризик базується на наявній інформації для оцінки ймовірностей
Прогнозованість результату	Результати важко або неможливо передбачити, оскільки є брак інформації або постійна зміна умов	Результат може бути передбачений на основі статистичних ймовірностей, що дозволяє здійснити оцінку ймовірності	Обидва аспекти включають можливість помилки в прогнозах через обмеження в інформації	У випадку ризику результат можна прогнозувати через ймовірність, тоді як у випадку невизначеності неможливо передбачити результат
Інформаційна база	Відсутність повної або точної інформації про майбутні події, що ускладнює прийняття рішень	Існує достатня кількість інформації для оцінки ймовірностей і наслідків подій, хоча результат може бути варіативним	Обидва явища пов'язані з недосконалістю інформації, яка впливає на процес прийняття рішень	Невизначеність обумовлена відсутністю необхідної інформації, тоді як ризик базується на наявності часткової або неповної інформації
Приклад	Економічна криза, викликана непередбаченими політичними змінами або глобальними катастрофами	Страхування від нещасного випадку, інвестиційні стратегії з оцінкою ймовірностей виграшу або програшу	Обидві категорії можуть виникати в умовах, де можливі несподівані чи складні події	Невизначеність пов'язана з непередбаченими ситуаціями, тоді як ризик — це оцінка ймовірності вже відомих або прогнозованих подій

Закінчення табл. 4.4

Критерій	Невизначеність	Ризик	Схожість	Розбіжність
Управління	Важко управляти через відсутність чітких даних або інтуїтивних оцінок. Стратегії часто є гнучкими й адаптивними	Ризик можна вимірювати та мінімізувати через математичні моделі, страхування та диверсифікацію	Усі стратегії управління мають на меті зменшити негативні наслідки для організацій або особистостей	Управління ризиком можливе завдяки статистичним методам, в той час як у разі невизначеності адаптація є більш ефективною стратегією
Приклади в економіці	Невизначеність на фінансових ринках, викликана політичною нестабільністю або швидкими технологічними змінами	Інвестиційний ризик на фондових ринках, ризик невиплати кредиту або ризик виробничих збитків	Обидва аспекти можуть проявлятися на фінансових ринках і в економічних процесах	Невизначеність вимагає здатності швидко адаптуватися до нових ситуацій, а ризик — визначення стратегій для управління ймовірностями
Керування в бізнесі	Стратегії бізнесу в умовах невизначеності орієнтовані на адаптацію до змінюваних умов без чітких прогнозів	Керування ризиками передбачає аналіз ймовірностей і вибір оптимальних стратегій для зменшення ймовірності збитків	Обидва підходи включають планування на випадок несприятливих подій	У разі невизначеності основний акцент робиться на гнучкості й адаптивності, а в разі ризику — на математичному моделюванні й управлінні ймовірностями
Природа впливу	Вплив часто є неочікуваним і може мати складний або неконтрольований характер	Вплив може бути оцінений, є можливість передбачити ймовірність і масштаб наслідків	Обидва явища вимагають обробки та аналізу даних для прийняття зважених рішень	Невизначеність може призвести до більших неочікуваних змін і важко піддається управлінню, тоді як ризик більше піддається математичному аналізу

Джерело: складено автором на основі [28–42].

Стратегічний розвиток у контексті невизначеності вимагає гнучкості, адаптивності та готовності до постійного перегляду планів. Організаціям важливо створювати механізми швидкої реакції на нові виклики та мати резервні сценарії розвитку. Водночас умови ризику дозволяють будувати стабільніші, прогнозованіші стратегії на основі аналітичних методів і кількісної оцінки подій. Розуміння цих відмінностей є критично важливим для ефективного стратегічного управління в умовах постійно змінного соціально-економічного середовища.

Концептуальні засади стратегічного розвитку соціально-економічних систем в умовах невизначеності та ризику повинні враховувати такі ключові аспекти:

1. Стратегічний розвиток соціально-економічних систем має базуватися на здатності швидко адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі. Це передбачає створення механізмів для оперативного реагування на нові виклики та можливості, а також на постійну переоцінку стратегій у відповідь на зміни умов.

2. Існує необхідність активно застосовувати методи аналізу ризиків для виявлення, оцінки та мінімізації потенційних загроз, які можуть вплинути на розвиток системи. Стратегічне планування має включати оцінку не лише ймовірних позитивних результатів, але й можливих негативних наслідків.

3. В умовах високої невизначеності важливим аспектом є інвестування в інновації та технології, що дозволяють знижувати ризики та підвищувати ефективність. Розвиток нових технологій, а також здатність швидко впроваджувати їх у виробничі процеси має стати основним драйвером розвитку соціально-економічних систем.

4. В умовах ризиків та невизначеності важливим є орієнтування на сталий розвиток, що включає в себе не лише економічну ефективність, але й соціальні та екологічні аспекти. Це дозволяє забезпечити довгострокову стабільність і підвищити стійкість системи.

5. Стратегії розвитку мають включати налагодження співпраці з іншими економічними суб'єктами, утворення стратегічних альянсів і партнерств. Це дозволяє знижувати рівень ризику через диверсифікацію джерел підтримки та співпраці, а також отримання доступу до нових технологій і ринків.

6. Враховуючи невизначеність, важливим є використання методів прогнозування та сценарного аналізу для передбачення різних можливих варіантів розвитку ситуації. Це дозволяє зменшити невизначеність і приймати обґрунтовані рішення в умовах високих ризиків.

7. В умовах невизначеності особливо важливим є створення умов для розвитку людського капіталу, залучення висококваліфікованих фахівців і розвиток їхньої компетенції. Інвестування в освіту та навчання дозволяє соціально-економічним системам стати більш стійкими та конкурентоспроможними.

Таким чином, стратегічний розвиток соціально-економічних систем в умовах невизначеності та ризику має бути комплексним і багатоаспектним, включаючи адаптивність, інновації, аналіз ризиків, партнерства та сталий розвиток.

Аналізуючи вище зроблені висновки, можна зазначити, що формування ефективної стратегії розвитку соціально-економічної системи в умовах невизначеності та ризику є багатоступеневим і динамічним процесом, який ґрунтується на системному аналізі, моделюванні сценаріїв і адаптивному управлінні. Далі подано ключові етапами цієї послідовності.

Перший етап — діагностики соціально-економічної системи. Він полягає у всебічному аналізі поточного стану соціально-економічної системи, включаючи економічні, соціальні, екологічні та інституційні компоненти. На цьому етапі застосовуються методи SWOT-аналізу, PEST-аналізу, а також аналіз зацікавлених сторін. Визначення сильних і слабких сторін, можливостей і загроз дозволяє окреслити головні вектори подальшого стратегічного планування.

Умови невизначеності передбачають також використання інструментів аналізу чутливості та оцінки сценаріїв для розуміння потенційних коливань в макро- і мікросередовищі. Особливу увагу приділяють ідентифікації критичних вузлів і точок ризику, які можуть впливати на стабільність системи.

Другий етап — визначення стратегічного бачення, місії та цілей, а саме — цільового образу майбутнього стану соціально-економічної системи, до якого прагне суспільство. Бачення має бути не лише привабливим, а й реалістичним, враховуючи ресурси та обмеження.

На основі бачення формулюється місія, яка окреслює роль системи в суспільстві, а також стратегічні цілі, що деталізують очікувані результати. В умовах ризику стратегічні цілі повинні бути гнучкими, багаторівневими й адаптивними. Застосування підходу SMART (Specific, Measurable, Achievable, Relevant, Time-bound) дозволяє зробити цілі конкретними і підконтрольними.

Третій етап — формування сценаріїв розвитку. Сценарне планування є центральним компонентом стратегічного процесу в умовах неви-

значеності. На цьому етапі розробляються декілька альтернативних сценаріїв розвитку з урахуванням можливих варіантів дії зовнішніх і внутрішніх чинників. Сценарії класифікуються як базовий (найбільш імовірний), оптимістичний і песимістичний.

Оцінка сценаріїв передбачає кількісне та якісне моделювання наслідків кожного варіанту розвитку подій. У процесі враховуються макроекономічні шоки, технологічні прориви, соціальні кризи, екологічні катастрофи тощо. Це дозволяє приймати більш зважені рішення і готувати систему до різних варіантів майбутнього.

Четвертий етап — вибору стратегічних пріоритетів і шляхів досягнення цілей. Після аналізу сценаріїв формуються стратегічні пріоритети — ключові напрями, що забезпечують досягнення стратегічних цілей. До прикладу, пріоритетами можуть бути: розвиток людського капіталу, інфраструктурна модернізація, цифровізація, експортна орієнтація або інклюзивне зростання.

Обґрунтування вибору пріоритетів базується на принципах ефективності, сталості та соціальної справедливості. Крім того, визначаються інструменти реалізації — законодавчі ініціативи, інвестиційні програми, інституційні зміни, фінансові механізми тощо. Умови ризику вимагають запровадження адаптивних інструментів — наприклад, резервних фондів, страхування, гнучкого бюджетного планування.

П'ятий етап — розробки механізмів управління реалізацією стратегії. Для забезпечення ефективного втілення стратегії необхідно створити відповідну систему управління, яка включає органи координації, моніторингу, звітності та коригування. Розробляються індикатори оцінки результативності, системи контролю за виконанням, а також механізми адаптації стратегії до нових умов.

Важливо забезпечити участь усіх зацікавлених сторін — урядових структур, бізнесу, громадянського суспільства, наукових установ. Це сприяє підвищенню легітимності та ефективності реалізації.

Шостий етап — постійного оновлення стратегії та управління змінами.

З огляду на динаміку середовища стратегія не може бути статичним документом. Необхідне регулярне оновлення цілей і заходів відповідно до змін у внутрішньому та зовнішньому середовищі. Управління змінами передбачає створення культури організаційної гнучкості та інновацій.

Використання технологій штучного інтелекту, великих даних та аналітики дозволяє прогнозувати зміни та швидко реагувати на ви-

клики. Успішні соціально-економічні системи ті, які здатні не лише передбачати зміни, а й формувати нові траєкторії розвитку.

Отже стратегічний розвиток соціально-економічної системи в умовах невизначеності та ризику вимагає системного, адаптивного та багатовимірного підходу. Починаючи з ґрунтовного аналізу та формулювання цілей, через сценарне планування та вибір пріоритетів і завершуючи ефективним управлінням реалізацією, процес стратегування має бути інтегрованим у всі рівні прийняття рішень. Лише така модель дозволить підвищити стійкість системи, забезпечити її інноваційність та забезпечити сталий розвиток у довгостроковій перспективі.

Реалізація засад стратегічного розвитку економіки в умовах невизначеності та ризику в різних країнах відбувається по-різному, з огляду на їхні економічні, політичні, соціальні умови та рівень розвитку.

Глобальні процеси дедалі частіше супроводжуються високим рівнем нестабільності, що ставить національні економіки перед необхідністю пошуку ефективних моделей стратегічного розвитку. Економічна невизначеність, спричинена політичними конфліктами, змінами клімату, пандеміями та технологічними трансформаціями, вимагає від урядів нових підходів до управління. У цьому контексті досвід інших країн, які змогли розробити стійкі економічні моделі в умовах ризику, є особливо цінним. Їхні стратегії можуть бути використані як орієнтир для формування власної моделі розвитку, здатної відповідати викликам сучасності.

Серед країн, що демонструють ефективні стратегії реагування на невизначеність, варто насамперед відзначити Китай. Його модель поєднує централізоване планування з ринковими інструментами. Стратегічні п'ятирічні плани дозволяють формувати довгострокові орієнтири, в основі яких лежить розвиток інфраструктури, цифрових технологій та інноваційного виробництва. Програма «Made in China 2025» ілюструє прагнення держави до переходу на новий рівень технологічної самодостатності, що дає змогу зменшити вразливість до зовнішніх впливів [43].

Німеччина обрала інший шлях — це впровадження цифрових технологій у виробничі процеси через ініціативу «Індустрія 4.0». Вона передбачає глибоку інтеграцію автоматизації, Інтернету речей та великих даних у промисловість. Цей підхід не лише підвищує продуктивність підприємств, а й створює основу для технологічної гнучкості та адаптації до нових умов глобального ринку [44].

Індія, зосереджуючись на розбудові національного виробництва, створила програми підтримки підприємництва, зокрема стартапів у сфері IT і машинобудування. Через ініціативи на кшталт «Make in India» уряд стимулює розвиток внутрішнього ринку, залучає іноземні інвестиції та модернізує індустріальну базу, що дозволяє країні не лише покращити економічну динаміку, а й зменшити соціальну нерівність [45].

Досвід Сингапуру демонструє ефективність поєднання державного управління з розвитком високотехнологічної інфраструктури. Стратегія «Smart Nation» фокусується на цифровій трансформації управлінських процесів, підвищенні якості міського середовища, розвитку електронних послуг та інтеграції новітніх технологій в освіту та охорону здоров'я. Попри обмеженість природних ресурсів, Сингапур спромігся створити економіку, орієнтовану на знання та інновації [46].

Ще одним прикладом адаптації до нестабільного середовища є Бразилія, яка вдало поєднує аграрну політику з індустріальним розвитком. Спрямовані інвестиції в аграрний сектор, технології збереження ресурсів і продовольчу безпеку дозволяють зменшити зовнішню залежність і забезпечити стабільне функціонування внутрішнього ринку навіть у періоди глобальної нестабільності [47].

Зважаючи на стратегічні виклики, які постають перед Україною, важливо сформулювати модель розвитку, що враховує як глобальні тенденції, так і національні особливості. На першому плані постає необхідність у диверсифікації економіки. Зниження залежності від сировинного експорту має супроводжуватися розвитком високотехнологічних секторів, таких як інформаційні технології, біотехнології, відновлювана енергетика та інженерія. Для цього слід створювати сприятливе середовище для інновацій, стимулюючи науково-дослідну діяльність і технологічне підприємництво.

Паралельно з розвитком галузей економіки важливо модернізувати інфраструктуру, при чому як фізичну, так і цифрову. Інвестиції в транспорт, енергетику, телекомунікації та цифрові сервіси створюють основу для залучення інвесторів, формування нових ринків і зростання зайнятості. Прозора державна політика, що підтримує великі інфраструктурні проєкти в партнерстві з приватним сектором, дозволить ефективно реалізовувати цю стратегію.

Також необхідним є формування сприятливого інвестиційного клімату. Україна потребує зменшення бюрократичних бар'єрів, забез-

печення прозорості правової системи та захисту інвесторів. Створення спеціальних економічних зон і інструментів державного партнерства з бізнесом може відіграти важливу роль у цьому процесі.

Ключовим ресурсом розвитку залишається людський капітал. Реформування системи освіти з урахуванням потреб сучасного ринку праці, розвиток програм професійної перепідготовки та стимулювання наукових досліджень є необхідними кроками до формування конкурентоспроможної економіки. Особливу увагу слід приділити розвитку STEM-напрямів, технічної освіти та цифрових навичок, що є основою для сучасних інноваційних екосистем.

У сучасних умовах економічний розвиток неможливий без забезпечення соціальної стабільності. Збалансована система соціального захисту, рівний доступ до освіти, медицини, працевлаштування, а також підтримка малого та середнього бізнесу сприяють зміцненню внутрішньої стійкості суспільства. Це, своєю чергою, зменшує ризики соціальних потрясінь у періоди криз.

Важливою складовою сучасної стратегії є екологічна орієнтація. Перехід до «зеленої» економіки, впровадження екологічних стандартів, розвиток енергоефективних технологій та стимулювання використання відновлюваних джерел енергії дозволяють не лише зберігати природні ресурси, а й інтегруватися у європейський та глобальний ринки сталого розвитку.

Нарешті, будь-яка ефективна стратегія в умовах невизначеності має передбачати здатність до адаптації. Формування національної системи управління ризиками, створення інституцій, здатних реагувати на кризові ситуації, а також прогнозування можливих викликів дозволяє мінімізувати наслідки зовнішніх та внутрішніх шоків.

Досвід країн, які успішно протистоять викликам глобальної нестабільності, свідчить про ефективність довгострокового стратегічного мислення, орієнтації на інновації, зміцнення інституцій та розвитку людського капіталу. Для України це відкриває можливість адаптації найкращих практик до національних умов із метою побудови стійкої та конкурентоспроможної економіки. Гнучкість, технологічна модернізація та соціальна відповідальність мають стати основою стратегії, що здатна забезпечити економічне зростання навіть у контексті глобальної невизначеності.

Висновки

У контексті сучасної глобальної нестабільності соціально-економічні системи стикаються з безпрецедентними викликами, що ускладнюють процес стратегічного планування. Високий рівень невизначеності, спричинений як політичними, так і економічними факторами, а також наслідками технологічних зрушень і кліматичних змін вимагає переосмислення традиційних підходів до управління розвитком.

Проведено теоретичне обґрунтування поняття «соціально-економічна система». Ретроспективний аналіз поглядів представників різних економічних шкіл (класичної, неокласичної, кейнсіанської, інституціональної, системної) дозволив показати еволюцію уявлень про взаємодію економічних і соціальних чинників у структурі суспільства. Такий підхід створює фундамент для розробки сучасної концепції стратегічного управління.

В дослідженні показано, що традиційні лінійні моделі розвитку, засновані на прогнозуванні стабільного зростання, вже не є ефективними. Стратегічний розвиток повинен ґрунтуватися на гнучких, адаптивних і стійких моделях управління, які враховують непередбачуваність зовнішнього середовища. У цьому контексті важливо поєднати довгострокове бачення з механізмами оперативного реагування на зміни.

Інноваційним аспектом дослідження є чітке розмежування понять «невизначеність» та «ризик». У першому випадку йдеться про відсутність або недостатність інформації для прогнозування подій, у другому — про наявність статистичної бази для кількісної оцінки ймовірностей. Ця відмінність має критичне значення для вибору управлінських підходів: від сценарного планування до застосування фінансових інструментів хеджування.

У дослідженні концептуальною рамкою стратегічного управління обрано саме теорію систем. Зокрема акцент зроблено на таких принципах як емерджентність, ієрархічність, зворотний зв'язок, відкритість і адаптивність. Це дозволяє сформулювати уявлення про соціально-економічну систему як складну динамічну структуру, яка функціонує в тісному зв'язку із середовищем та потребує постійного коригування у відповідь на зовнішні виклики.

У дослідженні запропоновано цілісний алгоритм стратегічного розвитку соціально-економічних систем, який включає діагностику

поточного стану, формування бачення, місії та цілей, розробку сценаріїв, визначення стратегічних пріоритетів, впровадження механізмів реалізації та моніторинг та адаптацію. Цей підхід є прикладом поєднання системного мислення з практичною орієнтацією на результат.

Особливої ваги набуває компаративний аналіз стратегій країн, які успішно адаптувались до умов глобальної нестабільності (Китай, Німеччина, Сингапур, Індія, Бразилія). Ці приклади підтверджують ефективність довгострокового стратегічного планування, інноваційної політики, диверсифікації економіки та розвитку людського капіталу.

У дослідженні обґрунтовано необхідність адаптації кращих міжнародних практик до національного контексту. Україна повинна розвивати високотехнологічні сектори, модернізувати інфраструктуру, створювати сприятливий інвестиційний клімат, стимулювати інновації та формувати культуру стратегічної гнучкості.

У дослідженні запропоновано комплексний підхід до стратегічного розвитку соціально-економічних систем в умовах невизначеності та ризику. Він поєднує міждисциплінарний аналіз, концепції системного підходу та практичні рекомендації щодо управління змінами. Наукова новизна полягає у розробці гнучкої моделі стратегічного планування, адаптованої до сучасних викликів, а саме у такому**:**

– інтеграція системного підходу та стратегічного розвитку: поєднання класичних теорій соціально-економічних систем з сучасними концепціями адаптивного управління;

– концептуальна диференціація ризику й невизначеності: надано чітке теоретичне та прикладне розмежування цих категорій, що є критично важливим у нестабільному середовищі;

– комплексна модель стратегічного розвитку: **з**апропоновано покроковий алгоритм: від діагностики до реалізації, оновлення та управління змінами;

– глобальна компаративістика: аналіз стратегій різних країн дозволяє сформувати адаптивну модель для України з урахуванням її специфіки;

– практичний акцент: рекомендації мають прикладний характер і орієнтовані на впровадження у стратегічне управління національним розвитком.

4.2. ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО СЕКТОРА В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

© 2025 by Полуліх В. М. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

На сучасному етапі економіка України, у тому числі її агропродовольчий сектор, знаходяться в стані прогресуючої кризи. Серед основних викликів, які сьогодні стоять перед агропродовольчим сектором України, можна назвати війну. Унаслідок воєнної агресії РФ проти України аграрний сектор зазнав суттєвих втрат. За даними Мінагрополітики, через воєнні дії втрачено 15–20 % поголів'я великої рогатої худоби, свиней і птиці. Найбільше постраждали господарства Чернігівської, Харківської, Сумської, Київської, Донецької, Луганської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей [48].

Основними ризиками для функціонування агропродовольчого сектора економіки України в умовах повномасштабної війни залишаються втрата виробничо-ресурсного потенціалу аграрного сектора (на значній частині сільськогосподарських земель стало неможливим проведення сільськогосподарської діяльності, оскільки вони або окуповані, або перебувають під постійними обстрілами, або заміновані); вихід окремих сільгоспвиробників з аграрного бізнесу або зміна спеціалізації через значні економічні втрати: за даними ФАО [49], понад 150 000 фермерів та працівників продовольчої сфери безпосередньо постраждали від війни або були змушені мігрувати; втрата частини об'єктів інфраструктури зберігання та первинної переробки сільськогосподарської продукції, ускладнення збуту продукції на зовнішні ринки.

Крім того, агропродовольчий сектор характеризується недостатніми темпами техніко-технологічного оновлення, зростанням рівня зношеності техніки та використання застарілих технологій, високою залежністю виробництва від природно-кліматичних умов, обмеженим доступом до фінансових ресурсів, яскраво вираженою сезонністю виробництва.

За таких умов та з метою розвитку агропромислове виробництво вимагає щорічного залучення значних інвестицій. Вже сьогодні, до закінчення війни потрібно дбати про активізацію процесу інвестування розвитку агропродовольчого сектора, що буде безумовно одним із найважливіших шляхів виходу з економічної кризи, яка посилилася

внаслідок воєнної агресії Росії. Потрібні структурні зрушення, пришвидшення темпів технічного прогресу, покращання якісних показників господарської діяльності, зміна існуючої моделі аграрного виробництва на виготовлення продукції з вищою доданою вартістю, його переозброєння, стабільна господарська діяльність та покращення якості продукції. Потреби в інвестиціях в агропродовольчому секторі України є вкрай необхідними, а тому важливо забезпечити мобілізацію всіх можливих інвестиційних ресурсів. Розвиток лише за рахунок власних ресурсів сьогодні неможливий.

Починаючи з 2021 року агропродовольчий сектор України зазнав значних змін в обсягах інвестицій, що було зумовлено як позитивними тенденціями, так і викликами, пов'язаними з воєнними діями. У 2021 році спостерігалося суттєве збільшення капітальних інвестицій, який за січень–вересень 2021 року склав 48,8 млрд грн, з них у сільське господарство — 33,3 млрд грн (68,3 %), у харчову промисловість — 15,5 млрд грн (31,7 %). В цілому можна зазначити зростання інвестицій у сільське господарство на 23,5 % порівняно з попереднім роком [50].

У 2021 році більшість інвестиційних ресурсів (майже 80 %) було спрямовано на вирощування однорічних та багаторічних культур, що є найбільш прибутковими та забезпечують швидку окупність. Водночас лише 14 % інвестицій було вкладено в галузь тваринництва [51].

З початком воєнних дій у 2022 році агропродовольчий сектор (АПС) України зіткнувся з низкою викликів, що негативно вплинули на інвестиційну активність. Серед таких викликів:

– скорочення посівних площ на 20 % порівняно з 2021 роком;

– пошкодження інфраструктури;

– зростання витрат, пов'язане зі зростанням ціни на добрива та паливо;

– обмеження експорту через блокаду чорноморських портів.

Ці фактори призвели до зниження доходів фермерів та агрокомпаній, що, в свою чергу, вплинуло на обсяги інвестицій у сектор [51].

Загальні збитки агропродовольчого сектора України внаслідок війни оцінюються у 80 млрд доларів США. Міністр аграрної політики та продовольства підкреслив, що залучення інвестицій у цю галузь є критично важливим не лише для відновлення економіки після війни, а й для забезпечення глобальної продовольчої безпеки [52].

Загальні потреби у реконструкції та відновленні сільськогосподарського виробництва в Україні оцінюються у 29,7 млрд доларів США [51; 53].

Окрім цього, сектор зрошення та водовідведення зазнав значних збитків, оцінених у 380,5 млн доларів США та 282,5 млн доларів США відповідно. Станом на лютий 2023 року витрати на реконструкцію зрошувальних систем становили 8,9 млрд доларів США [53].

Тому проблема розробки і впровадження дієвих механізмів інвестиційного забезпечення розвитку агропродовольчого сектора є нині надзвичайно актуальною для України. Крім того, актуальність пошуку інструментів стимулювання припливу інвестиційних ресурсів в агропродовольчий сектор зростає при необхідності усунення впливу кризи, яка посилилася внаслідок воєнної агресії Росії проти України [54].

Таким чином, для повноцінного відновлення та розвитку агропродовольчого сектора України у післявоєнний період необхідно залучити значні фінансові ресурси, спрямовані на реконструкцію інфраструктури, модернізацію виробництва та забезпечення стійкості галузі до майбутніх викликів.

Проблемам створення сприятливих умов для інвестиційного клімату в країні, розвитку інвестиційних процесів на макрорівні держави і мезорівні галузевого виробництва присвячені наукові праці таких вітчизняних вчених-економістів як В. Гаврилюк, П. Гайдуцкий, І. Гришова, М. Герасимчук, М. Дем'яненко, В. Кужель, П. Саблук, О. Шпичак та ін. [55–62]. Однак у відомих працях учених відсутні підходи до побудови цілісної системи інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку галузі в умовах невизначеності зовнішнього середовища.

Серед вітчизняних авторів, у проблематиці робіт яких були питання управління інвестиційною діяльністю, слід відзначити Ю. Бажала, І. Бланка, М. Денисенка, Г. Козаченко, Т. Майорову, А. Пересаду, В. Федоренка, Н. Хрущ, О. Ястремську та інших, а серед зарубіжних вчених-економістів — Г. Александера, Дж. Бейлі, Г. Бірмана, С. Брігхема, Л. Гітмана, М. Джонка, Ф. Фішера, У. Шарпа, Г. Шмідта та ін. [63–65]. Проте подальшого вирішення потребує розробка наукового методологічного підґрунтя щодо формування інвестиційної моделі стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умовах невизначеності.

Головною метою дослідження є обґрунтування методологічного підходу до розробки моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчої сфери. Для реалізації мети були по-

ставлені такі завдання: дослідити сучасні проблеми розвитку агропродовольчого сектора у розрізі його складових; проаналізувати види актуальних для сучасних умов інвестицій та пов'язати їх з галузями агропродовольчого сектора; систематизувати інвестиційні ініціативи за різними критеріями; розробити систему принципів формування моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку АПС в умовах невизначеності; формалізувати економіко-математичну модель інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку АПС в умовах невизначеності; дослідити можливості застосування сценарного моделювання для розробки стратегії розвитку АПС.

Основні проблеми, які потрібно вирішувати, пов'язані з фізичним знищенням аграрної інфраструктури (елеваторів, складів, ферм, портів), мінуванням сільськогосподарських земель та втратою доступу до них, логістичні проблеми (блокада портів, обмеження експорту, дефіцит пального), з дефіцитом робочої сили (мобілізація, міграція, загибель працівників) та зростанням ризиків інвестування через нестабільність та невизначеність.

Воєнні дії на території України створили безпрецедентні виклики для агропродовольчого сектора, що вимагає адаптації інвестиційних стратегій.

Попри всі труднощі інвестиції в АПС можуть бути адаптовані до воєнних умов, забезпечуючи його життєздатність і стратегічний розвиток (табл. 4.5).

Аналізуючи зазначене у таблиці, можна зробити висновок, що кожна галузь агропродовольчого сектора має свої унікальні ризики, і відповідні інвестиції повинні зменшувати їх вплив. Слід зазначити, що диверсифікація інвестицій є ключовим механізмом мінімізації ризиків, що дозволяє уникнути надмірної залежності від одного джерела доходу. А поєднання фінансових механізмів, таких як агрострахування, хеджування, форвардні контракти, допомагає стабілізувати доходи аграрних підприємств в умовах невизначеності. Для подальшого підвищення ефективності виробництва та зниження втрат потрібне впровадження новітніх технологій (цифровізація, автоматизація, біотехнології).

Український АПС залишається стратегічною галуззю навіть в умовах війни, і правильно спрямовані інвестиції допоможуть не лише зберегти його, а й адаптувати до нових глобальних викликів.

Для їх подолання необхідно розробити комплексну систему заходів, яка має включати як державні, так і приватні ініціативи.

Таблиця 4.5

Сучасні проблеми галузей АПС України та актуальні інвестиції для подолання викликів

Галузь АПС	Актуальні проблеми	Види актуальних інвестицій
Рослинництво	Мінування полів та окупація територій → втрата доступу до земель. Знищення техніки та інфраструктури → нестача обладнання для обробки ґрунту. Зростання витрат на логістику та пальне → підвищення собівартості продукції	Технології дистанційного моніторингу (супутниковий контроль, дрони для розвідки мінованих територій). Програми гуманітарного розмінування (співпраця з міжнародними організаціями). Інвестиції у локальні виробництва пального (біогазові установки, ріпак для біопалива). Розвиток альтернативної логістики (експорт через дунайські порти, залізничні перевезення). Стимулювання виробництва стійких до посухи культур для мінімізації ризиків через обмежений доступ до зрошення
Тваринництво	Знищення ферм та загибель тварин через обстріли та окупацію. Перебої з постачанням кормів та ветеринарних препаратів. Дефіцит робочої сили через евакуацію та мобілізацію	Автоматизація процесів (безпілотні системи годування, роботи-дояри). Локальне виробництво кормів (інвестування у фермерські кооперативи, що можуть швидко відновлювати виробництво). Будівництво мобільних та підземних ферм (для захисту від обстрілів). Розвиток генетичних досліджень (виведення високопродуктивних порід для швидкого відновлення стада)
Переробна промисловість	Зруйновані переробні заводи та склади. Дефіцит енергії та нестабільність електропостачання. Втрати ринків збуту через зниження експорту	Будівництво розподілених переробних потужностей (малих модульних заводів замість великих). Енергонезалежні виробництва (інвестування в генератори, сонячні панелі, біогазові установки). Розширення виробництва продуктів тривалого зберігання (сублімація, консервування для гуманітарних потреб та військових). Створення експортних хабів у західних регіонах (розширення потужностей у Львівській, Волинській, Закарпатській областях)

Закінчення табл. 4.5

Галузь АПС	Актуальні проблеми	Види актуальних інвестицій
Логістика та зберігання агропродукції	Блокада морських портів та руйнування портової інфраструктури. Знищення зерносховищ та складів. Дефіцит залізничних вагонів та автомобільного транспорту	Будівництво мобільних елеваторів та сховищ (на основі модульних рішень). Розвиток залізничної логістики (збільшення кількості вузькоколійних вагонів для експорту через Європу). Інвестиції в річкові порти (Дунай, Дністер) для альтернативного експорту. Впровадження блокчейн-рішень у логістиці (для контролю переміщення зерна та уникнення корупційних схем)
Альтернативна енергетика в аграрному секторі	Руйнування енергетичної інфраструктури та часті відключення електроенергії. Дефіцит дизельного пального для сільськогосподарської техніки	Сонячні електростанції для агропідприємств (енергонезалежність у критичних умовах). Виробництво біогазу з аграрних відходів. Впровадження малих гідроелектростанцій на локальних водоймах. Розширення виробництва біопалива (ріпаковий дизель, етанол з кукурудзи)
Агрофінансові механізми та страхування	Зростання ризиків для банків та інвесторів → обмежений доступ до кредитування. Ризики невиконання контрактів через воєнні дії. Втрати сільгоспродукції через обстріли та мінування	Воєнне страхування врожаю та активів (державні програми та міжнародні фонди). Аграрні облігації для залучення фінансування. Інвестування у цифрові фінансові платформи для швидкого доступу до кредитів. Грантові програми для малого агробізнесу

Д ж е р е л о : складено автором на основі [66–67].

До державних заходів слід віднести:

– гарантії для інвесторів (створення спеціального державного фонду страхування інвестицій в аграрний сектор);

– податкові стимули (тимчасові пільги для агропідприємств у постраждалих регіонах);

– спрощення кредитування (державне субсидування відсоткових ставок та впровадження пільгових кредитів);

– розвиток державно-приватного партнерства (залучення приватних інвесторів через спільні проєкти);

– державне страхування аграрного виробництва (страхові механізми для зменшення ризиків втрати врожаю та виробничих потужностей).

Приватні ініціативи мають бути спрямовані на об'єднання малих фермерських господарств, створення кооперативів, встановлення партнерства з міжнародними організаціями та залучення венчурного капіталу для створення умов до інвестування у високотехнологічні агропроєкти.

За напрямком впливу заходи з подолання викликів в АПС можна розділити на фінансові, інфраструктурні, технологічні та соціальні.

Важлива роль належить фінансовим заходам, до яких можна віднести:

– грантові програми для відновлення аграрного сектора;

– випуск облігацій з державною гарантією для залучення інвесторів у вигляді аграрних облігації;

– хеджування валютних ризиків через механізми страхування валютних коливань для експортерів;

– програми аграрного лізингу (доступ до сучасної техніки через довгострокову оренду з правом викупу).

Надзвичайно актуальними є соціальні заходи, які спрямовані на підтримку фермерів та аграрних працівників через програми реабілітації, психологічної допомоги та перекваліфікації. Актуальними залишаються питання повернення і залучення робочої сили, працевлаштування внутрішньо переміщених осіб тощо.

Розробка заходів з подолання викликів має враховувати регіональний аспект, оскільки вони будуть відрізнятися відповідно до того, до якої зони відноситься територія запровадження заходів, чи це зона активних бойових дій, чи зона, що межує з бойовими діями, чи це відносно безпечні регіони (західні та центральні області).

Так, для зони активних бойових дій першочерговими заходами мають стати забезпечення безпеки та розмінування території, тимчасове переміщення агровиробництв у безпечні регіони та програми екстреного фінансування та гуманітарної допомоги.

Зони, що межують з бойовими діями, потребують заходів з підтримки фермерів у зоні ризику через гранти та пільгові кредити. Важливим для цих регіонів є резервування стратегічних продовольчих запасів у безпечних регіонах.

Для західних та центральних областей інвестиції мають спрямовуватися у формування нових експортних логістичних ланцюгів, розширення інфраструктури зберігання та переробки для компенсації втрат зруйнованих потужностей на сході та півдні тощо.

Гнучкість та адаптивність до воєнних умов дозволять сектору не лише вижити, а й розвиватися навіть у кризових обставинах.

Дослідження проблем АПС, сучасних викликів, які потребують вирішення, доводять доцільність розробки моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умовах невизначеності.

Концептуальні погляди та підходи до формування моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умовах невизначеності можна розглядати з кількох ключових аспектів [68–77]:

1. Урахування невизначеності як основного чинника впливу на інвестиції.

Агропродовольчий сектор зазнає значного впливу зовнішніх факторів, таких як зміни клімату, коливання цін на сировину, економічні кризи, політична нестабільність, що створюють високий рівень невизначеності. Моделі інвестиційного забезпечення повинні враховувати ці фактори та мати вбудовані механізми адаптації до змінних умов. Серед таких механізмів слід виділити адаптивне управління, спрямоване на використання гнучких моделей, що можуть бути швидко змінені залежно від нових умов, та сценарне планування, яке полягає у розробці кількох сценаріїв розвитку з визначенням найбільш ймовірних варіантів розвитку ситуації та коригуванням стратегій інвестування відповідно до результатів прогнозів.

2. Інвестиційна стійкість як основа стратегічного розвитку.

Інвестиційне забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умовах невизначеності повинно мати основи стійкості. Це передбачає створення таких інвестиційних моделей, які можуть витримувати різкі зміни на ринку і забезпечувати тривалу ефективність. Так, диверсифікація портфеля інвестицій, яка полягає в інвестуванні в різноманітні напрями (сільське господарство, переробка продукції, інфраструктура, екологічно сталий розвиток тощо), дозволяє зменшити ризики, пов'язані з конкретними галузями агропродовольчого сектора.

А задля забезпечення ліквідності активів доцільно створювати фонди, що забезпечують оперативний доступ до капіталу у випадку

кризових ситуацій, що дозволяє уникати катастрофічних фінансових втрат.

3. Фінансова підтримка та державна політика.

Оскільки агропродовольчий сектор є стратегічно важливим для економіки, державна підтримка є важливою складовою інвестиційного забезпечення. Державні програми повинні бути спрямовані на механізми державного фінансування (субсидії, державні гранти, кредитні пільги для інвестицій у стратегічні проєкти) та податкові стимули для інвесторів (податкові пільги для інвесторів, які вкладаються в інновації, сталий розвиток та модернізацію агропродовольчої інфраструктури).

4. Ризик-орієнтоване управління інвестиціями.

В умовах невизначеності важливим елементом формування інвестиційної моделі є управління ризиками. Ризик-менеджмент має бути спрямований на розробку і впровадження інструментів для мінімізації ризиків, включаючи фінансові деривативи, страхування, хеджування. Аналіз та оцінка ризиків мають бути спрямовані на створення моделей для прогнозування фінансових і природних ризиків (наприклад, кліматичних змін), а також мають концентруватися на оцінці ймовірних втрат від цих ризиків.

5. Інноваційні підходи до фінансування агропродовольчих проєктів.

Інвестиції в агропродовольчий сектор повинні також орієнтуватися на впровадження інновацій. Новітні технології, інноваційні фінансові інструменти можуть забезпечити стратегічний розвиток цього сектора.

Оскільки питання сталого розвитку стає надзвичайно важливим, інвестування в екологічно чисті технології та сталу агропродовольчу продукцію стає надпривабливим напрямом для інвесторів, що формує так звані «зелені інвестиції».

Важлива роль відводиться технологічним інвестиціям в агропродовольчому секторі. Впровадження новітніх аграрних технологій (наприклад, біотехнології, автоматизація, цифровізація) вимагає значних інвестицій. Створення механізмів фінансування таких інноваційних проєктів є важливим для забезпечення стратегічного розвитку.

6. Соціальні та етичні аспекти інвестицій.

Інвестори повинні враховувати не тільки фінансову вигоду, а й соціальні наслідки своїх інвестицій, такі як створення нових робочих місць, підтримка місцевих громад, дотримання норм соціальної відповідальності бізнесу.

Отже формування ефективної моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умовах не-

визначеності вимагає комплексного підходу, що включає адаптивне управління, використання інноваційних фінансових інструментів, розвиток фінансової стійкості та відповідальність за соціальні й екологічні наслідки. Цей процес має бути підкріплений державними ініціативами та ефективним ризик-менеджментом.

Методологія побудови системи інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора має ґрунтуватися на певних принципах (табл. 4.6).

Принципи формування моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку АПС в умовах невизначеності мають забезпечити ефективне залучення та використання ресурсів з урахуванням ризиків, змінюваних умов та інноваційних можливостей.

Формування моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умовах невизначеності потребує чіткої стратегії, яка забезпечить стабільний розвиток галузі при одночасній мінімізації ризиків. Оскільки середовище невизначеності та швидких змін є невід'ємною частиною глобальної економіки, модель повинна бути здатною швидко реагувати на нові виклики та можливості, забезпечуючи сталий розвиток агропродовольчого сектора в довгостроковій перспективі.

Невизначеність впливає на поведінку та рішення, які приймаються як на мікрорівні (агенти та підприємства), так і на макрорівні (у формі сукупного споживання, інвестицій, кредитів, державних витрат тощо). Невизначеність означає ситуацію, коли складно передбачити майбутнє середовище й існує високий ступінь ризику або невідомості.

Сам термін «невизначеність» Ф. Найт трактує як «недостатню обізнаність та необхідність діяти, спираючись на власний розсуд, а не на конкретні знання» [78]. Він також розмежовує поняття ризику та невизначеності, тобто визначає ризик як стан, в якому існує можливість отримати розподіл ймовірностей результатів таким чином, щоб застрахувати їх, а невизначеність як стан, у якому такого розподілу можливостей не існує. Отже ризик є об'єктивною ймовірністю тієї чи іншої події, і може бути виражений кількісно, зокрема у вигляді математично ймовірнісного розподілу доходів. На думку фахівців, «ризик присутній тоді, коли ймовірності, пов'язані з різними наслідками, можуть оцінюватися на основі даних попереднього періоду», у той час як «невизначеність існує тоді, коли ймовірності наслідків доводиться визначати суб'єктивно, оскільки немає даних попереднього періоду» [79].

Таблиця 4.6

Основоположні принципи формування моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умовах невизначеності

Принцип	Сутність принципу
1. Принцип гнучкості та адаптивності	Модель повинна бути здатна швидко адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі (економічних, політичних, екологічних), що дозволяє коригувати стратегії інвестицій в реальному часі. Це означає, що інвестиційні стратегії мають бути спрямовані на забезпечення гнучкості в умовах невизначеності, включаючи можливість зміни напрямів та обсягів інвестицій у відповідь на нові виклики
2. Принцип ризик-менеджменту	Оцінка та управління ризиками є невід'ємною частиною моделі інвестиційного забезпечення. Врахування фінансових, екологічних, соціальних і політичних ризиків дозволяє створювати інвестиційні стратегії, що мінімізують можливі втрати і підвищують ефективність управління ресурсами. Для цього слід використовувати методи хеджування, страхування, диверсифікації та інші стратегії управління невизначеністю
3. Принцип сталого розвитку	Всі інвестиційні стратегії повинні сприяти сталому розвитку агропродовольчого сектора, що включає економічну, соціальну та екологічну складову. Це означає орієнтацію на інвестиції в сталі практики, екоінновації та технології, які зменшують негативний вплив на навколишнє середовище, сприяють збереженню біорізноманіття та підвищують соціальну відповідальність агробізнесу
4. Принцип прозорості та відповідальності	Модель інвестиційного забезпечення повинна забезпечувати прозорість у процесі залучення інвестицій, відбору проєктів і використання ресурсів. Це включає чітке звітність про результати та вплив інвестицій на економічні, соціальні та екологічні показники. Прозорість також сприяє залученню іноземних інвесторів та підвищує довіру з боку громадськості та держави
5. Принцип інноваційності	Інвестиційні стратегії повинні підтримувати розвиток нових технологій, нових моделей бізнесу та інноваційних фінансових інструментів. Це включає інвестиції в цифровізацію агробізнесу, використання великих даних для прогнозування, автоматизацію виробничих процесів і розвиток нових фінансових продуктів, таких як зелені облігації або екологічно орієнтовані фонди

Закінчення табл. 4.6

Принцип	Сутність принципу
6. Принцип взаємодії держави та приватного сектора	В умовах невизначеності важливу роль відіграє взаємодія держави та приватного сектора для забезпечення стабільного інвестиційного клімату. Державні програми підтримки інвестицій, фінансування через державно-приватне партнерство (ДПП), стимулювання інвестицій у соціально-екологічні ініціативи допомагають залучати ресурси для розвитку агропродовольчого сектора
7. Принцип диверсифікації інвестицій	Оскільки агропродовольчий сектор стикається з багатьма видами ризиків, важливо здійснювати диверсифікацію інвестиційних портфелів. Це означає розподіл капіталу між різними напрямами агропродовольчої діяльності (виробництво, переробка, логістика, агротехнології тощо), а також між різними типами активів (акції, облігації, земельні ресурси, криптовалюти тощо), що дозволяє знизити вплив окремих кризових ситуацій
8. Принцип інклюзивності	Стратегічний розвиток агропродовольчого сектора має бути орієнтований на всі категорії учасників ринку: від великих корпорацій до малих фермерських господарств. Це означає забезпечення доступу до фінансування для широкого кола агропідприємців, у тому числі через мікрофінансування, краудфандинг та інші механізми залучення інвестицій
9. Принцип довгострокової орієнтації	Інвестиції повинні бути орієнтовані на довгострокову перспективу, враховуючи, що агропродовольчий сектор розвивається поступово, і результати інвестицій можуть проявлятися через тривалий час. Це означає, що інвестиційні стратегії повинні включати довгострокові прогнози розвитку агросектора та адаптацію до можливих змін в технологіях, попиті та регулюванні
10. Принцип стійкості до змін клімату	Оскільки зміни клімату мають значний вплив на агропродовольчий сектор, інвестиції повинні бути спрямовані на розвиток кліматоорієнтованих технологій і проєктів, що здатні адаптувати виробництво до змін клімату. Важливим є також розвиток інфраструктури для управління водними ресурсами, стабільності аграрного виробництва та управління природними ризиками

Джерело: складено автором на основі [68–77].

Невизначеність є однією із найбільш складних та неоднозначних категорій у сучасному науковому лексиконі, яка по-різному визначається авторами для різних цілей. Так, Волкер трактує невизначеність як «...будь-який відхід від недосяжного ідеалу повного детермінізму» [32]. Браун надає філософське трактування невизначеності як «... людської нездатності зрозуміти унікальний причинно-наслідковий світ, ні в принципі, ні на практиці» [33]. Бауер і Де Блуа пов'язують невизначеність із джерелами її походження і трактують як «... обмежені (неповні або недосконалі) знання та інформацію про поточні або майбутні екологічні, соціальні, економічні, технологічні, політичні та інституційні умови, стани та результати, а також наслідки цих поточних або майбутніх умов, станів і результатів» [34]. Бругнах, Девульф та ін. [35] розглядають невизначеність як певну категорію, яка набуває значення через «... відносини, встановлені між особою, яка приймає рішення, та соціально-технічною системою середовища. Саме тоді невизначеність стає властивістю того, як індивід у соціальному контексті ставиться до системи через певні практики та дії, що спираються на знання різних типів».

Генезис наукової думки про трактування невизначеності як філософської та соціально-економічної категорії можна дослідити на прикладах праць видатних вчених з 1921 року по теперішній час (табл. 4.7).

Джерела невизначеності можна поділити на три групи.

1. Відсутність достатніх відомостей як про саму економічну систему, так і про процеси, що у ній відбуваються. Це не дозволяє зробити повноцінні висновки або припущення про перебіг розвитку економічної системи та кінцеві результати. Це, у свою чергу, може бути обумовлено:

– недостатньою кількістю відомостей та іншими причинами, які можуть бути частково усунуті за рахунок організації системи своєчасного та повноцінного інформаційного забезпечення;

– недосконалістю використовуваного інструментарію щодо економічної системи, помилками моделювання, обчислювальною складністю тощо.

2. Випадкова чи навмисна протидія з боку інших економічних суб'єктів. Протидія може виявлятися у порушенні договірних зобов'язань постачальниками, невизначеності попиту на продукцію, труднощах її збуту чи з боку органів місцевої та регіональної влади як офіційних, так і кримінальних. Мають місце невизначеності, породжені конкурентним оточенням.

Таблиця 4.7

Генезис наукової думки про невизначеність як філософську та соціально-економічну категорію

Науковець	Сутність наукових доробок
Лицар (1921)	Розмежування ризику та невизначеності через відомі (притаманні ризику) та невідомі (притаманні невизначеності) ймовірності
Кейнс (1921)	Пояснення принципової різниці між невизначеністю та ймовірністю. Імовірність поділяє на числову, нечислову, порівнянну та непорівнянну
Люіс, Райффа (1957)	Ризик має один набір результатів, відомі ймовірності, а невизначеність — відомі результати, невідомі ймовірності. Описують теорію корисності як таку, що має справу з рішеннями в умовах ризику, а теорію ігор як таку, що має справу з поєднанням ризику та невизначеності
Емері, Тріст (1965)	Наведений опис типів та складності середовища, в якому може знаходитися підприємство: від спокійного середовища, де цілі незмінні, а невизначеність локальна та випадкова, до стану, коли невизначеність виникає не лише від інших учасників, але й від самого «турбулентного поля»
Хокінс (1975)	Надає два значення ймовірності подій: алеаторну та епістемічну ймовірність
Канеман і Тверський (1978)	Стверджують, що невизначеність може бути приписана як зовнішньому світу (схильності), так і внутрішньому світу (невігластво)
Веселі і Расмуссон (1984)	Описуються три види невизначеності знань: параметр, знання та повнота знань
Шаффер (1987)	Наведений перелік основних типів невизначеності для розгляду в біосоціумі: демографічна невизначеність (випадковість у виживанні), невизначеність середовища (випадковість у середовищі), природні катастрофи та генетична невизначеність (випадкові зміни генетичного складу)
Фінкель (1990)	Надає методи прийняття рішень в умовах невизначеності, чотири основні типи невизначеності: невизначеність параметрів, невизначеність моделювання, невизначеність правил прийняття рішень та мінливість
Фунтович і Равтез (1990)	Розрізняють різні види невизначеності: неточність: розкид значення; ненадійність: невпевненість у кількісному твердженні; межі у незнанні: прогалини в знаннях, які не охоплені неточністю або ненадійністю
Досі та Егіді (1991)	Розрізняється процедурна (відсутність спроможності вирішувати проблеми) та змістовна (відсутність інформації про середовище, в якому ви перебуваєте) невизначеність

Закінчення табл. 4.7

Науковець	Сутність наукових доробок
Роу (1994)	Розрізняє чотири виміри невизначеності: тимчасовість (невизначеність у минулому, теперішньому чи майбутньому стані), структурну невизначеність через складність системи, метричну невизначеність у вимірюванні і трансляційну невизначеність у поясненні невизначених результатів
Фошу, Фрогер (1995)	Визначають шкалу невігластва, сильної невизначеності, слабкої невизначеності та впевненості. Вони відображаються по діагоналі, на карті два виміри невизначеності: ймовірність (від неточного до добре визначеного) та надійність (від низького до максимального)
Стірлінг (1998)	Наводить типологію, яка розділяє ризик, невизначеність, неоднозначність і незнання за двома вимірами: знання про результати (нечіткі результати, відомі результати) і знання про ймовірності (немає основи для ймовірностей, тверда основа для ймовірностей)
Волкер та ін. (2003)	Представлена структура розмірів і матриця для розуміння невизначеності в підтримці прийняття рішень на основі моделі. Наведені розміри: розташування (де проявляється невизначеність у процесі моделювання); рівень (на спектрі між детермінованим знанням і повним невіглаством); природа (через мінливість або недосконалість знань)
Меннінг і Петіт (2004)	Розрізняють п'ять основних причин виникнення компонента невизначеності: неповні або недосконалі спостереження; неповні концептуальні рамки; неточні приписи відомих процесів; хаос (невизначеність є властивістю досліджуваної системи); відсутність передбачуваності (наприклад, соціальні системи)
Піндик (2007)	Описує низку джерел невизначеності, актуальних для економіки середовища: невизначеність витрат, невизначеність вигід і розбіжності щодо ставок дисконтування
Паркер (2010)	Описує три основні види репрезентативної невизначеності, пов'язаної з моделюванням клімату: невизначеність початкових умов; параметрична невизначеність (невизначеність у процесах параметризації); структурна невизначеність (невизначеність щодо форми рівнянь)
Хіл, Міллнер (2018)	Невизначеність, що стосується економіки середовища, на першому рівні поділяється на наукову невизначеність і соціально-економічну (за системною областю). Наукові невизначеності поділяються на внутрішню мінливість, невизначеність моделі та невизначеність викидів. Соціально-економічні невизначеності поділяються на невизначеності моделі і розбіжності щодо значень

Закінчення табл. 4.7

Науковець	Сутність наукових доробок
Кутіель (2019)	Опис часових невизначеностей (зміни у часі). Представлена таксономія часової невизначеності, де вона розділена на довгострокові тенденції, міжрічну невизначеність і внутрішньорічну невизначеність
Кіршнер та ін. (2021)	Концептуалізація невизначеності, розробка власної матриці невизначеності на основі оригіналу Волкера

Джерела: складено автором на основі [80].

3. Дія випадкових зовнішніх факторів, які не можна передбачити через несподіванку їх виникнення. Неможливість передбачення ходу розвитку процесів у силу об'єктивної неможливості точного однозначного пізнання зовнішнього середовища за сформованих у сучасних умовах рівнів та методів теорії пізнання. Зокрема невизначеності, породжені недостатніми знаннями про природу (наприклад, невідомий точний склад сировинної бази); невизначеності самих природних явищ.

Підвищення невизначеності призводить до:

– зменшення інвестицій;

– зменшення активності підприємницької діяльності та впливає на загальну зайнятість;

– зменшення продуктивності на рівні підприємств та сукупної продуктивності;

– збільшення фінансових витрат, наприклад, витрати на позики;

– підвищення волатильності фондового ринку;

– збільшення заощаджень домогосподарств.

Отже невизначеність — це неперебірний стан ринкового середовища, обумовлений впливом величезної різноманітності різних за своєю природою і спрямованості чинників, які у сукупності неможливо оцінити чи виміряти, тому в моделюванні будуть враховані через стохастичні параметри.

Для побудови економіко-математичної моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку АПС в умовах невизначеності необхідно врахувати основні фактори, які впливають на інвестиційні рішення, а також специфіку ризиків і невизначеності, які характерні для агропродовольчої галузі.

Для побудови моделі було сформовано такі припущення:

– розглядаються інвестиції, які будуть використовуватися для розвитку різних напрямів агропродовольчого сектора (виробництво, переробка, інфраструктура, технології тощо) [81; 82];

– модель будується з часовим горизонтом на довгостроковий період (5–10 років) [83; 84];

– інвестиції здійснюються в умовах невизначеності щодо економічних змін, кліматичних ризиків, технологічних змін, політичної ситуації тощо. Цю невизначеність можна змоделювати через стохастичні параметри [85; 86];

– для кожного напряму розвитку агропродовольчого сектора маємо витрати та доходи, які залежать від різних змінних.

Побудова моделі починається з формулювання цільової функції. Метою є максимізація чистої приведеної вартості (NPV) інвестицій в агропродовольчий сектор, що дозволяє оцінити вигоди від інвестицій у різні проєкти з урахуванням невизначеності.

Цільова функція:

$$Max\, Z = \sum_{t=1}^{T} \frac{R_t - C_t}{(1+r)^t}, \quad (1)$$

де Z — чиста приведена вартість (*NPV*) інвестицій;

R_t — доходи в період t (з урахуванням можливих змін на ринку та впливу нових технологій);

C_t — витрати на інвестиції та операційні витрати в період t;

r — ставка дисконтування;

T — кількість періодів (років).

Для врахування невизначеності в модель були введені стохастичні змінні для доходів R_t та витрат C_t, які залежать від різних зовнішніх факторів, таких як зміни клімату, політичні ризики, змінюваність ринкових умов.

Було замінено R_t та C_t на такі стохастичні змінні:

$$R_t = \widehat{R}_t \cdot (1+\epsilon_t),\ C_t = \widehat{C}_t \cdot (1+\delta_t), \quad (2)$$

де $\hat{R}_t$ та $\hat{C}_t$ — прогнозовані доходи та витрати без врахування невизначеності;

ϵ_t та δ_t — стохастичні змінні, що моделюють ризики та невизначеність (наприклад, за допомогою нормального або лог-нормального розподілу).

Обмеження моделі введені на бюджет інвестицій, дохід від проєкту, екологічні та соціальні критерії.

Обмеження на бюджет інвестицій

Інвестиції мають бути обмежені бюджетними можливостями. Таким чином, маємо обмеження на загальну суму інвестицій у кожному періоді:

$$\sum_{i=1}^{n} I_{i,t} \le B_t,\ t = 1,2,\ldots,T\ , \tag{3}$$

де $I_{i,t}$ — інвестиції у проєкт i в період t;

B_t — доступний бюджет на інвестиції в період t;

n — кількість проєктів для інвестицій.

Обмеження на дохід від проєкту

Кожен проєкт має забезпечувати певний мінімальний рівень доходу, що гарантує економічну ефективність і фінансову стійкість:

$$R_{i,t} \ge R_{min,i},\ \ i = 1,2,\ldots,n\ , \tag{4}$$

де $R_{min,i}$ — мінімальний дохід від проєкту i.

Обмеження на екологічні та соціальні критерії

Також слід додати додаткові обмеження на екологічні та соціальні показники (наприклад, на зменшення викидів CO_2 або на кількість створених робочих місць):

$$\sum_{i=1}^{n} E_{i,t} \le E_{max}, \tag{5}$$

$$\sum_{i=1}^{n} S_{i,t} \le S_{min}, \tag{6}$$

де $E_{i,t}$ — екологічні витрати проєкту i в період t;

$S_{i,t}$ — соціальні вигоди від проєкту i в період t;

E_{max} — максимальний рівень екологічних витрат;

S_{min} — мінімальний рівень соціальних вигід.

Щоб врахувати обмеженість фінансових ресурсів у побудові економіко-математичної моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку АПС в умовах невизначеності, можна додати обмеження, що визначають фінансові ресурси, доступні для інвестицій, а також забезпечення їх раціонального використання.

Обмеження фінансових ресурсів можуть бути представлені у вигляді обмеження на бюджет або обсяг доступних інвестиційних коштів. Це можна зробити через визначення максимального обсягу інвестицій, який може бути виділений для реалізації стратегічного розвитку на певний період. Отже можна доповнити модель певними умовами.

Таким чином, доповнена модель буде містити такі змінні моделі:

x_i — обсяг інвестицій в i-й проєкт агропродовольчого сектора;

y_j — рівень досягнення стратегічних цілей, пов'язаний з j-м проєктом;

C_i — витрати на реалізацію i-го проєкту;

F — загальний обсяг доступних фінансових ресурсів.

Мета — це максимізація сумарного досягнення стратегічних цілей при обмеженнях на фінансові ресурси:

$$max\sum_{j=1}^{n} w_j \cdot y_j \,, \tag{7}$$

де w_j — вага стратегічної цілі для j-го проєкту;

y_j — результат реалізації проєкту.

Обмеження можуть стосуватися фінансових ресурсів, досягнення стратегічнних цілей, позитивності інвестицій та ін.

Обмеження на фінансові ресурси:

$$\sum_{i=1}^{n} C_i \cdot x_i \le F, \tag{8}$$

де C_i — витрати на i-й проєкт;

x_i — частка інвестицій в i-й проєкт;

F — загальний обсяг фінансових ресурсів.

Обмеження на досягнення стратегічних цілей:

$$y_j = \alpha_j \cdot x_j, \text{ для всіх } j = 1,2,\ldots,n \,, \tag{9}$$

де α_j — коефіцієнт, що відображає ефективність вкладень ресурсів у досягнення цілей стратегічного розвитку для j-го проєкту.

Обмеження на позитивність інвестицій:

$$x_i \ge 0 \text{ для всіх } i = 1,2,\ldots,n \,. \tag{10}$$

Додаткові обмеження при необхідності можуть бути на екологічні, соціальні або регуляторні заходи.

Математичне представлення з обмеженістю фінансових ресурсів матиме такий вигляд:

$$max\sum_{j=1}^{n} w_j \cdot \alpha_j \cdot x_j , \tag{11}$$

за умови

$$\sum_{i=1}^{n} C_i \cdot x_i \le F, \tag{12}$$

$$x_i \ge 0 \text{ для всіх } i = 1,2,\ldots,n . \tag{13}$$

Метою моделі є максимізація сумарного досягнення стратегічних цілей агропродовольчого сектора при обмеженні на фінансові ресурси. Кожен проєкт має певні витрати *Ci* й інвестиції в нього обмежуються бюджетом *F*. Для кожного проєкту визначається ефективність α_j, яка показує, як інвестиції в проєкт сприяють досягненню стратегічної мети.

Обмеження

$$\sum_{i=1}^{n} C_i \cdot x_i \le F. \tag{14}$$

Такий підхід дозволяє врахувати важливу складову обмежених фінансових ресурсів при плануванні інвестицій у стратегічний розвиток агропродовольчого сектора в умовах невизначеності.

Задача з максимізацією чистої приведеної вартості з обмеженнями на бюджет, доходи та екологічні чи соціальні показники може бути розв'язана за допомогою числових методів оптимізації, таких як метод лінійного програмування або метод Монте-Карло для моделювання стохастичних параметрів [87; 88].

Така модель має застосування при:

– оцінці доходів: для кожного проєкту агропродовольчого сектора оцінюються можливі доходи з урахуванням ймовірних змін ринкових умов, кліматичних змін тощо;

– оцінці витрат: для кожного проєкту визначаються витрати на інвестиції та операційні витрати в залежності від умов ринку, технологій, регулювання тощо;

– інвестуванні в проєкти: оптимізація розподілу інвестицій між проєктами з урахуванням наявних бюджетних обмежень та мінімальних доходів.

Математична модель інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умовах невизначеності до-

зволяє оптимізувати використання обмежених ресурсів, враховуючи економічні, соціальні та екологічні фактори та інші чинники. Модель допомагає приймати інвестиційні рішення в умовах високої невизначеності та змінюваного середовища.

Ще одним інструментом стратегічного управління в умовах невизначеності є сценарне моделювання. В умовах високої динамічності зовнішнього середовища та зростаючих викликів, зокрема пов'язаних із воєнними діями, глобальними економічними коливаннями та кліматичними змінами, стратегічне планування агропродовольчого сектора України потребує адаптивних і гнучких підходів.

Методологія сценарного моделювання передбачає побудову множини альтернативних сценаріїв розвитку на основі системного аналізу факторів, що впливають на функціонування агропродовольчого сектора.

Першим етапом є ідентифікація ключових детермінант середовища, які поділяються на економічні, політичні, соціальні, технологічні, екологічні та геополітичні. Серед економічних чинників можна виділити цінову кон'юнктуру на аграрну продукцію, доступ до фінансових ресурсів, рівень інвестицій; політичні чинники охоплюють регуляторну політику, підтримку з боку держави, земельні реформи; геополітичні — збройний конфлікт, міжнародні санкції та торговельні обмеження тощо.

Наступним етапом є визначення ключових рушіїв невизначеності — змінних, які мають одночасно високий вплив на систему та низький рівень передбачуваності. З-поміж таких чинників варто відзначити тривалість і характер воєнного конфлікту, потенційні зміни у зовнішньоекономічній політиці, доступ до міжнародних ринків, кліматичні екстремуми.

На основі комбінацій різних траєкторій розвитку цих чинників формуються альтернативні сценарії. Типово виділяють оптимістичний сценарій (швидке відновлення, технологічна модернізація, зростання експорту), песимістичний (поглиблення кризи, скорочення виробництва), інерційний (збереження статус-кво з мінімальними змінами) та інноваційно форсований (активне впровадження цифрових рішень, екологічної трансформації за підтримки зовнішніх партнерів).

Кожен зі сценаріїв лягає в основу побудови відповідної моделі стратегічного розвитку, яка може бути реалізована у вигляді математичних, імітаційних або агентних моделей. Такі моделі дають змогу кількісно оцінити наслідки реалізації того чи іншого сценарію для основних параметрів сектора: обсягів виробництва, рівня зайнятості, інвестиційної привабливості, показників продовольчої безпеки тощо.

Подальший етап включає розроблення та оцінку стратегічних альтернатив у межах кожного сценарію. Здійснюється виокремлення заходів адаптивного характеру, що є ефективними незалежно від сценарної реалізації, а також розробка сценарно-специфічних стратегій дій.

Фінальним результатом є формування інтегрованої стратегічної моделі розвитку агропродовольчого сектора, яка враховує варіативність зовнішнього середовища та містить механізми адаптації до змін. Важливим компонентом методології є динамічне оновлення сценаріїв у відповідь на зміни середовища, що забезпечує релевантність моделі та її практичну ефективність у довгостроковій перспективі.

Таким чином, застосування сценарного моделювання у стратегічному управлінні агропродовольчим сектором України дозволяє сформувати гнучку, стійку до зовнішніх шоків модель розвитку, здатну забезпечити продовольчу безпеку, інвестиційну стабільність та конкурентоспроможність у глобальному контексті.

Особлива роль у розробці стратегій розвитку агропродовольчого сектора в умовах високої варіативності зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на функціонування агропродовольчого сектора України, належить імітаційному моделюванню як інструменту стратегічного аналізу. Імітаційні моделі дозволяють досліджувати динаміку складних соціо-економічних систем шляхом математичного відтворення процесів і взаємодій у контрольованому середовищі, що імітує реальні умови функціонування галузі.

По-перше, імітаційне моделювання забезпечує можливість відтворення багаторівневої поведінки агропродовольчої системи, враховуючи нелінійні зв'язки між її елементами, часову лаговість, наявність зворотних зв'язків, а також адаптивні реакції суб'єктів господарювання на зміни у зовнішньому середовищі. Це критично важливо в контексті сценарного моделювання, де кожен сценарій базується на альтернативних припущеннях щодо ключових рушіїв невизначеності.

По-друге, імітаційні моделі дозволяють здійснювати динамічну оцінку наслідків різних сценаріїв розвитку у часовому вимірі. На відміну від статичних моделей, що фіксують стан системи в окремий момент часу, імітаційний підхід дає змогу простежити еволюцію системи, виявити відкладені ефекти стратегічних рішень, а також проаналізувати стійкість сектора до довготривалих або раптових змін.

По-третє, за допомогою агент-орієнтованого підходу можливо моделювати поведінку окремих економічних агентів агропродовольчого сектора — фермерів, агропідприємств, споживачів, органів вла-

ди. Такий підхід дозволяє досліджувати сценарії адаптації до змін у політичному, економічному чи екологічному середовищі, враховуючи індивідуальні стратегії прийняття рішень, мотивації та ресурсні обмеження учасників.

По-четверте, імітаційні моделі можуть бути використані для апробації стратегічних альтернатив розвитку без ризику для реальної економіки. Така віртуальна лабораторія дає змогу оцінити вплив запровадження певних політик (наприклад, механізмів субсидування, інвестиційних стимулів, експортних квот) на ключові параметри системи: обсяг виробництва, зайнятість, рівень продовольчої безпеки, інвестиційну привабливість тощо.

Отже імітаційне моделювання слугує ключовим компонентом сценарного підходу до стратегічного планування, забезпечуючи високий рівень гнучкості, аналітичної точності та практичної значущості. Його інтеграція в процес розробки сценаріїв розвитку агропродовольчого сектора України дозволяє не лише описати потенційні траєкторії розвитку, а й розробити адаптивні стратегії, спрямовані на підвищення стійкості галузі до зовнішніх шоків та невизначеності.

Імітаційна модель інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора України в умовах невизначеності може бути реалізована у вигляді системної динаміки або агенто-орієнтованої моделі**,** залежно від цілей дослідження.

Мета моделі полягає у визначенні того, як зміни в інвестиційній політиці, державній підтримці, макроекономічних і зовнішніх умовах впливають на обсяги інвестицій в агропродовольчому секторі та, відповідно, на його довгостроковий розвиток.

Основними елементами такої моделі є вхідні параметри (екзогенні змінні) та ендогенні змінні, які розраховуються у моделі.

До вхідних параметрів запропоновано віднести сценарій макроекономічного розвитку (оптимістичний, песимістичний, інерційний); рівень державної підтримки інвестицій (субсидії, пільгове кредитування); доступ до міжнародних джерел фінансування; ставку кредитування в агросекторі; геополітичну стабільність (індекс ризику); темп інфляції; рівень технологічного оновлення.

Змінні, які запропоновано розраховувати у моделі, такі:

– обсяг інвестицій у сектор;

– частка інноваційних інвестицій;

– продуктивність агровиробництва;

– рівень зайнятості в агросекторі;

– обсяг ВВП аграрного сектора;
– індекс продовольчої безпеки;
– коефіцієнт стійкості до зовнішніх шоків.

Структура моделі містить чотири блоки.

Блок 1 «Інвестиційне середовище» формується на основі рівня ризику, ставки кредитування, макроекономічної ситуації та доступу до фінансування. Розраховується агрегований індекс інвестиційної привабливості (*ІІП*).

Блок 2 «Реалізація інвестицій» моделює динаміку надходжень інвестицій з різних джерел (державні, приватні, міжнародні). Обсяг інвестицій визначається за функцією:

Інвестиції = f(ІІП, політика підтримки, стабільність, темпи зростання сектора)

Блок 3 «Результати інвестицій» враховує те, що частина інвестицій переходить у виробничий капітал, що впливає на врожайність/продуктивність, експортний потенціал, стійкість до ризиків (через інновації), рівень зайнятості.

Блок 4 «Зворотні зв'язки» можна показати такими схемами (рис. 4.1, 4.2):

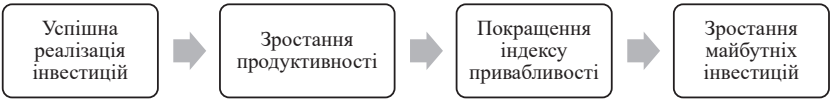

Рис. 4.1. Зворотні зв'язки (схема А)

Рис. 4.2. Зворотні зв'язки (схема Б)

Математичні співвідношення у такій моделі можуть бути представлені розрахунками *ІІП*, обсягу інвестицій у сектор та зростанням продуктивності.

Формула розрахунку індексу інвестиційної привабливості сектора:

$$ІІП = a_1 \cdot \text{держпідтримка} + a_2 \cdot \text{кредитна доступність} + a_3 \cdot \text{стабільність} - a_4 \cdot \text{ризик}. \quad (15)$$

Формула розрахунку обсягу інвестицій у сектор:

$$I_t = \beta_1 \cdot ІІР_t + \beta_2 \cdot \text{ВВПсектору}_{t-1} + \beta_3 \cdot \text{дотації}. \quad (16)$$

Формула розрахунку продуктивності праці у секторі:

$$П_t = П_{t-1} + \gamma \cdot \text{частка інноваційних інвестицій}. \quad (17)$$

Для кожного з трьох сценаріїв (оптимістичний, песимістичний, інерційний) змінюються значення вхідних параметрів (індексу стабільності, доступу до фінансів, обсягу державної підтримки тощо). Модель імітує реакцію сектора протягом 10–20 років.

Очікувані результати застосування моделі полягають в ідентифікації чутливих точок впливу на інвестиційний потік; визначенні мінімально необхідного рівня державної підтримки для запуску позитивної динаміки; оцінці ефективності інноваційних інвестицій та розробці адаптивних стратегій підтримки сектора в умовах різних сценаріїв.

В умовах невизначеності та підвищених ризиків інвестиції в агропродовольчий сектор повинні бути диверсифікованими та адаптивними. А інвестиційна стратегія розвитку агропродовольчого сектора України у післявоєнний період має бути спрямована на формування стійкої, конкурентоспроможної та інноваційної моделі агропродовольчого сектора України, що забезпечить продовольчу безпеку, економічний розвиток і інтеграцію у глобальні ринки.

Методологія формування економіко-математичної моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку АПС має базуватися на системі принципів, серед яких виділені принцип гнучкості та адаптивності, принцип ризик-менеджменту, принцип сталого розвитку, принцип прозорості та відповідальності, принцип інноваційності, принцип взаємодії держави та приватного сектора, принцип диверсифікації інвестицій та інші.

Математична модель інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умовах невизначеності дозволяє оптимізувати використання обмежених ресурсів, враховуючи економічні, соціальні та екологічні фактори та інші чинники. Модель допомагає приймати інвестиційні рішення в умовах високої невизначеності та змінюваного середовища.

4.3. АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ФІНАНСОВИХ РИЗИКІВ ВПРОВАДЖЕННЯ МОДЕЛІ ВІДНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ

© 2025 by Петкова Д. Ф. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

З метою забезпечення сталого розвитку та ефективної роботи підприємств агропродовольчого сектора в умовах нестабільної економічної та політичної ситуації критично важливими є своєчасна ідентифікація та управління фінансовими ризиками. Харчова промисловість є однією з ключових галузей економіки, яка забезпечує продовольчу безпеку держави та має безпосередній вплив на соціально-економічний розвиток України. На ефективність впровадження моделі відновлення соціально-економічного розвитку в першу чергу впливають фінансові ризики. Вони відображають потенційні загрози для стабільного функціонування бізнесу, пов'язані з різними аспектами фінансових потоків, управління ресурсами, змінами у зовнішньому та внутрішньому середовищі. Основними джерелами фінансових ризиків є нестабільність економічної ситуації, неефективне управління фінансами, зміни у законодавстві, які безпосередньо впливають на фінансову сферу, а також коливання на фінансових ринках.

Проблемами управління фінансовими ризиками займались такі іноземні вчені як Дж. Халл [89], Ф. Модільяні та М. Міллер [90]. Серед вітчизняних вчених, що займалися проблематикою визначення та аналізу фінансових ризиків, можна виділити таких вчених як І. Бланк [91], О. Зоріна [92], О. Таран [93], М. Клапків [94], В. Вітлінський та Г. Великоіваненко [95] та ін.

Ризиковість є невід'ємною складовою підприємницької діяльності, тому невизначеність розглядається як первинне явище, а ризик — вторинне. Чим більша невизначеність при прийнятті господарського рішення, тим більший ступінь ризику [96]. Враховуючи бурхливий розвиток фінансових відносин, які є невід'ємною частиною діяльності суб'єктів господарювання, питання визначення сутності поняття «фінансовий ризик» набуло ще більшої ваги.

Визначення фінансового ризику відрізняється залежно від контексту дослідження, але ключовими аспектами залишаються такі категорії як невизначеність, ймовірність втрат та вплив зовнішніх чи внутрішніх факторів [96]. Питанням визначення сутності поняття

«фінансовий ризик» займалось досить багато вітчизняних та зарубіжних вчених, трактування яких представлені в таблиці 4.8.

Трактування дефініції «фінансовий ризик» має досить різноманітне визначення, та широкий перелік аспектів, які доцільно враховувати. Тому, аналізуючи визначення категорії «фінансовий ризик», наведені у таблиці 4.8, можна виділити декілька ключових етапів еволюції наукових підходів [97].

1. Класичний підхід. Ф. Найт (1921) є першим, хто диференціював поняття ризику і невизначеності. Він стверджував, що ризик — це ситуація, де ймовірності результатів можна визначити, а невизначеність — це ситуація, де вони невідомі. Це заклало базис для майбутніх досліджень, що орієнтовані на кількісне вимірювання ризику;

2. Економетричний підхід (Г. Марковіц, Е. Фама, 1950–1970). Вчені почали розглядати ризик як відхилення очікуваної дохідності від фактичної. Г. Марковіц запропонував теорію портфеля, де ризик можна мінімізувати за рахунок диверсифікації активів. Е. Фама ввів концепцію ефективних ринків, де ризик є частиною ринкової динаміки. Ці новації вплинули на появу моделей, які дозволяють інвесторам оптимізувати портфель та оцінювати ризик через математичні методи;

3. Макроекономічний та інституційний підхід (Дж. Тобін, Ф. Модільяні, 1958). В роботах цих науковців приділяється увага макроекономічним факторам і фінансовим структурам як джерелам ризику. Дж. Тобін досліджував зв'язок між ризиком і дохідністю, підкреслюючи важливість ліквідності та диверсифікації. Модільяні та Міллер розглядали вплив структури капіталу на ризик компанії;

4. Кредитний ризик і аналіз неспроможності. Е. Альтман (1968) представив Z-модель прогнозування банкрутства компаній. Цей підхід зосередив увагу на аналізі фінансових показників для оцінки ймовірності дефолту, що в свою чергу стало основою розвитку кредитного аналізу як важливої частини управління фінансовим ризиком;

5. Українська школа (2000–2020). Українські науковці, зокрема А. Загородній, Г. Вознюк, О. Моісеєв, адаптували західні підходи до реалій вітчизняної економіки. Основна увага приділялася макроекономічним ризикам, пов'язаним із політичною та економічною нестабільністю, та інтеграції зовнішніх і внутрішніх факторів у аналіз фінансового ризику. Особливістю їх наукового підходу є наголос на регуляторному та соціально-економічному контексті.

Таблиця 4.8

Визначення категорії «фінансовий ризик» в наукових роботах зарубіжних та українських науковців

Автор	Визначення категорії	Відмінні особливості
Ф. Найт (США) [78]	Ризик — це ситуація, де ймовірності результатів можуть бути визначені, що дозволяє прогнозувати наслідки	Наголос на вимірюванні ймовірностей
Дж. Халл (Канада) [89]	Фінансовий ризик — це варіація очікуваної дохідності інвестицій через зміну ринкових умов або волатильність	Фокус на волатильності та інвестиційному ризику
Е. Фама (США) [98]	Ризик — це ступінь відхилення реальної дохідності фінансових активів від очікуваної	Математичний підхід, розподіл дохідності
Модільяні та Міллер (Італія, США) [90]	Фінансовий ризик — це зміна вартості компанії або інвестицій через зміну структури капіталу чи відсоткових ставок	Зв'язок із структурою капіталу та фінансуванням
А. Попова та ін. (Україна) [99]	Невизначеність результатів інвестування через вплив політичних, економічних та соціальних умов	Орієнтація на макроекономічні фактори
А. Загородній, Г. Вознюк (Україна) [100]	Фінансовий ризик — це загроза втрати фінансових ресурсів через несприятливий вплив внутрішніх та зовнішніх факторів	Акцент на локальних і системних загрозах
Е. Альтман (США) [101]	Ризик — це імовірність неспроможності боржника виконати фінансові зобов'язання	Аналіз кредитоспроможності, модель Z-показника
Г. Марковіц (США) [83]	Ризик пов'язаний із відхиленням доходності активу, що обгрунтовується теорією портфеля	Врахування диверсифікації портфеля
Дж. Тобін (США) [102]	Фінансовий ризик — це співвідношення між ризиком і дохідністю при оптимальному виборі інвестицій	Зв'язок із дохідністю і ризиком в інвестиційному рішенні
І. Бланк (Україна) [91]	Фінансовий ризик — це ймовірність настання несприятливих подій, які можуть призвести до фінансових втрат для підприємства, зокрема у вигляді збитків, втрати капіталу або зниження прибутковості бізнесу	Акцент на настанні економічного збитку (фінансових втрат)

Продовження табл. 4.8

Автор	Визначення категорії	Відмінні особливості
О. Таран (Україна) [93]	Фінансовий ризик — це невід'ємна складова будь-якої фінансової діяльності, яка являє собою неминучі фінансові відносини, що мають різні напрями прояву через виникнення об'єктивно наявної недостатності, неточності або надмірності економічної інформації щодо здійснення певних подій або їхньої випадковості та обчислюється на підставі оцінки ймовірності втрат унаслідок здійснення під час таких подій деякої господарської діяльності	Наголос на неминучості фінансових відносин
М. Клапків (Україна) [94]	Розглядає фінансові ризики у широкому та вузькому значенні. Так, у широкому значенні — ризики, які характеризуються ймовірністю втрат фінансових ресурсів (грошових коштів) у господарській діяльності; у вузькому значенні — частина комерційних ризиків, пов'язана з ймовірністю фінансових втрат внаслідок операцій у фінансово-кредитній і біржовій сферах	Фінансовий ризик як окрема складова, та як частина комерційних ризиків
В. Вітлінський та Г. Великоіваненко (Україна) [95]	Фінансовий ризик — це ймовірність виникнення непередбачуваних фінансових втрат (зниження очікуваного прибутку, доходу, втрата частини чи всього капіталу) у ситуації невизначеності умов здійснення підприємницької діяльності	Акцент на непередбачуваності фінансових втрат
М. Диба (Україна) [103]	Фінансовий ризик — це тип ризику, що виникає у процесі фінансово-економічної діяльності суб'єкта, коли результат або заходи для його досягнення відрізняються від запланованих цілей та норм, а такі відхилення можуть призвести до фінансових збитків	Наголос на розрахунку відхилення від встановлених цілей та планових норм

Закінчення табл. 4.8

Автор	Визначення категорії	Відмінні особливості
В. Шелудько (Україна) [104]	Фінансовий ризик — це ризик не отримати задовільний фінансовий результат від здійснення господарської діяльності підприємства	Акцент на отриманні збитків

Джерело: складено автором на основі [78; 83; 89–91; 93–95; 98–104].

Отож, розглянувши існуючі наукові підходи, можна узагальнено сказати, що фінансовий ризик — це ризик, який виникає у процесі провадження фінансової та операційної діяльності та передбачає наявність фінансових втрат внаслідок зменшення доходу, збільшення витрат чи втрата частини капіталу за рахунок впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища та факторів, які є специфічними для окремих напрямів діяльності.

Фінансовий ризик може виникати як через зовнішні чинники (економічна нестабільність, валютні коливання, інфляційні процеси), так і через внутрішні причини, такі як неефективне управління ресурсами, некоректний облік витрат і доходів, недосконале прогнозування. Важливо розуміти, що фінансовий ризик не обов'язково призводить до негативних наслідків. У деяких випадках ризик може стати можливістю для підвищення прибутковості підприємства за рахунок вдалих інвестицій чи скорочення витрат.

А. Бланк до класифікації зовнішніх факторів відносить економічну та політичну ситуацію, зміни на світових ринках, валютні коливання, інфляцію та законодавче середовище [91]. Економічна та політична ситуація в країні передбачає зміни в макроекономічній ситуації, а інфляція або кризи впливають на фінансові ризики підприємств. В умовах економічної нестабільності ймовірність ризиків зростає, оскільки виникає невизначеність у прогнозах доходів і витрат. Валютні коливання зумовлюються зміною валютних курсів. Різке падіння національної валюти може негативно впливати на вартість сировини, що імпортується, а також впливає на рівень виплат за кредитами, якщо підприємство у своїй структурі фінансів має довгострокові зобов'язанні у валюті. Інфляція передбачає вплив на величину оборотних коштів та їх знецінення. Вплив на фінансові результати підприємства також завдають зміни у податковому або фінансовому законодавстві.

На рисунку 4.3 наведений взаємозв'язок факторів впливу та показників роботи підприємства, на які вони впливають.

Рис. 4.3. Взаємозв'язок факторів впливу та показників роботи підприємства

Джерело: розроблено та побудовано автором на основі [91]

Розглядаючи різні наукові підходи до класифікації факторів виникнення фінансових ризиків, можна виділити основні позиції, які мають найбільший вплив на ймовірність появи останніх, з розподілом їх на внутрішні та зовнішні (рис. 4.4).

Такий розподіл чинників виникнення фінансових ризиків свідчить про суб'єктивну та об'єктивну природу фінансових ризиків. Адже з одного боку зовнішні фактори, що ґрунтуються на об'єктивній невизначеності зовнішнього середовища, що залежить від економічних, політичних, соціальних та інших факторів макроекономічного впливу, в якому здійснює свою діяльність суб'єкт господарювання. А з іншого боку, внутрішні фактори, які є суб'єктивними, реалізуються саме на підприємстві та конкретно визначеними спеціалістами. Це свідчить про важливість особистих якостей та професіоналізму підприємця при виконанні оцінки фінансових ризиків та суттєво впливає на підсумок роботи [103].

Рис. 4.4. Чинники виникнення фінансових ризиків

Джерело: побудовано автором на основі [103; 105]

Згідно з науковими дослідженнями, основними видами фінансових ризиків, які виникають через невизначеність внутрішніх та зовнішніх умов реалізації фінансової діяльності підприємства, є ризик зниження фінансової стійкості, ризик неплатоспроможності, інвестиційний, інфляційний, процентний, валютний, депозитний, кредитний, податковий тощо [103].

До фінансових ризиків, які виникають під час виконання фінансової діяльності чи виконання фінансових угод, належать валютні, інфляційні, дефляційні, ліквідності, інвестиційні ризики. Інвестиційні ризики доцільно поділяти на ризик прямих фінансових втрат, ризик невикористаних можливостей, процентний ризик, кредитний та портфельний ризики [106].

Різні автори пропонують різні класифікації, проте найпоширенішими в умовах сьогодення є такі види фінансових ризиків: кредитний ризик, операційний ризик, валютний ризик, процентний ризик, ризик ліквідності та інвестиційний ризик [107]. Саме ці ризики характеризують вплив ключових факторів макросередовища та чинників операційної діяльності підприємства. Сутність кожного з них детально наведена в таблиці 4.9.

Таблиця 4.9

Найбільш актуальні фінансові ризики в умовах нестабільної економічної та політичної ситуації

№	Різновид фінансових ризиків	Загальна характеристика	Причини виникнення	Наслідки для підприємства
1	Кредитний ризик	Кредитний ризик передбачає, що позичальник або контрагент не зможе виконати свої зобов'язання відповідно до погоджених умов. Цей ризик часто ототожнюють з ризиком дефолту [108]	Наявність у структурі оборотних активів високої частки дебіторської заборгованості, що підвищує ймовірність несплати	Може привезти до нестачі оборотних коштів, та зниження фінансової стійкості
2	Валютний ризик	Валютний ризик виникає через коливання валютних курсів. Особливо важливим цей ризик є для підприємств, які залежать від міжнародних поставок сировини або експортують готову продукцію на закордонні ринки [109]	Короткострокові або довгострокові коливання валютного курсу	1. Зменшується натуральна вартість валюти у зв'язку з ростом інфляції в країні; 2. Виникнення непередбачуваних фінансових витрат у експортерів або імпортерів, зважаючи на те, в який бік здійснюється коливання; 3. Зменшення прибутку від поточних операцій і втрата певного сегменту порівняно з іноземними виробниками
3	Процентний ризик	Процентний ризик пов'язаний із коливанням відсоткових ставок на фінансових ринках. Це, в першу чергу, впливає на вартість залучення	Зміни процентної ставки (кредитної та депозитної) на фінансовому ринку	1. Збільшення виплат за кредитом, а також у зв'язку зі зростанням кредитної ставки і збільшення дивідендних виплат; 2. Зменшення доходів від депозитів за їх наявності

Продовження табл. 4.9

№	Різновид фінансових ризиків	Загальна характеристика	Причини виникнення	Наслідки для підприємства
		позикових коштів, а також суттєво впливає на структуру витрат підприємства [110]		
4	Інвестиційний ризик	Інвестицій ризик розглядають як невизначеність щодо прибутковості інвестицій та потенційних втрат, які можуть виникнути. Ризик зазвичай поділяється на систематичний ризик, який може бути викликаний зовнішніми факторами, та несистематичний ризик, який може бути викликаний окремими компаніями чи конкретними галузями [111]	1. Невдалий вибір фінансових інструментів для інвестування; 2. Фінансові ускладнення або банкрутство компанії, в яку були вкладені інвестиції	Втрата вкладеного капіталу або зменшення очікуваного доходу
5	Ризик ліквідності	Це ризик, пов'язаний із неспроможністю підприємства виконати свої короткострокові зобов'язання через недостатність ліквідних активів [93]	Нераціональна структура капіталу та оборотних активів	Може призвести до фінансової кризи, а в гіршому випадку до банкрутства

Закінчення табл. 4.9

№	Різновид фінансових ризиків	Загальна характеристика	Причини виникнення	Наслідки для підприємства
6	Інфляційний ризик	Інфляційні ризики пов'язані зі знеціненням національної валюти і призводять до негативних внутрішніх та зовнішніх ефектів; до зниження вартості активів, скорочення доходів, зростання рівня конкуренції, банкрутства бізнес-партнерів [106]	Зростання рівня інфляції. Розглядається як зовнішній ризик, на який підприємство не має впливу	1. Зменшення реальної вартості грошових активів; 2.Знецінення доходів і прибутків
7	Ризик оборотності	Ризик оборотності — це ризик, який залежить від швидкості обертання фінансових активів. Рівень ризику оборотності залежить від чіткості встановлених цілей, від розробленої стратегії, від ефективності ризик-менеджменту [112]	Недостатній обсяг ліквідних активів	Збільшення кредиторської заборгованості, що може стати причиною втрати фінансової стійкості

Джерело: складено автором на основі [93; 106; 108–112].

Ідентифікація фінансових ризиків полягає у визначенні конкретних видів ризику, які безпосередньо пов'язані з об'єктом аналізу. Одним з аспектів цього етапу є необхідність своєчасного розподілу отриманих ризиків на зовнішні, що виникають під впливом макроекономічних факторів, та внутрішні, які є наслідком діяльності під-

приємства [113]. Це дозволяє визначити перелік показників, на яких може відображатися вплив фінансових ризиків.

Можливий портфель фінансових ризиків підприємства наведено на рисунку 4.5.

Види фінансових ризиків	Види діяльності					
	Операційна діяльність	Фінансова діяльність				
		Інвестиційна діяльність	Кредитна діяльність	Валютні операції	Податкові операції	Розрахункові операції
Кредитний ризик			■			
Валютний ризик				■		
Процентний ризик		■	■			
Інвестиційний		■				
Ризик ліквідності	■					
Інфляційний	■	■				
Ризик оборотності	■					

Рис. 4.5. Портфель фінансових ризиків

Джерело: розроблено автором на основі [113]

Цей так званий портфель можливих ризиків дозволяє визначити місце прояву фінансових ризиків та сформувати перелік показників, на яких може відображатися вплив останніх. Це відіграє важливу роль у формуванні чи виборі методів оцінки фінансових ризиків.

У процесі своєї діяльності підприємство стикається з багатьма фінансовими ризиками. Саме вони можуть поставити під загрозу подальше існування суб'єкта господарювання, зниження його доходів та втрату конкурентних позицій на ринку. Як і для будь-якого економічного явища, існують якісні та кількісні методи оцінки. Якісний аналіз передбачає визначення ризиків, а також пошук джерел і причин їх виникнення. Кількісний аналіз передбачає оцінку впливу фінансових ризиків на діяльність підприємств.

Управління фінансовими ризиками є одним із найважливіших аспектів фінансового менеджменту підприємства, оскільки від ефективності управління ризиками залежать фінансова стійкість, прибутковість та загальний успіх підприємства на ринку.

В умовах обмеження бізнесу, викликаних коронавірусом і карантинними та посткарантинними заходами, майже всі українські під-

приємства знаходяться у тій чи іншій кризі, тому їм вкрай важливо використовувати стратегії управління ризиками [114].

Сутність поняття «управління ризиками» розглядається багатьма авторами. Найбільш поширені визначення представлені в таблиці 4.10.

Таблиця 4.10

Наукові трактування поняття «управління ризиками»

№	Автор	Трактування сутності поняття «управління ризиками»
1	Т. Цвігун [115]	Управління ризиком, або ризик-менеджмент (management by the risk), є спеціальним видом управлінської діяльності, який спрямований на ефективний захист підприємства від небажаних закономірних чи випадкових обставин (подій), які в кінцевому результаті можуть негативно впливати на роботу підприємства
2	О. Михайленко, С. Ніколаєнко, О. Насіканова [116]	Визначають управління ризиками як діяльність, метою якої є зниження чи компенсація шкоди для об'єкта під час настання несприятливих подій та визначення можливих шляхів протистояння ситуаціям і забезпечення стійкості
3	М. Турко [117]	Характеризує управління ризиками як цілісний неперервний процес, який спрямований на мінімізацію дії негативних факторів ризику, що передбачає моніторинг ринку, ідентифікацію та оцінку ризиків, аналіз прийнятних методів управління ризиками, реалізацію заходів з управління ризиками відповідно до вибраних методів управління, моніторинг результатів
4	В. Вітлінський та С. Наконечний [118]	Управління ризиками — це багатоступінчатий процес, який включає розробку загальної філософії управління ризиками, їх виявлення, аналіз, оцінку і має на меті зменшення та нейтралізацію негативних наслідків
5	Р. Пікус [119]	Визначає ризик-менеджмент як систему заходів організаційно-фінансового характеру, які об'єднані спільною ідеєю та спрямовані на попередження настання випадкових подій, усунення, обмеження, мінімізацію втрат, пов'язаних з ними, а також на фінансування втрат

Джерело: складено автором на основі [115–119].

Згідно з науковими дослідженнями, можна зробити висновок, що управління фінансовими ризиками — це сукупність взаємопов'язаних дій, які мають ступінчатість виконання та спрямовані на ідентифікацію існуючих ризиків, оцінку та аналіз їх впливу, а також на розробку рекомендацій з мінімізації впливу з урахуванням методів управління ризиками. Цілі окремих дій мають відображати кінцеву мету управління ризиками.

Існує досить багато наукових досліджень у сфері управління фінансовими ризиками, основна задача яких — це розробка ефективної системи управління фінансовими ризиками з метою виявлення, оцінки та мінімізації впливу на діяльність підприємств.

Функції ризик-менеджменту можна поділити на загальні та специфічні.

До загальних функцій можна віднести:

1. формування інформаційних систем — створення механізмів збору та аналізу даних для обґрунтованого прийняття рішень;

2. аналіз ризикозалежності — дослідження впливу різних ризиків на фінансову стабільність підприємства;

3. ризик-планування — розробка планів управління ризиками у відповідності до основних напрямів фінансової діяльності;

4. контроль реалізації рішень — оцінка ефективності впроваджених заходів та коригування управлінських стратегій, зокрема через внутрішній аудит і поділ контрольних функцій.

До специфічних функцій системи управління ризиками можна віднести:

1. формування портфеля фінансових ризиків — визначення прийнятного рівня ризиків для підприємства;

2. оцінка рівня і вартості ризиків — використання спеціалізованих методів для прогнозування можливих втрат;

3. управління наслідками ризиків — розробка механізмів компенсації або мінімізації негативних ефектів;

4. страхування фінансових ризиків — залучення страхових механізмів для захисту від можливих втрат.

Будь-яка система управління ризиками має ґрунтуватися на певних аспектах, що безпосередньо впливають на рівень ризикозахищеності підприємств. До них належать:

1. усвідомленість ризиків — розуміння неминучості ризикових ситуацій і їхнього впливу на фінансову діяльність;

2. керованість ризиків — акцент на тих ризиках, що можуть бути пом'якшені або повністю нейтралізовані;

3. економічна доцільність — вибір рішень, що забезпечують оптимальний баланс між витратами та вигодами;

4. фінансова філософія підприємства — урахування ставлення власників та керівництва до ризику (консервативний, помірний або агресивний підхід);

5. фінансова політика підприємства — інтеграція ризик-менеджменту у фінансову стратегію (агресивна, помірна чи консервативна);

6. співвідношення ризику та прибутковості — оцінка ризиків з точки зору потенційного доходу та відмова від операцій, де ризик перевищує вигоду;

7. фінансова стійкість підприємства — врахування можливостей компанії покривати потенційні ризикові збитки;

8. часовий фактор — визнання залежності рівня ризиків від тривалості фінансових операцій;

9. незалежність управління окремими ризиками — поділ ризиків за типами та механізмами їх управління;

10. економічність управління ризиками — витрати на заходи з управління ризиками не повинні перевищувати можливих втрат.

Аналіз існуючих у науковій літературі моделей управління фінансовими ризиками дозволив виявити певні недоліки та сформувати рекомендації щодо її удосконалення (табл. 4.11).

Саме тому нами запропонована удосконалена модель управління фінансовими ризиками, яка буде враховувати такі вимоги:

– кожен етап повинен мати чітке завдання та вимоги щодо результатів виконання;

– методи оцінки впливу та управління фінансовими ризиками мають бути обґрунтованими;

– для отримання достовірних результатів має бути передбачене повноцінне інформаційне та організаційне забезпечення.

Одним з важливих етапів є ідентифікація фінансових ризиків — процес встановлення переліку основних видів ризиків, властивих діяльності конкретної організації [38]. На даному етапі важливо проаналізувати існуючі класифікації фінансових ризиків та визначити ті, що найбільше притаманні об'єкту дослідження з урахуванням зовнішніх та внутрішніх чинників впливу. Також, якщо розглядати в контексті галузі харчової промисловості як ключової для забезпечення стійкого розвитку країни, необхідно визначити специфічні фінансові ризики, які є характерними лише для неї: цінові ризики на сировину. Коливання цін на сировину, яку викорис-

товують у виробництві, можуть мати значний вплив на собівартість продукції та фінансові результати компаній. Це пов'язано з тим, що виробництво харчових продуктів характеризується високою матеріаломісткістю:

Таблиця 4.11

Аналіз наявних систем управління фінансовими ризиками

Автор моделі управління	Недолік
А. Нечипоренко	Недостатня кількість етапів, відсутність вимог до обґрунтування вибору методів оцінки та управління фінансовими ризиками.
Н. Захарова	Відсутність вимог до обґрунтування вибору методів оцінки фінансових ризиків
В. Бутенко	Відсутність інформації про обґрунтування та вибір методів управління фінансовими ризиками та недостатня увага до такого аспекту, як інформаційне та організаційне забезпечення
Н. Корж	Відсутність розширеної інформації щодо виконання етапів управління
Авторські пропозиції щодо удосконалення моделі управління фінансовими ризиками	1.Кожен етап повинен мати чітке завдання та вимоги щодо результатів виконання. 2. Методи оцінки впливу та управління фінансовими ризиками мають бути обґрунтованими. 3. Для отримання достовірних результатів має бути передбачене повноцінне інформаційне та організаційне забезпечення

Джерело: складено автором на основі [106; 120–122].

1. ризики, пов'язані з забезпеченням якості продукції. Харчова продукція підпадає під суворі вимоги до якості та безпеки. Недотримання стандартів або виявлення дефектів у продукції може призвести до відклику продукції, втрати довіри споживачів, а також штрафів з боку регуляторних органів. Це особливо критично для експортноорієнтованих компаній, які працюють за міжнародними стандартами, такими як ISO, HACCP, FSSC;

2. сезонність. Для підприємств харчової галузі, особливо тих, що використовують сільськогосподарську сировину, характерна сезонність виробництва. Це призводить до нерівномірності надходжень і витрат у різні періоди року, що може створювати проблеми з ліквідністю та управлінням грошовими потоками;

Рис. 4.6. Модель управління фінансовими ризиками

Джерело: розроблено автором на основі [106; 120–123]

3. ризики, пов'язані з новими трендами у споживанні. Сучасні споживачі дедалі більше орієнтуються на здорове харчування, екологічність продукції та етичність виробництва. Це створює ризики для компаній, які не здатні адаптуватися до нових тенденцій і не можуть запропонувати відповідну продукцію;

4. регуляторні ризики. Харчова промисловість підлягає жорсткому регулюванню з боку держави, що стосується стандартів якості, безпеки продуктів, екологічних норм та законодавства, що регулює обіг харчових продуктів. Зміни в регуляторній базі, введення нових стандартів або жорсткіших вимог можуть вимагати від підприємств значних інвестицій для модернізації виробництва, що може призвести до підвищення операційних витрат [124].

Втрати від цих ризиків досить важко оцінити кількісно. Але вони впливають на ефективність основної діяльності підприємства. Так, збільшення вартості сировини спричинить підвищення собівартості і в подальшому ціни продукції. Потенційно підприємство не зазнає втрат, але в цьому випадку можливе скорочення обсягів реалізації та, як наслідок, прибутку підприємства. Ці ризики хоча й не справляють прямого впливу на певний показник діяльності, але мають опосередкований вплив на ефективність роботи суб'єктів господарювання [113].

Будь-яка система управління має бути побудована на певних засадах. У випадку управління фінансовими ризиками нами розроблена система організаційно-економічних засад, що представлена рисунку 4.7.

Рис. 4.7. Організаційно-економічні засади управління фінансовими ризиками на підприємствах харчової галузі

Джерело: побудовано автором

Розширена характеристика організаційних засад:

– система управління фінансовими ризиками повинна мати чітку етапність — передбачається наявність чіткої послідовності дій з метою управління фінансовими ризиками та отримання достовірних результатів;

– на кожному етапі має бути повноцінне забезпечення інформаційного, правового та нормативного характеру. Це є запорукою отриманнях достовірних результатів на кожному етапі управління;

– згідно з особливостями діяльності досліджуваного об'єкта має бути сформована система інструментів та методів оцінки впливу. Передбачається відхід від використання стандартних інструментів та методів оцінки, при цьому вибір має ґрунтуватися на особливостях операційної діяльності підприємства та його поточного фінансового стану;

– має бути визначений перелік доцільних методів управління фінансовими ризиками. Передбачається наявність взаємозв'язку між отриманими результатами оцінки впливу та обраними методами управління з урахуванням ключових аспектів діяльності суб'єктів господарювання та можливості їх впровадження;

– має бути забезпечена система контролю впровадження обраних методів управління фінансовими ризиками. Механізм контролю формуються на підприємстві та передбачає залучення наявних спеціалістів до контролю за впровадженням методів управління та в подальшому порівняння отриманих результатів.

Економічні засади, спрямовані на обґрунтованість економічних рішень та на доцільність виконання тих чи інших дій:

– має бути визначений перелік показників, які зазнають впливу від фінансових ризиків. Передбачається формування портфелю ризиків та визначення взаємозв'язку з основними показниками діяльності підприємства;

– система оцінка впливу фінансових ризиків має бути економічно доцільною, з урахуванням діяльності досліджуваного об'єкта. Передбачається наявність економічного обґрунтування вибору методів оцінки впливу фінансових ризиків на діяльність підприємств;

– мають бути сформовані висновки щодо величини наявних ризиків. Результати досліджень мають бути проаналізовані, при наявності нормативних значень мають бути сформовані висновки щодо їх величини. А також передбачено визначення основних причин таких результатів;

– має бути визначений найбільш економічно ефективний метод управління фінансовими ризикам. Передбачається, що визначений

метод управління фінансовими ризиками є найбільш економічно ефективним серед передбачених при вирішенні цього питання;

– витрати на забезпечення управління фінансовими ризиками не мають перевищувати величину втрат від фінансових ризиків. Рішення щодо впровадження системи управління фінансовими ризиками приймається керівництвом підприємства на основі економічних розрахунків його доцільності.

Дотримання організаційно-економічних засад при управлінні фінансовими ризиками на підприємствах харчової галузі дозволяє забезпечити ефективність діяльності підприємств, знизити негативний вплив зовнішніх і внутрішніх ризиків та досягти стабільності їхнього функціонування.

Що стосується методів оцінки фінансових ризиків, то найбільш поширеним є розмежування економіко-статистичних, розрахунково-аналітичних та експертних методів:

– економіко-статистичні методи оцінки ризику засновані на визначенні коливань певних показників за допомогою математичних моделей та таких інструментів як дисперсія, середньоквадратичне відхилення, коефіцієнт варіації;

– розрахунково-аналітичні методи полягають у порівнянні розрахункових значень від нормативів або стандартів;

– експертні методи оцінки ризику засновані на опитуванні окремих експертів або груп експертів.

Для оцінки фінансового ризику для вітчизняних підприємств необхідна комплексна методика, яка буде враховувати як зовнішні, в тому числі інфляцію та банківську ставку, так і внутрішні фактори впливу на діяльність підприємств. Тільки в такому випадку можливо отримати більш достовірні результати. Використання статичних методів в цьому випадку, на наш погляд, є недоцільним, адже за останні роки відбулося дуже багато різких змін в економічному та політичному житті, які підштовхнули багато підприємств до ризикованих дій для збереження своїх конкурентних позицій на ринку. А також різке знецінення грошей може дати хибні результаті при порівнянні фінансових результатів з минулими роками.

Для вибору доцільного методу оцінки впливу фінансових ризиків та визначення найбільш актуальних показників необхідним є аналіз діяльності та фінансового стану підприємств харчової промисловості. Харчова галузь є ключової ланкою економіки країни, що забезпечує фінансово-економічну безпеку як галузі, так і країни.

Фінансово-економічна безпека — це такий фінансово-економічний стан підприємства, який сприяє забезпеченню захищеності його фінансово-економічних інтересів від негативних факторів зовнішнього та внутрішнього середовища і створенню необхідних фінансово-економічних умов для безперервної успішної діяльності та сталого розвитку підприємства.

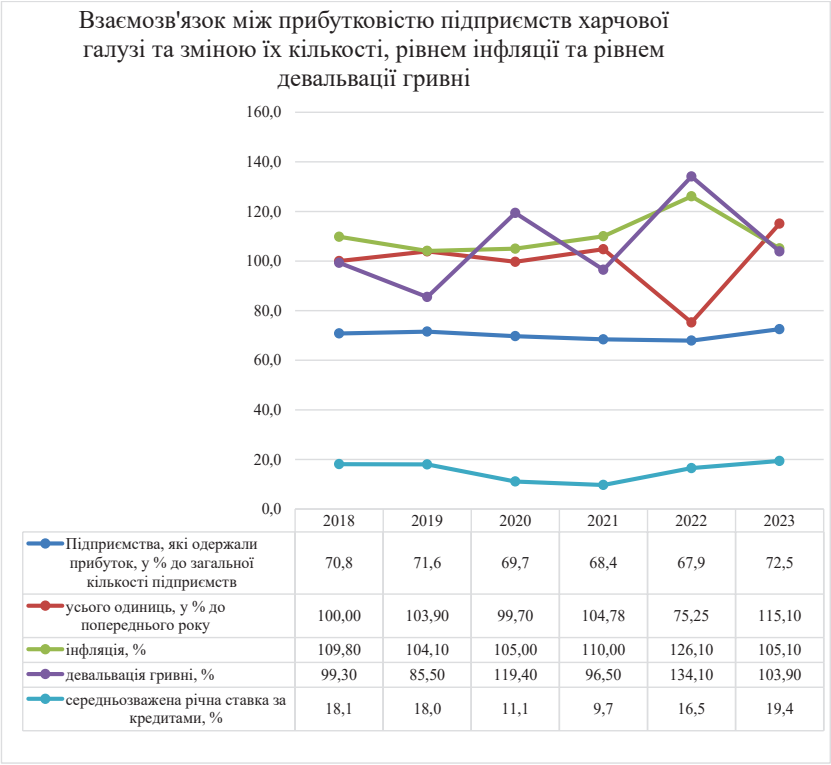

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Підприємства, які одержали прибуток, у % до загальної кількості підприємств	70,8	71,6	69,7	68,4	67,9	72,5
усього одиниць, у % до попереднього року	100,00	103,90	99,70	104,78	75,25	115,10
інфляція, %	109,80	104,10	105,00	110,00	126,10	105,10
девальвація гривні, %	99,30	85,50	119,40	96,50	134,10	103,90
середньозважена річна ставка за кредитами, %	18,1	18,0	11,1	9,7	16,5	19,4

Рис. 4.8. Взаємозв’язок між прибутковістю підприємств харчової галузі та зміною їх кількості, рівнем інфляції, рівнем девальвації гривні та величиною середньозваженої ставки за кредитами

Джерело: побудовано автором на основі [125–129]

Аналіз взаємозв’язку між рівнем прибутковості, кількістю підприємств, рівнем інфляції, рівнем девальвації гривні та середньозваженої ставки за кредитами, як основних факторів зовнішнього впливу на

діяльність підприємств, виявив пряму залежність між цими показниками. Негативні зміни чинників призводять до зменшення кількості прибуткових підприємств.

Аналізуючи фінансовий стан підприємств окремих галузей харчової промисловості, можна виділити основні фактори, які впливають на підвищення фінансових ризиків:

– наявність значної суми дебіторської заборгованості, яка зазнає впливу з боку інфляції;

– наявність довгострокових зобов'язань у валюті, що може спричинити фінансові втрати залежно від рівня девальвації;

– наявність досить вагомої частки зобов'язань впливає на платоспроможність підприємства, тим самим впливаючи на його інвестиційну привабливість;

– підвищення щорічної середньозваженої ставки за кредитами спричиняє підвищення витрат на оплату відсотків за кредитами для нових довгострокових кредитів;

– високий рівень оборотних активів, спрямований на підвищення коефіцієнта покриття як показника поточної ліквідності.

В умовах невизначеності все більшої актуальності набуває питання оцінки впливу фінансових ризиків на діяльність підприємств. Аналіз показників, які розраховуються в вищезазначених методах, для подальшого аналізу, враховуючи особливості діяльності підприємств харчової галузі, дозволив визначити такі показники оцінки впливу фінансових ризиків:

– коефіцієнт фінансової залежності;

– коефіцієнт покриття інвестицій;

– оборотність активів.

Згідно з особливостями діяльності обраних нами для аналізу підприємств доцільно розрахувати такі показники:

– показник впливу інфляції на рівень дебіторської заборгованості. До дебіторської заборгованості відносять заборгованість контрагентів за роботи/послуги/товари;

– показник впливу рівня девальвації на витрати по кредитах у валюті;

– показник впливу середньозваженої ставки за кредитами на величину витрат за кредитами.

Саме такі показники, на наш погляд, є основними при визначенні впливу фінансових ризиків. В таблиці 4.12 наведена детальна характеристика обраних та розроблених нами показників оцінки впливу фінансових ризиків на діяльність підприємств харчової галузі.

Таблиця 4.12

Характеристика показників оцінки впливу фінансових ризиків на діяльність підприємств

Показник	Сутність	Значення
Коефіцієнт фінансової залежності	Є зворотнім показником коефіцієнта автономії, який показує, за рахунок яких коштів фінансується підприємство, власних або позикових	Зменшення
Коефіцієнт покриття інвестицій	Характеризує частку власного капіталу і довгострокових зобов'язань у загальній сумі активів підприємства	Збільшення, але критичним вважається його зниження до 0,75
Оборотність активів	Це зворотній коефіцієнт інтенсивності використання активів, характеризує ефективність використання наявних активів	Збільшення
Показник впливу інфляції на рівень дебіторської заборгованості	Характеризує величину фінансових втрат або доходів в залежності від рівня інфляції	Позитивне число
Показник впливу рівня девальвації на витрати по кредитах у валюті	Характеризує рівень фінансових втрат або доходів в залежності від рівня девальвації в країні	Позитивне число
Показник впливу середньозваженої ставки за кредитами на величину витрат за кредитами	Характеризує рівень фінансових втрат або доходів в залежності від величини середньозваженої ставки за кредитами	Позитивне число

Джерело: складено автором на основі [90; 92; 130; 131].

Кожен з цих показників направлений на оцінку впливу окремого виду фінансових ризиків на діяльність підприємств харчової промисловості, що представлено на рисунку 4.9.

Кінцевий етапом управління фінансовими ризиками є інтерпретація результатів, визначення доцільних методів управління та впровадження рекомендацій у діяльність підприємств. Основні стратегії управління фінансовими ризиками в умовах нестабільної політичної та економічної ситуації наведені в таблиці 4.13.

Рис. 4.9. Взаємозв'язок показників оцінки впливу фінансових ризиків з конкретним видом ризиків

Джерело: побудовано автором згідно з дослідженнями

В таблиці 4.14 наведено практичні рекомендації щодо шляхів мінімізації впливу фінансових ризиків, з урахуванням причин виникнення останніх в умовах нестабільної політичної та економічної ситуації.

Сучасні економічні умови, зокрема глобалізація ринків, нестабільність світової фінансової системи, інфляційні процеси та нестабільність валютних курсів є основним підґрунтям для оцінки впливу фінансових ризиків на діяльність підприємств різних галузей економіки, включаючи харчову промисловість. Харчова промисловість є однією з ключових ланок національної економіки України, забезпечуючи задоволення базових потреб населення та сприяючи розвитку агропромислового комплексу. Саме тому для забезпечення сталого розвитку країни та відновлення соціально-економічного розвитку необхідно своєчасне та ефективне реагування на фінансові ризики, що виникають у процесі провадження діяльності. На макрорівні управління фінансовими ризиками підприємств агропродовольчої сфери має досить вузький напрям. Держава має неопосередкований вплив на рівень інфляції, девальвації та кредитну ставку, що закріплено

Таблиця 4.13

Основні стратегії управління фінансовими ризиками в умовах нестабільної політичної та економічної ситуації

№	Стратегія	Характеристика
1	Уникнення ризику	Направлена на повне усунення ризику шляхом зміни планів або процесів, які є причиною появи цього ризику. Організація може відмовитись від певних видів діяльності чи дій, які є небезпечними
2	Зменшення ймовірності настання	Зниження ймовірності виникнення ризику відбувається через впровадження превентивних заходів. Це може бути покращення технології, удосконалення процесів або забезпечення належного навчання працівників
4	Зменшення впливу ризику	Якщо ризику неможливо уникнути чи зменшити його ймовірність, то можна зменшити його вплив
5	Передача ризику	Передача ризику полягає у перенесенні частини ризику на треті сторони. Це відбувається за рахунок аутсорсингу ризикових процесів або контрактів з постачальниками, які беруть на себе певні ризики
6	Прийняття ризику	У деяких випадках ризик приймається як частина нормальної діяльності підприємства. Це зазвичай відбувається, коли витрати на управління ризиком перевищують потенційні витрати від його реалізації. У таких випадках підприємство повинно забезпечити, щоб ресурси були готові до оперативного реагування
7	Розробка планів реагування	Важливо розробити та впровадити плани реагування на випадок виникнення ризику, щоб забезпечити швидке й ефективне вирішення проблем. Це включає створення аварійних планів, формування кризових команд та проведення навчань для персоналу
8	Страхування ризиків	Сутність страхування фінансових ризиків полягає в захисті майнових інтересів підприємства при настанні певних ризиків страховими компаніями (страховиками) за рахунок грошових фондів, які підприємство поповнювало завдяки страховим преміям

Закінчення табл. 4.13

№	Стратегія	Характеристика
9	Диверсифікація	Диверсифікація активів і джерел фінансування є одним із найважливіших методів мінімізації ризиків. Підприємство може зменшити ризики шляхом розподілу активів або ресурсів між різними видами діяльності, географічними регіонами, постачальниками чи клієнтами
10	Хеджування ризиків	Хеджування фінансових ризиків передбачає зменшення ймовірності їх виникнення за допомогою деривативів або похідних цінних паперів, таких як ф'ючерси, опціони, свопи

Джерело: складено автором на основі [132; 133].

в таких документах, як рішення Ради НБУ «Про Основні засади грошово-кредитної політики на середньострокову перспективу», «Стратегія пом'якшення валютних обмежень, переходу до більшої гнучкості обмінного курсу та повернення до інфляційного таргетування», «Стратегія монетарної політики Національного банку України», «Стратегія з розвитку кредитування».

Таблиця 4.14

Практичні рекомендації щодо шляхів мінімізації ризиків для підприємств харчової промисловості як ключової галузі агропродовольчої сфери України

	Вид фінансового ризику, який відображається	Причини виникнення ризиків	Шляхи мінімізації ризиків
1	Ризик ліквідності	Перевага у структурі капіталу підприємства позикового капіталу впливає на платоспроможність та фінансову стійкість підприємства. Ці показники є основними для кредиторів при видачі позик, у тому числі для поповнення обігових коштів	1. Прийняття ризику. Діяльність підприємств на сьогоднішній день неможлива без використання позикових коштів 2. Зменшення ймовірності настання. Ефективне управління фінансами, збалансована структура капіталу знижують ймовірність прояву цього ризику

Продовження табл. 4.14

	Вид фінансового ризику, який відображається	Причини виникнення ризиків	Шляхи мінімізації ризиків
2	Ризик ліквідності	Поява цього ризику спричинена тим, що підприємство не в змозі за рахунок власного капіталу та довгострокових зобов'язань погасити поточні зобов'язання, які мають короткий термін погашення. Це може спричинити недостатність оборотних коштів і як наслідок зниження ліквідності	Зменшення ймовірності настання. Ефективне управління фінансами, збалансована структура капіталу знижують ймовірність прояву цього ризику. А також визначення певного балансу між дебіторською заборгованістю та поточними зобов'язаннями
3	Ризик оборотності	Настання цього ризику передбачає недостатність оборотних коштів для подальшої безперебійної роботи підприємства, враховуючи вагомі величини дебіторської заборгованості	1. Передача ризику. Такий варіант передбачає роботу підприємства з ненадійними контрагентами через посередників, які виступають як гаранти оплати. Це можуть бути різні фінансові організації 2. Зменшення ймовірності настання. Диверсифікація джерел фінансування оборотних коштів та перегляд фінансових відносин з контрагентами
4	Інфляційний ризик	Ризик передбачає втрати підприємства за рахунок впливу рівня інфляції на реальну вартість дебіторської заборгованості на момент її погашення	1. Передача ризику. Такий варіант передбачає роботу підприємства з ненадійними контрагентами через посередників, які виступають як гаранти оплати. Це можуть бути різні фінансові організації 2. Зменшення ймовірності настання за перегляду фінансових відносин з контрагентами з метою зменшення дебіторської заборгованості

Закінчення табл. 4.14

	Вид фінансового ризику, який відображається	Причини виникнення ризиків	Шляхи мінімізації ризиків
5	Валютний ризик	Валютний ризик передбачає збільшення витрат на виплати за кредитами у валюті, через курсові різниці	1. Страхування валютних ризиків 2. Уникнення ризиків внаслідок відмови від кредитування у валюті 3. Хеджування валютних ризиків
6	Процентний ризик	Процентний ризик передбачає додаткові втрати від збільшення відсоткової ставки	1. Диверсифікація ризиків. Пошук джерел фінансування за зниженими ставками за кредитами 2. Зменшення ймовірності настання внаслідок кредитування з неплаваючою процентною ставкою 3. Страхування ризиків

Джерело: складено автором на основі досліджень.

Список використаних джерел

1. Authoritarianism. *Britannica*. URL: https://www.britannica.com /topic/authoritarianism (дата звернення: 02.02.2025).
2. Planned economy. *Britannica*. URL: https://www.britannica.com /topic/planned-economy (дата звернення: 04.02.2025).
3. Socialism. *Britannica*. URL: https://www.britannica.com/topic/socialism (дата звернення: 06.02.2025).
4. Agricultural systems. *Food and Agriculture Organization of the United Nations*. URL: https://www.fao.org/family-farming/themes/agriculture-systems/en/ (дата звернення: 06.02.2025).
5. Democracy. *Freedom House*. URL: https://freedomhouse.org/ issues/democracy (дата звернення: 08.02.2025).
6. Cooperative identity. *International Cooperative Alliance*. URL: https://www.ica.coop/en/cooperatives/cooperative-identity (дата звернення: 08.02.2025).
7. Transition Economies: An IMF Perspective on Progress and Prospects. *International Monetary Fund*. 2000. URL: https://www.imf.org/external/np/exr/ib/2000/110300.htm (дата звернення: 02.03.2025).

8. Capitalism. *Investopedia*. URL: https://www.investopedia.com/ terms/c/capitalism.asp (дата звернення: 02.03.2025).
9. Closed economy. *Investopedia*. URL: https://www.investopedia.com /terms/c/closed-economy.asp (дата звернення: 05.03.2025).
10. Command economy. *Investopedia*. URL: https://www.investopedia.com/terms/c/command-economy.asp (дата звернення: 05.03.2025).
11. Market economy. *Investopedia*. URL: https://www.investopedia.com/terms/m/marketeconomy.asp (дата звернення: 12.03.2025).
12. Mixed economic system. *Investopedia*. URL: https://www.investopedia. com / terms/m/mixed-economic-system.asp (дата звернення: 12.03.2025).
13. Open economy. *Investopedia*. URL: https://www.investopedia. com/terms/o/openeconomy.asp (дата звернення: 22.03.2025).
14. State ownership. *Investopedia*. URL: https://www.investopedia. com/terms/s/state-ownership.asp (дата звернення: 22.03.2025).
15. Industry (ISIC rev. 4). *OECD*. URL: https://data.oecd.org/industry.htm (дата звернення: 22.03.2025).
16. Mixed economy. *OECD*. URL: https://www.oecd.org/general/mixed-economy.htm (дата звернення: 24.03.2025).
17. Development. *United Nations*. URL: https://www.un.org/en/global-issues/development (дата звернення: 24.03.2025).
18. Urbanization. *United Nations Department of Economic and Social Affairs*. URL: https://www.un.org/development/desa/pd/content/urbanization (дата звернення: 25.03.2025).
19. Decentralization. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Decentralization (дата звернення: 25.03.2025).
20. Egalitarianism. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Egalitarianism (дата звернення: 25.03.2025).
21. Post-industrial society. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Post-industrial_society (дата звернення: 27.03.2025).
22. Private property. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Private_property (дата звернення: 27.03.2025).
23. Social stratification. URL: https://en.wikipedia.org/ wiki/Social_stratification (дата звернення: 28.03.2025).
24. High-income economies. *World Bank*. URL: https://data.worldbank.org/income-level/high-income (дата звернення: 28.03.2025).
25. Rural development. *World Bank*. URL: https://www.worldbank.org/en/topic/ruraldevelopment (дата звернення: 28.03.2025).
26. Принципи теорії систем у стратегічному розвитку: аналітична таблиця / упорядник Іваненко О. С. Київ, 2025.
27. Іваненко О. С. Взаємозв'язок теорії систем і стратегічного розвитку: таблиця порівняння. Системний підхід у стратегічному менеджменті: навч. посіб. Київ: Університет економіки, 2025. С. 35.
28. Keynes J. M. Treatise on Probability. London: Macmillan &f Co LTD, 1957. 488 c.

29. Hawkins E., Sutton R. The potential to narrow uncertainty in regional climate predictions. *Bulletin of the American meteorological society*. 2009. Volume 90. P. 1095–1108. DOI: https://doi.org/10.1175/2009BAMS2607.1.
30. Vesely W. E., Rasmuson D. M. Uncertainties in Nuclear Probabilistic Risk Analyses. *John Wiley & Sons*. 1984. Volume 4 (4). P. 313–322.
31. Shaffer M. Minimum Viable Populations: Coping with Uncertainty. *ME Soule, Ed., Viable Populations for Conservation. Cambridge*: University Press, Cambridge, 1987. P. 69–86. DOI:10.1017/CBO9780511623400.006.
32. Walker W., Lempert R., Kwakkel J. Deep uncertainty. *S. I. Gass, M. C. Fu (Eds.). Encyclopedia of Operations Research and Management Science*. Springer US, Boston, MA, 2013. P. 395–402.
33. Brown J. D. Knowledge, Uncertainty and Physical Geography: Towards the Development of Methodologies for Questioning Belief. *Transactions of the Institute of British Geographers*. New Series. 2004. Volume 29, No. 3. P. 367–381. DOI:10.1111/j.0020–2754.2004.00342.x.
34. Brouwer R., de Blois C. Integrated modelling of risk and uncertainty underlying the selection of cost-effective water quality measures. *Environmental Modelling & Software*. 2008. Volume 23. P. 922–937. DOI: https://doi.org/10.1016/j.envsoft.2007.10.006.
35. Brugnach M., Dewulf A., Pahl-Wostl C., Taillieu T. Toward a relational concept of uncertainty: about knowing too little, knowing too differently, and accepting not to know. *Ecology and Society*. 2008. Volume 13 (2). Art. 30.
36. Luce R. D., Raiffa H. Games and decisions. New York: Wiley, 1957. 610 p.
37. Finkel A. Confronting uncertainty in risk management. A guide for decision-makers. Center for risk management. Washington, 1990. 82 p.
38. Funtiwicz S. O., Ravetz J. R. Uncertainty and quality in science for police. *Kluwer Academic Publishers*. Dordrecht, The Netherlands: Kluwer. 1990. 229 p. URL: https://ideas.repec.org/a/eee/ecolec/v6y1992i2p180–182.html (дата звернення: 16.03.2025).
39. Rowe W. D. Understanding uncertainty. *Risk Analysis*. 1994. Volume 14. P. 743–750. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1539–6924.1994.tb00284.x.
40. Faucheux S., Froger G. Decision-making under environmental uncertainty. *Ecological economics*. 1995. Volume 15. P. 29–42. DOI: https://doi.org/10.1016/0921–8009(95)00018–5.
41. Stirling A. Risk at a turning point? *Journal of Risk Research*. 1998. Volume 1. P. 97–109. DOI: https://doi.org/10.1080/136698798377204.
42. Taleb N. N. The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable. Random House, 2010. URL: https://www.researchgate.net/publication/46763446_The_Black_Swan_The_Impact_of_the_Highly_Improbable (дата звернення: 22.03.2025).
43. World Bank. *China Economic Update*. 2023. URL: https://www.worldbank.org (дата звернення: 24.03.2025).

44. Federal Ministry for Economic Affairs and Energy. *Industrie 4.0 in Germany*. 2021. URL: https://www.bundeswirtschaftsministerium.de/Redaktion/EN/Dossier/industrie-40.html (дата звернення: 22.03.2025).
45. NITI Aayog. *Make in India: A Strategic Review*. 2022. URL: https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2019–01/Strategy_for_New_India_2.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
46. GovTech Singapore. *Smart Nation Strategy*. 2023. URL: https://www.smartnation.gov.sg/ (дата звернення: 24.03.2025).
47. FAO Brazil. *Agricultural Innovation in Brazil*. 2022. URL: https://www.fao.org/3/cd4838en/BRAZIL_SOW-FGR2.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
48. Збитки від загибелі тварин та пошкодження тваринницьких ферм становлять приблизно 2 млрд гривень. 15 листопада 2022. URL: https://pigua.info/uk/post/zbitki-vid-zagibeli-tvarin-ta-poskodzenna-tvarinnickih-ferm-stanovlat-priblizno-2-mlrd-griven (дата звернення: 11.04.2025).
49. Сутінки агрохолдингів: як війна змінить сільське господарство України. 5 серпня 2022. URL: https://mind.ua/publications/20245288-sutinki-agroholdingiv-yak-vijna-zminit-silske-gospodarstvo-ukrayini (дата звернення: 11.04.2025).
50. Собкевич О. Підтримка інвестицій у промисловість України в умовах війни та повоєнного відновлення. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidtrymka-investytsiy-u-promyslovist-ukrayiny-v-umovakh-viyny-ta(дата звернення: 11.04.2025).
51. Стрижеус А. Робоча інвестиційна модель: на яких умовах бізнес готовий вкладати в агросектор. 05.06.2023, AgroPortal.ua URL: https://www.deloitte.com/ua/uk/about/recognition/news/2023–06–05.html (дата звернення: 11.04.2025).
52. Агросектор України: війна завдала збитків на $80 млрд. 2024. URL: https://mind.ua/news/20281856-agrosektor-ukrayini-vijna-zavdala-zbitkiv-na-80-mlrd-doslidzhennya (дата звернення: 17.04.2025).
53. Сільське господарство: пріоритети сталих інвестицій для сприяння відновленню України. 4 серпня 2023. URL: https://ecoaction.org.ua/sh-priorytety-stalykh-investytsij.html (дата звернення: 17.04.2025).
54. Митяй О. В. Інвестиційне забезпечення розвитку підприємств агропромислового комплексу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_12/76.pdf (дата звернення: 16.04.2025).
55. Гайдуцький І. П. Структурні та інноваційні пріоритети залучення прямих іноземних інвестицій у контексті здійснення регуляторних реформ в Україні. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 4. С. 47–62.
56. Гришова І. Ю. Державна підтримка як невід'ємний механізм економічного зростання. *Інституційні чинники розвитку підприємницьких структур* / за ред. О. О. Непочатенко. Умань: СПД Сочінський, 2013. С. 36–44.

57. Герасимчук М. С. Механізм державного регулювання іноземного інвестування: монографія. Київ: Інститут економіки НАН України, 2003. 161 с.
58. Давиденко Т. М., Дем'яненко І. В. Політика держави щодо інвестиційної діяльності в Україні та перспективи прямого іноземного інвестування. *Наукові праці НУХТ*. 2012. № 45. С. 133–138.
59. Кужель В. М. Напрями подальшого зміцнення інвестиційного потенціалу підприємств України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 21. С. 3–5.
60. Інвестування в Україні в умовах глобалізації: монографія / [Федоренко В. Г., Грищенко І. М., Воронкова Т. Є. та ін.]; за ред. В. Г. Федоренка, І. М. Грищенка, Т. Є. Воронкової. Київ: ТОВ «ДКС Центр», 2016. 324 с.
61. Крамаренко І. С., Сєнкевич О. Ф., Войт Д. С. Стратегічні домінанти формування і розвитку інвестиційного потенціалу: регіональні та національні особливості. *Причорноморські економічні студії*. 2020. Випуск 50, частина 1. С. 167–175. DOI: https://doi.org/10.32843/bses.50–29.
62. Майорова Т. В. Інвестиційний процес і фінансово-кредитні важелі його активізації в Україні: монографія. Київ: КНЕУ, 2013. 332 с.
63. Alexander G. J., Sharpe W. F., Bailey J. V. Fundamentals of Investments Paperback. 30 Jun. 2000. 816 p.
64. Brigham E. F., Ehrhardt M. C. Financial Management: Theory & Practice. Cengage Learning, 2023. 1184 p.
65. Sharpe W. F., Alexander G. J., Bailey J. V. Investments. Prentice Hall, 1999. 962 p.
66. The World Bank. Agriculture overview: development news, research, data. 2025. URL: https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/overview (дата звернення 25.04.2025).
67. Андрєєва О. Адаптивне управління у умовах економічної невизначеності. *Економіка та інновації*. 2018. № 45 (3). С. 42–58.
68. Кисельова Л. Глобалізація і її вплив на агропродовольчий сектор. *Економіка України*. 2020. № 59 (4). С. 88–95.
69. Global Financial Stability Report. October 2023. URL: https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2023/10/10/global-financial-stability-report-october-2023(дата звернення: 12.04.2025).
70. Мартиненко А. Управління фінансовими ризиками в умовах глобальної економічної нестабільності. *Бізнес і право*. 2017. № 48 (2). С. 102–110.
71. OECD. Managing Risk in Agriculture. A holistic approach. 2009. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2009/09/managing-risk-in-agriculture_g1ghb7a8/9789264075313-en.pdf (дата звернення 15.04.2025).
72. Грін М. Фінансування сільського господарства: від традиційних до інноваційних підходів. *Фінанси та інвестиції*. 2019. № 21(1). С. 37–43.
73. OECD. Agricultural Innovation Systems: An Investment Perspective. 2018. URL: https://www.oecd.org/en/publications/agricultural-innovation-systems_9789264200593-en.html (дата звернення: 12.04.2025).

74. Маслак Н. Основні характеристики механізмів фінансування сталого сільського господарства. *Сталий розвиток економіки*. 2025. № 2 (53). С. 303–309. DOI: https://doi.org/10.32782/2308–1988/2025–53–41.
75. United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). Food Security and Sustainable Agriculture. URL: https://sdgs.un.org/topics/food-security-and-nutrition-and-sustainable-agriculture (дата звернення: 12.04.2025).
76. Jorion P. Financial Risk Management: A Practitioner's Guide to Managing Market and Credit Risk. McGraw-Hill, 2007. URL: https://www.wiley.com/en-us/Financial+Risk+Management %3A+A+Practitioner %27s+Guide+to+Managing+Market+and+Credit+Risk %2C+2nd+Edition-p-x000586447 (дата звернення: 13.04.2025).
77. Green R. K., Hendershott P. H. The Economics of Risk and Uncertainty. University of California Press, 2017. URL: https://ideas.repec.org/b/elg/eebook/17427.html (дата звернення: 13.04.2025).
78. Knight F. H. Risk, uncertainty and profit. Houghton Mifflin company, 1921. 388 p.
79. Bachurewicz G. R. Towards a General Theory of Uncertainty: Theory of Collective Inaction. 2019. 14 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/332866467_Towards_a_General_Theory_of_Uncertainty_Theory_of_Collective_Inaction (дата звернення: 13.04.2025).
80. Полуліх В. М. Дослідження дефініції «невизначеність» як філософської та соціально-економічної категорії. *Причорноморські економічні студії*. 2024. Випуск 89. С. 44–49. DOI: https://doi.org/10.32782/bses.89–7.
81. Black F., Scholes M. The Pricing of Options and Corporate Liabilities. *Journal of Political Economy*. 1973. № 81(3). P. 637–654. URL: https://www.jstor.org/stable/1831029 (дата звернення: 14.04.2025).
82. Ross S. A., Westerfield R. W., Jaffe J., Jordan B. D. Corporate Finance. 13th ed. New York: McGraw-Hill Education, 2022. 1080 p. URL: https://studylib.net/doc/27354629/corporate-finance--13th-edition?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 30.03.2025).
83. Markowitz H. Portfolio Selection. *Journal of Finance*. 1952. № 7 (1). P. 77–91. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1540–6261.1952.tb01525.x.
84. Samuelson P. Proof That Properly Anticipated Prices Fluctuate Randomly. *Industrial Management Review Spring*. 1965. Volume 6. P. 41–49.
85. Stern N. The Economics of Climate Change: The Stern Review. *Cambridge University Press*. 2007. URL: http://mudancasclimaticas.cptec.inpe.br/~rmclima/pdfs/destaques/sternreview_report_complete.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
86. Porter M. E., Kramer M. R. Creating Shared Value. *Harvard Business Review*. 2011. № 89 (1–2). P. 62–77. URL: https://hbr.org/2011/01/the-big-idea-creating-shared-value (дата звернення: 14.04.2025).
87. Glasserman P. Monte Carlo Methods in Financial Engineering. Springer, 2004. URL: https://www.academia.edu/26054760/Monte_Carlo_Methods_In_ Financial_Engineering (дата звернення: 15.04.2025).

88. Salkind N. J. Encyclopedia of Research Design. SAGE Publications, 2010. URL: https://methods.sagepub.com/ency/edvol/encyc-of-research-design/toc (дата звернення: 15.04.2025).
89. Hull J. Options, Futures, and Other Derivatives. URL: https://www.amazon.com/Options-Futures-Other-Derivatives-Global-dp-1292410655/dp/1292410655/ref=dp_ob_title_bk (дата звернення: 04.03.2025).
90. Modigliani F., Miller M. The Cost of Capital, Corporation Finance, and the Theory of Investment. *The American Economic Review.* 1958. Volume 48, No 3. P. 261–297. URL: https://www.jstor.org/stable/1809766 (дата звернення: 04.03.2025).
91. Бланк І. А. Управління фінансовими ризиками. Київ: Ніка-Центр, 2006. 600 с.
92. Зоріна О. А. Методи аналізу фінансових ризиків. *Міжнародний збірник наукових праць.* 2011. № 2. С. 221–229. URL: http://eztuir.ztu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4746/1/21.pdf (дата звернення: 04.03.2025).
93. Таран О. В. Сучасні питання проблематики ризиків фінансової сфери діяльності підприємств: теоретичні узагальнення та прикладний аналіз. Харків: Константа, 2004. 108 с.
94. Клапків М. С. Страхування фінансових ризиків: монографія. Тернопіль: Економічна думка; Картбланш, 2002. 570 с.
95. Вітлінський В. В., Великоіваненко Г. І. Ризикологія в економіці та підприємництві : монографія. Київ: КНЕУ, 2004. 480 с.
96. Сосновська О. О., Деденко Л. В. Ризик-менеджмент як інструмент забезпечення стійкого функціонування підприємства в умовах невизначеності. *Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій*. 2019. № 1(3). С. 70–79.
97. Кулаковська Т. А., Петкова Д. Ф. Генезис наукової думки щодо дефініції «фінансовий ризик». *Український журнал прикладної економіки та техніки.* 2023. Том 8, № 3. С. 383–387. DOI: https://doi.org/10.36887/2415–8453–2023–3-60.
98. Fama E. Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work. *Journal of Finance.* 1970. Volume 25, No 2. P. 383–417. URL: https://www.jstor.org/stable/2325486 (дата звернення: 04.03.2025).
99. Popova A., Pozhodzhuk T., Belianevych O. et al. Financial Risk as a Type of Business Risk. *Studies and Applied Economics.* 2021. Volume 39 (6). P. 1133–1197. DOI: 10.25115/eea.v39i6.5172.
100. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник. 3-тє вид., випр. та доп. Київ: Т-во «Знання»; КОО, 2000. 587 с.
101. Altman E. Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy. *Journal of Finance*. 1968. Volume 23, No 4. P. 589–609. URL: https://www.jstor.org/stable/2978933 (дата звернення: 04.03.2025).
102. Tobin J. Liquidity Preference as Behavior Towards Risk. *The American Economic Review*. 1983. Volume 73, No 3. P. 420–427. URL: https://www.jstor.org/stable/1808126 (дата звернення: 04.03.2025).

103. Диба М. І. Суть та види фінансових ризиків у системі ризик-менеджменту підприємства. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2008. № 635. С. 22–28.
104. Шелудько В. М. Фінансовий ринок: підручник; 2-ге вид., стер. Київ: Знання, 2008. 535 с.
105. Nechyporenko A. Features of financial risk management of the enterprise in the conditions of transformational changes. *University Economic Bulletin*. 2023. Volume 56. P. 200–206. DOI: https://doi.org/10.31470/2306–546X-2023–56–200–206.
106. Подольчак Н. Управління фінансовими ризиками на підприємствах. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. Серія: Економічні науки. 2001. № 3. С. 275–279.
107. Bender M., Panz S. A general framework for the identification and categorization of risks: an application to the context of financial markets. *The Journal of Risk*. 2021. № 23 (4). DOI: https://doi.org/10.21314/jor.2021.004.
108. Spuchľáková E., Valašková K., Adamko P. The Credit Risk and its Measurement, Hedging and Monitoring. *Procedia Economics and Finance*. 2015. T. 24. P. 675–681. DOI: 10.1016/S2212–5671(15)00671–1.
109. Вербицька Г. Л. Мінімізація валютних ризиків підприємств в умовах міжнародних економічних відносин. *Економіка. Фінанси. Право*: інформаційно-аналітичний журнал. 2019. № 4. С. 26–30.
110. Бойко І. Сутність та класифікація фінансових ризиків. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2015. № 2. С. 59–65. URL: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2015_31/zb31_07.pdf (дата звернення: 20.03.2025).
111. Yang Y. Research on Financial Investment Risk Assessment Techniques and Applications. *Science, Technology and Social Development Proceedings Series*. 2024. T. 2. P. 117–123. DOI: 10.70088/pp8rvk34.
112. Жихор О. Сутність поняття «фінансовий ризик» та його класифікація. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Випуск 23.10. С. 145–150. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnltu_2013_23 (дата звернення: 21.03.2025).
113. Литовченко О. Підходи до ідентифікації та оцінки фінансових ризиків підприємства. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 19. С. 398–404. URL:https://economyandsociety.in.ua/journals/16_ukr/61.pdf (дата звернення: 19.03.2025).
114. Гуцалюк О. М., Гаврилова Н. В., Котлубай В. О. Сучасні особливості управління ризиками в контексті стратегічного розвитку підприємства. *Вісник економічної науки України*. 2021. № 1(40). С. 74–79.
115. Цвігун Т. В. Механізм управління ризиками в системі управління підприємством. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Економіка і менеджмент. 2017. Випуск 23, ч. 2. С. 9–13.

116. Михайленко О. В., Ніколаєнко С. М., Насіканова О. О. Управління ризиками діяльності підприємства. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2017. Випуск 6. С. 144–147.
117. Турко М. О. Теоретичні основи управління ризиками підприємства. *Економіка розвитку*. 2011. № 4 (60). С. 85–89.
118. Вітлінський В. В., Наконечний С. І. Ризик у менеджменті. Київ: ТОВ «Борисфен-М»,1996. 336 с.
119. Пікус Р. В. Управління фінансовими ризиками: навчальний посібник. Київ: Знання, 2010. 598 с.
120. Захарова Н. Ю. Управління ризиками на підприємстві: сутність, підходи та методи. *Бізнес-інформ*. 2023. № 1. С. 203¬209. DOI: 10.32983/2222–4459–2023–1-203–209.
121. Бутенко В., Байдацький М. Теоретичні основи формування системи управління ризиками на підприємстві. *Економіка та суспільство*. 2023. Випуск 50. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0072/2023–50–35.
122. Корж Н. Методи управління фінансовими ризиками. *Траєкторія науки*. 2016. Т. 2, № 10. С. 11–16. DOI: https://doi.org/10.22178/pos.15–3.
123. Рогатіна Л. П., Згадова Н. С. Модель діагностики фінансово-економічних ризиків на мезо- та мікрорівнях. *Вісник ХНАУ*. Серія : Економічні науки. 2020. № 1. С. 317–325. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkhnau_ekon_2020_1_27 (дата звернення: 20.03.2025).
124. Макалюк І., Кривда О., Лайкова А. Якісний аналіз ризиків вітчизняних підприємств в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2024. № 62. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0072/2024–62–73.
125. Фінансові результати діяльності великих та середніх підприємств за січень–березень 2025 року (експрес-випуск). URL: https://stat.gov.ua/uk/publications/finansovi-rezultaty-diyalnosti-velykykh-ta-serednikh-pidpryyemstv-za-sichen-berezen (дата звернення: 25.05.2025).
126. Кількість діючих суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення: 23.03.2025).
127. Індекс інфляції. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/economy /index/ inflation/ (дата звернення: 22.03.2025).
128. Індекс девальвації. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/economy/ index/ devaluation/ (дата звернення: 21.03.2025).
129. Статистика фінансового сектору. URL: https://bank.gov.ua/ua/statistic/ sector-financial#2fs (дата звернення: 24.03.2025).
130. Brigham E. F., Gapenski L. C. Financial Management: Theory and Practice / Fifth Ed. Chicago: Dryden Press, 1988. 644 p.
131. Ткачук Н. В. Аналіз фінансової діяльності підприємств: конспект лекцій. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2023. 114 с.
132. Ключові ризики функціонування підприємств харчової промисловості в умовах війни / В. Л. Євстахевич та ін. *Академічні візії*. 2024. № 27.

URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1332/1228 (дата звернення 25.03.2025).
133. Олійник О. О. Ідентифікація ризиків як складова процесу управління ризиками в бізнесі. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування*. Економічні науки. 2022. Т. 2, № 98. С. 192–199. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnuvgp_ekon_2022_2_20 (дата звернення: 26.03.2025).

Розділ 5

ІНТЕГРАЦІЯ ЦИРКУЛЯРНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В АГРОПРОМИСЛОВІ ПІДПРИЄМСТВА У КОНТЕКСТІ ПРІОРИТЕЗАЦІЇ СТАЛОГО І БЕЗПЕЧНОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

5.1. ФОРМУВАННЯ ЦИРКУЛЯРНИХ ЕКОСИСТЕМ В АГРОПРОМИСЛОВОСТІ: СТРАТЕГІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

© 2025 by Замлинський В. А. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

Сучасна агропромислова система, орієнтована на інтенсивне задоволення потреб зростаючого населення у харчових ресурсах, значною мірою спирається на застосування хімічних добрив, пестицидів та високоінтенсивної техніки. Попри тимчасову продуктивність така модель ведення сільського господарства призводить до деградації ґрунтів, зниження харчової якості продукції, втрати біорізноманіття та зростання негативного впливу на довкілля і клімат.

Альтернативою цій парадигмі виступає створення циркулярних харчових екосистем на основі принципів органічного та відновлюваного землеробства. Цей підхід передбачає мінімізацію або повне виключення синтетичних агрохімікатів, впровадження технологій повторного використання агровідходів, розбудову замкнених компостних і біоенергетичних циклів. Така модель підвищує екологічну стійкість виробництва, забезпечує довгострокове збереження природних ресурсів та укріплює продовольчу безпеку країни.

Реалізація циркулярної моделі в аграрному секторі потребує мультидисциплінарного підходу до аналізу її економічної доцільності. Важливим є врахування регіональних природно-кліматичних умов, рівня підготовки персоналу, доступності інфраструктури, інвестиційної привабливості земельних ресурсів, ефективності у конкретних просторово-часових умовах: оцінки супутніх ризиків, поточних і прогнозованих конкурентних переваг, доступності природних ресурсів, підготовки персоналу, а також розуміння довгострокових вигод сталого управління екосистемами. Високий ступінь екологізації та

інноваційність таких технологій, у поєднанні з розвитком людського потенціалу, сприяють зростанню вартості не тільки сільськогосподарських земель, але і готової продукції сільського господарства, їжі, підвищенню їхньої продуктивності та інвестиційної привабливості.

Таким чином, циркулярна продовольча модель має потенціал не лише підвищити ефективність агровиробництва, але й трансформувати агропромисловий комплекс у ключовий елемент сталого економічного зростання, перетворити агросектор на драйвер відновлення природних ресурсів, інтегруючи екологічні, економічні та соціальні аспекти розвитку в рамках циркулярної економіки.

Циркулярна економіка є інструментом сталого управління ресурсами, однак оцінка ефективності залишається складною через відсутність надійних методологій, показників і даних. За допомогою індивідуальних інструментів оцінки можна визначити потенціал для підвищення ефективності використання ресурсів і продовольчої безпеки в агропродовольчих системах.

Після завершення бойових дій перед Україною постане проблема відновлення територій, яка буде ускладнена великою кількістю зруйнованих об'єктів, екосистем, людських і фінансових ресурсів. Тому вже зараз слід розробляти сценарії відновлення України на основі інноваційних технологій та принципів удосконалення функції соціального забезпечення. Однією з проблем, яка існувала в Україні ще до війни, є поводження з відходами, яке спричинило деградацію навколишнього природного середовища та екологічно-економічну шкоду, тоді як європейські країни вже створювали зелену економічну систему та раціоналізували природокористування.

У працях багатьох українських та іноземних вчених обґрунтовано напрями розвитку переробки харчових відходів в умовах становлення циркулярної економіки, яка передбачає повторне використання матеріалів. У процесі переходу до циркулярної моделі економіки Україна стикається з низкою системних викликів, таких як високий рівень негативного впливу відходів на довкілля, неефективність існуючих механізмів утилізації та значна недооцінка потенціалу харчових відходів як ресурсу для створення продукції з доданою вартістю. Утилізація відходів відбувається здебільшого за лінійною моделлю «взяти — використати — викинути», що не відповідає принципам сталого розвитку та вимогам європейської екологічної політики. Недостатній розвиток технологій переробки, слабка інфраструктура для роздільного збору та відсутність стимулів для підприємств у сфері харчової

промисловості обмежують можливості для повторного використання біоорганічної сировини. Водночас харчові відходи мають значний енергетичний, біохімічний і ресурсний потенціал, що може бути реалізований шляхом їх інтеграції у цикли виробництва біогазу, органічних добрив або вторинної харчової продукції.

У статті «Загроза відходів сталому розвитку та циркулярній економіці: нове застосування в харчовій промисловості» [1] розглядається потенціал використання відходів раковин молюсків у харчовій промисловості як частина циркулярної економіки. Актуальною проблемою у світі є оптимізація управління водними ресурсами через циркулярну економіку, LCA-аналіз та концепцію віртуальної води в продовольчому секторі. Дослідження [2] спрямоване на інтеграцію принципів циркулярної економіки в систему управління водними ресурсами Ірану, з особливим акцентом на продовольчу безпеку. Використовуючи оцінку життєвого циклу (LCA), аналізують споживання віртуальної води (води, що використовується для виробництва продукції) через харчові товари в різних групах доходів. Актуалізується розробка стратегій сприяння водоощадливому харчуванню, оптимізація віртуальної торгівлі водою, інтеграція LCA у прийняття рішень на всіх рівнях агропродовольчої політики. Такий підхід дозволяє розробити системне бачення водної безпеки та сприяє формуванню ресурсоефективної, стійкої економіки на національному рівні.

Оптимальним варіантом утилізації післявоєнних відходів є будівництво мобільних сміттєпереробних комплексів на основі дробової переробки сміття та його вторинного використання в подальшій відбудові інфраструктури України, які після остаточного відновлення будуть перенесені в безпечні райони навколо великих міст і використані як стаціонарні сміттєпереробні заводи. Для будівництва комплексів мінімальною вартістю 27,4 млн доларів США бажано залучати іноземних партнерів та гранти державних установ інших країн, що значно зменшить навантаження на державний бюджет та підвищить ефективність реалізації проєктів [3].

Вчені аналізуєть взаємозв'язок між харчовими відходами та викидами парникових газів, пропонуючи шляхи до зменшення негативного впливу на довкілля [4], вивчається роль соціальних мереж у зменшенні харчових відходів у сфері гостинності в рамках глобальної програми досягнення нульових викидів, підкреслюється важливість цифрових кампаній [5], збалансування людського попиту та екологічної пропозиції для сталого сільського господарства [6].

Таким чином, актуальним науковим завданням є розробка ефективної моделі управління харчовими відходами, яка б забезпечила ресурсну ефективність, екологічну безпеку та економічну доцільність в межах становлення циркулярної економіки в Україні. Це дослідження має стати основою для формування комплексних рішень з гармонізації національної політики управління відходами з європейськими екологічними стандартами та сприяти розвитку циркулярних економічних систем підприємств АПК.

Історично термін «циркулярна економіка» увійшов у наукові дискусії про управління відходами близько десяти років тому, ставши ключовим напрямом модернізації політики у сфері довкілля. У Німеччині Закон про управління відходами отримав назву «Закон про циркулярну економіку», а в рамках ЄС було прийнято «Пакет циркулярної економіки». Вперше концепцію циркулярної економіки було систематизовано британськими економістами Девідом Пірсом та Р. Керрі Тернером у праці «Economics of Natural Resources and the Environment» (1990) [7]. У цій книзі вони представили ідею «замкненого циклу» використання ресурсів, де кожен елемент економіки розглядається як частина взаємозалежної системи, що сприяє збереженню природних ресурсів і мінімізації відходів. Головна ідея полягає не лише у мінімізації використання навколишнього середовища як «поглинача» відходів, а й у зменшенні споживання первинних матеріалів через моделі безвідходного виробництва та замкнених ресурсних циклів, що стало фундаментом для подальших досліджень у сфері сталого розвитку.

Використання емоційно орієнтованих стратегій у розвитку циркулярних продовольчих систем. Організації, що прагнуть зміцнити сталі екологічні практики, дедалі частіше звертаються до комунікаційних стратегій, які активізують емоційний зв'язок із цільовими аудиторіями. Наукові дослідження в галузі поведінкової економіки та соціальної психології доводять, що емоційно резонансні повідомлення мають суттєво більший вплив на формування намірів та реальної поведінки у сфері сталого розвитку порівняно з раціональними або суто інформаційними закликами.

Зокрема підкреслення вдячності за внесок індивідуальних учасників у побудову циркулярної продовольчої системи викликає у людей відчуття залученості, важливості їхньої ролі та підсилює особистісну відповідальність за екологічний результат. Це сприяє довгостроковій прихильності до принципів циркулярності й підвищує ймовірність повторної участі у сталих практиках.

Ефективні кампанії у сфері циркулярної економіки агропродовольчого сектора мають використовувати наративи успіху та приклади позитивного впливу, створювати платформи для громадської участі, де кожен учасник відчуває свій внесок у загальну мету, і наголошувати на колективних досягненнях і прогресі завдяки участі спільноти. Не зайвим буде і впровадження емоційних стимулів, таких як нагороди за участь, персоналізовані подяки чи визнання на публічних платформах. Українські аграрні підприємства можуть інвестувати у проєкти з відновлення земель, скорочення викидів парникових газів та раціонального використання природних ресурсів, що посилить їхній імідж відповідальних екологічних гравців і забезпечить відновлення екосистем [8]. Репутаційна складова посилює стійкість і конкурентоспроможність агропромислових підприємств.

Підхід, орієнтований на репутаційні цінності, не лише покращує залучення громадськості, але й забезпечує формування соціального капіталу, який є критично важливим для переходу до циркулярних продовольчих систем, де ресурси використовуються ефективно, а відходи мінімізуються. Перехід до нових парадигм споживання може здійснюватися за допомогою популяризації дієт на основі локальних, сезонних продуктів, зменшення споживання ресурсномістких продуктів (наприклад, надлишку м'яса), освіти споживачів про вплив харчових виборів на екосистеми. Важлива компетенція керівництва підприємства — це напрацювання стратегії інтеграції продовольчих систем у стратегії сталого розвитку, поєднання продовольчої політики з кліматичними, екологічними та соціальними цілями і розробка стимулюючої політики для ділових партнерів, які впроваджують циркулярні і сталі практики. В контексті співпраці з громадами необхідною умовою є підтримка місцевих ініціатив і кооперативних структур для коротких ланцюгів поставок сировини і готової продукції.

Таким чином, комунікація у сфері циркулярної економіки повинна бути не просто інформативною, а трансформаційною — такою, що створює глибокий емоційний резонанс, сприяє зміцненню екологічної відповідальності та підтримує довгострокову сталість у розвитку агропродовольчих підприємств.

Зменшення харчових відходів на всіх етапах харчового ланцюга — від первинного виробництва, переробки, оптової та роздрібної торгівлі до систем громадського харчування і приватних домогосподарств — є ключовим елементом побудови стійкої харчової екосистеми в агропромисловому секторі. Отримані знання мають не лише продемон-

струвати потенціал відповідних секторів у запобіганні харчовим відходам, а й бути екстрапольованими на національному рівні. Для цього необхідно створити комплексну інтегровану інформаційну мережу у всіх секторах харчового виробництва, яка координує збирання та обробку даних по всьому ланцюгу створення вартості — від первинного виробництва до кінцевого споживання та подальшої переробки відходів. Важливо забезпечити сумісність даних як в межах окремих секторів, так і вздовж усього ланцюга створення вартості. Це дозволить на ранньому етапі залучити експертів з економіки, суспільства, політики та науки до розробки та підтримки діалогових платформ, необхідних для сталого управління харчовими ресурсами. Постійна підтримка таких діалогових форумів та міжвідомчих досліджень стане основою для ефективного моніторингу, довгострокового використання даних та розробки профілактичних заходів. Усі дані, що надаються підприємствами та державними установами, повинні централізовано зберігатися та оцінюватися з дотриманням принципів конфіденційності та суверенних зобов'язань у сфері звітності. Компанії та органи місцевого самоврядування, що беруть на себе добровільні зобов'язання, повинні надавати не лише інформацію про обсяги утворених харчових відходів, але й дані щодо причин утилізації, впроваджених заходів зі скорочення відходів і їх соціально-економічних наслідків. Ця інформація слугуватиме основою для складання звітності про викиди парникових газів, а також для оцінки ефективності впроваджених заходів та формування рекомендацій на їх основі. Крім абсолютних змін у кількості харчових відходів, необхідно враховувати позитивні та негативні тенденції й оцінювати реальний вплив профілактичних заходів на сталий розвиток агропродовольчої системи.

Таким чином, оптимізація управління харчовими відходами в рамках циркулярної економіки є важливою умовою забезпечення продовольчої безпеки, зниження екологічних ризиків та підвищення стійкості аграрних підприємств в умовах глобальних викликів.

Правове регулювання харчових пожертвувань і скорочення харчових відходів у контексті формування стійких харчових систем. Використання органічних відходів для отримання вторинної сировини є одним із ключових напрямів сучасної екологічної політики та інженерних розробок. Сучасні технології сортування дозволяють ефективно розділяти змішані потоки відходів на субфракції, придатні для подальшої переробки. Важливу роль у цьому процесі відіграють сенсорні технології, що дають можливість трансформувати раніше нероздільні

суміші у високоякісні вторинні матеріали. Сортування виступає необхідним попереднім етапом для забезпечення ефективної переробки, яка, у свою чергу, є центральним компонентом ресурсоорієнтованого управління відходами та підсистемою циркулярної економіки (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Технології сортування органічних відходів за типами для харчових технологій

Тип відходів	Оптимальні технології сортування	Примітки щодо застосування
Харчові відходи	Сенсорне сортування (NIR, спектроскопія), роботизоване сортування зі ШІ, вібраційне сортування	Найкраще комбінувати сенсорне та вібраційне сортування для видалення забруднень перед біопереробкою (біогаз, компост)
Садові відходи	Аеродинамічне сортування, ситове сортування	Поділ за масою та розміром для ефективного компостування
Змішані побутові відходи	Сенсорне сортування, магнітне сортування, електростатичне сортування	Важливо первинно відділити неорганічні домішки для подальшого біологічного розкладу органічної частини

Джерело: складено автором.

У таблиці 5.1 наведено оптимальні технології сортування для різних типів органічних відходів з акцентом на їх поєднання та ефективність для подальшої переробки у харчовій промисловості. Оптимальне сортування органічних відходів є критичним етапом у побудові ефективної циркулярної економіки та стійких харчових екосистем. Сучасні технології сортування дозволяють підвищити якість вторинної сировини, що використовується для виробництва біогазу, компосту та кормів; зменшити витрати на переробку завдяки попередньому відділенню небажаних домішок; підвищити ефективність біологічної обробки шляхом отримання чистіших фракцій органічної маси. Для харчових відходів найбільш ефективним є поєднання сенсорного сортування, роботизованих систем на основі ШІ та вібраційного відділення, що забезпечує високоточне вилучення їстівних залишків та мінімізацію неорганічних домішок. Садові відходи потребують аеродинамічного та ситового сортування, оскільки їх поділ за розміром і масою забезпечує оптимальні умови для подальшого компостування. Змішані побутові відходи вимагають застосування комплексних технологій, включаючи сенсорне, магнітне та електростатичне сорту-

вання, оскільки необхідно спочатку відокремити метали та пластики від органічної фракції для якісної біопереробки. Висока інтеграція цих технологій не лише сприяє мінімізації утворення відходів, але й формує нові можливості для підвищення продовольчої безпеки, створення вторинної продукції та зниження екологічного навантаження.

Переробка харчових відходів у нові продукти — це інноваційна стратегія зменшення харчових відходів та створення цінності з побічних продуктів. Цей підхід перетворює надлишки їжі або побічних продуктів харчової промисловості на функціональні інгредієнти, нові харчові продукти та напої. Переробка харчових відходів у їстівні товари не тільки зменшує кількість відходів, але й мінімізує вплив виробництва продуктів харчування на навколишнє середовище [9]. Американська компанія Renewal Mill переробляє побічні продукти рослинної молочної промисловості на високобілкове безглютенове борошно. У 2023 році компанія переробила 150 000 тонн окари (соєвої пульпи), яка в іншому випадку була б викинута, на борошно для випічки та упакованих снеків. Ця стратегія допомогла зменшити харчові відходи в США, перетворивши їх на прибутковий та сталий харчовий продукт [10]. Це допомогло забезпечити більш ефективне використання ресурсів, тим самим сприяючи покращенню продовольчої безпеки в регіоні. Інший приклад — Нідерланди, де фермери та харчові компанії перейшли на практики циркулярного землеробства. Залишки рослин використовуються як корм для тварин, а гній від худоби переробляється як добриво, замикаючи цикл між виробництвом сільськогосподарських культур та тваринництвом. У 2023 році Нідерланди досягли скорочення використання синтетичних добрив на 8 %, зберігаючи при цьому високий рівень виробництва продуктів харчування, демонструючи, як циркулярні практики можуть підвищити продовольчу безпеку, роблячи сільськогосподарські системи більш стійкими та сталими.

Переваги замкнутої продовольчої системи. Замкнута продовольча система, де ресурси безперервно повертаються назад в систему, забезпечує численні переваги для продовольчої безпеки, включаючи зменшення харчових відходів, підвищення ефективності використання ресурсів та пом'якшення впливу виробництва продуктів харчування на навколишнє середовище. Завдяки повторному використанню та переробці органічних матеріалів замкнута система може покращити здоров'я ґрунту, зміцнити біорізноманіття та зменшити залежність від обмежених природних ресурсів, що сприяє більш сталому виробництву продуктів харчування та довгостроковій продовольчій безпеці.

У Японії впровадження замкнутої системи в місті Камікацу демонструє переваги такого підходу [11]. Місто досягло рівня переробки понад 80 % завдяки компостуванню харчових відходів та використанню їх як добрив для місцевих ферм. Ця ініціатива зменшила використання сміттєзвалищ та підвищила родючість ґрунту, стимулюючи місцеве виробництво продуктів харчування. У 2023 році місто повідомило про 30 % збільшення врожайності сільськогосподарських культур завдяки покращенню якості ґрунту внаслідок внесення компосту, що сприяло зміцненню продовольчої безпеки на місцевому рівні. Ще однією значною перевагою замкнутої продовольчої системи є здатність перетворювати харчові відходи на нові харчові продукти, тим самим сприяючи доступності продуктів харчування. Ця модель демонструє, як замикання циклу харчових відходів може сприяти продовольчій безпеці, зменшуючи навантаження на продовольчі ресурси та краще використовуючи доступні матеріали. Вплив перетворення біовідходів та практик циркулярної економіки на сталий розвиток поширюється на екологічну, економічну та соціальну сфери. Зменшуючи залежність від звалищ, мінімізуючи викиди парникових газів та сприяючи економічному розвитку на рівні громад, ці практики значно сприяють довгостроковій стійкості.

Однією з найважливіших екологічних переваг перетворення біовідходів є зменшення кількості відходів, що потрапляють на звалища. Органічні відходи на звалищах розкладаються анаеробно, утворюючи метан, потужний парниковий газ з потенціалом глобального потепління, який у 25 разів перевищує потенціал вуглекислого газу. Перенаправлення біовідходів зі звалищ шляхом компостування, анаеробного розкладання та переробки значно зменшує викиди метану та сприяє пом'якшенню наслідків зміни клімату. Крім того, ці процеси перетворюють відходи на цінні побічні продукти, такі як компост та біоенергія, зменшуючи потребу в хімічних добривах та викопному паливі, тим самим знижуючи загальний вуглецевий слід. Європейський Союз запровадив суворі правила управління відходами відповідно до Рамкової директиви про відходи, спрямованої на обмеження кількості органічних відходів на звалищах. В результаті до 2023 року ЄС досяг 55 % скорочення кількості органічних відходів, що потрапляють на звалища, порівняно з 2010 роком, запобігши викиду понад 10 мільйонів тонн CO_2-еквівалентних викидів [12].

Приклад Австрії в оптимізації управління харчовими відходами в умовах циркулярної економіки. В Австрії циркулярна економіка до-

вгий час розглядалася переважно як частина управління відходами. Однак сьогодні вона набуває статусу макроекономічної стратегії розвитку. В австрійській стратегії циркулярної економіки визначено, що екологічно безпечне видобування сировини, ресурсоефективне виробництво, подовження терміну служби продукції, мінімізація відходів і забруднення навколишнього середовища повинні стати пріоритетами. Особливу увагу приділено екодизайну, ремонту, повторному використанню та модернізації товарів для продовження їх життєвого циклу та зменшення залежності від первинної сировини. Концепція ресурсозбереження виходить за межі ефективності на рівні підприємств і охоплює макроекономічний підхід до сталого розвитку: від збереження біорізноманіття, зменшення викидів, мінімізації землекористування до боротьби зі зміною клімату. Підвищення ресурсоефективності має сприяти не лише зменшенню витрат на виробництво, а й реальному зниженню загального споживання природних ресурсів, що потребує комплексного державного та регуляторного підходу. Сучасне управління відходами стикається з новими викликами: зміною клімату, дефіцитом ресурсів, демографічними змінами, змінами споживчої поведінки та необхідністю цифровізації процесів. Проблематика кінцевого статусу відходів, розвиток стандартів для вторинної сировини, створення регуляторних механізмів для контролю нових потоків матеріалів є визначальними для формування ефективної системи циркулярної економіки.

Особливе значення має виробництво та раціональне використання вторинної сировини через технології сортування та переробки. Нова австрійська стратегія підкреслює необхідність активного стимулювання вторинної сировини для забезпечення її конкурентоспроможності порівняно з первинною сировиною, що є ключовою умовою побудови стійкої економіки майбутнього.

Приклад Франції в оптимізації управління харчовими відходами в умовах циркулярної економіки. Запровадження законодавчих змін у Франції сприяло зростанню обсягів пожертвувань швидкопсувних продуктів харчування, що водночас призвело до збільшення навантаження на благодійні організації. У Німеччині, де система пожертвувань базується на добровільності, продовольчі банки щорічно отримують близько 265000 тонн харчових продуктів, що навіть перевищує показники Франції, незважаючи на відсутність обов'язкових законодавчих вимог. Французький досвід у сфері законодавчого регулювання харчових відходів вважається піонерським серед країн ЄС. Закон

у Франції не накладає обов'язку безпосередньо передавати продукти харчування благодійним організаціям, встановлює вимогу пропонувати їх перед утилізацією, що створює сприятливе середовище для зменшення обсягів харчових втрат на етапі роздрібної торгівлі. Проте навіть в межах гармонізованого харчового законодавства ЄС національні заходи щодо боротьби з харчовими відходами повинні узгоджуватися зі стандартами безпеки харчових продуктів. Важливо усвідомлювати, що найбільший обсяг харчових втрат утворюється саме на рівні споживача, а не в роздрібній торгівлі, що ускладнює ефективність законодавчого регулювання цього етапу. Запровадження обов'язкових норм для кінцевих споживачів є складним завданням через необхідність врахування культурних звичок, поведінкових факторів та захисту особистої свободи. Водночас досвід Франції може слугувати моделлю для інших країн, зокрема Німеччини та України, для розробки національних стратегій скорочення харчових відходів, орієнтованих на підтримку циркулярної економіки та зміцнення продовольчої безпеки в агропродовольчих системах. Напрацювання прийнятних моделей відповідального споживання харчових відходів, пропозицій та вимог пропонувати їх перед утилізацією зацікавленим партнерам створить сприятливе середовище для зменшення обсягів харчових втрат на етапі роздрібної торгівлі.

Приклад Німеччини в оптимізації управління харчовими відходами в умовах циркулярної економіки. У 2023 року в Німеччині відбувся важливий етап у боротьбі з харчовими відходами: між Федеральним міністерством продовольства та сільського господарства (BMEL) і 14 компаніями оптової та роздрібної торгівлі продуктами харчування було підписано добровільну угоду про скорочення харчових відходів (LMA) — так званий Пакт проти харчових відходів.

Відповідно до умов Пакту компанії взяли на себе зобов'язання зменшити обсяги харчових відходів на 30 % до 2025 року та на 50 % до 2030 року [13]. Для досягнення цих амбітних цілей Пакт передбачає як обов'язкові, так і факультативні заходи, що дозволяє учасникам адаптувати свої стратегії відповідно до специфіки бізнесу. Контроль і оцінка виконання Пакту були доручені Інституту Тюнена. Компанії щорічно подають дані про обсяги продажів та амортизацію (списання) харчових продуктів у п'яти категоріях товарів. Під амортизацією розуміють харчові продукти, що були визнані непридатними для продажу, але могли частково бути використані для інших цілей.

Крім того, компанії зобов'язані принаймні один раз до 2031 року прозвітувати про фактичні обсяги їжі, переданої на споживання людиною (наприклад, у вигляді пожертв продовольчим банкам). Передача їжі, що вже не є товаром, але залишається їстівною, також фіксується та зараховується до досягнення цілей скорочення харчових втрат. Важливим елементом є також облік харчових продуктів, переданих на виробництво кормів для тварин, що додатково сприяє зниженню загального рівня харчових відходів. Окрім кількісної звітності, компанії мають заповнювати спеціальні форми, де демонструють дотримання обов'язкових заходів Пакту, що дозволяє забезпечити прозорість та відстежувати прогрес у досягненні встановлених цілей. Таким чином, досвід Німеччини показує ефективність інтеграції добровільних механізмів із системною оцінкою та моніторингом, що є вагомим прикладом для країн, які прагнуть поєднати стратегії циркулярної економіки та забезпечення продовольчої безпеки.

Для покращення екологічної ситуації пропонується будівництво ландшафтних парків, які функціонуватимуть за сучасними технологіями (отримання природної енергії тощо) та створення системи гармонійного поєднання антропогенної інфраструктури та природних територій, бізнесу та громадської доступності. При розрахунку вартості відновлення українських територій слід враховувати додаткові витрати, спричинені бойовими діями, які надалі будуть розглядатися як стресовий фактор, що має кумулятивний характер. негативний вплив і призводить до катастрофічних наслідків, які можна оцінити в грошовому еквіваленті як суму ціни відновлення компонентів екологічної, економічної та соціальної системи під дією комплексу факторів, що призводять до негативних змін і збитків. Ключовою метою відбудови українських територій є створення інноваційної, сталої та безпечної системи соціального існування, де кожен член суспільства буде повністю задоволений якістю свого життя, а рейтинг України у світовому просторі стане взірцем для інших країн, що розвиваються, шляхом підвищення ефективності дій і методів побудови нового сталого суспільства на засадах раціонального природокористування та підвищення відповідальності за свої дії.

Отже оцінити потенціал підвищення ефективності використання циркулярної економіки в агропродовольчих системах можна за допомогою індивідуальних інструментів оцінки.

Екологічні інструменти

Аналіз життєвого циклу продукції (LCA — Life Cycle Assessment) — визначає вплив виробничого процесу на довкілля, оцінюючи викиди, споживання ресурсів та ефективність відновлення матеріалів.

Вуглецевий слід (Carbon Footprint) — оцінка загальних викидів парникових газів у всьому ланцюгу виробництва.

Екологічний слід (Ecological Footprint).

Біоємність (Biocapacity).

Екологічний аудит — аналіз екологічної ефективності підприємства щодо впровадження циркулярних підходів.

Економічні інструменти

Аналіз витрат і вигод (Cost-Benefit Analysis, CBA) — визначає фінансову доцільність впровадження циркулярних підходів.

ROI (Return on Investment) — розрахунок рентабельності інвестицій у циркулярні технології.

Модель «справедливої вартості» (Fair Value Accounting) — оцінює економічну ефективність ресурсозбереження.

Соціальні та управлінські інструменти

SWOT-аналіз — визначає сильні та слабкі сторони впровадження циркулярних моделей в агропродовольчих системах.

Аналіз зацікавлених сторін (Stakeholder Analysis) — оцінює вплив впровадження циркулярних технологій на фермерів, споживачів та інвесторів.

Індикатори сталого розвитку (Sustainable Development Indicators, SDGs) — аналіз відповідності циркулярних рішень глобальним цілям сталого розвитку.

Технологічні та цифрові інструменти

Big Data та аналітика великих даних — оцінка ефективності використання ресурсів та прогнозування потреб ринку.

ГІС-технології (Геоінформаційні системи) — аналіз землекористування та управління відходами.

IoT (Internet of Things) у сільському господарстві — моніторинг споживання ресурсів та оптимізація процесів.

Оцінка сукупної факторної продуктивності (TFP) — ключовий інтегральний показник, що дозволяє оцінити ефективність перетворення всіх основних виробничих ресурсів (капіталу, праці, землі, інновацій, технологій) у кінцевий результат — продукцію або додану вартість.

У традиційній формі TFP не враховує критично важливі для стійких агропродовольчих систем параметри, зокрема: екосистемні послуги, внесок людського капіталу, циркулярність ресурсів, соціальні ефекти.

Оптимізована модель TFP у стійкому агропромисловому секторі:

$$Y = A \times F(K, L, T, E, H, R),$$

де:

Y — випуск (додана вартість агровиробництва);

K — капітал;

L — фізична праця;

T — технології (інноваційна складова);

E — екологічні чинники (якість ґрунтів, води, вуглецевий слід);

H — людський капітал (освіта, професійна підготовка, мотивація);

R — рівень ресурсної циркулярності (повторне використання матеріалів, енергії);

A — сукупна ефективність (оптимізований TFP).

Використання цих інструментів допоможе оцінити ефективність циркулярної економіки в агропродовольчій сфері, підвищити економічну безпеку та забезпечити сталий розвиток навіть в умовах воєнного стану.

Більшість структур розглядають лише технічні чи екологічні аспекти через їх вимірний характер і переважання лабораторних досліджень. Оцінки агропродовольчої системи свідчать про те, що майбутні дослідження мають розробити цілісну структуру, що охоплює технічні, екологічні, соціальні та економічні аспекти. Підхід системного мислення важливий для розуміння складних взаємодій між цими вимірами, включаючи відображення, ідентифікацію ключових компонентів і розробку контекстно-специфічних показників, адаптованих до глобальних і місцевих умов, особливо для країн з низьким і середнім доходом. Активна співпраця зацікавлених сторін протягом проєктування, збору даних та оцінки є важливою для створення відповідних показників. Інтеграція цих елементів підтримує комплексну структуру оцінки циркулярної економіки для агропродовольчих

систем за допомогою показника TFP для стійких агропродовольчих екосистем.

Інноваційні та економічні аспекти продуктивності та кадрового потенціалу в аграрному секторі. Інноваційні та економічні аспекти включають моделювання продуктивності та ефективність нових технологій і управлінських рішень; аналіз показників включає кореляцію між управлінськими рішеннями, технологічними інноваціями та показниками продуктивності праці; дослідження також порівнюють українські практики з міжнародними стандартами, щоб знайти ефективні рішення для підвищення продуктивності. Швидкі технологічні зміни провокують структурні зміни поглядів на кадровий потенціал і продуктивність праці підприємств АПК. Зростання продуктивності в сільському господарстві завдяки циркулярності дозволяє продуктам харчування стати більш дешевшими, незважаючи на зростання населення світу.

Одним із найбільш інформативних показників продуктивності сільського господарства є загальна факторна продуктивність (TFP). TFP вимірює кількість сільськогосподарської продукції, виробленої з об'єднаного набору землі, праці, капіталу та матеріальних ресурсів, задіяних у сільськогосподарському виробництві. Якщо загальний обсяг виробництва зростає швидше, ніж загальний обсяг витрат, то загальна продуктивність факторів виробництва (тобто загальна продуктивність факторів) зростає.

Продукт служби економічних досліджень Міністерства сільського господарства США про міжнародну продуктивність сільського господарства надає річні індекси сільськогосподарської TFP для країн і регіонів світу, починаючи з 1961 року. TFP відрізняється від таких показників як урожайність сільськогосподарських культур на акр або сільськогосподарська додана вартість на одного працівника, оскільки він враховує ширший набір факторів, що використовуються у виробництві.

TFP охоплює середню продуктивність усіх цих ресурсів, які використовуються у виробництві всіх сільськогосподарських товарів. Зростання TFP відображає загальну швидкість технічних та ефективних змін у секторі. У довгостроковій перспективі підвищення продуктивності сільського господарства було основним у світі засобом забезпечення того, щоб потреби зростаючого населення не перевищували можливості світових ресурсів для забезпечення продуктами харчування. «Облік зростання» забезпечує практичний спосіб вимірювання змін сільськогосподарської TFP з часом, враховуючи до-

ступні дані про сільськогосподарську продукцію, ресурси та ціни на них (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Ключові параметри для адаптації TFP у контексті АПК

Категорія	Оптимізовані показники	Метод збору даних
Капітал	Обсяг довгострокових інвестицій у стале виробництво	Бухгалтерський облік, інвестиційні звіти
Праця	Рівень зайнятості, кваліфікація	Кадровий облік, статистика зайнятості
Технології	Впровадження Smart Farming, автоматизація	Обстеження підприємств, IT-індекс
Екологія (E)	Індекс екологічної ефективності	Вуглецевий слід, ґрунтові аналізи, LCA
Людський капітал (H)	Освітній рівень, участь у програмах підготовки	Опитування, дані про навчання та сертифікацію
Циркулярність (R)	Частка повторного використання ресурсів	Енергетичний та матеріальний аудит

Джерело: складено автором.

Переваги впровадження адаптованого TFP:

– забезпечує системне уявлення про ефективність підприємства з урахуванням стійкості та інноваційності;

– виявляє взаємозв'язки між кадровими інвестиціями і продуктивністю;

— дозволяє порівнювати ефективність у різних регіонах і господарствах, з урахуванням умов війни;

– підтримує формування політик щодо субсидій, освітніх програм і цифровизації.

Викиди, здійснені під впливом воєнних дій, можуть мати серйозні наслідки для довкілля, здоров'я населення й економіки країни. Воєнні конфлікти не тільки призводять до безпосереднього фізичного руйнування інфраструктури, але й мають значний вплив на викиди парникових газів, забруднення атмосфери та інші негативні екологічні наслідки. Ось кілька важливих аспектів, які варто враховувати.

Типи викидів під час воєнних дій:

• викиди від бойових дій (вибухи, постріли, використання боєприпасів). Бойові дії, зокрема застосування артилерії, авіаційних

бомб, ракет та інших вибухових речовин, значно збільшують рівень викидів у атмосферу. Це включає не тільки CO_2, але й інші токсичні речовини, такі як оксиди азоту (NOx), сірчисті сполуки та частинки, що сприяють забрудненню повітря і зміні клімату;

• викиди від пошкоджених підприємств: руйнування виробничих потужностей, зокрема заводів, нафтопереробних та хімічних підприємств, призводить до аварійних викидів небезпечних речовин, таких як вуглеводні, важкі метали, токсичні гази, що негативно впливають на атмосферу;

• викиди від пожеж: під час воєнних дій часто виникають масштабні пожежі, що призводять до викидів великої кількості CO_2 і часток в атмосферу. Пожежі на складах боєприпасів, нафтових базах і індустріальних об'єктах можуть бути особливо небезпечними.

Розмір викидів. Оцінити точний обсяг викидів важко, оскільки він залежить від масштабів воєнних дій, типу використовуваних боєприпасів, терміну конфлікту, пошкоджених об'єктів і територій. Проте можна визначити:

• збільшення викидів CO_2. Воєнні дії мають значний вплив на глобальне потепління через збільшення викидів CO_2, оскільки багато процесів у воєнних конфліктах пов'язані з використанням великої кількості палива (наприклад, для танків, авіації, автомобільного транспорту) та спалюванням матеріалів;

• збільшення рівня забруднення. У результаті вибухів, пожеж і руйнувань порушуються екосистеми, а також збільшуються викиди токсичних часток і сполук, які можуть мати тривалі наслідки для навколишнього середовища.

Вплив на економіку країни:

• зниження продуктивності сільського господарства. Забруднення атмосферного повітря, ґрунтів та водних ресурсів може вплинути на аграрний сектор. Наприклад, сільськогосподарські угіддя, що потрапили в зону бойових дій, можуть стати непридатними для обробітку через забруднення;

• зростання витрат на медичні послуги. Погіршення якості повітря та довкілля через воєнні дії призводить до серйозних проблем зі здоров'ям у населення, що вимагає додаткових витрат на медичні послуги, зокрема лікування респіраторних захворювань;

• порушення енергетичних та промислових поставок. Руйнування інфраструктури (електростанцій, нафтопереробних заводів, хімічних підприємств) призводить до нестачі енергії та продукції,

що підвищує витрати на відновлення економіки і може спричинити зростання цін;

• трудові втрати та міграція. Воєнні конфлікти спричиняють масову міграцію, що може знижувати трудову активність в окремих регіонах. Також втрата працездатного населення через травми чи смерть призводить до додаткових економічних втрат.

До довгострокових наслідків для економіки варто віднести:

• витрати на відновлення. Великі інвестиції знадобляться для відновлення інфраструктури, зокрема сільськогосподарських угідь, водопостачання, енергетичних систем і житлових районів. Це може забрати десятиліття і потребувати великих фінансових ресурсів;

• порушення міжнародної торгівлі. Якщо країна була важливим гравцем на міжнародних ринках агропродовольчих товарів, вона може втратити свою конкурентоспроможність через зниження виробничих можливостей та ресурсів, що веде до скорочення експортних поставок.

Викиди, здійснені під час воєнних дій, значно погіршують екологічну ситуацію і мають серйозний вплив на економіку. Ці викиди погіршують якість повітря, води і ґрунтів, що може призвести до довгострокових проблем у сільському господарстві та здоров'ї населення. В умовах воєнного стану необхідно розробляти стратегії для мінімізації впливу на довкілля, відновлення інфраструктури та стабілізації економіки, використовуючи інноваційні методи відновлення та циркулярну економіку.

Циркулярна економіка передбачає раціональне використання ресурсів, мінімізацію відходів та повторне використання матеріалів, що є критично важливим для відновлення агропродовольчого сектора в умовах війни та поствоєнного періоду. Впровадження принципів циркулярної економіки сприятиме зміцненню економічної безпеки країни, зменшенню залежності від імпорту та підвищенню стійкості до кризових ситуацій, що потребує інтеграції циркулярних принципів у проєктну діяльність. Екоефективні технології формуються під впливом розробки та впровадження технологій замкненого циклу у виробництві агропродовольчої продукції.

Оптимізація використання ресурсів — це зниження втрат води, добрив, енергії та впровадження відновлюваних джерел енергії. Розвиток локальних виробничих кластерів має розпочинатися зі створення замкнених циклів між сільськогосподарськими виробниками та переробними підприємствами, вторинного використання біологічних

відходів (створення біогазових установок, компостування органічних залишків), використання цифрових технологій у циркулярній економіці (впровадження інтелектуальних систем моніторингу стану ґрунтів, води та якості продукції, автоматизації процесів контролю витрат ресурсів та створення цифрових платформ для кооперації агровиробників). Наслідками для економічної безпеки є зміцнення продовольчої незалежності, скорочення імпортозалежності та стабілізація внутрішнього ринку агропродукції, що підвищить конкурентоспроможність національної агропродукції на світових ринках.

Підвищенням рівня економічної стійкості в умовах воєнного стану є адаптація агропродовольчого сектора до екстрених кризових ситуацій, поступове відновлення виробничих потужностей після руйнувань, спричинених війною, та забезпечення продовольчої безпеки населення. Впровадження циркулярної економіки в агропродовольчі системи є стратегічно важливим кроком для економічного відновлення України. Ця модель дозволяє забезпечити раціональне використання ресурсів, зменшити екологічне навантаження та зміцнити економічну безпеку країни. Розвиток циркулярних агропродовольчих систем в умовах війни та післявоєнного періоду потребує державної підтримки, активного залучення бізнесу та міжнародних інвестицій.

Балансування екологічного сліду та біоємності. Екологічний слід (Ecological Footprint) — це показник, який вимірює площу продуктивної землі та води, необхідної для забезпечення ресурсами й поглинання відходів певної людини, організації або країни.

Біоємність (Biocapacity) — це здатність екосистем виробляти відновлювані ресурси (їжу, деревину, поглинати вуглекислий газ тощо).

Балансування означає співвідношення між споживанням ресурсів (екологічним слідом) та відновлювальною здатністю природи (біоємністю).

Якщо екологічний слід > біоємність, ми маємо екологічний дефіцит –тобто використовуємо більше ресурсів, ніж природа може відновити.

Якщо біоємність > екологічний слід, є екологічний резерв — ресурси використовуються сталим способом.

Показник сталості і циркулярності.

Це індекс або набір індикаторів, що вимірюють, наскільки виробництво і споживання відповідають принципам сталого розвитку (економічного, екологічного, соціального балансу) та наскільки матеріальні потоки в системі організовані за принципами циркулярної

економіки (мінімізація відходів, повторне використання ресурсів, біорегенерація).

Наприклад, показники сталості й циркулярності можуть включати:

- частку перероблених матеріалів;
- скорочення вуглецевого сліду;
- відновлення біорізноманіття;
- обсяг використання органічних добрив замість хімічних.

Статус кредиторів або боржників екологічного дефіциту/резерву — це спосіб оцінити, чи є країна, регіон або підприємство:

кредитором природи (вони мають екологічний резерв, споживають менше ресурсів, ніж природа в їхніх межах виробляє),

боржником природи (вони мають екологічний дефіцит, споживають більше, ніж їхня територія може відновити).

Україна, наприклад, залежно від року може бути в дефіциті, якщо надмірно експлуатує орні землі та вичерпує біоємність швидше, ніж відбувається природне відновлення.

Підсумок у простій формулі:

$$\text{Сталий розвиток} = \text{екологічний слід} \leq \text{біоємність}.$$

Циркулярна економіка допомагає зменшити екологічний слід, відновити біоємність і покращити статус із боржника до кредитора [6].

Для кращого управління земельними та водними ресурсами необхідно розробити комплексні рішення, що вимагають як технічних, так і управлінських інновацій. Необхідно встановити пріоритети для стимулювання трансформації та її масштабування. Інвестиції та допомога сільському господарству повинні бути спрямовані на екологічні та соціальні переваги, що виникають в результаті управління водними та земельними ресурсами.

Сталі сільськогосподарські парадигми та продовольчі системи вимагають комплексного, інтегрованого підходу, який цілісно враховує різноманітні аспекти виробництва та споживання. Перехід до сталих продовольчих систем вимагає цілісного і багаторівневого підходу, який одночасно охоплює підвищення ефективності виробництва, зменшення втрат і відходів, захист екосистем і підвищення соціальної справедливості. Основні напрями такого переходу це інтенсивне, але екологічно обґрунтоване виробництво, а саме використання точного землеробства (precision agriculture) для оптимізації споживання води, добрив і енергії, біоінновації: стійкі сорти рослин, біологічні засоби

захисту рослин замість хімікатів, та агролісівництво, полікультурні системи та інтегроване управління господарствами.

Зменшення марнотратства вздовж усього ланцюга постачання досягається за допомогою скорочення втрат на етапі збору врожаю, зберігання, транспортування, використання цифрових технологій для моніторингу залишків і зменшення непроданої продукції, переробки побічних продуктів у корм, добрива, енергію (біогаз), створення замкнених циклів ресурсів: повернення органічних залишків у ґрунт у вигляді компосту, відновлення ґрунтової родючості через сидерати, регенеративне землеробство.

Таким чином, комплексний підхід вимагає перепроєктування всієї системи — від способів обробітку землі до споживчих звичок, і від технологічних інновацій до освітніх кампаній.

Успішні моделі сталого сільського господарства: міжнародні приклади. Zero Waste Agriculture (ZWA) в Індії стала однією з успішних моделей циркулярної економіки у сільському секторі. Суть підходу полягає у тому, що всі відходи сільськогосподарства (рослинні, тваринні та органічні) використовуються для виробництва біогазу, компосту, органічних добрив та стимуляторів росту.

Ключові елементи моделі ZWA це біогазові установки на фермах, виробництво компосту для стимулювання родючості грунтів, відновлювання екосистем та забезпечення нульових відходів. Результатом є зниження витрат, стійкіші господарські системи, стимулювання підвищення доходів фермерів.

Smart Farming (Нідерланди). Смарт-фермінг у Нідерландах є однією з найбільш передових систем використання IT-технологій у сільському господарстві. Ключові технології це сенсорика та інтернет речей (IoT) для моніторингу грунтів, рослин та кліматичних умов, дрони і супутникові зображення для аналізу стану посівів, автономні роботи та машини для посіву, збирання та догляду за рослинами. Результатом є зниження собівартості, зниження використання ресурсів (вода, добрива, пестициди), підвищення врожайності та якості продукції.

Ці моделі показують, що завдяки цілісному інтегрованому підходу можливий стійкий розвиток аграрного сектора з мінімальним екологічним слідом та високою економічною ефективністю.

Зусилля із забезпечення продовольчої безпеки та оптимального харчування для всіх залежать від зміцнення стійкості регіональних продовольчих систем та запобігання широкому дефіциту в майбут-

ньому. Оскільки агропродовольчі системи в усьому світі стикаються з проблемою забезпечення зростаючого населення, ці нові проблеми потрібно вирішувати як у глобальному, так і в національному контексті. Інтеграція принципів сталого розвитку в агропродовольчий та харчовий сектори має першорядне значення для сприяння глобальній стійкості, справедливості та здоров'ю. Оскільки ми стикаємося з багатогранними викликами, такими як зміна клімату, продовольча небезпека та недоїдання, впровадження стійких практик та технологічних інновацій пропонує трансформаційний шлях до більш справедливого та повноцінного майбутнього для людства, отже необхідною умовою є обґрунтування потенціалу зміцнення місцевих агропродовольчих систем шляхом більш повного залучення дрібних сільськогосподарських виробників з акцентом на задоволення продовольчих потреб усіх верств населення [14].

Багато наявних систем оцінювання циркулярності в агропродовольчому секторі є обмеженими за обсягом і здебільшого зосереджуються лише на одному вимірі. Вони часто не враховують новітні обмеження ЄС для експорту української продукції та враховують переважно технічні аспекти — ефективність процесів, обсяги виробництва та хімічний склад продукції. Значно менше уваги приділяється екологічним аспектам, таким як викиди парникових газів і вуглецевий слід, а соціальні та економічні аспекти здебільшого обмежуються техніко-економічними показниками — впливом на зайнятість, доходи та окупність інвестицій.

Такий технократичний підхід переважно базується на лабораторних чи експериментальних дослідженнях, що часто ігнорують реальні виробничі та соціальні контексти, особливо в умовах війни. Обмежена інтеграція соціально-економічних вимірів пов'язана з довготривалим характером їх впливу та складністю вимірювання цих наслідків у короткостроковій перспективі.

Крім того, більшість існуючих методик розроблялася для країн із високим рівнем доходів, що суттєво обмежує їхню придатність для застосування в умовах України, особливо в період воєнних викликів.

Щоб подолати ці обмеження, майбутні дослідження мають орієнтуватися на створення комплексних рамок оцінювання, які інтегрують технічні, екологічні, соціальні та економічні аспекти. Такий підхід забезпечить збалансовану оцінку циркулярних рішень, сприятиме ефективнішій адаптації агропродовольчої галузі до вимог сталого розвитку й підвищить її конкурентоспроможність на глобальних ринках.

Вимірювання продуктивності циркулярних екосистем можна здійснювати за допомогою інструментів оцінювання, що містять численні показники для вимірювання різних аспектів циркулярності в харчових системах.

Вимірювання продуктивності циркулярних екосистем у харчових системах. Вимірювання продуктивності циркулярних екосистем є критичним етапом для оцінки ефективності переходу до сталого розвитку. Для цього використовуються інструменти оцінювання, що охоплюють численні показники і дають змогу комплексно оцінити різні аспекти циркулярності (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Групи показників для оцінювання циркулярних екосистем

Група показників	Основні показники
Ефективність використання ресурсів	Коефіцієнт утилізації біомаси; Енергоефективність; Водна ефективність
Екологічний вплив	Зменшення викидів ПГГ; Зниження обсягів захоронення відходів; Відновлення родючості ґрунтів
Економічна ефективність	Рентабельність переробки; Вартість циклу життя; Обсяг продажу вторинних продуктів
Соціальна стійкість	Рівень зайнятості; Доступ до харчових продуктів; Навчання кадрів циркулярній економіці
Інтегральні індекси	Індекс циркулярності; Індекс екологічного сліду; Індекс біоємності

Джерело: складено автором.

Приклади успішних моделей:

• Zero Waste Agriculture. Ця модель передбачає повне використання всіх сільськогосподарських відходів для виробництва біогазу, компосту та кормів, що дозволяє зменшити відходи до нуля.

• Smart Farming (Нідерланди). Використання цифрових технологій, таких як датчики та аналітика даних, для оптимізації використання ресурсів, зменшення відходів та підвищення врожайності.

Ці індикатори та моделі можуть бути адаптовані до українського агропромислового комплексу для сприяння переходу до сталих та циркулярних продовольчих систем (табл. 5.4).

Циркулярність в агропродовольчих системах пропонує багатообіцяючий підхід до оптимізації використання ресурсів, мінімізації відходів, зменшення впливу на навколишнє середовище та підвищення

економічної ефективності, одночасно створюючи позитивні наслідки для продовольчої безпеки.

Таблиця 5.4

Основні індикатори для оцінювання циркулярності в харчовій промисловості

Категорія	Показник	Джерело
Використання ресурсів	Матеріальний слід (Material Footprint) — Інтенсивність використання сировини (Feedstock Intensity)	Індикатори циркулярної економіки для продовольчої системи [16]
Управління відходами	Коефіцієнт відходів (Waste Factor) — Коефіцієнт циркулярних відходів (Circular-Process Waste Factor)	Циркулярна економіка та продовольча система: огляд основних вимірювальних інструментів [15]
Безпека харчових продуктів	Наявність небезпечних речовин у сировині — Стійкість та передача небезпечних речовин у ланцюзі	Big data analytics in food industry [17]
Соціальні аспекти	Сприйняття здорового харчування — Рівень участі зацікавлених сторін у сталих практиках	Розробка бази даних показників продовольчої системи для сприяння оцінці місцевих продовольчих систем [18]
Економічна ефективність	Рівень повторного використання матеріалів — Ефективність використання ресурсів	Більш економне виробництво завдяки покращеному відновленню ресурсів

Джерело: складено автором.

Необхідні нові та більш комплексні та стандартизовані показники та основи для забезпечення точних та порівнянних оцінок циркулярності в сільськогосподарській практиці в різних регіонах та системах ведення сільського господарства. Необхідні нові та стандартизовані показники циркулярності для аграрної та харчової галузі України в умовах війни, які представлено у таблиці 5.5, гуртуються на основних вимог до нових індикаторів:

- адаптивність до регіональних та воєнних умов;
- комплексність;
- порівнянність між регіонами;
- інтеграція цифрових даних.

Створення таких індикаторів стане основою для ефективного моніторингу і планування відновлення та стійкого розвитку аграрно-харчової системи України.

Таблиця 5.5

Показники для оцінювання циркулярності у сільському та харчовому секторі України

Категорія	Показник	Що враховується
Земельні ресурси	Індекс відновлення родючості та індекс мінної загрози	Стан ґрунтів та безпека використання земель
Ресурсоефективність	Коефіцієнт переробки агровідходів та індекс водного стресу	Ступінь використання відходів та ресурсів
Енергетична циркулярність	Частка ВДЕ у виробництві та індекс енергетичної автономії	Ступінь енергетичної незалежності
Економіка циркулярності	Індекс вартості вторинної продукції та інвестицій у циркулярні технології	Економічна доцільність циркулярних моделей
Соціальні індикатори	Рівень зайнятості та індекс навченості кадрів	Соціальна стійкість та підвищення кваліфікації
Продовольча безпека та стійкість	Індекс регіональної продовольчої самодостатності та індекс гнучкості ланцюгів постачання	Стійкість систем забезпечення їжею

Джерело: складено автором.

У контексті сучасних викликів, що охоплюють зміну клімату, деградацію ґрунтів, втрату біорізноманіття та ресурсне виснаження, агропродовольчий сектор дедалі активніше звертається до інтеграції принципів циркулярної економіки. Протягом останніх років значну увагу в агровиробництві було приділено питанням харчової безпеки, простежуваності виробничих ланцюгів, підвищенню якості продукції та зменшення екологічного сліду виробничої діяльності. Це стимулювало перехід до більш стійких і ресурсоефективних моделей господарювання. Центральним елементом нової стратегії продовольчої безпеки виступає формування циркулярних екосистем, орієнтованих на замкнені цикли використання ресурсів, повторне використання відходів і перетворення їх на продукти з доданою вартістю. Агроекологічні підходи, які передбачають мінімізацію використання синтетичних агрохімікатів і пестицидів, сприяють покращенню стану навколишнього середовища та формуванню здорових агроекосистем. Біологізація виробництва водночас забезпечує підвищення якості продукції та адаптацію до нових екологічних умов.

У харчовому секторі інновації дедалі частіше зосереджуються на розробці продуктів із використанням харчових залишків або побічних про-

дуктів, що дозволяє зменшити обсяги відходів, оптимізувати використання ресурсів та створити додаткову вартість у виробничому ланцюгу. Підприємства, які впроваджують циркулярні бізнес-моделі, отримують конкурентні переваги завдяки технологічним інноваціям, покращенню екологічного іміджу та посиленню лояльності споживачів.

Біоекономіка в межах циркулярної парадигми стає рушієм сталого економічного зростання, що поєднує ефективне використання біоресурсів із потребами соціальної справедливості та екологічної збалансованості. Для реалізації потенціалу циркулярної біоекономіки необхідно впроваджувати інструменти, орієнтовані на екодизайн, повторне використання, утилізацію побічної сировини, а також формування нових ринків для ресурсів другого покоління. Такі підходи не лише забезпечують скорочення відходів, але й сприяють формуванню нульового балансу забруднень (zero waste).

Важливим прикладом циркулярних практик у сфері виробництва є циркулярна аквакультура — модель, що базується на взаємозв'язку біологічних систем і дозволяє перетворювати відходи на корисні ресурси. Найбільш поширеними є полікультура і рециркуляційні системи аквакультури (RAS). Полікультура передбачає вирощування кількох видів водних організмів, де відходи життєдіяльності видів вищої трофіки використовуються видами нижчої трофіки, що створює замкнутий живильний цикл і підвищує економічну ефективність виробництва. Це дозволяє одночасно досягати екологічної рівноваги й економічної рентабельності, посилюючи стійкість харчової системи.

Таким чином, формування циркулярних екосистем в агробізнесі є не лише екологічно доцільним підходом, але й стратегічною передумовою для гарантування продовольчої безпеки, підвищення економічної ефективності та забезпечення стійкого розвитку сільських територій у довгостроковій перспективі.

Воєнні дії на території України, включаючи Одеський регіон, мали не лише соціально-економічні, а й суттєві екологічні наслідки, зокрема в контексті деградації водних екосистем. Інтенсифікація сільськогосподарської діяльності, зумовлена необхідністю забезпечення продовольчої безпеки в умовах війни, супроводжується масштабними змінами у землекористуванні, що негативно позначаються на структурі, домінуванні та видовому різноманітті водних біоценозів Чорного моря та прісноводних водойм регіону.

Посилення посушливості клімату на тлі глобальних кліматичних змін ще більше загострює проблему вододефіциту. Очікується по-

дальше зростання попиту на водні ресурси, що провокує поширення впровадження систем крапельного зрошення в агросекторі. Це зменшує навантаження на водні екосистеми та потребує ретельного моніторингу раціонального водоспоживання й забруднення.

У зв'язку з цим виникає нагальна потреба у впровадженні суворих регуляторних заходів, спрямованих на контроль сільськогосподарської та промислової діяльності, оптимізацію водокористування та збереження біорізноманіття. Важливим є поєднання економічного зростання з принципами сталого розвитку, зокрема через екологічно орієнтоване управління водними ресурсами, відновлення екосистем і посилення природоохоронного законодавства. Виникає необхідність нових комплексних і стандартизованих показників для оцінки циркулярності в агрохарчовому секторі України в умовах війни. Дослідження цієї проблематики є вкрай актуальним для усвідомлення впливу антропогенної діяльності на крихкі водні екосистеми, особливо в умовах підвищеного ризику, викликаного воєнними діями. Запровадження адаптивних екологічних практик у міських і сільських районах сприятиме збереженню природного прісноводного та морського біорізноманіття, а також підвищенню загальної стійкості екосистем до змін у навколишньому середовищі.

Для ефективного управління циркулярністю у сільському господарстві та харчовій промисловості в різних регіонах потрібно створити нові комплексні й стандартизовані показники, які відповідатимуть як міжнародним стандартам, так і особливостям українських реалій.

Основні вимоги до нових показників:

- адаптивність до регіональних та воєнних умов (втрата земель, пошкодження інфраструктури, мінування полів тощо);
- комплексність (врахування екологічних, економічних, соціальних, технічних аспектів одночасно);
- порівнянність між регіонами і в часі (до, під час і після війни);
- інтеграція цифрових даних (супутниковий моніторинг, блокчейн для земельних реєстрів, IoT у фермерстві).

Додаткові основи для побудови нової системи оцінки:

- регіональна специфікація: окремі методики для тимчасово окупованих територій, прифронтових регіонів, деінфікованих земель;
- цифровізація: інтеграція супутникових даних, дистанційного зондування та AI для автоматизованого оцінювання;
- гнучкі стандарти: адаптація до швидких змін ситуації (втрата земель, руйнування логістики);

• інклюзивність: залучення фермерських спільнот, кооперативів та громадських організацій до моніторингу та збору даних;

• синхронізація з міжнародними стандартами: FAO, SDGs, ISO 14001 (Environmental Management Systems), але з урахуванням реалій війни.

Оцінка за показниками дозволить визначити варіанти зменшення відходів і оптимізації використання ресурсів, ці оцінки можуть вказати на значні екологічні, соціальні та економічні вигоди, які є особливо важливими в регіонах, де ресурси дефіцитні, а наслідки виснаження ресурсів відчуваються найбільш гостро, наприклад, у країнах з низьким і середнім рівнем доходів.

Розробка національних індикаторів циркулярної економіки в агропродовольчому секторі потребує активної співпраці з місцевими зацікавленими сторонами. Це необхідно для визначення релевантних показників, які відображають унікальні соціальні, екологічні, економічні та технічні умови кожної території.

Залучення зацікавлених сторін на всіх етапах — від проєктування і збору даних до оцінювання результатів — дозволяє підвищити як актуальність, так і суспільну прийнятність оцінок. Для цього доцільно організовувати:

• регулярні зустрічі;

• семінари та фокус-групи;

• консультативні панелі, що об'єднують представників уряду, бізнесу, агропідприємств, академічної спільноти та громадянського суспільства.

Такі механізми забезпечать багатосторонній обмін знаннями, врахування регіональних особливостей і формування довіри до процесу оцінки.

Інтегруючи ці елементи, майбутні дослідження стануть спроможними розробити більш комплексні, точні й ефективні рамки для оцінки впровадження циркулярних практик у стійкі агропродовольчі екосистеми України, особливо в умовах глобальної нестабільності та внутрішніх викликів.

5.2. СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ЕФЕКТИВНОЇ ЦИРКУЛЯРНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА СТІЙКИХ ХАРЧОВИХ ЕКОСИСТЕМ

© 2025 by Федака В. В. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

Умови сучасної глобалізації, викликані світовими кризами, зміною клімату та війною в Україні, ставлять перед країною завдання системної трансформації економіки. Важливим аспектом цього процесу є розвиток людського потенціалу, що має забезпечити інноваційність, гнучкість та стійкість нової економіки. Циркулярна економіка та стійкі харчові екосистеми ставлять в центр уваги питання ефективного використання ресурсів та знань, отже стратегія розвитку людського капіталу в Україні має формуватися на таких принципах: стійкість, інноваційність, адаптивність, екологічна свідомість та соціальна відповідальність.

Особливу увагу варто приділити підготовці кадрів у галузі цифрових технологій, біоекономіки, екологічного менеджменту та інноваційного підприємництва. Створення екосистеми життєвого навчання (lifelong learning), підтримка високої мобільності та пристосовування кадрів до нових реалій стануть важливими чинниками успішної трансформації та підвищення стійкості національної економіки. В умовах сучасних глобальних викликів, таких як цифрові трансформації, економічна криза та воєнні конфлікти, Україна стикається з необхідністю стратегічного підходу до зміцнення своєї людської потужності. Людський капітал, що включає не тільки знання, навички та компетенції населення, але й інноваційні здібності, є основним рушієм прогресу країни в умовах конкурентного глобального середовища. В Україні, з огляду на зміни, що відбуваються в економіці та наявні соціальні виклики, особливо після початку війни, актуальність інвестицій в людський капітал набуває особливого значення.

Одним із ключових аспектів такого розвитку є удосконалення освітньої системи, професійної підготовки та інтеграції інноваційних технологій в економічні процеси. У цьому контексті особлива увага повинна приділятися реформам у сфері освіти, наукоємних галузях та технологічних інноваціях. Відновлення економіки України після війни потребує наукового та практичного підходу до управління людським капіталом, що стане основою для сталого розвитку та зростання країни в умовах сучасних трансформацій.

Вивчення проблеми людського капіталу, його розвитку та стратегічних напрямів, що мають сприяти зміцненню національної економіки, є важливою темою для багатьох науковців, які наголошують на важливості збереження людського потенціалу як стратегічного ресурсу розвитку регіонів України в умовах російської агресії, підкреслюють роль людського капіталу як фактора конкурентоспроможності економіки, зазначаючи необхідність розвитку сучасної освітньої бази для підвищення продуктивності праці. Міністерство оборони України у 2024 році затвердило Стратегію залучення та розвитку людського капіталу в оборонному секторі, що підкреслює важливість професійної підготовки та інноваційних технологій для зміцнення національної безпеки. У сучасних умовах соціально-економічної трансформації особливу увагу слід приділяти розвитку людського капіталу як ключового ресурсу національного зростання, конкурентоспроможності економіки та добробуту населення. Людський капітал не лише визначає продуктивність праці, а й виступає основою соціальної мобільності, інноваційної активності та ефективного управління суспільними процесами. Аналіз вітчизняних і зарубіжних джерел підтверджує, що формування високоякісного людського капіталу потребує довготривалих та значних інвестицій в освіту, охорону здоров'я, соціальну інфраструктуру та культуру.

Як показує аналіз наукової літератури, людський капітал — це сукупність знань, навичок, здоров'я, мотивації, інтелектуальних і психологічних якостей індивіда, які забезпечують його здатність до продуктивної праці, творчої діяльності та участі в соціально-економічному розвитку суспільства. Відповідно до теорії потреб А. Маслоу, важливими елементами людського капіталу виступають самореалізація та визнання, що стимулюють особистісний розвиток і, в кінцевому результаті, сприяють загальному зростанню добробуту нації.

Стратегія розвитку людського капіталу передбачає створення сприятливих умов для повного розкриття індивідуального потенціалу та посилення внеску кожної людини в економічне й суспільне життя. Розвиток людського капіталу є важливим елементом для забезпечення стійкого економічного зростання та конкурентоспроможності країни. В умовах постійних змін, зокрема війни та глобалізаційних процесів, Україні необхідно здійснювати стратегічні інвестиції в розвиток знань, навичок та інноваційних здібностей населення. Підвищення якості людського капіталу є критичним для подолання еко-

номічних труднощів та відновлення після війни. За воєнного стану людський капітал стає одним із головних ресурсів для забезпечення стійкості та економічного виживання країни. Значні втрати трудових ресурсів, масова міграція, погіршення стану здоров'я населення та зниження якості освіти суттєво знижують потенціал України до відновлення. У зв'язку з цим зростає потреба в ефективному управлінні наявним людським капіталом, його адаптації до нових викликів, а також у формуванні стратегій, спрямованих на підвищення його якості та збереження ключових компетенцій для майбутнього економічного зростання.

Метою дослідження є виявлення основних проблем у розвитку людського капіталу в Україні в умовах війни та обґрунтування шляхів покращення його якості як необхідної передумови для стійкого соціально-економічного відновлення держави умовах побудови циркулярних харчових екосистем.

Методичний підхід до аналізу та синтезу дозволяє оцінити різні аспекти розвитку людського капіталу, використовуючи наявні теоретичні концепції та емпіричні дані. За допомогою аналізу сучасних наукових публікацій, зокрема робіт Карп'як М. О., Горбової Х. В. [19], Дуги С. В. [20] та інших [21], було здійснено порівняльний аналіз основних тенденцій у розвитку людського капіталу в Україні та в інших країнах, визначено основні ризики та втрати людського потенціалу в умовах війни, які обмежують можливості бажаного розвитку, виділено оптимістичний сценарій можливостей розвитку потенціалу в умовах війни з огляду на зміцнення адаптаційного потенціалу персоналу і наявність високого мотиваційно-вольового механізму. Щодо дослідження [20], що аналізує людський капітал як фактор конкурентоспроможності національної економіки, ми погоджуємося з тезою, що людський капітал є основою для зростання економіки, однак у нашій роботі зроблено акцент на конкретних заходах відновлення, таких як державні субсидії для бізнесу та перекваліфікація.

Аналіз статистичних даних ті емпіричних досліджень [20] дозволяє зробити висновок, що постійне зростання виробництва та споживання, зумовлене збільшенням населення, призводить до негативних екологічних наслідків, таких як виснаження ресурсів та забруднення, створюючи суперечності між потребами людини, економічною діяльністю та природними екологічними системами. Для досягнення сталого розвитку необхідно розробити та впровадити ефективні науково

обґрунтовані практичні механізми збалансованого управління навколишнім середовищем шляхом формування збалансованих екологічних та економічних систем на регіональному та промисловому рівнях.

Окрім захисту довкілля, управління відходами має значний вплив на економічні та соціальні аспекти. В економічному плані це впливає на регіональний розвиток, створення нових та зелених робочих місць, збільшення податку на прибуток у певних регіонах для муніципалітетів тощо. Що стосується соціальних аспектів, управління відходами позитивно сприяє екологічній обізнаності та освіті населення щодо ефективного та сталого використання ресурсів та їх збереження. Однією з найкращих візуалізацій соціального впливу є сильний опір суспільства в низці країн щодо спалювання відходів з використанням установок з рекуперації енергії (WtE) [22].

З точки зору наукової концепції, отримані результати можна пояснити через концепцію людського капіталу, яка була розвинена в працях таких авторів як Т. Шульц і Ґ. Беккер. Вони підкреслюють важливість інвестицій в освіту, здоров'я та професійний розвиток як ключових елементів економічного зростання. Таким чином, наші результати знаходять своє місце в рамках цієї теорії, коли ми говоримо про необхідність державних програм для перекваліфікації та відновлення людських ресурсів після криз. Глибші знання про взаємодію людини та навколишнього середовища та цінність екологічних послуг можуть сприяти переробці сільськогосподарських та лісових відходів для їх використання у виробництві біоенергії та захисті ґрунтів [23].

Глобальна оцінка біорізноманіття та екосистемних послуг (IPBES) [24] підкреслює важливу позитивну синергію між збереженням природи та досягненням цілей розвитку людського потенціалу, пов'язаних з освітою, гендерною рівністю, зменшенням нерівності та сприянням миру та справедливості.

Зростає усвідомлення того, що підхід до розвитку людського потенціалу (HD) також вимагає врахування добробуту майбутніх поколінь та довгострокової екологічної стійкості [25]. Оцінка достовірності отриманих результатів може бути підтверджена завдяки використанню статистичних даних про міграційні процеси та прогнози змін на ринку праці в Україні та світі, а також результатам соціальних опитувань і аналітичних звітів. Ці дані є надійними джерелами для оцінки реальних наслідків і потреб у заходах для збереження людського потенціалу.

Відповідно до цього дослідження, результати розширюють наші знання про вплив екологічної свідомості та міграційних процесів на людський капітал, додаючи нові підходи до відновлення і підтримки працівників через державні та приватні ініціативи. Вони дозволяють оцінити рівень інвестицій у людський капітал як основу для сталого економічного розвитку, зокрема в країнах, що зазнали серйозних зовнішніх і внутрішніх викликів.

В умовах інноваційних трансформацій інтелектуалізація людського капіталу стає основним рушієм економічної стійкості підприємств і держави в цілому. За результатами дослідження Кузіор А. та співавторів [26], саме інновації є як результатом, так і каталізатором інтелектуалізації, яка базується на постійному оновленні компетенцій персоналу відповідно до глобальних і галузевих викликів. Це вимагає формування стратегічних орієнтирів щодо розвитку людського капіталу, що включають діджиталізацію, навчання протягом життя та формування нової організаційної культури.

Цінний вклад у розуміння практичних механізмів стабілізації людського капіталу в умовах кризи роблять останні дослідження українських авторів. Зокрема вчені [27] акцентують увагу на ефективності інтеграції цифрових HR-технологій, таких як Trello, Asana та Zoom, у підвищення адаптивності персоналу. Вони зазначають, що гнучке планування, автоматизація завдань та підтримка ментального здоров'я суттєво знижують стрес і підвищують стійкість команд у кризових умовах, що є актуальним для українського бізнесу під час війни.

Окрім технічної підготовки, у сучасних умовах важливо розвивати так звані soft skills — міжособистісні, креативні та аналітичні навички, що формують адаптивність і гнучкість працівника. Саме ці якості стають визначальними в епоху швидких змін і високої конкуренції, особливо у сферах, пов'язаних із цифровими технологіями, управлінням проєктами та комунікацією в гібридному робочому середовищі. За даними Державної служби зайнятості України, після 2022 року значно зріс попит на фахівців у сферах IT, медицини, логістики та дистанційного навчання. Це свідчить про адаптацію ринку праці до нових викликів і необхідність цільового розвитку людського капіталу у цих галузях. Згідно зі звітом Світового економічного форуму (Future of Jobs Report, 2023), до 2027 року понад 40 % працівників у світі потребуватимуть перекваліфікації. Це свідчить про глобальний тренд до постійного навчання та переосмислення ролі людського капіталу в

економіці знань. Окремим викликом для цифровізації людського капіталу в Україні залишається цифрова нерівність між регіонами. Обмежений доступ до Інтернету, нестача цифрових навичок та ресурсів у сільській місцевості створюють бар'єри для рівномірного розвитку трудового потенціалу.

Державна платформа «Дія.Освіта» спрямована на перекваліфікацію та підвищення кваліфікації громадян в умовах війни. Програми сприяють швидкому освоєнню цифрових компетенцій і працевлаштуванню у сферах із високим попитом. Крім того, такі ініціативи як UNIT.City або державні програми перекваліфікації внутрішньо переміщених осіб демонструють ефективність державно-приватного партнерства у відновленні людського потенціалу. Це дозволило визначити ключові проблеми та переваги існуючої системи розвитку людського потенціалу в Україні.

Іншим важливим методом є метод порівняльного аналізу, який допоміг зіставити наявні стратегії розвитку людського капіталу в Україні з міжнародними індикаторами та практиками. Порівнюючи показники, як-от рівень освіти, зайнятості та інноваційної діяльності, можна було визначити сильні та слабкі сторони національної стратегії, а також виявити ключові напрямки для покращення.

У процесі дослідження використовувались методи контент-аналізу для дослідження державних стратегій, таких як Стратегія залучення, розвитку та утримання людського капіталу в силах оборони України на період до 2027 року та Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності до 2030 року. Аналіз цих документів дозволив зрозуміти державні пріоритети в сфері розвитку людського капіталу, а також виявити ключові напрямки для реформування освіти, професійної підготовки та інноваційної діяльності в Україні.

Об'єкти дослідження включають інститути, що впливають на розвиток людського капіталу в Україні, зокрема освітні установи, наукові організації, підприємства, а також державні органи, які розробляють політики у цій сфері. Суб'єкти дослідження — це люди, які є носіями людського капіталу, включаючи студентів, працівників, підприємців, а також освітян та науковців.

Застосовані методи дозволили розглянути як теоретичні аспекти людського капіталу, так і його практичну реалізацію в Україні, виявити проблеми та розробити рекомендації щодо подальшого розвитку. Виявлено, що найбільшими викликами для відновлення людського потенціалу є прогнозоване скорочення працездатного населення, ста-

ріння нації та зниження рівня кваліфікації працівників. Прогнозовані наслідки еміграції та війни сприяють виникненню дефіциту робочої сили, особливо в таких галузях як будівництво та відновлення інфраструктури. Це вимагає термінового впровадження ініціатив для збереження кваліфікації та залучення необхідних ресурсів з інших країн.

Прогнози демографічної ситуації в Україні вказують на значні втрати трудового потенціалу, що спричиняє додаткові економічні труднощі, зокрема низьку продуктивність праці та зменшення внеску людського капіталу в національне багатство. Однак введення прогресивних державних ініціатив, таких як створення умов для ефективної перекваліфікації і надання субсидій підприємствам, здатне стимулювати економічне зростання і зберігати потенціал для розвитку.

Новація дослідження полягає в тому, що концепція збереження та відновлення людського потенціалу розглядається не лише через призму втрат, але й через розвиток стратегій для активного залучення працівників до нових секторів економіки. Акцентується увага на важливості інтеграції української діаспори в глобальну економіку, що може стати важливим рушієм відновлення країни.

Таблиця 5.6 ілюструє прогнози і фактичні дані, що стосуються міграційних процесів та відновлення людського потенціалу в Україні.

Порівняння параметрів людського капіталу подано у таблиці 5.7.

Результати дослідження підтверджують, що для відновлення людського потенціалу в Україні потрібно спрямувати зусилля на реалізацію стратегій, які стимулюють розвиток нових робочих місць, перекваліфікацію населення та співпрацю з діаспорою. Стаття вказує на важливість впровадження довгострокових інвестиційних проєктів для відновлення кваліфікації працівників і забезпечення зростання економіки через залучення людського капіталу. Це дозволить зберегти і збільшити працездатне населення, покращити продуктивність праці та знизити ризики втрат через еміграцію.

Проте ефективний розвиток людського капіталу вимагає суттєвих і тривалих інвестицій у систему освіти, охорону здоров'я та професійну підготовку. Такі інвестиції є виправданими, оскільки сприяють зростанню продуктивності праці, що, у свою чергу, підвищує доходи як окремих громадян, так і суспільства загалом, закладаючи підґрунтя для ефективного управління та сталого економічного зростання. Детальніше характеристику впливу зовнішніх чинників на формування, розвиток та збереження людського капіталу наведено у таблиці 5.8.

Таблиця 5.6

Втрати людського потенціалу: заходи з його збереження та відновлення (2022–2023 роки)

Категорія	Дані / Прогнози	Заходи для відновлення та збереження
Еміграція українців	6 млн біженців (2022 рік), з яких понад 1,48 млн осіб виїхали далі в інші країни (Європа, Північна Америка, Австралія)	Створення умов для ефективної перекваліфікації осіб, які втратили роботу
Прогнозовані наслідки еміграції	Зниження працездатного населення, скорочення внутрішнього попиту, дефіцит робочої сили в деяких галузях (наприклад, будівництво)	Введення державних субсидій (безвідсоткових позик) для бізнесу, що створює нові робочі місця
Міграція в Польщу	2,5 млн українських біженців у Польщі (90 % жінки, діти, люди похилого віку)	Створення програм для підтримки співпраці з українською діаспорою в інших країнах
Втрата працездатного населення	Прогноз втрати 50 % працездатного населення, яке не повернеться в Україну (прогноз Українського інституту майбутнього)	Ініціативи державно-приватного партнерства «Живи і працюй»: створення виробництва та співфінансування житла для працівників
Відновлення після війни	Можливий дефіцит робочої сили в галузях відновлення (будівництво)	Перекваліфікація осіб, які втратили роботу, з матеріальними стимулами від держави
Демографічні прогнози (середньострокова перспектива)	Старіння нації, зменшення частки людей з вищою освітою	Використання діаспори для просування українських товарів та культури на зовнішніх ринках
Зовнішня політика та діаспора	Прогноз на співпрацю з українцями в інших країнах для збереження людського потенціалу	Створення «українських ЗМІ» для діаспор, культурне та освітнє сприяння, створення механізмів просування українських товарів на зовнішніх ринках

Джерело: складено автором на основі [19].

Таблиця 5.7

Порівняння людського капіталу в Україні та розвинених країнах

Параметр	Україна	Розвинені країни
Вклад людського капіталу в національне багатство (%)	30 %	70 %
Демографічні та міграційні втрати	Високі	Низькі
Продуктивність праці	Низька	Висока
Втрата кваліфікації працівників	Висока	Низька
Прогноз скорочення працездатного населення через 10 років (%)	5,5 %	–

Джерело: складено автором на основі [20].

Таблиця 5.8

Ключові чинники становлення, зростання та збереження людського капіталу

Внутрішній чинник	Зовнішній чинник	Характеристика
Самоідентичність	Культурне середовище, історична спадщина	Сприяє формуванню моральних орієнтирів, громадянської активності, соціальної єдності та зміцненню довіри в суспільстві
Навички	Національна система освіти	Формують фундамент професійної та особистісної компетентності; забезпечують адаптацію до сучасного ринку праці
Талант	Конкуренція на національному ринку праці	Визначає потенціал людини до самореалізації; сприяє інноваційності, конкурентоздатності фахівців у цифровій економіці
Внутрішня мотивація	Якість трудового життя	Мотивує до ефективної праці, впливає на продуктивність та бажання розвиватися; залежить від безпеки, оплати, умов праці
Здоров'я	Система охорони здоров'я та медичного страхування	Дає змогу реалізовувати навички й таланти; визначає тривалість активного життя та працездатність людини
Мережеві взаємодії	Цифровізація економіки та суспільства	Створюють нові моделі зайнятості та комунікації; вимагають нових цифрових навичок і адаптивності до змін

Джерело: складено автором на основі [20].

Розглянемо статистичні дані, які наочно демонструють, що проблема ефективного використання людського капіталу сьогодні є важливим і складним завданням для управлінців.

Індекс людського розвитку (ІЛР) в Україні становить 0,734, що відносить її до групи країн із високим рівнем людського розвитку. Водночас Україна займає лише 100-те місце серед 193 країн і територій, що свідчить про існування значних викликів. Більше того, нинішній рівень ІЛР є найнижчим з 2004 року, що свідчить про загрозливу тенденцію до зниження рівня людського розвитку.

ІЛР — це інтегральний показник, який оцінює середні досягнення за трьома ключовими вимірами: тривалість і якість життя, доступ до освіти та гідний рівень життя. У період з 1990 по 2022 рік ІЛР України зріс лише на 0,4 % — з 0,731 до 0,734. Актуальні показники Індексу людського розвитку в Україні переважно відображають негативні наслідки пандемії COVID-19, адже можливості доступу до найсвіжіших статистичних даних наразі є обмеженими.

Щодо Індексу гендерної нерівності (ІГН), Україна має значення 0,188, що дозволило їй посісти 48-ме місце серед 166 країн. ІГН оцінює нерівність між чоловіками й жінками в таких сферах як репродуктивне здоров'я, політична участь та участь у ринку праці. Індекс гендерного розвитку (ІГР) в Україні становить 1,021, оскільки ІЛР для жінок (0,741) дещо перевищує ІЛР для чоловіків (0,726). Варто зазначити, що оцінка валового національного доходу (ВНД) на душу населення, яка також є частиною цього індексу, знизилась на 32,1 % у період з 1990 по 2022 рік.

З урахуванням соціально-економічної нерівності скоригований ІЛР України знижується до 0,676, що означає втрату 7,9 % потенційного людського розвитку. Цей показник демонструє, що зі зростанням рівня нерівності в країні посилюються й втрати у сфері людського капіталу.

До основних проблем, які негативно впливають на якість людського капіталу в Україні, відносять:

– наслідки війни: руйнування, безробіття, психологічні травми, проблеми ВПО та міграція, екологічні катастрофи;

– демографічна криза: низька народжуваність, висока смертність, старіння населення;

– ринок праці: невідповідність кваліфікацій, безробіття, низькі доходи, тіньова економіка, бідність;

– освіта та кваліфікація: дефіцит компетенцій, низький рівень освіти, недостатня підготовка фахівців, брак інвестицій, застаріла база, відтік педагогів;

– соціальна інфраструктура: низька доступність якісної медицини, дошкільної освіти та соціальних послуг;

– охорона здоров'я: недостатнє фінансування, недоступність допомоги, відтік медиків, проблеми з підготовкою кадрів;

– здоров'я населення: нездоровий спосіб життя, низька фізична активність, погане харчування, шкідливі звички;

– екологічні проблеми: забруднення, кліматичні зміни.

У 2021 році в Україні була затверджена Стратегія людського розвитку відповідно до Указу Президента України від 2 червня 2021 року № 225/2021. Вона включає п'ять стратегічних цілей, кожна з яких деталізується через систему оперативних цілей (рис 5.1).

Стратегічні цілі розвитку людського капіталу України

Ціль 1. Покращення медико-демографічної ситуації в Україні
Ціль 2. Розбудова освіченого, доброчесного, інклюзивного та інноваційного суспільства, в якому кожен громадянин має рівні можливості для навчання та розвитку, а наука є складовою економічного зростання.
Ціль 3. Формування всебічно розвиненої людини, патріота України, сприяння духовному розвитку та створення можливостей для творчого самовираження і самореалізації у культурному та спортивному напрямі.
Ціль 4. Підвищення рівня життя, активізація зайнятості та забезпечення соціальної підтримки населення.
Ціль 5. Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в усіх сферах життя суспільства та впровадження кращих європейських стандартів тендерної рівності.

Рис. 5.1. Стратегічні цілі розвитку людського капіталу

Джерело: побудовано автором

Однак у контексті повномасштабної війни виникає нагальна потреба суттєвого перегляду положень цієї Стратегії. План заходів має бути оновлений з урахуванням нових пріоритетів, спрямованих на подолання наслідків воєнної агресії та забезпечення відновлення людського капіталу.

Національний інститут стратегічних досліджень пропонує доповнити Стратегію новою стратегічною ціллю — забезпечення повернення українців на батьківщину. До основних оперативних цілей має належати:

– співпраця з країнами-реципієнтами для створення планів репатріації;

– інформаційно-консультаційна підтримка поверненців щодо роботи, житла, освіти;

– збереження зв'язків з мігрантами через формальні й неформальні канали комунікації;

– адаптація освітньої системи до потреб дітей та молоді, які повертаються;

– створення толерантного психологічного клімату та просвітницька робота для уникнення розколу в суспільстві.

У 2024 році дослідницька компанія Gradus Research провела масштабне дослідження, присвячене міграційним настроям українців як в Україні, так і за її межами. Метою було проаналізувати їхні очікування, наміри та здатність формувати життєві плани в умовах тривалої невизначеності. У результаті було визначено, які чинники спонукають українців до виїзду за кордон (рис. 5.2), а які сприяють поверненню біженців.

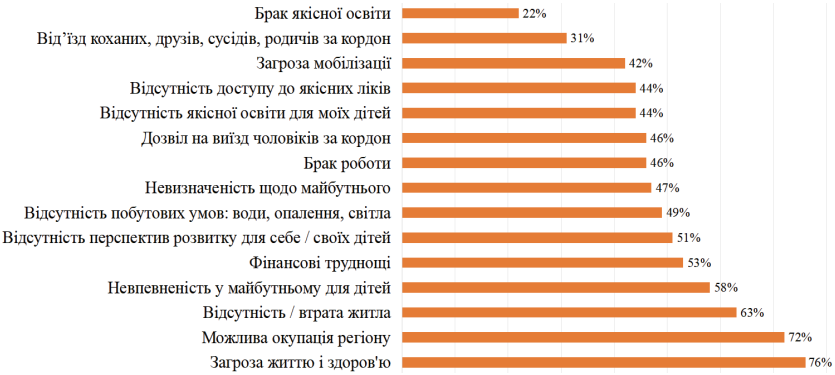

Рис. 5.2. Чинники, що впливають на рішення про виїзд з України

Джерело: побудовано на основі [28]

За даним опитування, найвагомішими факторами повернення в Україну є стабільне гарантоване працевлаштування (41 %), фінансо-

ва допомога (36 %), можливість отримання або облаштування житла в безпечних регіонах (33 %) та посилення протиповітряної оборони (27 %). З боку країн ЄС до повернення можуть спонукати труднощі з інтеграцією, зокрема вимога знання місцевої мови (28 %), обмежені кар'єрні можливості (25 %), культурні бар'єри (21 %) та зменшення фінансової підтримки (20 %). Це свідчить про те, що ключовими умовами для повернення є безпека, стабільна економічна підтримка та зменшення бар'єрів у країнах перебування.

Ґрунтуючись на даних репрезентативного соціологічного опитуванняння, проведеного Info Sapiens, Центр економічної стратегії провів дослідження, у якому було визначено, що в останні місяці 2024 року за межами України перебуває 5,2 мільйона біженців. Більшість, а саме 3,7 мільйона осіб, виїхали через західні кордони країни. Приблизно 239 тисяч українців (0,2 мільйона) дісталися європейських країн через територію Російської Федерації чи Білорусі. За даними ООН, ще 1,3 мільйона українців отримали статус біженців у Росії та Білорусі.

Характерною рисою поточного розподілу біженців є переважання дорослих жінок, які на кінець 2024 року становили 44 % від загальної кількості, що демонструє зменшення на 6 відсоткових пунктів порівняно з початком року (50 %). Водночас спостерігається зростання частки дорослих чоловіків серед біженців до 27 %, що на 9 відсоткових пунктів перевищує показник січня 2024 року (18 %).

Зберігається тенденція, за якою жінки з дітьми залишаються найбільшою категорією серед українських біженців. Якщо на початку 2024 року діти складали близько третини (32 %) від загальної кількості, то до грудня їхня частка дещо зменшилася до 29 %.

Найчисельнішою віковою групою серед біженців залишаються жінки віком 35–44 років, значна частина яких (54 %) виїхала за кордон разом зі своїми дітьми. Низький рівень народжуваності та переважання еміграції над імміграцією, що спостерігалися в Україні ще до повномасштабного вторгнення, призвели до старіння та скорочення чисельності населення. Одним із серйозних викликів для України внаслідок неповернення значної кількості біженців стане подальше погіршення демографічної ситуації.

За результатами опитування спостерігається стійка тенденція до зменшення частки біженців, які планують повернутися на Батьківщину. На кінець 2024 року цей показник вперше опустився нижче 50 % опитаних, у порівнянні з попередніми трьома хвилями опиту-

вання, які відбулися у листопаді-грудні 2022 року, у квітні-травні 2023 року і грудні 2023 року — січні 2024 року.

Основними факторами, що утримують біженців від повернення до України, є як безпекові, так і економічні аспекти: нестабільна безпекова ситуація та високий рівень невизначеності, руйнування житла, низький рівень життя та труднощі з працевлаштуванням.

За даними Євростату, на кінець листопада 2024 року близько 4,2 мільйона українців отримали статус тимчасового захисту в країнах Європейського Союзу. Найбільша кількість таких осіб перебуває в Німеччині (1,2 мільйона), Польщі (988 тисяч) та Чехії (385 тисяч). Варто зазначити, що Чехія демонструє найвищий показник кількості українських біженців на тисячу населення серед країн ЄС (35,3 особи). Серед європейських країн, що не входять до ЄС, вищу частку мають лише Молдова (47,3 біженці на 1 тисячу жителів) та Чорногорія (34 біженці на 1 тисячу жителів).

Станом на кінець 2024 року чисельність населення України складала 37,860 млн осіб (рис. 5.3).

За оцінками ЦЕС, найбільша кількість українських біженців перебуває в Німеччині (20 %) та Польщі (18 %). США прийняли 5,4 % усіх біженців, і загалом разом із Канадою ці дві країни прийняли менше 10 % біженців, що свідчить про основний тягар, який несуть європейські країни.

Також ЦЕС провели кластерний аналіз, користуючись методом k-modes, який дозволив виокремити чотири основні групи біженців: «патріотичні» (28 %), «квазітрудові мігранти» (25 %), «класичні біженці» (22 %) та «люди з зони бойових дій» (26 %).

Наміри щодо повернення в Україну істотно різняться між цими групами. Найвище прагнення повернутися демонструють представники «патріотичної» групи, які мають найміцніші зв'язки з Україною та найменші — з країною перебування (86 % з них планують повернення).

Натомість «квазітрудові мігранти», які виїхали переважно з економічних міркувань, демонструють низький рівень бажання повернутися (лише 13,5 %). Це може свідчити про їхню адаптацію до кращих умов життя за кордоном та скептичне ставлення щодо швидкого покращення економічної ситуації в Україні.

«Класичні біженці», переважно жінки з дітьми, які виїхали на початку війни, також не виявляють високого бажання повертатися (лише 23 %). Ця група зазнала найбільших змін у своїх планах щодо повернення порівняно з попереднім роком, що може бути пов'язано з успішною інтеграцією в нове середовище.

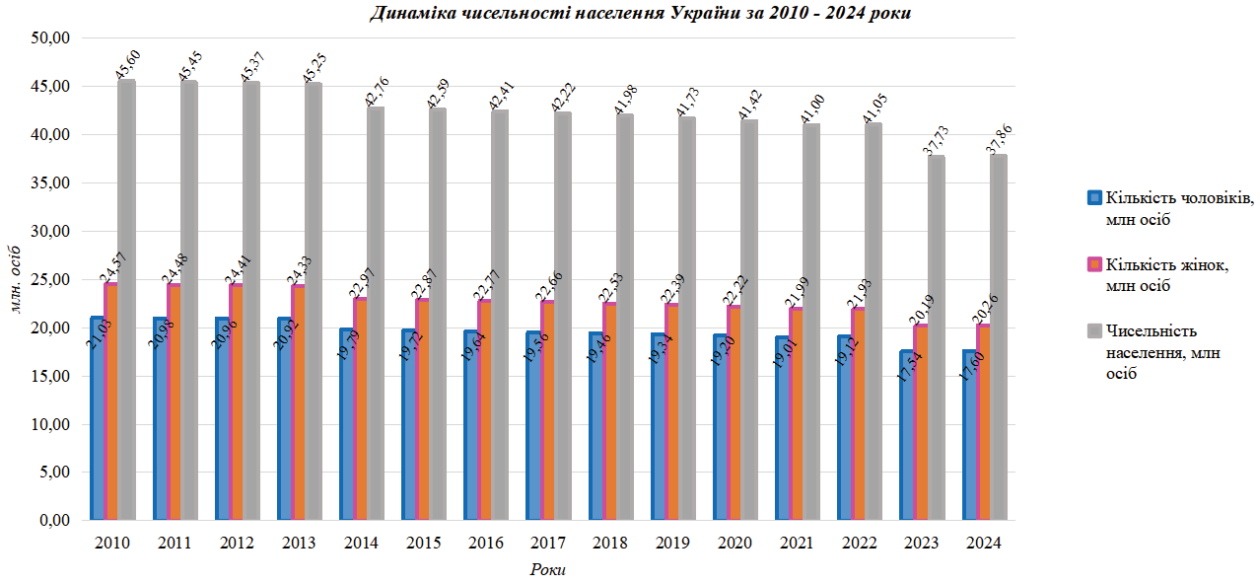

Рис. 5.3. Динаміка чисельності населення України за 2010–2024 роки

Джерело: побудовано автором на основі [28; 29]

Ситуація з групою «людей із зони бойових дій» є цікавою. Попри значні втрати та руйнування їхнього житла, 43 % із них планують повернутися до України. Загалом тривале перебування за кордоном сприяє адаптації біженців до нових соціально-економічних реалій. Через асиміляцію та невизначеність щодо майбутнього в Україні частка тих, кому більше подобається жити за кордоном, зростає, і на кінець 2024 року думки біженців щодо цього питання розділилися майже порівну. За прогнозами ЦЕС, після завершення війни за кордоном залишиться від 1,7 мільйона (оптимістичний сценарій) до 2,7 мільйона (песимістичний сценарій) українців. Окрім того, за різними сценаріями, додатково можуть виїхати від 290 тисяч до 532 тисяч українських чоловіків після скасування заборони на виїзд. Оцінка потенційного відтоку чоловіків після війни стосується насамперед тих, чиї дружини вже перебувають за кордоном і які прагнуть возз'єднання із сім'ями. Однак слід враховувати, що повоєнна міграція може охоплювати й інших осіб, тому наведена оцінка може бути заниженою. Крім того, в Україні залишаються діти та батьки біженців, які також можуть розглядати можливість виїзду.

Центром економічної стратегії сформовано перелік рекомендації щодо повернення біженців після закінчення воєнних дій.

1. Надання українцям у ЄС свободи проживання та пересування

Україна може стимулювати партнерів до надання українцям прав, подібних до тих, що матимуть громадяни після вступу до ЄС. Це пришвидшить євроінтеграцію і зменшить страх повернення через втрату статусу за кордоном. Водночас Україна може першою запровадити аналогічні права для громадян ЄС.

2. Покращення транспортного сполучення з Україною

Потрібно не лише налагоджувати торговельні маршрути, а й зменшити бар'єри для повернення громадян: відкривати аеропорти, покращувати залізничне сполучення, скорочувати час у дорозі. Це дозволить частіше навідуватися до України та жити «на дві країни».

3. Повернення українців: спільна політика з ЄС

Потрібна активна співпраця з європейськими партнерами задля повернення українських біженців. Повернення зміцнить українську економіку, зменшить потребу у зовнішній допомозі та посилить безпеку в регіоні. ЄС отримає непрямі вигоди від стабільної та сильної України.

4. Пріоритетна післявоєнна відбудова

Швидка відбудова житла, інфраструктури та соціальних об'єктів у зруйнованих регіонах — необхідна умова для повернення. Важливо уникати дублювання функцій різних установ і координувати відповідальність за відновлення кожного об'єкта.

5. Тимчасова підтримка для ВПО

Поки триває відбудова, потрібні механізми підтримки: грошові виплати, тимчасове житло або компенсації за оренду у безпечних регіонах. Це дозволить людям повертатися в Україну вже зараз.

6. Компенсації за зруйноване житло

Держава має масштабувати вже наявні програми компенсацій (наприклад, сертифікати ВПО) і залучати міжнародних донорів — таких як Європейський інвестиційний банк та Банк розвитку Ради Європи.

7. Розвиток державно-приватного партнерства

Щоб залучити інвесторів у безпечні регіони, держава може будувати житло для працівників, спільно з бізнесом та місцевою владою. Це сприятиме створенню робочих місць і поверненню українців.

8. Підтримка у працевлаштуванні та перекваліфікації

Багато українців готові повертатися, якщо матимуть шанс знайти роботу в безпечному регіоні. Держава та НУО можуть запропонувати курси, які оплачуються або проводяться на умовах міжнародної підтримки. Навіть перебуваючи за кордоном, українці можуть пройти онлайн-навчання.

9. Комунікація з діаспорою через посольства

Через дипломатичні представництва можна проводити регулярні зустрічі, консультації, презентації можливостей в Україні, інформувати про юридичні аспекти роботи з українськими компаніями, створювати мережу контактів.

10. Реінтеграція дітей-біженців у навчальні заклади

Потрібно автоматично визнавати предмети, вивчені за кордоном, та зараховувати дітей до українських шкіл без додаткових іспитів. Необхідно також розвивати онлайн-освіту з української мови, літератури та історії.

11. Спростити вступ до українських ВНЗ

Учні, які отримали іноземні атестати, повинні мати змогу вступати до українських університетів без ускладненої процедури. Варто: визнавати іноземні документи про середню освіту; дозволити вступ на бюджет і стипендії; максимально спростити процес подачі документів.

Отже відновлення людського капіталу — критично важливе завдання для післявоєнного розвитку України. Воно вимагає системного перегляду політик, міждержавної співпраці, ефективної комунікації з громадянами за кордоном і швидкої реалізації стратегічних кроків на національному рівні. Без цього Україна ризикує зіткнутися з тривалим дефіцитом робочої сили, знань, кваліфікацій і, відповідно, обмеженими можливостями для сталого розвитку.

Післявоєнна реіндустріалізація економіки України вимагає комплексного підходу до розвитку людського капіталу, який значно постраждав внаслідок втрати трудових ресурсів під час війни. У цьому контексті формування інтелектуального потенціалу набуває стратегічного значення для забезпечення стійкості національної економіки, інтеграції принципів циркулярної економіки та побудови ефективних харчових екосистем. Якісна освіта і постійне прагнення особистості до самовдосконалення є базовими передумовами для розвитку інтелектуального потенціалу людини як члена суспільства і працівника у системі економічних відносин. В умовах жорсткого дефіциту кваліфікованого персоналу виникає завдання сформувати конкурен-

тоспроможний людський ресурс, здатний в умовах обмежених часових і фінансових ресурсів забезпечити швидку адаптацію до змінених умов господарювання, підтримувати ефективність бізнес-структур і сприяти їх довгостроковому розвитку.

Економіка України потребуватиме фахівців з високою продуктивністю праці, знанням рідної та іноземних мов, здатних до безперервного професійного розвитку та активного використання цифрових технологій у трансформованих бізнес-процесах. Пріоритетними компетенціями також стануть командна робота, високий рівень емоційного інтелекту, емпатія та підтримка колег, що є основою стійких організаційних культур. Формування таких професійних та соціальних навичок має здійснюватися як у межах формальної освіти, так і через практичний досвід, тренінги, коучинг та онлайн-освіту. Враховуючи обмеженість фінансових можливостей держави для підтримки сфери освіти, очікується посилення негативних тенденцій, що вимагає пошуку ресурсоефективних підходів до трансформації освітнього процесу.

Освітні центри циркулярних технологій для агросектора: концепція розвитку цифрових компетенцій. В умовах трансформації агропромислового комплексу під впливом глобальних викликів (кліматичних змін, деградації ресурсів, цифровізації виробництва) критично важливою стає підготовка нового покоління спеціалістів із навичками управління циркулярними технологіями. Освітні центри, орієнтовані на впровадження принципів циркулярної економіки та стійких цифрових рішень у сільське господарство, мають стати каталізаторами цієї трансформації.

Ключові завдання освітніх центрів:

- формування цифрових компетенцій у сфері smart farming, відновлюваних ресурсів, агроекології та біоекономіки;
- інтеграція циркулярних технологій у навчальні плани для прикладного використання (наприклад, управління відходами, переробка біомаси, точне землеробство);
- розробка пакетних рішень (ready-to-implement solutions) для сільськогосподарських підприємств із врахуванням локальної специфіки: технологічні модулі для біоенергетики, стійких добрив, біостимуляторів тощо;
- проведення демонстраційних проєктів: пілотні ферми та агрохаби як майданчики для тестування інноваційних технологій циркулярного виробництва;

• формування партнерств із бізнесом, урядовими структурами та міжнародними організаціями для масштабування освітніх та інноваційних рішень.

Цільові результати:

• підвищення конкурентоспроможності агровиробників через впровадження стійких інновацій;

• створення платформи для безперервної освіти фермерів, агроменеджерів та агротехнічних спеціалістів;

• розвиток локальних інноваційних екосистем на базі циркулярного агробізнесу.

Базові напрямки технологічної підготовки:

• інтернет речей (IoT) у сільському господарстві;

• великі дані та штучний інтелект для агромоніторингу;

• блокчейн для прозорості ланцюгів постачання;

• біотехнології для переробки агровідходів;

• відновлювані джерела енергії для аграрного виробництва;

• управління водними ресурсами за принципами циркулярності.

Приклади успішних моделей, це Agri-Tech Centers у Нідерландах (Wageningen University & Research) — провідний приклад інтеграції досліджень, навчання та інноваційних технологій у сфері smart agriculture та Circular Bioeconomy Innovation Hub у Фінляндії — модель співпраці науки, бізнесу та освіти для розвитку біоекономічних рішень. Освітні центри циркулярних технологій у сільському господарстві мають стати основою для створення нового покоління аграрних лідерів, здатних забезпечити стійкий розвиток галузі через цифровізацію, біоекономіку та циркулярні практики.

Певні механізми модернізації освіти не потребують значних фінансових витрат, але здатні забезпечити істотне зростання інтелектуального потенціалу нації. Серед таких інструментів особливого значення набувають: оптимізація навчальних програм, впровадження гнучких цифрових платформ, розвиток практично орієнтованих навчальних середовищ та посилення взаємодії між освітою та бізнесом. Для упорядкування перспективних заходів щодо розвитку людського капіталу необхідно розробити Дорожню карту формування інтелектуального потенціалу для післявоєнного відновлення України. Її основні етапи можуть бути такими.

Перший етап: ідентифікація потреб різних категорій населення та бізнес-сектора у розвитку кадрового потенціалу, виявлення специфіки регіональних ринків праці.

Другий етап: комплексний аналіз поточного стану ринку освітніх послуг, визначення сильних і слабких сторін національної освітньої системи, а також оцінка можливостей і ризиків у контексті глобальної цифрової трансформації.

Третій етап: розробка та апробація пілотних освітніх програм, орієнтованих на потреби стейкхолдерів, із впровадженням інноваційних форматів навчання у провідних університетах та на онлайн-платформах.

Таким чином, формування інтелектуального потенціалу в умовах післявоєнної трансформації України стане ключовим чинником побудови стійкої, конкурентоспроможної економіки, здатної забезпечити інтеграцію у глобальні продовольчі та технологічні екосистеми.

Інвестиції в навчання і розвиток персоналу є критично важливим елементом побудови сталих і конкурентоспроможних агропродовольчих підприємств. Однак одна з головних проблем таких інвестицій полягає в тому, що їх ефект є відкладеним і не завжди прямо корелює з миттєвим зростанням доданої вартості підприємства. Це може знижувати мотивацію керівництва і власників до реалізації довгострокових кадрових програм, орієнтованих на підвищення кваліфікації працівників. Відкладений економічний ефект: результати інвестицій у навчання можуть проявитися через місяці або навіть роки, що ускладнює оцінку їх ефективності в короткостроковому періоді.

До проблем варто віднести високу плинність кадрів: працівники, які отримали підвищення кваліфікації, можуть змінити роботу, що створює ризик втрати інвестицій; недооцінку нематеріальних активів, адже традиційні фінансові метрики часто не відображають внеску розвитку людського капіталу в загальну вартість бізнесу, та брак фінансових ресурсів, особливо на підприємствах аграрного сектора, де є обмежені бюджети на HR-розвиток, що призводить до зниження мотивації до інвестування в персонал: якщо ефект важко виміряти, інвестиції скорочуються.

Підприємства, що не розвивають своїх працівників, з часом втрачають інноваційність і адаптивність, а згодом і конкурентоспроможність. Брак власних компетенцій змушує компанії витрачати більше на залучення зовнішніх фахівців.

Впровадження моделей оцінки ефективності навчання: використання підходів на кшталт ROI навчання або моделі Кіркпатріка (Kirkpatrick Model) для кількісної та якісної оцінки впливу. Розробка програм з прив'язкою до бізнес-цілей: чітка фіксація очікуваних ре-

зультатів навчання у зв'язку з виробничими показниками. Створення внутрішніх програм наставництва: знижує витрати на зовнішніх тренерів і пришвидшує адаптацію знань до реальних бізнес-потреб. Використання цифрових платформ: зменшує вартість навчання через онлайн-курси та мікронавчання. Запровадження політики утримання талантів: системи мотивації, кар'єрного зростання і винагород за розвиток власних компетенцій. Наслідки збільшення доданої вартості через інновації та інтенсивні технології без розвитку людського капіталу

В агропродовольчій сфері використання інноваційних технологій та інтенсифікація виробництва без пропорційного інвестування у людський капітал має ряд критичних наслідків для довгострокового розвитку підприємств. Зокрема це зростання нерівності доходів. Висококваліфіковані працівники, які вміють працювати з новітніми технологіями, отримують значно вищі доходи. Низькокваліфіковані працівники або втрачають роботу через автоматизацію, або залишаються на низькооплачуваних посадах. Нерівність у доходах сприяє падінню загальної мотивації середньої та нижчої ланки працівників. Це веде до підвищеної плинності кадрів, нестабільності колективу та зниження ефективності виробництва. Нехтування розвитком кваліфікацій працівників призводить до деградації компетентностей усередині компанії. Замість адаптивної, креативної робочої сили формується залежність від зовнішніх фахівців і технологічних рішень. Без освіченого персоналу підприємство не здатне адаптувати нові технології або підтримувати їхню ефективність, у зв'язку з чим втрачається культура безперервного розвитку, що веде до технологічного відставання у середньо- та довгостроковій перспективі. Нерівність усередині сільських громад, де розташовані аграрні підприємства, може підвищувати соціальне невдоволення і призводити до конфліктів.

Щоб уникнути довгострокових ризиків, аграрним і продовольчим підприємствам необхідно підтримувати баланс між інвестиціями в технології і розвитком людського капіталу. Освічені, мотивовані працівники здатні краще впроваджувати інновації, адаптувати процеси до змін і підтримувати високу конкурентоспроможність підприємства навіть у періоди трансформацій.

Адаптивність є ключовою характеристикою циркулярної продовольчої системи, що визначає її здатність реагувати на динамічні виклики сучасності — зміну клімату, деградацію природних ресурсів, політичну нестабільність. Ця властивість дозволяє екосистемам,

спільнотам та інституціям трансформуватись без втрати функціональної ефективності, зберігаючи екологічну рівновагу та соціально-економічну стійкість. У контексті сталого розвитку адаптивність не лише забезпечує виживання, а й сприяє довгостроковому зміцненню людського потенціалу як основи побудови ефективної циркулярної економіки в Україні.

Ефективне управління залишками біомаси виступає мультифункціональним завданням, що потребує синергії між аграріями, дослідниками, місцевими громадами та державними структурами. Платформа для співпраці може дозволити фермерам обмінюватися інноваціями, впроваджувати адаптивні практики утилізації залишків, зменшувати навантаження на довкілля та покращувати якість ґрунтів. Системний підхід у поєднанні з наукою про сталий розвиток дозволяє враховувати весь життєвий цикл агровідходів — від джерела до повторного використання, — оптимізуючи ресурси на всіх рівнях. Інтеграція системного мислення у політику управління циркулярними процесами забезпечує створення адаптивних, гнучких, екологічно орієнтованих рішень. Цей підхід стимулює міжгалузеву кооперацію — між аграрним сектором, лісовим господарством, харчовою промисловістю та енергетикою — що сприяє формуванню високоефективних екосистем обігу біологічних ресурсів. Врахування різноманітних точок зору та інтересів дозволяє досягати балансу між економічною доцільністю, соціальною справедливістю та екологічною безпекою.

Безумовною є важливість збереження людського потенціалу в Україні в умовах сучасних викликів, зокрема міграції, війни та демографічних змін. По-перше, розвиток людського капіталу є ключовим фактором для забезпечення економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності країни. Для цього необхідно інвестувати в освіту, професійну підготовку, наукові дослідження, а також стимулювати розвиток інноваційних технологій та підприємництва. Одним з основних напрямків є вдосконалення системи освіти, що має на меті підготовку фахівців, здатних адаптуватися до змінюваних умов ринку праці, зокрема через програму перекваліфікації та розвиток нових спеціальностей, таких як IT, цифрові технології та інженерія.

По-друге, особливу роль у розвитку людського капіталу відіграють інвестиції з боку як держави, так і приватних підприємців. Держава повинна активніше фінансувати освіту, підвищення кваліфікації працівників через гранти та субсидії, а також підтримувати стартапи та інноваційні центри. Приватні інвестори можуть зробити вагомий

внесок у створення нових робочих місць та розвиток технічних спеціальностей. Важливим прикладом є підтримка міжнародними компаніями, такими як Google, програм для розвитку людського капіталу, що дозволяють здобувати нові навички без вищої освіти.

По-третє, стратегічним напрямом є стимулювання підприємництва та наукових досліджень. Підтримка інноваційних проєктів через грантові програми та державне фінансування дозволить Україні стати науковим і технологічним центром для нових розробок. Крім того, важливою частиною стратегії є використання можливостей української діаспори, що може допомогти зберегти частину людського потенціалу навіть в умовах високої міграції. Співпраця з українцями за кордоном дозволить не лише зберігати зв'язки, але й забезпечити доступ до нових інвестиційних і наукових ресурсів.

Нарешті порівняння з міжнародними індикаторами, такими як Human Capital Index, вказує на значні проблеми України в порівнянні з країнами Європейського Союзу та США, що стосуються низької якості освіти, високого рівня захворюваності і відставання в розвитку інноваційних технологій. Це підтверджує необхідність значних інвестицій у сферу освіти, медичних послуг та інновацій, щоб підвищити ефективність людського капіталу і забезпечити стабільний економічний розвиток країни. Таким чином, для успішного розвитку людського потенціалу в Україні необхідно реалізувати комплексний підхід, що включає в себе стратегічні інвестиції в освіту, науку, технології та підприємництво, а також активну підтримку державних і приватних ініціатив, спрямованих на підвищення кваліфікації, створення нових робочих місць і співпрацю з діаспорою. Тільки таким чином Україна зможе подолати сучасні виклики та відновити свою економіку після війни.

У сучасних умовах трансформації глобальної економіки, активізації викликів зміни клімату, зростання ресурсного дефіциту та війни в Україні постає необхідність у переосмисленні принципів розвитку. Циркулярна економіка, що раніше фокусувалася переважно на повторному використанні ресурсів, має бути переорієнтована в бік інтеграції з людським виміром. Економічні стратегії не можуть бути ефективними без участі підготовлених, зацікавлених та залучених громадян.

Наразі в Україні, зокрема в Одеській області, циркулярна економіка переважно зосереджена на технічних аспектах: переробці відходів, зменшенні втрат, підвищенні енергоефективності. Водночас відсутні чіткі освітні програми підготовки кадрів у сфері циркулярного вироб-

ництва, не залучено широкі верстви населення до практик повторного використання ресурсів. Соціальні аспекти, як-от зайнятість, рівність доступу до інновацій, участь громад у прийнятті рішень, залишаються поза фокусом державної політики. Важливим аспектом є практичне поєднання циркулярної економіки та людського розвитку.

Стратегічні напрями розвитку людського потенціалу в Україні в умовах побудови ефективної циркулярної економіки та стійких харчових екосистем можна презентувати за допомогою інтеграції показників циркулярної економіки та людського розвитку (табл. 5.9, 5.10).

Таблиця 5.9

Інтеграція показників циркулярної економіки та людського розвитку

Група	Показники циркулярної економіки	Показники людського розвитку
Екологічна ефективність	Відсоток повторно використаних матеріалів	Частка населення, залученого у циркулярну сферу
Економічна ефективність	Кількість створених підприємств з ресайклінгу	Рівень зайнятості у зеленій економіці
Освітній розвиток	Обсяги фінансування інноваційних освітніх програм	Кількість сертифікатів, дипломів та профільних курсів

Джерело: складено автором.

Циркулярна економіка має перейти від технократичної моделі до соціально орієнтованої платформи розвитку. Лише поєднання підходів до збереження ресурсів з розвитком людського потенціалу дозволить забезпечити сталу, безпечну та конкурентну модель економіки в Україні загалом та в Одеському регіоні зокрема.

Таблиця 5.10

Стратегічні інструменти розвитку людського потенціалу

Напрям	Опис інструменту
Локальні стратегії	Розробка дорожніх карт циркулярного розвитку із блоком «людський капітал»
Регіональна політика	Створення програм підтримки циркулярної освіти та професійного навчання
Державне інвестування	Інтеграція людських KPI у проєкти з ресайклінгу, агроінновацій та відновлюваної енергетики
Цифрова інфраструктура	Розвиток геоінформаційних систем із соціальними, демографічними та освітніми шарами

Джерело: складено автором.

Потрібне практичне застосування циркулярної економіки у напрямку ширшого підходу до розвитку загалом та зокрема поєднати його з підходом до розвитку людини. Відсутні соціальні чи людські виміри циркулярної економіки. Фокус знову змістився на максимізацію цінності ресурсів та повторне використання відходів але не врахована підготовка людей, які будуть реалізовувати цю стратегію. Поєднання показників циркулярної економіки та розвитку людського потенціалу для вимірювання економічного прогресу є надзвичайно важливою складовою і відповідає сучасним викликам. Щоб поєднати циркулярну економіку з людським розвитком, необхідно перейти від вузького ресурсного підходу до інтегрованої соціоекономічної моделі, де людина — не лише користувач, а й творець і носій змін.

Практичною концепцією такого поєднання є інтегрована модель:

циркулярна економіка + розвиток людського потенціалу;

принцип інтеграції: «циркулярність = людський розвиток».

Циркулярна економіка має виходити за межі повторного використання ресурсів і включати освітні компоненти (навчання циркулярному виробництву), підготовку кадрів для зеленої трансформації (аграрії, екологи, інженери з переробки), створення умов для соціальної справедливості — забезпечення участі всіх груп у циркулярних процесах.

Практичне застосування — це платформи розвитку, або циркулярні центри зайнятості, де навчають екодизайну, ремонту, агропереробці, компостуванню, біогазовим технологіям, створюють стартапи у сфері повторного використання, інтегрують безробітних, молодь, ветеранів, ВПО в локальні ланцюги вартості.

Далі можливе об'єднання в освітньо-виробничі кластери на базі аграрних та технологічних коледжів/університетів — навчання сучасним циркулярним технологіям з одночасною практикою з біоенергетики, відновлення ґрунтів, екофермерства з повторним використанням води.

Оптимізована система індикаторів у контексті циркулярної економіки і людського розвитку та інструменти її реалізації має вигляд, наведений у таблицях 5.11 та 5.12.

Людський капітал як «замкнений цикл». Освіта → Виробництво → Участь у прийнятті рішень → Соціальна відповідальність → Повернення знань у громаду. Цей цикл, подібно до еко-

логічного, є постійним і відтворюваним, формуючи резистентне суспільство, здатне адаптуватися до змін, зокрема до кліматичних, економічних, воєнних ризиків.

Таблиця 5.11

Система подвійних індикаторів для оцінки прогресу

Група	Показники циркулярної економіки	Показники людського розвитку
Екологічна ефективність	Питома вага перероблених матеріалів	Частка населення, задіяного в циркулярних секторах
Економіка повторного використання	Кількість підприємств повторного циклу	Рівень зайнятості в зеленій економіці
Освітній розвиток	Частка бюджетних коштів, спрямованих на інновації	Кількість сертифікованих програм у сфері циркулярної економіки
Соціальна стійкість	Рівень залучення громади до сортування та переробки	Індекс доступу до освіти, технологій і цифрових сервісів

Джерело: складено автором

Таблиця 5.12

Стратегічні інструменти реалізації

Інструмент	Опис
Локальні дорожні карти	Розробка місцевих стратегій з обов'язковим компонентом «людський капітал»
Фінансова підтримка	Дотації та гранти на перекваліфікацію у переробці, агроінноваціях, енергетиці
Циркулярне державно-приватне партнерство	Залучення бізнесу з обов'язковим включенням соціальних KPI
Оцінка впливу на людський капітал	Інтеграція аналізу соціальних ефектів при затвердженні інвестиційних проєктів

Джерело: складено автором.

Циркулярна економіка без участі людини — це технократичний міф. Лише через реінтеграцію людського виміру — освіти, зайнятості, справедливості — вона стане реальною стратегією сталого, безпечного й відновлюваного розвитку.

Отже потрібно включити людський вимір у стратегії циркулярного розвитку на рівні громад, створити спільні освітні та виробничі

майданчики для трансформації мислення та практик та застосовувати подвійні індикатори для вимірювання соціо-економічного прогресу у сфері циркулярності і підтримки інноваційного просторового та екологічного управління в регіоні шляхом поєднання ресурсної ефективності з розвитком людського капіталу.

5.3. ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА АНАЛІЗ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЯК КЛЮЧОВОГО РЕСУРСУ ЦИРКУЛЯРНОЇ МОДЕЛІ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

© 2025 by Замлинська О. В. is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

У контексті побудови стійких харчових екосистем на основі принципів циркулярної економіки роль землі як базового ресурсу набуває стратегічного значення. Особливо це стосується агропромислового комплексу, де земля виступає не лише засобом виробництва, а й носієм екологічної, економічної та соціальної цінності. На відміну від промисловості, де земельні ресурси використовуються обмежено, у сільському господарстві земля є основоположним і незамінним фактором виробництва. Її якісний стан, зокрема родючість, безпосередньо впливає на обсяги та якість виробленої продукції. Родючість — це не просто біофізична характеристика, а динамічна властивість, яка може зростати за умови сталого землекористування або знижуватися через інтенсивне виснаження, забруднення, ерозію чи недотримання сівозміни.

Однак обмеженість земельних ресурсів і їх незворотні втрати внаслідок деградаційних процесів створюють серйозні виклики для продовольчої безпеки. Неможливість швидкого розширення площ сільськогосподарських угідь змушує фокусуватися на підвищенні ефективності використання вже наявних земель.

В умовах циркулярної економіки використання землі повинно базуватися на принципах:

– регулярного моніторингу ґрунтів і відновлення родючості через органічні добрива, сидерати та біоінтенсифікацію;

– агроекологічного підходу до планування землекористування, що враховує природні обмеження та відновлювальні можливості земель;

– інтеграції з біоекономікою — наприклад, використання побічних продуктів харчової промисловості (вичавки, лушпиння, макуха) для виробництва компосту чи біогумусу [30];

– цифрового супроводу землекористування (застосування ГІС-технологій, супутникового моніторингу, агрономічних ІТ-сервісів) [31];

– охорони земель через розумне планування, зменшення антропогенного навантаження та боротьбу з деградацією.

В Україні агропродовольча політика не може більше спиратись на уявлення про землю як про статичний або нескінченний ресурс. В умовах України, де родючість ґрунтів постійно змінюється через зміни клімату, інтенсивне використання та воєнні дії, земля перетворюється на стратегічний актив, а вартість землі як ключового активу лише зростає. Земля не лише використовується, але і втрачається, передається, перерозподіляється, а правила володіння стають інструментом управління її стійкістю та ефективністю. Землеволодіння не є нейтральним інструментом — воно формує правила доступу до ресурсів, інвестицій, екологічної поведінки. Земля є вічним засобом виробництва, ключовим ресурсом аграрного сектора та головним засобом виробництва сільськогосподарських підприємств, тож у залежності від своєї родючості має створювати диференційований рентний дохід в сільському господарстві. Завдяки людяному і господарському підходу цей дохід перерозподіляється на підвищення продуктивності та відповідно земля щорічно збільшує свою вартість та капіталовіддачу. Раціональне, циркулярне управління земельними ресурсами є ключем до забезпечення продовольчої безпеки та стійкості виробництва (табл. 5.13).

Землеволодіння супроводжується рядом проблем, які стримують реалізацію циркулярних моделей господарювання та загрожують продовольчій безпеці:

– нерівномірний розподіл земель. Велика частина родючих земель перебуває в руках великих агрохолдингів, що ускладнює доступ малих та середніх фермерів;

– незахищені права власності, тривалий мораторій продажу земель, відсутність прозорих механізмів оформлення права власності та оренди, що породжує конфлікти;

– деградація ґрунтів, надмірна експлуатація без відновлення родючості, відсутність екосистемного підходу до землекористування;

– недосконала інфраструктура обліку, слабкий контроль за землею та нецифровізована система державного землевпорядкування:

Таблиця 5.13

Проблеми, ризики та інвестиційні перспективи землеволодіння в Україні

Аспект	Опис	Перспективи
Проблеми	Нерівномірний розподіл земель, незахищеність прав власності, деградація ґрунтів	Запровадження цифрових систем кадастру, створення фондів відтворення родючості
Ризики	Висока юридична невизначеність, воєнні та кліматичні ризики, депопуляція сільського населення	Створення страхових фондів, впровадження політики циркулярних умов землекористування
Інвестиційні перспективи	Цифрові кадастри, стійкі практики агровиробництва, державні підтримки	Стимулювання інновацій, зелених інвестицій, розвиток діджиталізації в АПК

Джерело: складено автором.

– воєнні ризики: мінування територій, окупація, забруднення ґрунтів боєприпасами ускладнюють доступ та ефективне використання земель.

Інвестиційні ризики:

– висока невизначеність правового середовища;

– обмежений доступ до фінансування та страхування аграрної діяльності;

– кліматичні ризики, що посилюються зміною погодних умов і природно-кліматичних зон;

– потенційні соціальні конфлікти між сільськими громадами та інвесторами.

Інвестиційні перспективи:

– розвиток цифрового кадастру: прискорення процесів реєстрації, покращення прозорості угод, можливість електронного моніторингу;

– інтеграція циркулярних практик: інвестиції у ґрунтоощадні технології, біоенергетику, агролісівництво;

– державне стимулювання, податкові пільги, державні програми компенсації, цільове кредитування;

– міжнародні ініціативи, зокрема підтримка від ЄС, ФАО, Світового банку для реалізації сталих земельних реформ;

– розвиток Smart Land Management: приклад Литви — впровадження геопросторових систем управління землею, прогнозування деградації.

Раціональне, прозоре та циркулярне управління земельними ресурсами — ключ до зміцнення продовольчої безпеки та економічної стабільності України. Необхідна системна державна політика, орієнтована на діджиталізацію, підтримку сталих агропрактик і створення умов для безпечного залучення інвестицій. Такі зміни забезпечать перехід до циркулярної економіки і стійкої харчової екосистеми в аграрній сфері України.

Сучасна аграрна політика повинна визнавати, що:

– демографічний тиск у багатьох регіонах виснажив землю та зменшив розмір дрібних фермерських господарств;

– орендні моделі домінують у структурі агровиробництва, створюючи стимули до короткострокової експлуатації ресурсів;

– нерегульовані ринки землі сприяють акумуляції земельних активів у руках аграрних корпорацій;

– низький рівень захищеності прав власності унеможливлює довгострокові інвестиції у відновлення ґрунтів та екологічні практики.

У цьому контексті циркулярна економіка пропонує альтернативну парадигму: не просто використовувати землю, а керувати нею як відновлюваним, мультифункціональним ресурсом, що формує довгострокову продовольчу безпеку та екосистемну стабільність.

Циркулярні моделі землекористування мають враховувати такі ключові вектори:

– раціональне планування землекористування з урахуванням збереження родючості, біорізноманіття та циклічності обігу поживних речовин;

– політика підтримки інтенсивних, але сталих форм господарювання, що передбачають застосування добрив органічного походження, агролісомеліорацію, сидеральні культури;

– цифрова трансформація земельних відносин через впровадження електронних земельних сертифікатів, кадастрових реєстрів, відкритих платформ для управління землями на рівні громад;

– інвестиції в регенеративне землеробство шляхом фінансових стимулів (пільгове оподаткування, дотації), розширення інфраструктури та агроосвітніх програм.

Системна інтеграція циркулярного підходу. У регіонах з достатнім земельним потенціалом впровадження циркулярних земельних політик здатне зменшити навантаження на ґрунти, підвищити

продуктивність завдяки інноваціям, стимулювати співпрацю між малими фермерськими господарствами, переробними підприємствами та органами місцевого самоврядування. Умови воєнного стану лише підкреслюють актуальність створення гнучких, стійких, цифрово керованих систем управління земельними ресурсами як інструменту забезпечення продовольчої безпеки та національного суверенітету. Циркулярна економіка пропонує перехід до відновлювального та відповідального використання землі, де ресурси зберігаються у кругообігу, а органічна речовина повертається до ґрунту. Впровадження цифрових технологій стає основою цих трансформацій.

Прикладами міжнародних ініціатив є Smart Land Management (Литва) — система цифрової ідентифікації ділянок, що включає карти ерозії, показники родючості, історію землекористування. Забезпечує прозорий ринок оренди та продажу землі, стимулюючи довгострокові інвестиції в ґрунти, та Digital India Land Records Modernization Programme (Індія) — національна програма цифровізації земельних реєстрів, надання фермерським домогосподарствам електронних сертифікатів власності, що дозволяє отримувати офіційні кредити та впроваджувати сталу інтенсифікацію.

Важливість циркулярного управління земельними ресурсами подано у таблиці 5.14.

Таким чином, цифровізація землеволодіння та застосування принципів циркулярної економіки відкривають нові можливості для України в сфері продовольчої безпеки та агроекологічного відновлення. В умовах повоєнного відновлення країни це може стати базовим елементом національної стратегії сталого розвитку.

Таблиця 5.14

Переваги циркулярного управління земельними ресурсами

Показник	Перевага
Родючість ґрунтів	Зростання за рахунок повернення органіки
Інвестиції	Підвищення рівня при наявності безпечного володіння
Доступ до фінансування	Спрощення через цифрові сертифікати
Екологічна стійкість	Мінімізація деградації ґрунтів
Продуктивність	Зростання через мультифункціональність
Місцева зайнятість	Підвищення через розвиток локальних ініціатив

Джерело: складено автором.

У сучасному агропромисловому комплексі прозоре землеволодіння і відповідальне землекористування виступають ключовим чинником забезпечення продовольчої безпеки, визначаючи не лише фізичний доступ до землі, а й права, інституції та механізми управління, які регулюють її використання, адже продовольча безпека передбачає сталий доступ до достатньої, безпечної та поживної їжі для активного і здорового життя, а дієвий контроль над земельними ресурсами є передумовою стабільного аграрного виробництва. У рамках побудови циркулярної харчової екосистеми земля є не лише просторовою основою для виробництва, а й активом, який має потенціал генерувати багаторазову цінність через принципи повторного використання, замикання біологічних циклів і мінімізації відходів. Це включає застосування агроекологічних підходів, біоінтенсивного землеробства, компостування, повторне використання органічних залишків, інтеграцію між фермерськими господарствами та харчовими підприємствами.

Продовольча безпека не може бути досягнута без вирішення структурних проблем землеволодіння, серед яких:

нерівномірний розподіл землі,

незахищене право власності,

неефективне використання земельних ресурсів,

відсутність стимулів для сталих інвестицій у ґрунти та інфраструктуру.

У контексті циркулярної економіки важливо, щоб землеволодіння було орієнтоване на довгострокове збереження ресурсів, забезпечення прав дрібних фермерів і впровадження інноваційних моделей землекористування (наприклад, агропарки, кластери замкненого циклу, колективні ініціативи фермерів щодо біопереробки залишків тощо).

Розуміння землі як відновлюваного ресурсу, що може поліпшуватись за умови правильного циркулярного управління, формує підґрунтя для нової земельної політики, орієнтованої на підтримку багатофункціональності сільськогосподарських систем, залучення місцевих громад до управління земельними активами та створення умов для збереження та регенерації родючості ґрунтів. Отже сталий доступ до землі та її відповідальне використання є критично важливими умовами для побудови екологічно стійкої, економічно ефективної та соціально інклюзивної харчової екосистеми в Україні, що відповідає цілям зеленого переходу та продовольчої безпеки у післявоєнному відновленні.

Актуальні дослідження та національні аудити стану ґрунтів та економічної ефективності їх використання в контексті стійкого розвитку в Україні вказують на критично низький рівень якості сільськогосподарських земель — значні площі піддаються ерозії, засоленню, закисленню, забрудненню залишками пестицидів та важких металів. Ці виклики загрожують як екологічній стійкості регіонів, так і довгостроковій здатності забезпечувати продовольчу безпеку.

Таким чином, оптимізація використання земельних ресурсів через циркулярний підхід — це не лише екологічна, а й стратегічна економічна необхідність. Вона передбачає збалансоване управління земельним фондом, інтеграцію земельної політики з політикою збереження природних ресурсів, розвиток місцевих ініціатив з відновлення родючості та використання біологічних рішень для підтримки ґрунтової життєздатності.

Відновлення земель, постраждалих від воєнних дій, є одним з головних завдань для забезпечення стабільного економічного розвитку України. Воєнні дії завдали значної шкоди цим територіям, що призвело до втрати їх економічного потенціалу та інвестиційної привабливості.

Сучасні цифрові технології, такі як геоінформаційні системи (ГІС), краудфандингові платформи та системи управління проєктами, пропонують нові можливості для ефективної оцінки збитків, планування відновлювальних робіт та залучення інвестицій. Вивчення міжнародного досвіду використання цих технологій у подібних ситуаціях важливе для визначення їх економічної доцільності в умовах інтеграції найкращих практик у вітчизняні процеси управління земельними ресурсами.

Конституцією України (стаття 14) задекларовано, що «Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави» [32]. Земельний фонд є ключовим ресурсом для агропромислового комплексу (АПК). Земля забезпечує основу для вирощування сільськогосподарських культур, утримання тварин та виробництва аграрної продукції. Родючість ґрунтів, доступ до водних ресурсів, якість землі та її обробка безпосередньо впливають на врожайність та продуктивність. Земля є не лише виробничим ресурсом і основним засобом виробництва, але й економічним активом, який формує інвестиційну привабливість агропромислового сектора. Ефективне управління земельним фондом сприяє підвищенню про-

дуктивності АПК, забезпеченню продовольчої безпеки та сталому розвитку економіки в цілому. Сучасні умови господарювання в Україні вимагають створення належних інституційних умов і вдосконалення механізмів забезпечення сталого використання земель з урахуванням специфіки воєнного часу.

Внаслідок тривалих воєнних дій в Україні велика кількість територій зазнала значних руйнувань, що призвело до погіршення економічного стану регіонів і втрати їхньої інвестиційної привабливості. Відновлення цих територій є важливим завданням для стабілізації економіки країни та забезпечення сталого розвитку. Важливу роль у цьому процесі можуть відігравати сучасні цифрові рішення, які дозволяють швидко, ефективно та систематизовано оцінювати збитки, планувати реінтеграцію земель та визначати їх інвестиційну привабливість.

Важливим аспектом дослідження є також вивчення міжнародного досвіду у вирішенні поставлених питань. Наукові, технічні, економічні, нормативно-правові, соціально-культурні напрацювання розвинених країн є безцінним матеріалом для збагачення досвіду України. Зокрема інтерес представляють добре розвинуті рішення країн-партнерів США та ЄС, на інтеграцію з якими наша країна тримає курс. На сьогоднішній день існує значна кількість досліджень, присвячених використанню цифрових технологій у процесах управління земельними ресурсами та залучення інвестицій [30; 31; 33; 34]. Зокрема розглядаються питання застосування геоінформаційних систем (ГІС), краудфандингових платформ, систем управління проєктами та аналітичних інструментів для оцінки економічного потенціалу регіонів. Проте комплексне дослідження ефективності застосування цих рішень у контексті відновлення земель, постраждалих від воєнних дій, є недостатньо вивченим.

Варто також відмітити необхідність у систематизації та інтеграції існуючих цифрових баз даних земельних ресурсів, їх якості та систем управління ними в централізоване і всеохоплююче рішення, завданням якого має бути надання актуальної, вичерпної інформації сучасним, ефективним та прозорим шляхом. Доступність повної інформації про землю є ключовим моментом у побудові довіри інвесторів ринку і сприятиме розвитку конкуренції серед його учасників за рахунок виключення тіньових та корупційних схем.

Не применшуючи наукову важливість і практичну значимість існуючих методів оцінки економічної ефективності та ризиків інвестиційних проєктів агропромисловості, а також користь від застосу-

вання на практиці методів оцінки розміру збитків і упущеної вигоди у зв'язку зі збройною агресією, застосування цифрових рішень має суттєво підвищити ефективність процесів реінтеграції, оцінки збитків та розрахунку інвестиційної привабливості земель, постраждалих внаслідок воєнних дій. Зокрема використання геоінформаційних систем (ГІС), систем управління проєктами та аналітичних інструментів дозволяє покращити прозорість, швидкість і точність оцінок, а також залучити додаткові інвестиції для відновлення та розвитку постраждалих регіонів. Покращення точності та швидкості оцінки збитків, використання геоінформаційних систем (ГІС) та супутникових знімків дозволяє швидко та достатньо точно визначати масштаби руйнувань і пошкоджень земельних ресурсів, що забезпечує оперативну оцінку збитків і формування стратегій відновлення.

Підвищення прозорості процесів. Інтеграція цифрових платформ для управління проєктами та краудфандингових систем сприяє підвищенню прозорості у процесах відновлення та залучення інвестицій. Прозорість забезпечується через відкритий доступ до даних про проєкти, фінансування та результати.

Оптимізація процесів реінтеграції земель. Цифрові рішення, такі як системи управління проєктами, допомагають оптимізувати процеси реінтеграції земель шляхом автоматизації робочих процесів, моніторингу виконання робіт та координації зусиль різних зацікавлених сторін.

Залучення додаткових інвестицій. Використання аналітичних інструментів для оцінки інвестиційної привабливості земель дозволяє потенційним інвесторам отримати повну і точну інформацію про економічний потенціал постраждалих регіонів. Це сприяє залученню додаткових інвестицій, необхідних для відновлення та розвитку територій. Особливої уваги у цьому аспекті заслуговує процес формування довіри інвестора шляхом побудови прозорих процесів надання інформації та контролю використання коштів. Для післявоєнної України надзвичайно важливо побудувати систему залучення не тільки українського, а й міжнародного капіталу.

Підвищення ефективності управління ресурсами. Цифрові платформи для управління ресурсами забезпечують більш ефективне планування, розподіл та використання ресурсів, що сприяє зменшенню витрат та підвищенню продуктивності відновлювальних заходів. В тому числі мають дати можливість провести всеохоплюючий аналіз та розробити рекомендації щодо багатоцільового використання земель

з метою підвищення інвестиційної привабливості земель, постраждалих від воєнних дій.

Аналіз існуючих цифрових рішень, які можуть бути використані в процесах реінтеграції земель, оцінки збитків та підвищення інвестиційної привабливості в Україні є критично важливим для розробки ефективної методології застосування цих технологій. Вивчення вітчизняного та міжнародного досвіду впровадження таких інструментів дозволяє врахувати найкращі практики та уникнути помилок, що можуть виникнути під час їх інтеграції в державну систему управління та прийняття рішень. Серед таких варто проаналізувати досвід створення та використання геоінформаційних систем (ГІС), платформ для управління проєктами та краудфандингу. ГІС є доволі популярним способом картографування даних різного призначення як в Україні, так і за кордоном. Метод цифрового відображення табличної інформації на інтерактивній карті показав себе дуже ефективним, простим у використанні і підтримці. Наочність та масштабність таких продуктів дають змогу користувачам вивчати та аналізувати великі за обсягом об'єми даних і в той же час заглиблюватись у найменші деталі, даючи можливість приймати управлінські рішення більш точно та швидко.

Найбільш популярними провайдерами цифрових картографічних рішень на даний момент є Google Maps, Yahoo! Maps, Bing Maps, OpenStreetMap, ArcGIS та інші. Більшість користувачів цих сервісів переважно використовує їх для вивчення географії цікавлячої території, пошуку маршрутів проїзду чи адрес будівель. Однак варто відмітити велику цінність, яку надає функціонал накладення на карти шарів додаткової інформації: заторів, маршрутів транспорту, культурних пам'яток, пожеж, рельєфу та інших цінних даних. Саме ця сукупність накладених один на одного шарів поверх мапи створює реактивний ефект у швидкості проведення аналізу, збереження та відображення актуальної інформації та прийняття рішень.

Як вітчизняні, так і закордонні ГІС використовують різну за походженням картографічну базу. Деякі з них мають власний картографічний потенціал: особисті топографічні карти, супутникові та БПЛА знімки, бази даних. Такі, наприклад, як Google Maps чи OpenStreetMap. Інші ж використовують картографічну базу перших, доповнюючи її власними шарами специфічних даних, що сильно економить час на розробку та концентрує зусилля на розробці чогось нового, а не альтернатив існуючого. В результаті проведеного

дослідження ринку ГІС послуг України було виявлено ряд працюючих рішень. Серед них зустрічаються ті, що базуються на власних картографічних матеріалах. Це здебільшого платформи, приватної або державної власності, доступ до яких контролюється власником через надання дозволів або ліцензій на використання. Іншу частку представляють собою open-source рішення, які надають вільний доступ до власних матеріалів і нерідко розробляються і підтримуються відкритими громадськими організаціями та волонтерами. Такі рішення найчастіше запозичують безкоштовні мапи більших провайдерів, як OpenStreetMap. Цифрові платформи для управління проєктами є важливими інструментами для координації та ефективного управління різними видами проєктів, які забезпечують інтеграцію всіх етапів проєкту в єдине інформаційне середовище, що дозволяє оптимізувати процеси планування, виконання та контролю проєктних завдань. Такі платформи широко використовуються як в Україні, так і за кордоном, і зарекомендували себе як ефективний засіб підвищення продуктивності та прозорості у веденні проєктів.

Одними з найбільш популярних міжнародних цифрових платформ для управління проєктами є Asana, Trello, Monday.com, Jira, Microsoft Project та інші. Вони дають змогу користувачам планувати та організовувати роботу, відстежувати процес виконання завдань, координувати дії команди та зберігати всі проєктні документи в одному місці. Ці платформи також забезпечують можливість інтеграції з іншими сервісами, що дозволяє розширити їх функціональні можливості та адаптувати до специфічних потреб користувачів.

Зокрема використання таких платформ дозволяє автоматизувати багато рутинних процесів, зменшуючи навантаження на людські ресурси та знижуючи ризик помилок. Вони забезпечують централізоване управління всіма етапами проєкту, починаючи від планування і завершуючи контролем за виконанням, що сприяє більш скоординованому та прозорому виконанню завдань. Деякі з них надають інструменти для автоматизації управління проєктами та процесами, що дозволяє зосередитися на стратегічному плануванні та прийнятті рішень. Це особливо важливо в умовах постконфліктного відновлення, де швидкість та точність є критичними факторами.

З огляду на те, що процеси, пов'язані з проєктами з аналізу та реінтеграції земель потенційно мають великий масштаб, питання доцільності застосування платформ для управління проєктами є практично риторичним. Обсяг задач, який може постати в подібному проєкті,

найбільш ефективно може бути скоординований саме автоматизованим цифровим рішенням. Сучасний досвід контролю процесів на папері гарно ілюструє вразливість такого підходу в аспектах оперативності, прозорості та ефективності загалом. Забезпечення прозорості і підзвітності є ключовим для залучення інвестицій. Використання таких інструментів як Prozorro дозволяє відстежувати всі етапи закупівель та використання коштів, що підвищує довіру інвесторів і громадськості. Інвестиційна привабливість регіонів зростає, коли інвестори бачать чіткий, прозорий і контрольований процес управління проєктами, що мінімізує ризики та забезпечує ефективне використання ресурсів.

Цікавою областю для досліджень також може стати можливість інтеграції даних з різних джерел. Консолідація платформ управління проєктами і даних ГІС, державних реєстрів та інших баз даних для проведення комплексного аналізу та прийняття рішень є не новою, але прогресивною ідеєю. Це може забезпечити більш точну оцінку збитків та визначення потреб у відновленні, а також дозволяє ефективно розподіляти ресурси. Наприклад, використання OpenDataBot для перевірки контрагентів та аналізу юридичних аспектів проєктів допомагає забезпечити надійність і законність всіх етапів відновлювальних заходів.

Таким чином, цифрові платформи для управління проєктами є потужними інструментами, що забезпечують ефективне, прозоре та скоординоване управління процесами відновлення земель, постраждалих від воєнних дій, сприяючи більш швидкому та стійкому відновленню регіонів.

Аналіз існуючих цифрових рішень в Україні та світі демонструє широкий спектр можливостей для підвищення ефективності процесів реінтеграції, оцінки збитків та розрахунку інвестиційної привабливості земель, постраждалих від воєнних дій. Використання геоінформаційних систем, цифрових платформ для управління проєктами та краудфандингових платформ має забезпечити підвищення прозорості, точності та оперативності у відновлювальних заходах. Врахування найкращих практик та досвіду інших країн дозволить розробити оптимальну методику інтеграції цифрових рішень в Україні, що сприятиме швидкому та ефективному відновленню постраждалих територій.

Наведу не вичерпний список цифрових ГІС та платформ, які вже надають корисну інформацію про якісний і кількісний стан природ-

них ресурсів та інші популярні області інтересів громадян України, допомагають у керуванні процесами та при прийнятті рішень.

Публічна кадастрова карта України [35] — точна великомасштабна інтерактивна карта, що описує право власності на земельні ділянки, пов'язані властивості, наприклад, оцінку, форми використання.

Екологічна карта України [36] — це екологічна система, яка поєднує дані про поточний стан довкілля, забруднення, забруднювачів та інструменти захисту довкілля.

Лісогосподарський інноваційно-аналітичний центр [37]. Це державна організація, яка працює в тому числі над цифровими базами даних та інтерактивними картами про кількісний і якісній стан лісогосподарства, реєстру лісовирубки, сервісу перевірки походження деревини, картами лісових пожеж.

Географічні карти України [38] надають доступ до фізико-географічних характеристик території України шляхом цифрового картографування: тектонічна (літогенна) основа, орографічні особливості, кліматична характеристика, гідрографічна мережа, ґрунтовий покрив, рослинний та тваринний світ, ландшафтні комплекси.

Портал Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва [39] є публічною частиною найбільшої системи та має на меті забезпечення безкоштовного безперешкодного доступу до інформації, що створюється в системі для всіх типів користувачів. На даному етапі портал забезпечує зручний пошук інформації з можливістю проєктування даних на карту, а також базові аналітичні інструменти.

Офіційний електронний портал Держгеокадастру [40] — портал електронних послуг Держгеокадастру, пов'язаних з управлінням інформацією про земельні ділянки, наданням дозволів, витягів довідок з інформацією про якісний та кількісний стан, речові права, нормативну грошову оцінку та іншу технічну документацію.

Дія [41] — це мобільний застосунок та портал для надання державних послуг онлайн. Володіє однією з найбільших баз даних в країні, в тому числі про землю, нерухомість, будівництво, екологію та інше. Реєструє та зберігає дані про пошкоджене нерухоме майно внаслідок ведення воєнних дій в Україні.

OpenDataBot [42] — сервіс, який надає доступ до даних державних реєстрів ЄДР, РРП, ЄДРСР, ДРОРМ, АСВП/ЄРБ в режимі реального часу та дозволяє отримувати інформацію про компанії, судові рішення, нерухомість та інше.

EOS Data Analytics [43] — продуктова компанія, яка працює в ніші комерційного космосу, з головним офісом в США і центрами розробки в Україні. Їх комплексні цифрові платформи це: онлайн-платформа для точного землеробства, програмне забезпечення для управління лісовими господарствами, онлайн-інструмент для роботи з супутниковими даними.

SCGIS Ukraine [44] — Українське товариство природоохоронних ГІС. Їх місією є розвиток спільноти, надання знань та підтримки установам та фахівцям, які використовують геоінформаційні системи (ГІС) та науку для забезпечення сталого розвитку у гармонії з довкіллям та культурною спадщиною.

DeepStateMap [45] — інтерактивна онлайн мапа бойових дій в Україні, яка дає можливість стежити за змінами лінії фронту та перебігом воєнних дій російсько-української війни.

Prozorro [46] — публічна електронна система закупівель, що забезпечує прозорість та підзвітність у сфері державних закупівель. Використовується для відстеження тендерів та закупівель, в тому числі пов'язаних з проєктами відновлення земель.

Спільнокошт [47] — Українська краудфандингова платформа для соціальних, культурних, екологічних та бізнес-проєктів, яка допомагає залучати кошти на проєкти різних напрямків.

Розробка методики інтеграції цифрових рішень є важливим етапом у процесі відновлення та реінтеграції земель, постраждалих від воєнних дій. Ця методика повинна враховувати специфіку регіону, масштаб пошкоджень, наявні ресурси, існуючі цифрові технології і, дуже важливо, реалії сьогодення та стан сфери загалом. Розглянемо ключові етапи розробки методики, основні завдання та критичні моменти, які слід враховувати. Аналіз поточної ситуації включає збір та вивчення даних про постраждалі території. Це передбачає детальний аналіз масштабів та характеру пошкоджень земельних ресурсів, а також оцінку доступних даних про регіон. На цьому етапі важливо ідентифікувати всі джерела даних, включаючи супутникові знімки, дані з дронів та інші цифрові ресурси, які можуть надати актуальну інформацію про стан земель, природних ресурсів, цивільної та промислової забудови. Далі проводиться оцінка існуючих цифрових рішень, зокрема огляд наявних технологій, які можуть бути використані для реінтеграції земель. Це включає аналіз їх ефективності та релевантності, а також визначення можливостей їх застосування в конкретних умовах у комплексі.

На етапі визначення цілей та завдань методики формулюються основні цілі, конкретизуються в рамках теми дослідження: відновлення земельних ресурсів, підвищення їх інвестиційної привабливості та забезпечення точності оцінки збитків. Основні завдання включають створення бази даних, розробку алгоритмів для оцінки збитків та впровадження систем моніторингу. Цей етап є критично важливим, оскільки від правильності постановки цілей і завдань залежить успіх усього проєкту.

Розробка концепції інтеграції включає вибір відповідних цифрових рішень, таких як геоінформаційні системи (ГІС), платформи для управління проєктами та системи дистанційного зондування. Вибір технологій здійснюється на основі аналізу їх можливостей та відповідності потребам проєкту. Наступним кроком є інтеграція різних цифрових систем у єдину платформу, що дозволить ефективно координувати процеси реінтеграції та оцінки збитків. Це забезпечує цілісність даних та спростить управління проєктом.

Планування впровадження методики включає визначення конкретних процедур, таких як пілотні проєкти, масштабування та навчання персоналу. На цьому етапі розробляється детальний план дій з чіткими строками та відповідальними особами. Особлива увага приділяється розподілу ресурсів, включаючи фінансові, людські та технічні ресурси. Це забезпечує готовність до реалізації методики та мінімізує ризики на кожному етапі.

Розробка критеріїв оцінки ефективності (KPI) включає визначення конкретних метрик, таких як точність оцінки збитків, час відновлення земель, рівень залучених інвестицій та інші. Ці ключові показники ефективності (KPI) дозволяють здійснювати об'єктивний моніторинг результатів. Методи моніторингу та оцінки розробляються для регулярного відстеження прогресу та ефективності впровадження цифрових рішень. Варто також провести валідацію критеріїв, яка може бути здійснена шляхом порівняння еталонних, середньостатистичних показників та аналізу результатів у реальних умовах.

Розробка та впровадження методики інтеграції цифрових рішень є багатоступеневим процесом, який включає аналіз поточної ситуації, визначення цілей та завдань, розробку концепції інтеграції, планування впровадження та розробку критеріїв оцінки ефективності. Важливим кроком у цьому процесі є вивчення міжнародного досвіду та адаптація найкращих практик до українських реалій, що дозволяє забезпечити високу якість управління проєктами та досяг-

нення стратегічних цілей відновлення регіонів. Варто відмітити також такі ключові моменти як співпраця з експертами та місцевими громадами, аналіз законодавчої бази та формулювання рекомендацій для її вдосконалення, створення централізованої бази даних та забезпечення сумісності різних систем, а також розробка програм навчання і надання технічної підтримки для користувачів цифрових рішень. Ці аспекти забезпечать комплексний підхід до інтеграції цифрових інструментів та сприятимуть ефективному відновленню постраждалих регіонів.

Ключові показники ефективності (KPI) є невід'ємною частиною будь-якого дослідження, яке має на меті оцінити результативність процесів. В рамках застосування цифрових інструментів у процесах реінтеграції, оцінки збитків та підвищення інвестиційної привабливості земель, постраждалих від воєнних дій, визначення та валідація KPI є важливими для забезпечення об'єктивного оцінювання результатів. Вибір правильних KPI дозволяє не лише оцінити поточний стан проєкту, але й забезпечує можливість постійного моніторингу та коригування дій для досягнення максимальних результатів. У контексті відновлення земель, постраждалих від воєнних дій, важливо враховувати специфіку процесів, які включають як технічні, так і соціально-економічні аспекти. Показники мають надавати точну, вимірювану інформацію про прогрес і ефективність проєктів, включати кількісні та якісні метрики, що дозволяють оцінити як матеріальні, так і нематеріальні результати.

Для оцінки ефективності реінтеграції земель після впровадження цифрових рішень пропонується розглянути показники, які визначають обсяг та оперативність виконаних робіт. Кількість відновлених гектарів землі. Кількісний показник, який визначається площею земель, яка була успішно реінтегрована та введена в економічний обіг після воєнних дій. Цей показник є прямим індикатором обсягу виконаних робіт з відновлення та дозволяє оцінити прогрес проєкту у відсотках від загальної площі постраждалих земель.

Час відновлення земель. Кількісний показник, який визначає середній час, необхідний для повного відновлення одного гектара землі від моменту оцінки збитків до введення в експлуатацію. Цей KPI допомагає оцінити оперативність виконання робіт та виявити можливі затримки або вузькі місця у процесі відновлення.

Відсоток успішних реінтеграцій. Відносний показник, який визначається як співвідношення кількості відновлених земель до за-

гальної кількості пошкоджених земель. Високий відсоток успішних реінтеграцій свідчить про ефективність застосованих методик та технологій, а також про правильність управлінських рішень. Показники ефективності оцінки збитків на основі використання цифрових та автоматизованих систем мають вказувати на акуратність та оперативність визначення. Точність оцінки збитків. Відносний показник, який визначається як співвідношення між оціненою вартістю збитків та фактичною вартістю, визначеною після завершення відновлювальних робіт. Точність оцінки дозволяє виявити ефективність використаних методів оцінки та коригувати їх у майбутніх проєктах.

Швидкість проведення оцінки. Кількісний показник, який визначається як середній час, витрачений на оцінку збитків одного гектара землі. Цей показник дозволяє оцінити оперативність роботи команд, що займаються оцінкою, та виявити можливі резерви для підвищення ефективності.

Задоволеність зацікавлених сторін. Суб'єктивний показник, який базується на відгуках власників земель та інших зацікавлених сторін щодо точності та швидкості оцінки збитків, де рівень задоволеності є важливим показником якості виконаних робіт та ефективності комунікації між зацікавленими сторонами.

Ріст інвестиційної привабливості має визначатися об'ємами та темпами залучення капіталу у проєкти реінтеграції земель.

Зростання інвестицій. Кількісний показник, який визначається як обсяг інвестицій, залучених до регіону після впровадження цифрових рішень за певний період (місць, рік). Цей KPI дозволяє оцінити ефективність заходів з підвищення інвестиційної привабливості та здатність проєкту залучати додаткові ресурси.

Індекс інвестиційної привабливості. Комплексний показник, що враховує різні аспекти інвестиційного клімату (доступність інфраструктури, стабільність правової бази тощо). Високий індекс свідчить про сприятливі умови для інвесторів та ефективність зусиль з підвищення привабливості регіону.

Рівень зайнятості. Кількісний показник, який визначається як кількість нових робочих місць, створених внаслідок залучення інвестицій. Цей показник відображає соціально-економічний вплив проєкту на регіон та його здатність сприяти розвитку місцевої економіки.

Вищеназвані KPI мають допомогти створити комплексне уявлення про ефективність впровадження цифрових рішень у процесах ре-

інтеграції, оцінки збитків та підвищення інвестиційної привабливості земель, постраждалих від воєнних дій. Вони дозволять здійснювати моніторинг прогресу, виявляти проблеми та оперативно коригувати дії для досягнення максимальних результатів. Важливим кроком у цьому процесі є також вивчення міжнародного досвіду та адаптація найкращих практик до українських реалій, що може надати цінні уроки впровадження інноваційних рішень та управління ресурсами, сприятиме сталому розвитку та економічному зростанню в умовах постконфліктного відновлення.

Збір та аналіз даних у процесі виконання проєкту є ключовими етапами для оцінки ефективності впровадженої методики. Вимірювання ключових показників ефективності (KPI) та подальший статистичний аналіз зібраних даних допомагає визначити ефективність проведених поліпшень та змін, виявити закономірності, які можуть бути використані для подальшого вдосконалення процедур. На певному етапі виконання проєкту, коли зібрана достатня кількість даних для аналізу, проводиться оцінка отриманих результатів, яка включає порівняння результатів впровадження методики з результатами на контрольних територіях, де методика не застосовувалась. Це дозволяє визначити вплив впроваджених цифрових рішень на процеси реінтеграції та інвестиційну привабливість територій загалом. Аналіз впливу допомагає виявити ефективність та можливі шляхи вдосконалення.

У разі виявлення прогалин або слабих місць під час валідації запропонованої методики проводиться її коригування на основі результатів емпіричних досліджень для підвищення її ефективності. Формулювання рекомендацій до впровадження методики на ширшу територію є важливим етапом для забезпечення її масштабування, тому дані і проміжні висновки щодо цього питання мають бути зібрані і проаналізовані також. Це дозволяє адаптувати методику до різних умов та забезпечити її ефективне впровадження на практиці.

Емпіричні дослідження є критично важливими для оцінки ефективності розробленої методики інтеграції цифрових рішень у процеси реінтегації постраждалих земель, оцінки збитків та підвищення інвестиційної привабливості. Вони дозволяють підтвердити або спростувати теоретичні положення, виявити слабкі місця та внести необхідні корективи. Успішне проведення емпіричних досліджень забезпечить надійні докази ефективності методики та сприятиме її впровадженню на практиці, що в свою чергу допоможе у відновленні та розвитку земель, постраждалих від воєнних дій.

Рекомендації щодо впровадження цифрових рішень представляють собою підсумки та практичні вказівки, які ґрунтуються на результатах емпіричних досліджень, описаних у попередніх розділах. Вони мають охоплювати аспекти реінтеграції, оцінки збитків та підвищення інвестиційної привабливості земель, постраждалих внаслідок воєнних дій, та врахувати кращі практики, технологічні можливості, юридичні аспекти та потреби зацікавлених сторін. На етапі планування дослідження можна вже висунути декілька припущень в якості гіпотез.

Однією з ключових рекомендацій є створення інтегрованої цифрової платформи, яка об'єднує різні цифрові рішення для централізованого управління даними про стан земель, оцінки збитків та інвестиційної привабливості. Для цього необхідно визначити та забезпечити сумісність різних систем і використання автоматизованих алгоритмів для аналізу даних та прогнозування економічної ефективності відновлення територій.

Для ефективного управління процесом відновлення необхідно використовувати ключові показники ефективності (KPI) та встановити систему регулярного моніторингу стану земель. Це дозволить постійно оцінювати ефективність використаних рішень і оперативно вносити необхідні коригування. Регулярний моніторинг забезпечить прозорість і підзвітність процесу відновлення.

Важливим аспектом впровадження цифрових рішень є підготовка кваліфікованих кадрів. Розробка та впровадження навчальних програм для підготовки спеціалістів з використання цифрових технологій у процесах реінтеграції та оцінки збитків є ключовим моментом у цьому. Крім того, необхідно організувати курси підвищення кваліфікації для існуючих працівників, що братимуть участь у впровадженні методики. Для успішного впровадження цифрових рішень необхідно розробити стратегії залучення інвестицій у процеси відновлення та реінтеграції земель. Це може включати державно-приватне партнерство та міжнародну фінансову допомогу. Важливо також планувати та оптимізувати використання наявних фінансових, людських та технічних ресурсів для забезпечення стійкості проєктів, що неможливе без використання прозорих цифровізованих інструментів.

Аналіз існуючих нормативно-правових актів є необхідним для виявлення змін, які підтримуватимуть впровадження цифрових рішень. На основі цього аналізу слід формулювати рекомендації щодо вдосконалення законодавчої бази, щоб сприяти впровадженню та

ефективному використанню розробленої методики. Ефективна комунікація та співпраця між державними органами, місцевими громадами, науковими установами та бізнесом є ключовими для успішного впровадження методики. Створення платформи для такої взаємодії дозволить врахувати потреби всіх зацікавлених сторін і підвищити рівень довіри до процесу відновлення. Для перевірки та вдосконалення методики рекомендується впровадити пілотні проєкти в різних регіонах, вибір яких дозволить проводити тестування в різних умовах. Оцінка результатів цих проєктів сприятиме її вдосконаленню та підготовці до масштабування. Розробка та впровадження рекомендацій щодо інтеграції цифрових рішень є складним, але необхідним процесом для ефективного відновлення земель, постраждалих від воєнних дій. Врахування запропонованих рекомендацій забезпечить стійкість та ефективність впроваджених рішень, що сприятиме підвищенню інвестиційної привабливості регіонів, покращенню їх економічного стану та сталому розвитку.

Економічна ефективність інвестиційної привабливості сільськогосподарських земель як ключового ресурсу циркулярної моделі аграрного виробництва.

Інвестиційна привабливість сільськогосподарських земель тісно пов'язана із просторовим забезпеченням, що формується під впливом багатьох структурних, інформаційних і інституційних чинників. В межах переходу до циркулярної моделі аграрного виробництва земельний ресурс розглядається не лише як фізичний об'єкт, а як системоутворюючий компонент просторово організованих, економічно ефективних агропродовольчих екосистем.

Ключові просторові чинники, що впливають на інвестиційну привабливість:

– структурне забезпечення просторових параметрів інвестиційної привабливості земель регіонів;

– питома вага земель сільськогосподарського призначення у загальному земельному фонді регіону;

– формування та використання картографічного забезпечення;

– реалізація функціональних напрямів у процесі розробки комплексних планів просторового розвитку територій;

– забезпечення взаємодії стейкхолдерів у процесі формування просторового забезпечення;

– розвиток геоінформаційних систем (ГІС) на регіональному рівні;

– встановлення меж населених пунктів та агровиробничих зон;

– інструментальне забезпечення формування та використання просторової інформації;

– інтеграція просторової інформації у реалізацію регіональної політики та стратегії розвитку сільських територій;

– забезпечення електронної інформаційної взаємодії між ГІС та іншими системами управління;

– формування базових геопросторових даних для відбудови земельно-майнового комплексу;

– ведення Державного картографо-геодезичного фонду для функціонування Національного геопорталу.

Завдяки формуванню прозорої, просторово обґрунтованої системи управління землями регіони зможуть підвищити інвестиційну привабливість сільськогосподарських земель, зменшити екологічні ризики та забезпечити стійку продуктивність у межах циркулярної економіки.

Інвестиційна привабливість сільськогосподарських земель як частини екосистеми. Інвестиційна привабливість сільськогосподарських земель дедалі більше залежить не лише від їхньої безпосередньої продуктивності, а й від екологічної стійкості, соціального контексту та інституційних умов. Сільське господарство, як частина екосистеми, впливає на якість ґрунтів, біорізноманіття, доступність води та загальну стабільність природного середовища.

Інституційні та управлінські рамки. Інтегроване управління землекористуванням передбачає наявність прозорих орендних відносин, чітких прав власності та екологічних зобов'язань для інвесторів. Відповідальні інвестиції повинні базуватись на багатовимірному аналізі економічних, соціальних і екологічних впливів.

Соціально-екологічний контекст. Місцеві громади часто розглядають земельні угоди як загрозу засобам існування, що призводить до конфліктів і втрати довіри. Притік робочої сили може призвести до посиленого екологічного тиску: вирубки лісів, виснаження рибних ресурсів і зниження екосистемної стабільності. Також спостерігається негативний вплив на ґрунти, зростання стоку добрив і збільшення викидів парникових газів.

Водні ресурси як ключовий індикатор. Захоплення сільськогосподарських земель часто пов'язане з фактичним контролем над прісноводними ресурсами, що може викликати водний стрес, забруднення води та конфлікти між громадами. Відсутність жорстких регламентів щодо використання води при зрошенні посилює ризики для екосистем та стійкості агровиробництва.

Лісові ресурси та деградація. Надприбуткове і нестійке комерційне землеробство, характерне для аграрного сектора глобалізованої економіки, включає інтенсивне використання земельних ресурсів із метою отримання короткострокової вигоди. Розчищення ділянок під вирощування сировини для біопалива або високорентабельних харчових культур часто здійснюється шляхом вирубування лісів, осушення боліт і деградації природних територій. Це призводить до знищення природних екосистем, втрати біорізноманіття, зменшення здатності ґрунтів до самовідновлення та посилення кліматичних ризиків, таких як ерозія, засухи та зниження продуктивності.

Крім того, такий підхід унеможливлює довгострокове збереження агроландшафтів, поглиблює соціальну нерівність у доступі до природних ресурсів і суперечить принципам сталого розвитку. Тому необхідним є переосмислення земельної політики та інтеграція принципів циркулярної економіки в агровиробництво, зокрема через впровадження агроекологічних практик, захист родючості ґрунтів та розвиток регенеративного землеробства. Лісові пожежі додатково погіршують ситуацію, а відсутність контролю лише поглиблює деградацію природного середовища.

Перспективи та рекомендації:

– інтеграція екосистемного підходу в оцінку інвестицій;

– впровадження стандартів відповідального землекористування;

– створення зон екологічного буферного захисту;

– стимулювання агроекологічних практик як умов для інвестування;

– врахування водного сліду та обов'язкове екологічне ліцензування зрошення.

Інвестиційна привабливість сільськогосподарських земель у сучасному світі — це не лише доступ до родючих ґрунтів, а й здатність зберігати природний капітал, адаптуватися до кліматичних змін і підтримувати добробут місцевих громад. Тільки екосистемно збалансований підхід забезпечить довгострокову економічну ефективність та якість агропромислового виробництва.

Інвестиційна привабливість сільськогосподарських земель Одеської області. Її економічна ефективність у контексті циркулярної моделі аграрного виробництва базується на природно-ресурсному потенціалі. Одеська область володіє значним природно-ресурсним потенціалом, що включає родючі ґрунти, сприятливий клімат та доступ до

водних ресурсів. Ці фактори створюють сприятливі умови для розвитку сільського господарства та підвищення інвестиційної привабливості регіону.

За даними Національної академії аграрних наук України, на більшості площ Одеської області вологозапаси в орному шарі ґрунту були недостатніми, місцями знижуючись до 10 мм продуктивної вологи або менше. Це свідчить про необхідність впровадження ефективних систем зрошення та управління водними ресурсами для забезпечення стабільної продуктивності сільськогосподарських угідь.

Після відкриття ринку сільськогосподарських земель в Україні Одеська область демонструє активність у земельних транзакціях. За даними дослідження Київської школи економіки, юридичні особи сплачують на 47 % більше за сільськогосподарські землі, ніж фізичні особи. Це свідчить про високий інтерес інвесторів до земель регіону та потенціал для розвитку аграрного бізнесу.

Формування ефективної системи просторового забезпечення є ключовим чинником для підвищення інвестиційної привабливості сільськогосподарських земель. Важливими аспектами є створення сучасної геоінформаційної системи для управління земельними ресурсами на регіональному рівні.

Впровадження принципів циркулярної економіки в аграрному секторі Одеської області сприятиме зменшенню екологічного навантаження та підвищенню ефективності використання ресурсів.

Зокрема важливими напрямами є оптимізація використання водних ресурсів через впровадження водоощадливих технологій, збереження біорізноманіття та відновлення деградованих земель, використання органічних добрив та впровадження сталих практик землеробства.

Відповідно до затверджених урядом правил роботи геоінформаційних систем регіонального розвитку побудована відповідна архітектура:–Е-кабінет;–державні системи та реєстри;–інші системи та локальні ГІС;–збір та обробка даних регіонів і громад;–планування регіонального відновлення розвитку;–моніторинг та оцінка. Для здійснення моніторингових процедур використання земель, формування їх інвестиційної привабливості застосовуються сучасні інформаційні комплекси: ARCGIS; QGIS; OpenGIS;

Спеціалізовані продукти: геоінформаційна система gisMapServer; ГІС ВебСервер АГРО; геоінформаційна система gisMapViewer; муні-

ципальна геоінформаційна система «Земля і Нерухомість»; ГІС Веб-Сервер ГРАД; АРМ містобудівника та інші.

За останні 100 років Одеська область зазнала значних втрат природно-ресурсного потенціалу, що суттєво вплинуло на її аграрну спроможність і стійкість екосистем. Окреслимо основні напрями втрат.

1. Ґрунтові ресурси

Деградація чорноземів — за 100 років інтенсивного землеробства без достатніх заходів з відновлення ґрунтів вміст гумусу у ґрунтах області знизився з 6–7 % до 2,5–3,5 %, подекуди — до критичного рівня нижче 2 %.

Ерозія ґрунтів — через нераціональне використання земель та вирубку полезахисних лісосмуг площі еродованих земель зросли до 35–40 % від загальної площі сільгоспугідь.

Засолення та осушення ґрунтів — особливо в південних районах (Татарбунарський, Арцизький, Ізмаїльський), де неякісне зрошення призвело до вторинного засолення.

2. Водні ресурси

Обміління малих річок — за 100 років понад 60 % малих річок області або пересохли, або втратили гідрологічну сталість (наприклад, р. Ягорлик, Когильник, Великий Куяльник).

Зменшення площі прісноводних і лиманних екосистем — антропогенний тиск та зміна клімату призвели до втрати водно-болотних угідь (наприклад, у дельті Дунаю та поблизу лиманів Сасик, Куяльник).

Погіршення якості води — через скиди агрохімікатів та неочищених стічних вод у водоймах фіксується підвищення рівня нітратів, фосфатів і забруднення важкими металами.

3. Лісові ресурси

Зниження лісистості — за століття площа лісів зменшилася з понад 6 % до близько 3,5 %, що значно нижче екологічно безпечного рівня (лісистість повинна бути не менше 12–15 %).

Знищення полезахисних смуг — особливо у 1990-х роках відбулася масова вирубка або занедбання лісосмуг, що посилило ерозійні процеси.

4. Біорізноманіття

Втрати степових і прибережно-водно-болотних екосистем — розорювання степів і інтенсивне використання лиманів під рибогосподарську діяльність призвели до скорочення ареалів рідкісних видів.

Інвазійні види — порушення екологічної рівноваги сприяло поширенню інвазійних видів (наприклад, амброзії, раків-сигнальщиків тощо), що витісняють аборигенні види.

5. Кліматичні зміни

Зростання аридизації — Одещина поступово переходить у зону ризикованого землеробства: підвищення температур, зменшення кількості опадів, збільшення тривалості посух.

Зростання частоти природних катаклізмів — пилові бурі, град, різкі коливання температури, підтоплення лиманних районів.

Втрата природно-ресурсного потенціалу Одеської області за останнє століття є комплексною й охоплює ключові компоненти — землю, воду, ліси, біорізноманіття та кліматичну стабільність. Це вимагає невідкладного впровадження відновлюваних, циркулярних та регенеративних практик землекористування з акцентом на екосистемний підхід та збереження природного капіталу.

Формування умов для сталого інвестування у циркулярні екосистеми Одеської області. Одним зі стратегічних напрямів зниження екологічних ризиків у регіоні є залучення інвестицій в економіку з цільовим спрямуванням частини ресурсів на екологічну модернізацію. Для цього необхідно здійснити інвентаризацію природних і техногенних ресурсів, зокрема:

– створити та оприлюднити реєстр вільних земельних ділянок;

– сформувати базу даних незадіяних промислових, логістичних і торговельних площ, які можуть бути залучені до повторного використання або конверсії в рамках циркулярної моделі;

– забезпечити прозорий механізм передачі цих активів у довгострокову оренду або продаж на конкурентних умовах.

Ці дії мають стати основою для формування регіонального банку інвестиційних пропозицій, адаптованих до запитів цільових груп інвесторів — з фокусом на зелені технології, аквакультуру, рекреаційний туризм і біоекономіку.

Ключовим кроком є створення «територій пріоритетного інвестиційного розвитку», де буде реалізовано спрощену процедуру отримання дозвільної документації, з урахуванням екологічних та соціальних критеріїв. Такі зони мають працювати як моделі інтегрованого просторового розвитку, орієнтовані на циркулярність і стійке землекористування.

Особливу увагу слід приділити приморським територіям Одеської області, де зосереджено понад 68 % населення та понад 80 % промислового потенціалу. Для цих зон актуальним є:

– чітке визначення зовнішніх меж прибережної смуги, яка потребує законодавчого закріплення спеціального режиму використання;

– балансування інтересів охорони довкілля та розвитку господарської діяльності у зоні «суходіл–море»;

– інтеграція прибережних і морських ресурсів у спільну систему циркулярного управління.

Основоположним принципом управління контактною зоною «суходіл–море» має стати поєднання раціонального використання природного потенціалу із його збереженням для майбутніх поколінь. Це передбачає:

– резервування частини ресурсів для підтримання екологічної рівноваги;

– поетапний розвиток екологічно орієнтованих секторів — таких як аквакультура, відновлювані джерела енергії, еко-туризм і біотехнології;

– створення умов для замкнутих виробничо-логістичних циклів, що зменшують антропогенне навантаження на територію.

Таким чином, формування циркулярних екосистем в Одеській області повинно базуватись на інтегрованому підході до управління природними ресурсами, стимулюванні зеленого інвестування та впровадженні цифрових інструментів моніторингу і планування, які підвищать як економічну, так і екологічну стійкість регіону.

Земельна реформа в Україні — одна з найбільш тривалих у світі, адже була розпочата ще в 1991 році. Однією з основних проблем є зростання конкуренції на ринку землі, особливо між великими агрохолдингами та дрібними фермерами. Зростання вартості гектара землі та збільшення максимального ліміту землі, яку можна купити, до 10 000 гектарів, створюють умови, за яких малі фермери можуть не витримати конкуренцію з великими компаніями та зрештою можуть втратити своє місце на ринку. Існують також побоювання щодо можливості викупу землі у фермерів-одноосібників великими холдингами, що може призвести до зникнення дрібного фермерства. Це посилюється такими факторами як воєнний стан, низька купівельна спроможність дрібних фермерів, що зазнають збитків через війну; заблоковані порти; проблеми з логістикою та низькими цінами. Зважаючи на ці ризики та проблемні питання, виникає потреба у ретельному моніторингу та потенційно подальших правових та регуляторних втручаннях для захисту інтересів різних груп учасників ринку з метою забезпечення справедливого та ефективного функціонування ринку землі, сприяння розвитку малого та середнього аграрного бізнесу.

Іноземні інвестори, які зацікавлені в участі на ринку сільськогосподарської землі в Україні, наразі очікують на формування стабільної правової бази, прозорих процедур регулювання ринку та гарантій захисту прав власності. Додатково важливими є питання доступу до кадастрових даних, обмежень на володіння землею іноземцями, ефективності судової системи, політичної стабільності та інституційної спроможності контролюючих органів.

Також значну роль відіграє інвестиційний клімат у регіонах, включаючи ризики, пов'язані з війною, а також доступність інфраструктури для аграрного бізнесу. Очікування інвесторів зосереджуються на створенні зрозумілих умов, що сприятимуть довгостроковим і безпечним вкладенням в землю як стратегічний ресурс для сталого агровиробництва та продовольчої безпеки. Загалом другий етап земельної реформи в Україні покликаний поглибити та розширити ринкові механізми у сфері земельних відносин шляхом розширення кола учасників цих відносин та обсягів земельних ділянок, забезпечуючи при цьому захист національних інтересів. Ці зміни важливі як для українських громадян, так і для юридичних осіб, які планують вести діяльність у сфері сільського господарства в Україні або використовувати сільськогосподарські земельні ділянки як інвестиційний інструмент.

Проведений аналіз підтверджує актуальність і значущість дослідження ефективності застосування цифрових рішень у процесах реінтеграції, оцінки збитків та підвищення інвестиційної привабливості земель, постраждалих від воєнних дій. Формування умов для сталого інвестування у циркулярні екосистеми є надзвичайно важливим для стабілізації та розвитку економіки України в післявоєнний період, особливо з урахуванням пріоритетності агропромислового комплексу, який є ключовим сектором економіки країни, який забезпечує глобальну продовольчу безпеку. Важливим аспектом є надання інвестору вичерпної інформації про результати і перспективи діяльності підприємств, що потребують інвестування, що гарантує безпеку інвестора. Проведені дослідження оптимізують заходи із забезпечення реалізації найбільш ефективних форм вкладення капіталу, спрямованих на розширення економічного потенціалу при збереженні належного рівня економічної безпеки суб'єкта господарювання.

Аналіз існуючих досліджень та практик використання цифрових рішень у різних країнах демонструє великий потенціал для їх ефективного застосування в Україні. Зокрема геоінформаційні системи

(ГІС), краудфандингові платформи та системи управління проєктами можуть суттєво підвищити точність, швидкість та прозорість процесів відновлення та реінтеграції земель. Використання міжнародного досвіду дозволить адаптувати найкращі практики до українських умов та забезпечити ефективне впровадження цифрових технологій у циркулярні практики майбутніх продовольчих екосистем.

Сільське населення і громади, які розглядають сільськогосподарські землі як ключовий ресурс для реалізації циркулярної моделі аграрного виробництва в Україні та пов'язують із цим своє соціально-економічне майбутнє, наразі очікують на визнання їх ролі як повноцінних учасників аграрних трансформацій.

Насамперед, громади прагнуть справедливого доступу до землі, підтримки місцевих ініціатив з органічного землеробства, агроекології, виробництва біопродуктів, а також інституційної підтримки для кооперативного руху та малих фермерських господарств. Очікування також стосуються захисту земель від надмірної концентрації у руках великих агрохолдингів, прозорої політики оренди та продажу, механізмів підтримки молоді у сільському господарстві.

Громади потребують освітніх та фінансових інструментів, які дозволять інтегрувати сучасні циркулярні практики у місцеве виробництво — з мінімальними втратами ресурсів, відновленням ґрунтів, локальною переробкою та нульовими відходами. Очікування зосереджені на державній політиці, яка визнає пріоритет розвитку місцевого потенціалу, а не лише залучення іноземних інвесторів, та забезпечує економічну, екологічну і соціальну стійкість сільських територій.

Список використаних джерел

1. Potortì A. G., Messina L., Licata P. et al. Waste Threat to Sustainability and Circular Economy: Novel Application in Food Industries. *Sustainability.* 2024. Volume 16 (2). 706. DOI: https://doi.org/10.3390/su16020706.
2. Mirabi M., Javan K., Darestani M., Karrabi M. Integrating Circular Economy and Life Cycle Assessment in Virtual Water Management: A Case Study of Food Consumption Across Economic Classes in Iran. *Sustainability.* 2025. Volume 17 (6). 2743. DOI: https://doi.org/10.3390/su17062743.
3. Atstāja D., Koval V., Purviņš M. et al. Construction Waste Management for Improving Resource Efficiency in The Reconstruction of War-Destroyed Objects. *Economics. Ecology. Socium.* 2022. Volume 6 (2). P. 46–57. DOI: https://doi.org/10.31520/2616–7107/2022.6.2–5.

4. Yılmaz S., Günal A. M., Köse G., Bas M. The Environmental and Economic Dynamics of Food Waste and Greenhouse Gas Emissions: A Causal Time Series Analysis from 2000 to 2022. *Sustainability.* 2025. Volume 17 (2). 775. DOI: https://doi.org/10.3390/ su17020775.
5. Chang W., Jiang M., Arshad M. H. From Posts to Action: Leveraging Social Media to Inspire Food Waste Reduction in Hospitality for a Net Zero Future. *Sustainability.* 2024. 16 (24). 11296. DOI: https://doi.org/10.3390/ su162411296.
6. Das P. Balancing Human Demand and Ecological Supply for Sustainable Agriculture. Bansal K. C., Lakra W. S., Pathak H. (eds). *Transformation of Agri-Food Systems*. Singapore: Springer, 2023. P. 141–154. DOI: https://doi.org/10.1007/978–981–99–8014–7_12.
7. Pearce D. W., Turner R. K. Economics of Natural Resources and the Environment. *American Journal of Agricultural Economics.* 1991. Volume 73 (1). DOI: 10.2307/1242904.
8. Замлинський В., Камара Б., Близнюк Т. Репутаційна складова стійкості та конкурентоспроможності агропромислового підприємства. *Вісник Хмельницького національного університету*. Серія: Економічні науки. 2024. Випуск 336 (6). С. 475–484. DOI: https://doi.org/10.31891/2307–5740–2024–336–73.
9. Badgett A., Milbrandt A. Food waste disposal and utilization in the United States: A spatial cost benefit analysis. *Journal of Cleaner Production*. 2021. Volume 314. 128057. DOI: 10.1016/j.jclepro.2021.128057.
10. Sarkar N., Ganguly A., Chatterjee P. K. Valorization of food waste. *Handbook of Advanced Approaches Towards Pollution Prevention and Control*. Volume 1: Conventional and Innovative Technology, and Assessment Techniques for Pollution Prevention and Control. Amsterdam, The Netherlands: Elsevier, 2021. P. 157–172. DOI:10.1016/b978–0-12–822121–1.00008–4.
11. Sidjabat F. M., Ilmi A. Kamikatsu Japan's Ecovillage Conceptual Framework for Environmental Management (Case Study: Lake Ciburuy, West Java, Indonesia). *Journal of Physics*: Conference Series. Volume 1625. 2nd International Conference on Sustainable Infrastructure 28–29 October 2019, Yogyakarta, Indonesia, 2020. 1625 012063. DOI: https://doi:10.1088/1742–6596/1625/1/012063.
12. Islam M., Haque A. R., Kabir M. et al. Fruit by-products: The potential natural sources of antioxidants and α-glucosidase inhibitors. *Journal of Food Science and Technology*. 2021. Volume 58. P. 1715–1726. DOI: https://doi.org/10.1007/s13197–020–04681–2.
13. Kuntscher M., Schmidt T. G. Pakt gegen Lebensmittelverschwendung im GroЯ- und Einzelhandel: Ergebnisbericht zum Monitoring 2023. Thünen Working Papers 250, Johann Heinrich von Thünen Institute, Federal Research Institute for Rural Areas, Forestry and Fisheries, 2024. DOI: https://doi.org/10.3220/WP1730818070000.

14. Borodina O., Prokopa I., Rykovska O. Strengthening the role of local agri-food systems in overcoming the consequences of using food as a weapon in Ukraine. *Ekonomika APK*. 2024. Volume 31(1). P. 19–28. DOI: https://doi.org/10.32317/2221–1055.202401019.
15. Fassio F., Chirilli C. The Circular Economy and the Food System: A Review of Principal Measuring Tools. *Sustainability*. 2023. Volume 15 (13). 10179. DOI: https://doi.org/10.3390/su151310179.
16. European Union. European Circular Economy Stakeholder Platform. URL: https://circulareconomy.europa.eu/platform/en/measuring-circular-economy/circular-economy-indicators-food-system (дата звернення: 15.04.2025).
17. Siddique A., Gupta A., Sawyer J. T. et al. Big data analytics in food industry: a state-of-the-art literature review. Nature Partner. *Journal Food Science*. 2025. Volume 9 (1). 36. DOI: https://doi.org/10.1038/s41538–025–00394-y.
18. Atoloye A., Schouboe S., Misiaszek C. et al. Developing a food system indicators database to facilitate local food systems assessments: Using a scoping review approach. *Journal of Agriculture, Food Systems and Community Development*. 2023. Volume 13 (1). P. 99–112. DOI: https://doi.org/10.5304/jafscd.2023.131.008.
19. Карп'як М. О., Горбова Х. В. Збереження людського потенціалу як основного стратегічного ресурсу розвитку регіонів України в умовах російської агресії. *Регіональна економіка*. 2022. № 2. С. 57¬62.
20. Дуга С. В. Людський капітал як фактор конкурентоспроможності національної економіки: аналіз сучасного стану та перспективи розвитку. *Економіка та суспільство*. 2024. Випуск 70. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0072/2024–70–8.
21. Захарчин Г. Потенціал розвитку персоналу в сучасних умовах. *Економіка та суспільство*. 2023. Випуск 55. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0072/2023–55–68.
22. Atstaja D., Cudecka-Purina N., Hrinchenko R. et al. Alignment of Circular Economy Business Models for Framing National Sustainable Economic Development. *Acta Innovations*. 2022. Volume 42. P. 5–14. DOI: 10.32933/ActaInnovations.42.1.
23. Healthy economy: European values for Ukraine: textbook / L. Saher, N. Letunovska, A. Rosokhata. Kharkiv: PhPB Panov A. N., 2024. 185 p.
24. Stewart F., Ranis G. and Samman E. Advancing Human Development: Theory and Practice (Oxford, 2018; online edn, Oxford Academic, 22 March. 2018). DOI: https://doi.org/10.1093/oso/9780198794455.001.0001.
25. Замлинський В. А., Скрипник Н. А., Федака В. В. Управління персоналом в умовах воєнного стану: інтеграція цифрових технологій. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2025. Т. 9, № 4. С. 12–17. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0072/2023–55–68.
26. Kuzior A., Arefieva O., Kovalchuk A. et al. Strategic Guidelines for the Intellectualization of Human Capital in the Context of Innovative

Transformation. *Sustainability.* 2022. Volume 14 (19). Article № 11937. DOI: 10.3390/su141911937.
27. Камара Б. М., Замлинський В. Роль етики та ділової репутації, сформованої людським потенціалом, у досягненні конкурентоспроможності підприємства. *Вісник Хмельницького національного університету*. Економічні науки. 2024. № 5. С. 499–506. DOI: https://doi.org/10.31891/2307–5740–2024–334–75.
28. Замлинський В. А., Найда А. В., Замлинська О. В. Сучасні аналітичні інструменти відповідального ведення бізнесу та впровадження стандартів ЄС для сталого розвитку в агропродовольчому секторі. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2024. Том 9, № 3. С. 160 –168. DOI: https://doi.org/10.36887/2415–8453–2024–3-28.
29. Про схвалення Стратегії формування системи повернення з військової служби до цивільного життя на період до 2033 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2024 р. № 1350-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1350–2024- %D1 %80#Text (дата звернення: 17.04.2025).
30. Білоусько Т. Циркулярна економіка в контексті досягнення цілей сталого розвитку. *Економіка та суспільство*. 2024. № 65. DOI: https://doi.org/10.32782/2524–0072/2024–65–52.
31. Zamlynskyi V., Shabatura T., Zamlynska O., Borysevych E. Perspective chapter: Exploring the possibilities and technologies of the digital agricultural platform. 2023. *In Sustainable Development. IntechOpen*. DOI: https://doi.org/10.5772/intechopen.112358. URL: https://www.intechopen.com/online-first/8782811 (дата звернення: 14.04.2025).
32. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 %D0 %BA/96- %D0 %B2 %D1 %80#Text (дата звернення: 17.04.2025).
33. Кузьома В. В. Пріоритетні напрями розвитку циркулярних трансформацій у агросекторі України. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2022. Том 7, № 4. С. 291–296. DOI: https://doi: 10.36887/2415–8453–2022–4-4411.
34. Замлинський В. А., Жук Н. Л., Осик С. В., Мартіянова М. П. Сучасна бізнес-діагностика: цифрова зрілість та відновлення екосистем. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2023. Том 8, № 3. С. 139–149. DOI: https://doi.org/10.36887/2415–8453–2023–4-22.
35. Публічна кадастрова карта України. URL: https://opendatabot.ua/l (дата звернення: 15.04.2025).
36. Екологічна карта України. URL: https://www.saveecobot.com/maps (дата звернення: 15.04.2025).
37. Лісогосподарський інноваційно-аналітичний центр. URL: https://www.ukrforest.com/ (дата звернення: 14.04.2025).

38. Географічні карти України. URL: https://geomap.land.kiev.ua/ (дата звернення: 15.04.2025).
39. Портал Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва. URL: https://e-construction.gov.ua/ (дата звернення: 13.04.2025).
40. Офіційний електронний портал Держгеокадастру. URL: https://e.land.gov.ua/ (дата звернення: 15.04.2025).
41. Дія. URL: https://diia.gov.ua/ (дата звернення: 13.04.2025).
42. OpenDataBot. URL: https://opendatabot.ua/ (дата звернення: 12.04.2025).
43. EOS Data Analytics. URL: https://eos.com/uk/ (дата звернення: 16.04.2025).
44. SCGIS Ukraine. URL: https://scgis.org.ua/ua/services (дата звернення: 15.04.2025).
45. DeepStateMap. URL: https://deepstatemap.live/ (дата звернення: 17.04.2025).
46. Prozorro. URL: https://prozorro.gov.ua/ (дата звернення: 12.04.2025).
47. Спільнокошт. URL: https://biggggidea.com/ (дата звернення: 13.04.2025).

Післямова

© 2025 by Павлов О. І is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International

Післямова у структурі такого наукового видання як колективна монографія — це роздуми редактора над результатами дослідження з окремих напрямів, об'єднанних однією темою.

Перший з цих напрямів пов'язаний з парадигмою інклюзивного сільсько-міського розвитку.

На наш погляд, парадигму інклюзивного сільсько-міського розвитку слід розглядати як світоглядну ідею, наукову концепцію та методологію, які є ключем для розв'язання актуальних економічних, екологічних, політичних та соціальних проблем.

Важливу роль у підвищенні її дієвості посідають теоретико-методологічні засади та інституціоналізація процесу формування сільсько-міської дослідницької парадигми в контексті зарубіжного та вітчизняного досвіду.

Як з'ясувалося, процес формування сільсько-міської дослідницької парадигми в зарубіжних країнах, попри його різноманітність, відрізняється від української в головному — співставлення відмінностей міського та сільського феноменів, без особливого занурення в трансформаційні зміни, які відбувалися в сільському середовищі.

Науковці України, навпаки, концентрують свою першочергову увагу на актуальних проблемах сільського розвитку у його різних вимірах та проявах, наслідком чого стало становлення руралістики як міждисциплінарної наукової галузі, яка відіграла ключову роль у формуванні сучасної парадигми дослідження сільських соціально-просторових утворень агломераційного типу.

Вагоме значення для формування сільсько-міських агломерацій мала інституціоналізація, яка проявилася у перетворювальній діяльності державних установ у процесі реалізації реформи децентралізації публічної влади та управління, що сприяло розширенню фінансово-економічних повноважень ОТГ та районів.

Таким чином, за результатами дослідження на основі врахування передумов створення ОТГ та районів, аналізу співвідношення невеликих міст та інших населених пунктів, складу їх населення, наявних ресурсів та функцій здійснено ідентифікацію цих соціально-просто-

рових утворень як сільсько-міських агломерацій, виявлено їх відмінність від міських агломераційних утворень.

Наступним кроком у розвитку теоретико-методологічних засад сільсько-міської дослідницької парадигми стало визначення сутності інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій та обґрунтування концептуальних засад еволюції сільсько-міських агломераційних утворень на засадах інклюзивності.

За розробленим індексом інклюзивної спроможності цих соціально-просторових утворень їх еволюція на засадах інклюзивності відбувається доволі рівномірно у розрізі усіх областей та макрорегіонів України й характеризується переважно помірною інклюзивною спроможністю.

Концепція інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій України сприятиме розробленню стратегій розвитку ОТГ та районів.

Значна увага в процесі дослідження тенденцій інклюзивного розвитку сільсько-міських агломерацій приділена виявленню пріоритетних напрямів галузевих та територіальних політик, в першу чергу, аграрної, сільської та соціальної.

При визначенні пріоритетів політики інклюзивного розвитку наголошується на доцільності її поширення передусім на сільський простір як такий, що поступається міському за основними показниками соціально-економічного та політичного розвитку.

Оскільки політика за визначенням є інклюзивним феноменом, що пронизує усі сфери, галузі, види, типи життєдіяльності на всіх її рівнях, це потребує її застосування як мистецького арсеналу розв'язання ключових проблем інклюзивного розвитку, з погляду вагомості самого політичного арсеналу, наслідків цього процесу для формування інклюзивного середовища в широкому вжитку цього слова.

Доведено, що найбільш дотичною до політичного життя є політична сфера, з якою пов'язана реалізація прав та свобод, владноуправлінських повноважень громадян при прийнятті політичних рішень.

Політична інклюзивність на рівні ОТГ та районів проявляється через їх реальну участь у прийнятті політичних рішень місцевих органів державної влади та самоврядних інститутів. З цією метою доцільно повною мірою використовувати фінансово-економічні та соціально-політичні можливості, які були отримані цими адміністративно-територіальними одиницями внаслідок здійснення реформи децентралізації.

З огляду на склад населення ОТГ та районів, їх ресурсний потенціал, практику господарської діяльності обґрунтовано доцільність концентрації регуляторного впливу місцевих органів державної влади, самоврядних інститутів на пріоритетній підтримці аграрної галузевої та рурального соціально-просторової спрямованості інклюзивного розвитку цих соціально-просторових утворень за активної участі аграрного бізнесу.

Це сприятиме підвищенню прибутковості бізнесу, зростанню політичної активності громадськості щодо повної зайнятості населення та покращення якості його життя, концентрації уваги держави на подоланні соціально-економічних диспропорцій у територіальному та секторальному розвитку.

Означені наукові положення будуть корисними в процесі повоєнного відновлення ОТГ та районів України.

В цьому сенсі наукової актуальності та практичної цінності набувають узагальнення, що випливають з висвітлення пріоритетів реконструктивного інклюзивного розвитку, який пов'язаний не тільки з фізичною реконструкцією інфраструктури, а й з глибинною трансформацією економічних, соціальних та інституційних основ з акцентом на справедливість, рівноправний доступ до ресурсів і широке залучення громадян до процесу повоєнного відновлення соціально-економічного та політичного розвитку України. Мова йде про створення нової економічної моделі, що здатна забезпечити стійкий розвиток, зміцнення соціальної згуртованості та підвищення ефективності державного управління.

Цього потребують поточний стан глибокої трансформаційної кризи та масштабних викликів, спричинених війною. Саме якісно новими є підходи до розвитку, засновані на інклюзивності, інноваційності і соціальній відповідальності. В цьому сенсі реалізація визначених в результаті проведеного дослідження принципів реконструктивного інклюзивного розвитку дозволить успішно подолати наслідки руйнувань та побудувати оновлену державу, спроможну адекватно відповідати викликам глобалізованого світу та забезпечити гідне майбутнє для кожного громадянина України.

Наша країна вже зробила свій історичний вибір, відмовившись в ході війни від корумпованих та монополізованих моделей управління, які існували до цього. Відтепер саме реконструктивний інклюзивний розвиток має стати основою нової економіки, що відповідатиме суспільному запиту на справедливість та рівні можливості для

кожного. Отже реконструктивний інклюзивний розвиток є найбільш життєздатною парадигмою повоєнного відновлення України, оскільки він поєднує фізичну відбудову із соціально-економічними трансформаціями, що дозволить побудувати більш стійке та справедливе суспільство. Внаслідок реалізації запропонованих принципів реконструктивного інклюзивного розвитку Україна здатна не лише відновитися після війни, а й стане конкурентоспроможною державою з міцною економікою та високим рівнем життя.

Органічним продовженням обґрунтування принципів та логіки реконструктивного інклюзивного розвитку є аналіз здатності агропродовольчої сфери України належним чином реагувати на сучасні виклики на основі її функціонування на засадах сталої інклюзивності. Саме випробування воєнним часом переконало в тому, що інклюзивний розвиток має розглядатися як стратегічно необхідна модель соціально-економічної трансформації, здатна сформувати не тільки нову економіку, а й якісну державну політику, орієнтовану на справедливість, рівність можливостей та участь усіх громадян у суспільному житті.

Доведено, що принципи та напрями інклюзивного розвитку є основою побудови відкритої, децентралізованої, інноваційної економіки та згуртованого суспільства, в якому кожна соціальна група, включаючи найбільш уразливі, матиме доступ до ресурсів, послуг і механізмів впливу на прийняття рішень. Інклюзивний підхід до організації життєдіяльності набуває особливої ваги в умовах глибоких потрясінь, оскільки він створює передумови для зниження соціальної напруги, підвищення довіри до інституцій та формування довгострокових основ стійкого розвитку.

Впровадження в соціальну практику такої моделі розвитку залежить від комплексного реформування ключових сфер суспільного життя — від освіти, соціального захисту й ринку праці до цифрової інфраструктури, енергетики та регіонального розвитку. Важливою умовою реалізації запропонованої моделі є розвиток малого і середнього бізнесу, соціального підприємництва, участь громад у плануванні й реалізації політик, що разом формують основу для синергії державного, громадського та приватного секторів.

Модель сталого та інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери характеризується як перехід до принципів організації просторового розвитку, орієнтованого на активізацію інноваційної складової, розвиток фермерських господарств та інших суб'єктів малого та се-

реднього бізнесу, кооперaційних і кластерних зв'язків, раціональне поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів.

Сучасний стан і перспективи виконання завдань сталого та інклюзивного розвитку України за результатами статистичної оцінки виглядає таким чином:

– Україна приєдналася до резолюції ООН по реалізації Цілей сталого розвитку (ЦСР) у 2015 році;

– із 17 ЦСР найбільш важливими для населення України є ЦСР 1 — Подолання бідності; ЦСР 2 — Подолання голоду, розвиток сільського господарства; ЦСР 8 — Достойна робота та економічне зростання, які на 2020 рік не виконані за основними показниками;

– математичні моделі апроксимації динаміки показників ЦСР 1, ЦСР 2 і ЦСР 8 побудовані у вигляді лінійних або нелінійниїх регресійних рівнянь, точність яких оцінена показником R^{2};

– вихідна інформація представлена динамічними рядами за 2015–2023 роки (дані за 2020–2023 роки є непоаними);

– аналіз вихідної інформації свідчить, що в більшості випадків показники змінювалися за нелінійною моделлю регресії: покращення значень показників спостерігалося у 2017–2018 роках, у 2019–2020 роках мав місце спад (COVD-19), а у 2022 році — обвал (воєнні дії), тому точність моделей і побудовані на їх основі прогнози результатних показників є недостатньо високими;

– виконання Україною завдань на 2030 рік за зазначеними ЦСР потребує суттєвих інвестицій, що виглядає проблематичним, адже прямі втрати економіки країни від війни тільки в агросекторі у 2022–2023 роках становили 10,3 млрд доларів США;

– хоча саме агросектор і зокрема харчова промисловість є найбільш інвестиційно привабливими і перспективними для інвесторів;

– перспективним, з інвестиційної точки зору, також є напрям розвитку виробництв високотехнологічної продукції, зокрема продукції машино- і літакобудування;

– значними проблемами у відбудові країни є нестача робочої сили, значний відтік економічно активного населення, передусім молоді, експансія великих міжнародних виробників, що потребує нейтралізації їх негативного впливу на повоєннє відновлення;

– післявоєнна відбудова України вимагатиме великих обсягів фінансування, нових підходів до організації виробництва, впровадження інновацій, в тому числі штучного інтелекту, від яких значною мірою буде залежати модернізація економічної та соціальної інфраструктури.

Окрема увага у монографії приділена розробці концептуальних засад стратегічного розвитку соціально-економічних систем в умовах невизначеності та ризику. В умовах сучасної глобальної нестабільності соціально-економічні системи стикаються з безпрецедентними викликами, обумовленими високим рівнем невизначеності, спричиненим політичними, економічними факторами, а також наслідками технологічних зрушень і кліматичних змін, що вимагає переосмислення традиційних підходів до управління їх розвитком.

Враховуючи це, стратегічний розвиток повинен ґрунтуватися на гнучких, адаптивних і стійких моделях управління, які враховують непередбачуваність зовнішнього середовища.

Концептуальною рамкою стратегічного управління обрано теорію систем. Зокрема акцентовано увагу на таких системних принципах управління як емерджентність, ієрархічність, зворотний зв'язок, відкритість і адаптивність, що дозволяє сформувати уявлення про соціально-економічну систему як складну динамічну структуру, функціонування якої потребує постійного коригування у відповідь на зовнішні виклики.

Наукова новизна запропонованого комплексного підходу до стратегічного розвитку соціально-економічних систем в умовах невизначеності та ризику полягає у розробці гнучкої моделі стратегічного планування, адаптованої до сучасних викликів.

Стратегічний розвиток агропродовольчого сектора в умовах невизначеності потребує формування моделі його інвестиційного забезпечення. Інвестиції в агропродовольчий сектор повинні бути диверсифікованими та адаптивними, а інвестиційна стратегія розвитку агропродовольчого сектора України у післявоєнний період має бути спрямована на формування стійкої, конкурентоспроможної та інноваційної моделі агропродовольчого сектора України, що забезпечить продовольчу безпеку, економічний розвиток і інтеграцію у глобальні ринки.

З огляду на це обґрунтовано методологічні засади формування економіко-математичної моделі інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора, яка має базуватися на принципах гнучкості та адаптивності, ризик-менеджменту, сталого розвитку, прозорості та відповідальності, інноваційності, взаємодії держави та приватного сектора, диверсифікації інвестицій та інших.

Розроблена в процесі дослідження модель інвестиційного забезпечення стратегічного розвитку агропродовольчого сектора в умо-

вах невизначеності дозволяє оптимізувати використання обмежених ресурсів, враховуючи економічні, соціальні та екологічні фактори та інші чинники.

Впровадження моделі відновлення соціально-економічного розвитку України в умовах нестабільної економічної та політичної ситуації потребує врахування наявних фінансових ризиків. Основним підґрунтям для оцінки впливу фінансових ризиків на діяльність підприємств різних галузей економіки, включаючи харчову промисловість, є глобалізація ринків, нестабільність світової фінансової системи, інфляційні процеси та нестабільність валютних курсів. На макрорівні управління фінансовими ризиками підприємств агропродовольчої сфери має досить вузький напрям. Безпосередній вплив на регулювання рівня інфляції, девальвації та кредитну ставку має держава, що закріплено в таких документах як рішення Ради НБУ «Про Основні засади грошово-кредитної політики на середньострокову перспективу», «Стратегія пом'якшення валютних обмежень, переходу до більшої гнучкості обмінного курсу та повернення до інфляційного таргетування», «Стратегія монетарної політики Національного банку України», «Стратегія з розвитку кредитування».

Агропродовольча сфера, як ніяка інша, потребує формування в її просторових межах циркулярних екосистем, що зумовлює активну співпрацю з місцевими зацікавленими сторонами. Це необхідно для визначення релевантних показників, які відображають унікальні соціальні, екологічні, економічні та технічні умови кожної території.

Залучення зацікавлених сторін на всіх етапах — від проєктування і збору даних до оцінювання результатів — дозволяє підвищити як актуальність, так і суспільну прийнятність оцінок. Цьому сприятимуть: регулярні зустрічі; семінари та фокус-групи; консультативні панелі, що об'єднують представників уряду, бізнесу, агропідприємств, академічної спільноти та громадянського суспільства.

Такі форми співробітництва забезпечать багатосторонній обмін знаннями, врахування регіональних особливостей та дозволять сформувати ефективні рамки для оцінки впровадження циркулярних практик у стійкі агропродовольчі екосистеми України, особливо в умовах глобальної нестабільності та внутрішніх викликів.

В умовах побудови ефективної циркулярної економіки та стійких харчових екосистем підвищується роль людського капіталу, який постає у вигляді «замкненого циклу»: освіта → виробництво → участь у прийнятті рішень → соціальна відповідальність → повернення знань

у громаду. Цей цикл, подібно до екологічного, є постійним і відтворюваним, формуючи резистентне суспільство, здатне адаптуватися до змін, зокрема до кліматичних, економічних, воєнних ризиків.

Тому потрібно враховувати людський вимір у стратегії циркулярного розвитку на рівні громад, створювати спільні освітні та виробничі майданчики для трансформації мислення та практик, застосовувати подвійні індикатори для вимірювання соціально-економічного прогресу у сфері циркулярності шляхом поєднання ресурсної ефективності з розвитком людського капіталу.

Ключовим ресурсом циркулярної моделі аграрного виробництва є сільськогосподарські землі. З іншого боку, суттєво підвищити точність, швидкість та прозорість процесів відновлення та реінтеграції земель можна за рахунок використання цифрових рішень, зокрема геоінформаційних систем, краудфандингових платформ та системи управління проєктами.

Важливо також використовувати міжнароднй досвід, який дозволить адаптувати найкращі практики до українських умов та забезпечити ефективне впровадження цифрових технологій у циркулярні практики майбутніх продовольчих екосистем.

Повноцінними учасниками аграрних трансформацій у сфері землекористування на засадах циркулярної моделі аграрного виробництва є сільське населення та територіальні громади, які насамперед прагнуть справедливого використання сільськогосподарських земель, підтримки місцевих ініціатив з органічного землеробства, агроекології, виробництва біопродуктів, а також інституційної підтримки кооперативного руху та малих фермерських господарств. Суспільні очікування також стосуються захисту земель від їх надмірної концентрації у руках великих агрохолдингів, прозорої політики оренди та продажу, впровадження механізмів підтримки молоді у сільському господарстві.

Для цього потрібні освітні та фінансові інструменти, які дозволять інтегрувати сучасні циркулярні практики у місцеве виробництво — з мінімальними втратами ресурсів, відновленням ґрунтів, локальною переробкою та нульовими відходами.

Для реалізації таких суспільних очікувань необхідна виважена державна політика, яка визнає пріоритет розвитку місцевого потенціалу, а не лише залучення іноземних інвесторів, та забезпечує економічну, екологічну і соціальну стійкість сільських територій.

Відомості про авторів

1. Дідух Сергій Мирославович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри національної та міжнародної економіки Одеського національного технологічного університету.
2. Замлинський Віктор Анатолійович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри національної та міжнародної економіки Одеського національного технологічного університету.
3. Замлинська Ольга Володимирівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії і економіки підприємства Одеського державного аграрного університету.
4. Кулаковська Тетяна Анатоліївна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри національної та міжнародної економіки Одеського національного технологічного університету.
5. Лобоцька Людмила Леонідівна, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри національної та міжнародної економіки Одеського національного технологічного університету.
6. Павлов Олександр Іванович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри національної та міжнародної економіки Одеського національного технологічного університету.
7. Павлов Олександр Ігорович, аспірант кафедри національної та міжнародної економіки Одеського національного технологічного університету.
8. Павлова Ірина Олександрівна, доктор економічних наук, доцент кафедри менеджменту і логістики Одеського національного технологічного університету.
9. Петкова Діна Федорівна, PhD, асистент кафедри національної та міжнародної економіки Одеського національного технологічного університету.
10. Полуліх Володимир Мирославович, аспірант кафедри національної та міжнародної економіки Одеського національного технологічного університету.
11. Самофатова Вікторія Анатоліївна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри національної та міжнародної економіки Одеського національного технологічного університету.
12. Федака Віктор Васильович, аспірант кафедри національної та міжнародної економіки Одеського національного технологічного університету.

Теоретико-методологічні засади і прикладні аспекти інклюзивного розвитку та економічного зростання агропродовольчої сфери України : монографія / авт.: О. І. Павлов, Т. А. Кулаковська, В. А. Самофатова [та ін.] ; за ред. О. І. Павлова. — Одеса : Астропринт, 2025. — 396 с.

Т338

ISBN 978–617–8569–04–4

У монографії охарактеризовано парадигму інклюзивного сільсько-міського розвитку, пріоритети та напрями реконструктивного інклюзивного розвитку, виклики та можливості сталого інклюзивного розвитку агропродовольчої сфери, фінансові та інвестиційні аспекти відновлення і стратегічного розвитку агропродовольчого сектора, інтеграцію циркулярних економічних систем в агропромислові підприємства у контексті пріоритезації сталого і безпечного соціально-економічного розвитку.

Для наукових працівників, викладачів, докторантів, аспірантів, студентів, фахівців агропродовольчої сфери.

УДК 332.122:330.35:338.432(477)

Наукове видання

ПАВЛОВ Олександр Іванович,
КУЛАКОВСЬКА Тетяна Анатоліївна,
САМОФАТОВА Вікторія Анатоліївна
та ін.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ І ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

Монографія

Завідувачка редакції *Т. М. Забанова*
Дизайнер обкладинки *В. І. Костецький*

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 23,02.
Тираж 300 прим. Зам. № 328 (85).

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-14-25, 37-07-17, (048) 7-855-855
e-mail: astro_print@ukr.net; www.astroprint.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.